Б.Д. ЛЕОНОВ

ЗАПОБІГАННЯ ТЕРОРИЗМУ: КРИМІНОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Монографія

Видавничий дім «АртЕк»
Київ 2016

УДК 343.326-048.66(477)
ББК 67.9(4Укр)408
Л47

Рецензенти:
В. Г. Пилипчук – доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент Національної академії правових наук України;
В.П. Ємельянов – доктор юридичних наук, професор;
І.М. Рижов – доктор юридичних наук, професор.

Рекомендовано до друку
Науковою радою
Міжвідомчого науково-дослідного центру
з проблем боротьби з організованою злочинністю
(протокол № 1 від 6 січня 2016 р.)

Леонов Б.Д.
Л47 Запобігання тероризму: кримінологічний аспект: моногр. / Б.Д. Леонов. – К.: Видавничий дім «АртЕк», 2015. – 435 с.

ISBN 978-617-7264-29-2

Монографія присвячена актуальним проблемам боротьби з тероризмом. Розкриваються сутність і природа тероризму, розглядається кримінологічна характеристика його проявів. На підставі вивчення основних рис особи терориста проводиться типологія терористів. Аналіз детермінації терористичної злочинності дав змогу системно викласти найбільш ефективні заходи щодо її запобігання.

Для працівників правоохоронних органів, учених у галузі наук кримінального циклу, викладачів, аспірантів, здобувачів, курсантів Національної академії СБ України, посадових і службових осіб суб'єктів боротьби з тероризмом, усіх, хто приймає рішення у сфері запобігання тероризму, а також цікавиться цією проблематикою.

Друкується в авторській редакції.

© Леонов Б.Д., 2015
ISBN 978-617-7264-29-2
© Видавничий дім «АртЕк», 2015

ЗМІСТ

Перелік скорочень 5

Передмова 6

Розділ 1. ТЕРОРИЗМ ЯК СОЦІАЛЬНЕ ТА СУСПІЛЬНО НЕБЕЗПЕЧНЕ ЯВИЩЕ 10
1.1. Основні кримінологічні підходи до розуміння тероризму 10
1.2. Особливості класифікації тероризму 33
1.3. Тероризм та терористична злочинність: проблеми понятійного апарату 42

РОЗДІЛ 2. ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ТА ПОШИРЕННЯ ТЕРОРИЗМУ 70
2.1. Основні тенденції розвитку тероризму 70
2.2. Географічні чинники поширення тероризму в Україні та за її межами 86

РОЗДІЛ 3. ПРОБЛЕМИ ДЕТЕРМІНАЦІЇ ТЕРОРИСТИЧНОЇ ЗЛОЧИННОСТІ 97
3.1. Теоретичні засади дослідження детермінації терористичної злочинності 97
3.2. Витоки терористичної злочинності в контексті теорій походження злочинності 128
3.3. Соціальний конфлікт як основна детермінанта терористичної злочинності 151
3.4. Роль конфлікту культур у детермінації терористичної злочинності 160
3.5. Роль соціальної, релігійної, національної та расової ворожнечі у генезисі терористичної злочинності 166

РОЗДІЛ 4. ОСНОВНІ КРИМІНОЛОГІЧНІ РИСИ ОСОБИ ТЕРОРИСТА ТА ПОТЕРПІЛИХ ВІД ТЕРОРИЗМУ 176

4.1. Терористи в контексті проблеми визначення феномену особи злочинця 176
4.2. Особливості кримінологічних рис особи терориста 190
4.3. Типи терористів: наукове та практичне значення 271
4.4. Випадковість вибору потерпілого у механізмі проявів тероризму 285

РОЗДІЛ 5. ЗАПОБІГАННЯ ТЕРОРИЗМУ: ПРОБЛЕМИ ТА НАПРЯМИ УДОСКОНАЛЕННЯ 299
5.1. Запобігання злочинності та її окремих проявів у вигляді тероризму: теоретичні підходи 299
5.2. Міжнародне інституційне співробітництво у сфері запобігання тероризму 314
5.3. Створення соціальних умов для мінімізації проявів тероризму 328
5.4. Напрями діяльності правоохоронних органів щодо запобігання тероризму 339
5.5. Напрями вдосконалення нормативно-правового, організаційного та інформаційно-аналітичного забезпечення запобігання тероризму 351

Післямова 376

Список використаних джерел 386

Додатки 431

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ

АТЦ – Антитерористичний центр
ГІБЯТ – Глобальна ініціатива щодо боротьби з актами ядерного тероризму
ЄС – Європейський Союз
ЗМІ – засоби масової інформації
ЗМУ – зброя масового ураження
ІРА – Ірландська республіканська армія
КК – Кримінальний кодекс
КПК – Кримінальний процесуальний кодекс
КТК – Контртерористичний комітет
ОБСЄ – Організація з безпеки та співробітництва в Європі
ООН – Організація Об'єднаних Націй
ОРД – оперативно-розшукова діяльність
РЄ – Рада Європи
РФ – Російська Федерація
СВП – саморобні вибухові пристрої
СНД – Співдружність Незалежних Держав
ФРН – Федеративна Республіка Німеччина
ЦГІТКС – Цільова група з імплементації Контртерористичної стратегії

ПЕРЕДМОВА

Проблема тероризму вже багато років не втрачає своєї актуальності, негативно впливаючи на безпеку людства. Попри зусилля багатьох держав, спрямовані на боротьбу з тероризмом, його загроза посилюється, поширеність не зменшується, а навпаки, постійно зростає. Це зумовлюється триваючими процесами глобалізації, інтернаціоналізації, а також посиленням впливу міжнародної злочинності.

Сьогодні тероризм набув загрозливих масштабів транснаціонального характеру й перетворився на планетарну проблему, розв'язання якої є одним із першочергових завдань світової спільноти. Тому закономірно, що ООН визнає тероризм однією з найбільш серйозних загроз міжнародному миру й безпеці людства.

У Концепції боротьби з тероризмом, затвердженій Указом Президента України від 25.04.2013 № 230, наголошується, що одним із пріоритетних міжнародних зобов'язань України перед ООН, іншими міжнародними організаціями, що здійснюють боротьбу з тероризмом, є імплементація світових стандартів безпеки, комплексне та збалансоване впровадження усіх компонентів Глобальної Контртерористичної Стратегії ООН. Поступове приведення українського законодавства у сфері боротьби з тероризмом у відповідність до загальновизнаних стандартів ООН, Ради Європи і норм права ЄС, реалізація Концепції боротьби з тероризмом, розробка нових законів у цій сфері є практичними діями з удосконалення вітчизняного антитерористичного законодавства й системи кримінальної юстиції, впровадження ефективних моделей запобіжної діяльності та зміцнення міжнародно-правових позицій України стосовно оцінки тероризму, шляхів та способів запобігання цьому суспільно небезпечному явищу.

Загальносвітові процеси глобалізації, свобода пересування, розвиток інформаційних технологій зумовлюють уразливість України щодо терористичної загрози та потребують адекватного коригування існуючої загальнодержавної системи боротьби з тероризмом із урахуванням основних принципів, викладених

в Глобальній контртерористичній Стратегії ООН, і дотриманням ключових напрямів, визначених Контртерористичною стратегією Європейського Союзу.

Зазначене завдання є надзвичайно актуальним на тлі зростання нових викликів і загроз національній безпеці України, пов'язаних, зокрема, із застосуванням інформаційних технологій в умовах глобалізації. Використання терористами новітніх інформаційних і комунікаційних технологій для вербування нових членів та поширення в мережі Інтернет терористичної ідеології вимагає впровадження нових методів боротьби з тероризмом.

Комплексної правової оцінки потребують адекватність і своєчасність законодавчого реагування на існуючі загрози тероризму, які супроводжуються ідеологічним впливом терористів на суспільство, що пов'язано передусім з інформатизацією соціуму й зі значним збільшенням впливу засобів масової інформації на суспільство.

Усі ці обставини зумовлюють необхідність проведення комплексного дослідження низки актуальних теоретичних і прикладних проблем боротьби з тероризмом.

Успіх у боротьбі з тероризмом певною мірою визначається ступенем наукової розробки проблеми тероризму. Теоретичною базою для її вирішення є праці відомих зарубіжних та вітчизняних науковців у галузі міжнародного, кримінального, адміністративного та інших галузей права, а також, безумовно, в галузі кримінології. Таких робіт досить багато, а тому слід особливо відмітити праці Ю.М. Антоняна, В.Ф. Антипенка, В.О. Глушкова, С.У. Дікаєва, В.П. Ємельянова, А.П. Закалюка, Н.А. Зелінської, І.І. Карпеця, М.П. Киреєва, В.С. Комісарова, В.В. Крутова, В.А. Ліпкана, В.В. Лунєєва, Є.Г. Ляхова та В.Є. Петрищева. Окремі складові запобігання тероризму із кримінологічних, кримінально-правових та міжнародних позицій висвітлено в працях вітчизняних науковців: В.М. Дрьоміна, О.М. Костенка, В.Н. Кубальського, І.В. Михальчук, С.М. Мохончука, М.В. Рибачука, І.М. Рижова, М.М. Руденка, О.Г. Семенюка, М.В. Семикіна, О.В. Шамари та ін.

Різним аспектам обраної теми присвятили свої роботи такі науковці, як В.В. Вітюк, К.С. Гаджієв, В.П. Горбулін, М.Г. Гу-

цало, А.П. Давуд, О.Г. Данильян, О.П. Дзьобань, О.В. Ефанова, Е.А. Кальницький, В.С. Канцір, А.К. Князькіна, О.О. Колобов, А.В. Коростиленко, В.А. Ляшенко, В.А. Мандрагеля, В.П. Панов, О.О. Половко, Л.В. Новікова, В.В. Никітаєв, В.Ф. Смолянюк, С.О. Телешун, О.О. Ященко та ін.

Незважаючи на великий внесок у дослідження тероризму й накопичені знання про запобігання цьому явищу, наукові праці зазначених та інших авторів не вичерпали цієї проблематики, навпаки – порушили низку нових проблем, які потребують розв'язання. Однак при неослабному актуалізованому інтересі до тероризму в Україні бракує монографічних робіт, присвячених комплексному кримінологічному дослідженню проблеми сучасного тероризму та запобігання йому. Саме тому кримінологічний аналіз тероризму актуальний і перспективний, а отже, потребує детального з'ясування та розкриття в науково-практичному аспекті.

У роботі використано висновки багатьох міжнародних експертів, які займаються цими проблемами.

Результати соціологічних опитувань у різних країнах свідчать про те, що тероризм посідає одне з чільних місць серед основних проблем, які тривожать людство. За даними вітчизняних і зарубіжних фахівців, на даний час у світі діє понад 150 терористичних груп та організацій, що використовують терористичний метод як спосіб досягнення політичної мети або привернення уваги громадськості до ідеологічних чи інших поглядів. Сьогодні явище тероризму становить значно серйознішу небезпеку, ніж раніше (10 чи 20 років тому), що зумовлено використанням терористами нових засобів і методів ураження.

Світ змінився, тому варто визнати, що протидія тероризму в XXI ст. уже не може бути такою, якою вона була минулого століття. Тероризм за кілька останніх десятиліть еволюціонував, зазнаючи суттєвої трансформації. Таке становище, зрозуміло, ускладнює системне розуміння цього соціально негативного явища.

Автор розуміє, що викладене в роботі бачення проблеми тероризму і наведені судження та висновки не можуть претендувати на істину в останній інстанції. Однак дискусія з цього приводу

дозволить набагато глибше зрозуміти проблему запобігання тероризму, що, врешті-решт, може сприяти виробленню загальної думки.

Автор щиро вдячний за критику, цінні зауваження й поради, що сприяли вдосконаленню багатьох положень представленої роботи, професору, доктору юридичних наук, завідувачу кафедри міжнародного права Інституту міжнародних відносин Національного авіаційного університету Антипенку Володимиру Федоровичу.

Щиру вдячність висловлюю рецензентам монографії – Володимиру Григоровичу Пилипчуку, Вячеславу Павловичу Ємельянову та Ігорю Миколайовичу Рижову – за їх поради і зауваження, які допомогли покращити зміст монографії.

Окрему подяку хотілося б висловити Сергію Дмитровичу Шапченку за його критичний, вибагливий і скрупульозний розгляд цієї монографії, премудрі поради якого постійно підтримували мене й допомогли завершити цю наукову працю. Я вдячний Софії Яківні Лиховій за її фахові поради, висловлені слушні зауваження.

Висловлюю також особливу подяку за підтримку цієї теми дослідження заслуженому діячу науки і техніки України, доктору юридичних наук, член-кореспонденту НАПрН України, професору, завідувачу кафедри кримінології і кримінально-виконавчого права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, завідувачу сектору дослідження проблем злочинності Інституту вивчення проблем злочинності НАПрН України Володимиру Васильовичу Голіні.

РОЗДІЛ 1.
ТЕРОРИЗМ ЯК СОЦІАЛЬНЕ ТА СУСПІЛЬНО НЕБЕЗПЕЧНЕ ЯВИЩЕ

1.1. Основні кримінологічні підходи до розуміння тероризму

Розробку будь-якої запобіжної політики неможливо уявити без визначення загальноприйнятного поняття тероризму. Спільне розуміння феномену тероризму потрібне для отримання надійних статистичних даних та їх порівняння в різних країнах і окремих регіонах світу. Від вирішення цього питання залежить визначення напряму наукової розвідки, її предмета, мети і завдань, вибір методології тощо. Отже, з'ясування сутності тероризму зумовлює достовірність результатів дослідження. Окрім того, від правильного визначення поняття «тероризм» залежить формування стратегії та тактики такої діяльності, постановка її цілей, визначення сил і засобів їх досягнення, рівень нормативно-правового й іншого забезпечення.

Важливим є не так формальне визначення тероризму, як розуміння його суті. Через різні дефініції науковці намагаються визначити характерні ознаки того чи іншого явища. Але серед кримінологів немає єдиного підходу до визначення поняття «тероризм». У кримінологічних колах до цього часу тривають дебати щодо визначення вказаного поняття. Слід погодитися з О.М. Костенком, який вважає, що в сучасних кримінологічних дослідженнях мають вивчатися та враховуватися надбання й досвід світової кримінології, різних вітчизняних та зарубіжних шкіл і теорій[1].

У контексті представленого дослідження необхідно вивчити теоретичні напрацювання й офіційні підходи як окремих держав, національних кримінологічних шкіл, так і міжнародного співтовариства стосовно цієї проблеми.

[1] Костенко О.М. Принцип соціального натуралізму у кримінологічних дослідженнях / О.М. Костенко // Методологічні проблеми правової науки: матеріали міжнар. наук. конф. (м. Харків, 13–14 грудня 2002 р.). – Х., 2003. – С. 291.

Уявлення про сутність будь-якого явища і процесу об'єктивної дійсності, у тому числі й правового характеру, розвиваються, як правило, у межах того концептуального напряму, який домінує в теорії науки в той чи інший час.

Уживання терміна «тероризм» пов'язане з певними термінологічними труднощами щодо визначення. Сьогодні існує більше 200 визначень поняття «тероризм», в основі яких лежить припустимість застосування насильства заради певної мети, однак жодне з цих визначень не може претендувати на універсальність. Мають місце спроби дати семантичне, психологічне, правове, соціологічне та ін. визначення основного поняття «тероризм» і всіх інших похідних від нього понять, наприклад, «терористична діяльність», «терористичні злочини», «суб'єкт і об'єкт тероризму». Окремі дослідники роблять спробу здійснити класифікацію тероризму, розглянути його види й форми. Отже, термінологічні дебати з цих питань тривають до цього часу. Це пов'язано зі складним комплексом політичних і правових проблем, що визначає множинність та неоднозначність підходів до її вирішення.

Однак, навіть найдосконаліше визначення не є гарантією єдиного розуміння і відсутності різних тлумачень.

«Кримінологічні та соціально-правові дослідження, – пише А.І. Долгова, – свідчать, що якщо не визначено змістовну відмінну рису тероризму від інших соціально-негативних явищ, з високим ступенем невизначеності описуються і конкретні злочини, що характеризуються у правових актах як злочини терористичного характеру»[2]. Не можна не визнати, що тероризм – це не тільки правова, але й політична проблема, в основі якої лежать невирішені питання економічного, національного, соціального та іншого характеру[3].

[2]Долгова А.И. Организованная преступность, терроризм и коррупция: тенденции и совершенствование борьбы с ними / А. И. Долгова // Организованная преступность, терроризм, коррупция в их проявлениях и борьба с ним. – М. : Российская криминологическая ассоциация, 2005. – С. 3–4.

[3] Долгова А.И. Глобализация терроризма и проблемы борьбы с ним / А. И. Долгова // Международный терроризм: истоки и противодействие : материалы междунар. научн.-практ. конференции, 18–19 апреля 2001 г. : сб. статей. – СПб. : Секретариат Совета Межпарламентской Ассамблеи государств-участников СНГ, 2001. – С. 123.

У кінцевому підсумку, слід відзначити складність дослідження проблеми тероризму та недостатню повноту теоретично розроблених ознак поняття тероризму. Це негативно позначається й на боротьбі з цим негативним явищем, внаслідок чого існують певні труднощі у виявленні й розслідуванні правоохоронними органами злочинів, пов'язаних із терористичною діяльністю. Ми підтримуємо думку деяких авторів про те, що перш ніж вирішувати проблему виявлення й розслідування терористичної діяльності, необхідно з'ясувати, що таке «тероризм» як соціально-правове явище, яка його суть і природа.

Термін «терор» походить від латинського «terror», що перекладається як «страх, жах». Первісно, поняття «терор» пов'язувалося з державною політикою якобінців під час Великої французької революції кінця XVIII ст. Вони залякували соціум заради утримання влади. Пізніше терористи-революціонери викликали страх в уряду та суспільства з метою вплинути на владу та її захоплення. З розвитком засобів боротьби тероризм еволюціонував і набув різних форм та проявів. Уже на початку XIX ст. в Європі виникли терористичні організації націоналістичної спрямованості. У той час терористичні акції, як правило, мали індивідуальний характер. Тоді терор виправдовувався ідеями соціальної справедливості й загального добробуту. Наприкінці XIX ст. світ захлеснула хвиля тероризму. Імена терористів Равашоля, Огюста Вайана і Еміля Анрі стали відомими всій Європі. У 1881 р. від рук терористів загинув президент США Джеймс Гарфілд, було вчинено замах на Бісмарка. У 1894 р. було вбито президента Франції Карно, у 1897 р. – прем'єр-міністра Іспанії Антоніо Кановаса, у 1898 р. – австро-угорську імператрицю Елізабет, у 1900 р. – короля Італії Умберто[4]. Тероризм став сприйматися як суттєвий політичний чинник. До основних напрямів тероризму в XIX ст. належать анархістський і націоналістичний тероризм.

У Росії терористи систематично посягали на життя імператора Олександра II. Під пособництвом А. Желябова були організова-

[4] Laqueur W. Postmodern Terrorism / W. Laquer // Foreign Affairs. – Vol. 75. – № 5 (Sept./Oct.) – 1996. – P. 24–36.

ні кілька замахів. Десять чоловік було вбито й 34 особи поранено під час замаху, який вчинив 5 лютого 1880 р. С. Халтурін. Навесні 1880 р. замах готувався в Одесі. З цією метою терористи намагалися замінувати одну з одеських вулиць. 1 березня 1881 р. вибухом кинутої терористом бомби імператора Олександра II, великого реформатора Росії, було вбито. Загальне число жертв цього злочину – двадцять одна людина[5]. У Росії політичний тероризм має тривалу історію: від анархістів та народовольців до «білого» і «червоного терору» після Жовтневої революції. Він увійшов до арсеналу засобів протистояння соціалістичної та капіталістичної систем часів «холодної» війни. У постсоціалістичних країнах на загальному тлі лібералізації та демократизації, послаблення політичного диктату та жорсткого унормування і контролю, терор став використовуватися в політичному, економічному, ідеологічному, етнічному, релігійному суперництві, часто набуваючи гострих соціально небезпечних, тобто злочинних форм[6]. Це призвело до криміналізації цієї частини соціально-правового (соціального – за генезисом та сутністю, правового – за визначенням діянь, у яких він проявляється) феномена тероризму. Однак від цього тероризм – соціальний феномен (так само як злочинність, корупція, наркотизм, алкоголізм та ін.) не перетворюється лише на правову, у тому числі кримінально-правову категорію. Соціальний феномен тероризму відтворює прагнення певної частини членів суспільства спрямувати його функціонування, регулювати відносини в ньому у вигідному для себе напрямку через залякування населення, шантажування, наведення жаху, погрози силою та застосуванням насильства. Він формується на основі соціально-політичного протесту, або як реакція у відповідь на затягування розв'язання політичних проблем. Один з аспектів соціального феномена зводиться до того, що тероризм є специфічним видом збройних дій, що це – збройних конфлікт низької ефективності.

[5] Дело о совершенном 1 марта 1881 г. злодеянии, жертвою коего пал в бозе-почивший император Александр Второй. – Спб. : Тип. Суворина, 1881.– С. 128–130.

[6] Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика : у 3 кн. / А.П. Закалюк. – К. : Видавничий Дім Ін Юре, 2007. – Кн. 2: Кримінологічна характеристика та запобігання вчиненню окремих видів злочинів. – С. 355.

Отже, соціальний феномен тероризму має доктринальні, політичні, військові, психологічні та інші прояви. Частина цих проявів тероризму через свою високу суспільну небезпечність є злочинними, а саме «терористична діяльність», «терористичні злочини», «терористичний акт», хоча останній, як правило, є проявом терористичної діяльності. У цьому розумінні сукупність терористичних злочинів можна умовно іменувати тероризмом, хоча як соціальний феномен він має й незлочинні прояви[7].

Визначення тероризму як соціально-правового явища становить надзвичайну складність. Слід погодитися з позицією Г.М. Міньковського і В.П. Ревіна про те, що загальна характеристика тероризму як соціально-правового явища виявляється необхідною базою правового регулювання, організаційних основ, стратегії боротьби з тероризмом[8].

Відповідно до етологічного підходу, тероризм розглядається як прояв насильства. У більшості випадків тероризм можна тлумачити як різні форми «несподіваної» поведінки прояву агресії, жертвами якої стають конкретні публічні посадові особи або випадкові люди, тоді як інструментом досягнення мети є формування відчуття страху та пригніченості у певних груп людей або у всього населення певної країни в цілому. В науці склалися три напрями досліджень, що пояснюють причини такого насильства.

Перша з них об'єднує концепції, які відзначають, що насильство походить із природи самої людини. Глибинні ж корені такої поведінки розкриваються за допомогою складного комплексу біологічних чинників. З точки зору етології витоки агресивної поведінки виходять зі складного протиборства мотивів, прагнення домінувати в суспільстві[9]. Тому вся історія людства пов'язана з насильством. До такого типу теорій відносять і філософські концепції, що пояснюють суть насильства, властивого людині

[7] Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика : у 3 кн. / А.П. Закалюк. – К. : Видавничий Дім Ін Юре, 2007. – Кн. 2: Кримінологічна характеристика та запобігання вчиненню окремих видів злочинів. – С. 356.

[8] Миньковский Г.М. Характеристика терроризма и некоторые направления повышения эффективности борьбы с ним / Г. М. Миньковский, В. П. Ревин // Государство и право. – 1997. – № 8.– С. 84.

[9] Лоренц К. Восемь смертных грехов цивилизованного человечества / К. Лоренц // Вопросы философии. – 1992. – № 3. – С. 3–52.

прагнення до влади, панування. На думку фінського дослідника Т. Ванханена, люди повинні боротися за владу, оскільки це кінцевий шлях до контролю над ресурсами[10].

Другий напрям досліджень пов'язує насильство з економічними й соціальними умовами життя суспільства. Порушення економічної та соціальної рівності породжує диференціацію суспільства на групи, класи, у зв'язку з чим формуються протиріччя, наслідком якого стає насильство, боротьба. У межах цієї концепції тероризм розуміється як надзвичайно гостра, екстремальна, але в принципі зрозуміла реакція на бідність, соціальну несправедливість і національну дискримінацію.

Соціологи підтверджують існування зв'язку між насильством і соціальною нерівністю[11]. Так, Р.Дарендорф стверджує, що соціальна нерівність та влада продовжують бути суттєвим чинником зіткнення інтересів і боротьби[12]. На насильство, як результат складних соціальних чинників, що лежать за межами юридичних норм, вказує і Джонатан Уайт.

Відповідно до третього напряму досліджень насильство пояснюється динамікою конфлікту. На певній стадії конфлікту насильство стає можливим і вірогідним, що може призвести до перемоги однієї з конфліктуючих сторін. Як відзначають російські дослідники, безпосередньо насильство, що має вираження в різних формах тероризму, використовується як засіб впливу на владу, її представників, лобістів, на своїх конкурентів з метою перерозподілу сфер впливу, власності, фінансових потоків, видів злочинної й легальної діяльності[13].

На цю особливість насильства звертає увагу російський дослідник М.П. Требін, який поділяє прояви насильства на «явні» та «латентні». На його думку, «явні» елементи насильства пов'язані із здійсненням терористичних актів, тоді як «латентні» елементи

[10] Vanhanen T. Pow and the means of power / T. Vanhanen. – Ann-Arbor: University Microfilms International, 1979. – P. 17.

[11] Шипунова Т.В. Агрессия и насилие как элементы социокультурной реальности / Т.В. Шипунова // Социс. – 2002. – № 5. – С. 67–76.

[12] Dahrendorf R. The modem social conflict: an essay on the politics of liberty / R.Dahrendorf -London: Weidenfeld and Nicolson, 1988. – P. 47–48.

[13] Лунеев В.В. Организованная преступность, уголовный терроризм в условиях глобализации / В.В. Лунеев // Социс. – 2002. – № 5. – С. 60.

насильства пов'язані зі створенням умов для «запуску» механізму впливу на державні структури, їх посадових осіб з метою реалізації на практиці вимог терористів[14].

Зазначені теоретичні підходи доповнюють один одного та пояснюють суть тероризму.

Що стосується самого явища нашої дійсності, яке позначається терміном «тероризм», і його відображення в національних концепціях, то спочатку стисло охарактеризуємо його на прикладі США, де проблема тероризму тривалий час гостро проявляється.

Аналіз літератури, виданої в США, свідчить про те, що поняття «тероризм» не має однозначного тлумачення. Водночас розуміння сутності та природи тероризму пройшло декілька етапів у цій країні.

Спочатку термін «тероризм» використовувався як синонім використання крайнього насильства для досягнення публічних і політичних цілей (наприкінці 80-х років XIX ст.). Дійсно, тероризм не можна відокремити від політичної сфери. У широкому розумінні тероризм є кримінальним інструментом вирішення політичних питань, у тому числі в боротьбі за політичну владу, за її утримання.

Перші американські дослідники цей термін пов'язували виключно з політичними цілями організацій, груп, окремих осіб. Увага концентрувалася на терористичних об'єднаннях, що створювали небезпеку для американського суспільства та його політичного устрою.

Науковці почали серйозно вивчати цю проблему й дискувати щодо неї на початку XX ст., коли швидко почала розвиватися організована злочинна діяльність.

Перша спроба федерального уряду вивчити терористичну діяльність була здійснена в 1929–1931 рр. під керівництвом Національної спостережної комісії з питань дотримання й застосування законодавства. У доповіді комісії підкреслювалося першочергове значення дослідження саме злочинів, а не особи злочинця[15].

[14] Требин М.П. Терроризм в XXI веке / М.П. Требин. – М. : Харвест, 2004. – С. 18.

[15] Organised Crime in Europe: Concept, Pattens and Control Policies in European Union and Beyond / ed. by C.Fijnault, L.Paoli. – Dordrecht: Springer, 2004. – P. 24.

Після Другої світової війни настав другий етап у розумінні тероризму. Тепер його пов'язували з суперечностями та конфліктами в суспільстві[16]. Не викликає сумніву, що в основі цього явища лежить конфлікт. Розуміння його природи пов'язано з розумінням природи самої людини, її взаємовідносин із суспільством. Американська політологічна література в часи кількох перших десятиліть відразу після закінчення Другої світової війни була переповнена урочистими описами досягнень демократії, основа якої – добровільне об'єднання вільних громадян з метою сприяння їхнім власним інтересам. Вінок перемоги демократії над її протилежністю – тоталітарним режимом віддали одному з основних її принципів – «свободі об'єднань», коли кожен громадянин вільний вступити у групу з метою відшкодувати втрати та впливати на формування державної політики.

З кінця 60-х років минулого століття боротьба з тероризмом склалася в систему й набула рис інституціональності на національному, а також регіональному та міжнародному рівнях.

У 60–70-х рр. минулого століття набула поширення думка, що тероризм є методом політичної боротьби. Почався пошук нового способу осмислення співвідношення загальнокримінальних та політичних складових цього явища. З'явилися праці, що містять глибокий аналіз питань тероризму[17]. Заслуговує на увагу заява П. Вілкінсона, який стверджував: «Ми повинні зруйнувати міф про тероризм. Ми повинні сказати правду про нього. Тероризм – це чисто криваве вбивство. Усі, хто потурає йому чи ідеалізує і заохочує його, – здійснюють пособництво і підбурюють до вбивства безневинних людей»[18]. З іншого боку, П. Вілкінсон стверджує, що тероризм – це дуже широка концепція. Він являє собою особливу форму політичного насилля. Це не філософія чи політичний рух. Тероризм – зброя чи метод, який використовувався за всіх часів

[16] Rapport A. Fights, games, and debates. – Ann Arbor / A. Rapport. – University of Michigan Press. – 1960; Schelling T. The Strategy of Conflict / T. Schelling. – Cambridge. Harvard University. Press, 1960.

[17] Laquer W. The Terrorism / W. Laquer. – London: Weidenfeld and Nicolson, 1977; Wilkinson P. Political Terrorism / P. Wilkinson, T. Vanhanen. – London, Basingstoke: Macmillan, 1974.

[18] Wilkinson P. Political Terrorism / P. Wilkinson, T. Vanhanen. – London, Basingstoke: Macmillan, 1974. – P. 45.

із різних причин та з різною метою»[19]. Слід погодитися з думкою про те, що політичні цілі не виключають соціальної небезпеки діяння, а деколи й підсилюють її. Потрібно відзначити, що на цьому етапі соціальні аспекти мало цікавили американську академічну думку.

У 1964 р., зіткнувшись з подібним явищем зростання політичного насильства, видатний політолог Г.Екштейн зауважив: «Якщо сучасна соціологія набереться розуму, перед нею неодмінно постане питання – чому наука про соціум, котра витворила так багато різних дисциплін, що стосуються такого розмаїття предметів досліджень, так мало говорить про руйнівне політично вмотивоване насильство»[20].

На початку 70-х років минулого століття тероризм набув нового імпульсу, який відтворював ідеологічну радикалізацію різних політичних рухів, особливо екстремістської спрямованості. Але такі рухи ще не досягали рівня загрози безпеки світового співтовариства, порівняної, скажімо, з ядерною загрозою, або загрозою збройної агресії, геноциду чи апартеїду.

Важливим етапом у розумінні сутності цього явища став розгляд Спеціальним комітет ООН у 1973 р. пропозицій країн-членів щодо визначення міжнародного тероризму. Наприклад, США було запропоновано визначення тероризму, під яким розумілися протизаконні акти, що вчинялися іноземцями або проти іноземців, що спричинило міжнародні наслідки. Акцент на незаконному, систематичному використанні сили чи загрози її застосування проти невинних людей для досягнення політичних цілей у дефініції тероризму робить й професор Джорджтаунського університету У. Лакер[21]. Інші дослідники С.Розен і Р.Франк визначають тероризм як погрозу насильством, індивідуальні акти насильства чи кампанії насильства, що мають за мету, в першу чергу, навіяти поступово страх – тероризувати[22]. «Погроза застосування насил-

[19] Wilkinson P. The Strategic Implications of Terrorism / P. Wilkinson // Terrorism & Political Violence. A Sourcebook / ed. by M. L. Sondhi. – Indian Council of Social Science Research. Haranand Publications, 2000.

[20] Eckstein H. Internal War: Problems and Approaches / H Eckstein. – New York: Free Press. – 1964.

[21] Laquer W. The Terrorism / W. Laquer. – London: Weidenfeld and Nicolson, 1977. –P. 79.

[22] Rosen S.J. Measures against International terrorism / S. J. Rosen, R. Frank // International Terrorism & World Security. – L., 1975. – P. 14.

ля, індивідуальні акти насилля, що породжують відчуття страху, можуть бути визначені як тероризм», – підкреслював Б. Дженкінс[23]. У цей період найчастіше тероризм називали крайнім проявом політичного насильства. На наш погляд, такі дефініції не дозволяють повною мірою проаналізувати різні прояви тероризму та чітко окреслити його ознаки.

Як ми бачимо, дуже поширеною є точка зору про політичну спрямованість такого насильства. Серед праць розглядуваного періоду слід відзначити роботи Б. Дженкінса і П. Вілкінсона, які одними з перших зробили спробу системного аналізу тероризму з дещо іншими підходами з урахуванням практичної точки зору. Їхні теоретичні доробки засвідчили той факт, що маємо справу з наперед передбаченими стратегічними і спланованими акціями з метою навіювання страху, залякування суспільства.

На тому етапі тероризм як соціально-правове явище являв систему взаємозалежних політично мотивованих дій, що проявлялися в застосуванні насильства або загрозі його застосування. Водночас поняття «тероризм» стало поширюватися на різноманітні форми масового політичного насильства, набуваючи все більшої широти і меншої визначеності.

Концепція тероризму як використання насильства для досягнення певних політичних цілей набула поширення у 80-х рр. XX ст. Так, на початку 80-х років у доповіді державного департаменту США підкреслювалося, що тероризм – це «політично вмотивоване насильство, вчинене субнаціональними групами або таємними агентами супроти невійськових мішеней, як правило, з метою впливу на людей».

Аналізуючи широкий набір визначень, можна зауважити, що у визначенні тероризму на згаданому етапі перевагу мають терміни «погроза насильством», «політичне насильство», «вбивство», «недержавні виконавці». Отже, можна визначити чотири критерії, що стосуються суті тероризму, а саме: насильства, виконавців (неурядових), мішеней (невійськових) та мотивації (політичної). Пер-

[23] Jenkins B.M. International Terrorism: A new kind of warfare [Текст] / B.M. Jenkins. Santa Monica, California: RAND corporation, 1974. – 16 p.; Лазарев П.Я. Терроризм как тип политического поведения / П.Я. Лазарев // Социс. – 1993. – № 9. – С. 32.

ший критерій припускає наявність насильства чи погрози його застосування, що не викликає сумнівів у поясненні цього суспільно небезпечного явища.

Другий критерій вимагає наявності груп виконавців (неурядових). Якщо звузити коло виконавців лише до неурядових, то за його межами залишаються багато службових осіб та режимів, так чи інакше причетних до насильства, репресій, порушень прав людини. Таке визначення виключає з подальшого розгляду найпотужніше джерело смертей серед цивільного населення в усьому світі: уряди[24]. Крім цього, поза увагою визначення «груп виконавців» залишаються терористи-одинаки, здатні спричинити безліч терористичних загроз та жахливі наслідки.

Викликає виправдані зауваження й вибір невійськових мішеней як критерій визначення тероризму, оскільки його зміст не охоплює військовослужбовців та військове майно, що чи не найчастіше стає об'єктом злочинного посягання.

І насамкінець, мабуть, найважливішим є те, що акт насильства як тероризм розглядається за умови, що він має за мету політичні цілі. Історія рясніє прикладами актів насильства, вчинених як чоловіками, так і жінками з мотивів особистих пристрастей. Попри той незаперечний факт, що іноді такі вчинки можуть мати значні політичні наслідки для всієї нації, якщо мотиви, які спонукали до таких дій, не були політичними, ми не можемо вважати їх тероризмом[25].

Одним із найкращих, на думку американського вченого У.Лакера, є наступне визначення тероризму – незаконне насильство чи загроза його використання, спрямоване проти індивідів чи власності з метою примусу або залякування уряду чи суспільства для досягнення політичних, релігійних чи ідеологічних цілей[26]. Концепція публічного тероризму знайшла втілення у працях Б. Дженкінса, Б. Хьютона, Н. Полларда.

[24] Rummel R. Death by Government / Rummel J. Rudolph. – New Brunswick, NJ; Transaction Press. – 1994. – 496 p.

[25] Гупта Д.К. Тероризм та політичне насильство: як їх розуміти / Д.К. Гупта. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2010. – С. 33.

[26] Laqueur W. Postmodern Terrorism / W. Laquer // Foreign Affairs. – 1996. – Vol. 75. – № 5 (Sept./Oct.).

Для ефективної протидії цьому негативному явищу наприкінці 80-х років минулого століття постала нагальна потреба розробки нових підходів і засобів впливу, відмінних від звичайних зусиль правоохоронців. Усвідомлення цієї проблеми на найвищому політичному рівні привело до консолідації зусиль латиноамериканських країн у сфері протидії серйозним проявам злочинності, що знайшло вираження у прийнятті Декларації Організації американських держав, у якій тероризм розглядався як серйозна форма організованого й систематичного насильства, метою якого є поширення хаосу й страху серед населення, що спричиняє знищення, смерть людей, і є видом злочинної діяльності, яка заслуговує осуду. Тепер тероризм розумівся як різновид злочинності. За відсутності достатніх емпіричних досліджень Організація американських держав ототожнювала тероризм із формами організованої злочинності, тобто термін «тероризм» використовувався в контексті організованої злочинності. Він майже не використовується щодо окремої особи злочинця, що діє за своїм бажанням. З цього приводу Б. Хоффман слушно зауважує: «Як не може одна людина називатися політичною партією, так і вбивця-одинак не повинен вважатися окремим терористичним угрупованням»[27]. Отже, цей термін стосувався лише насильства, яке вчинено організованою групою із конспіративною структурою та чіткою системою управління, а не окремою особою, яка діє за власним бажанням.

Поволі погляд на тероризм як вплив іноземців на політичне та економічне життя країни почав відступати. Тепер увага сконцентрувалася на етнічних, добре структурованих злочинних організаціях (передусім з країн арабського світу, наприклад, «Аль-Каїда»), що створювали небезпеку американському суспільству та його політичному устрою. Терористична діяльність у низці країн перетворилася на систему професійно здійснюваних акцій добре організованими та екіпірованими угрупованнями, нерідко зі складною та розгалуженою інфраструктурою. За матеріально-технічним і фінансовим забезпеченням сучасні терористи набагато випере-

[27] Хоффман Б. Терроризм – взгляд изнутри / Б. Хоффман ; пер. с англ. Е. Сажина. – М. : Ультра. Культура, 2003. – С. 45.

жають своїх попередників, в арсеналі яких були переважно саморобні вибухові пристрої та стрілецька зброя військового взірця.

На даний час, на відміну від прицільності й вибірковості акцій терору у 60–70-х рр. минулого століття терористи прагнуть завдати максимальної шкоди, нехтуючи суспільною мораллю й не особливо переймаються вибором своїх жертв.

Отже, можна дійти висновку про те, що в США прослідковувався здебільшого «політичний підхід» у визначенні поняття «тероризм». Разом з цим підходи, які визначають природу і сутність цього явища, приблизно раз на двадцять років доповнюється окремими характеристиками тероризму, розширюється перелік можливих об'єктів терористичних посягань.

Що стосується наукових розробок європейських учених, а також міжнародних організацій, то далі проаналізуємо їхні теоретичні напрацювання. Підкреслимо, що вони почали свої дослідження на вже підготовленому ґрунті, тому насильницька модель пояснення тероризму була найбільш популярною.

Із середини 60-х років підхід до розуміння тероризму як до свого роду психологічного впливу на суспільство почав домінувати і в європейських колах. Відомий іспанський дослідник питань боротьби з тероризмом Е.Х. Аречага надає таке визначення: тероризм – акти, що самі по собі є формами загальнокримінальних злочинів, але вчинені з метою залякування, створення безладу й терору в організованому суспільстві, інтенсифікувати страждання суспільства[28]. Його колега Раймон Арон запропонував акт насильства розглядати як терористичний лише в тому разі, коли його психологічний ефект зворотно пропорційній його істинним фізичним затратам[29]. Як ми бачимо, обидва дослідники роблять акцент на психологічних аспектах тероризму. Дійсно, це характерна ознака тероризму як соціального явища.

[28] Аречага Э.Х. Современное международное право / Э.Х. Аречага ; пер. с исп. Ю.И. Папченко; под ред. и с вступ. ст. Г. И. Тункина. – М. : Прогресс, 2003. – С. 70.

[29] Мартыненко Б.К. Теоретико-правовые вопросы политического терроризма (на примере России конца 80-х – 90-х годов XX века) : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : 12.00.01 / Б.К. Мартыненко. – Ростов н/Д : РГБ ОД, 1999. – С. 12.

Голландські вчені А. Шмід та А. Джонгман узагальнили 109 наукових і офіційних визначень тероризму, проаналізували їх головні компоненти. Дослідження свідчать про те, що елемент насильства включено до 83,5% доктринальних визначень; у 51% визначень підкреслюється елемент виникаючого страху; 17,5% визначень включає елемент нападу на цивільних мешканців, некомбатантів чи сторонніх осіб. Офіційні визначення тероризму, вивчені А. Шмідом та А. Джонгманом, виявилися достатньо складними. У більшості з них міститься три спільних елементи: 1) використання насильства; 2) політичні цілі; 3) намір викликати страх у певної групи населення[30].

У контексті вирішення питання щодо пошуку єдиного визначення тероризму як соціально-політичного явища науковий інтерес для нас представляє дослідження А. Шміда, який у своїй роботі «Політичний тероризм: методика дослідження» проаналізував більше сотні визначень тероризму, що сформулювали вчені та експерти в цій галузі, але так і не наблизився до мети дослідження – знайти найбільш повне та вичерпне визначення цього явища.

Водночас становить інтерес розроблена А. Шмідом таблиця повторюваності дефініційних елементів (всього 22) у 109 дефініціях визначення «тероризм». Так, термін «насилля, застосування сили» зустрічається у 83,5% досліджених визначень; «політичний» – у 65%; «підкреслений жах, терор» – у 51%; «загроза» – у 51%; «психологічний вплив та очікувана реакція» – у 41,5%; «розбіжність «жертва – мета» – у 37,5 %; «умисна, спланована, систематична, організована дія» – у 32%; «метод боротьби, стратегія, тактика» – у 30,5%; «винятковість, порушення загальновизнаних правил, відсутність будь-яких обмежень із позиції гуманності» – у 30%; «примушування, вимагання, заклики до схвалення» – у 28% та ін[31].

Німецький дослідник Х.Кернер визначає тероризм як найвищий ступінь прояву екстремізму.

[30] Schmid A. Political terrorism / A. Schmid, A. Jongman. – Oxford-New York, 1988. – P. 5–6.

[31] Schmid A. Political Terrorism: A New Guid to Actors, Authors, Concepts, Data Bases, Theories, and Literature / Alex P. Schmid. – New Brunswick: Transaction, Books, 1998. – P. 5–6.

Колишній міністр внутрішніх справ Франції Х. Боне ще у 1980 р. відзначив, що тероризм – явище не нове в історії. Проте існує суттєва різниця між тероризмом сьогодення і тероризмом минулого. Тероризм сьогодення – це результат певної інтелектуальної логіки, результат філософії насильства, якого не існувало у XIX столітті[32].

Англійський вчений П. Уілкінсон відносив тероризм до конфліктів низької інтенсивності із значним дестабілізуючим потенціалом[33].

Значно поширеним у європейських країнах став напрям дослідження тероризму з позиції соціології міжнародних відносин[34]. З цієї позиції проблема тероризму обумовлюється низкою чинників міжнародного характеру: наявність, крім держав, транснаціональних корпорацій, професійних асоціацій, релігійних організацій, окремих груп, міграційних процесів, злочинних «авторитетів», біженців і т.ін. Багато держав стикаються зі стрімким зростанням націоналізму, етнічних, релігійних вимог незалежності або автономії. Очевидно, що за відсутності чіткого правового регулювання всього комплексу міжнародних процесів, організувати протидію такій загрозі, як тероризм, дуже важко[35]. Для європейських дослідників вивчення тероризму й надалі класифікувалося як окремий випадок з великої кількості проблем соціальних рухів протесту.

Отже, розглянувши різні теоретичні підходи до розуміння тероризму, слід зробити висновок, що до цього часу європейська наукова спільнота не має єдиного підходу до розгляду цього феномена, який би поєднував різні точки зору. Учені з європейських країн та США підтримують різні підходи й дають відмінні пояснення тероризму залежно від соціальних, політичних й економічних чинників, стратегій органів кримінальної юстиції. Отже,

[32] Мартыненко Б.К. Теоретико-правовые вопросы политического терроризма (на примере России конца 80-х – 90-х годов XX века) : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.01 / Б.К. Мартыненко. – Ростов н/Д : РГБ ОД, 1999. – С. 12.

[33] Wilkinson P. Terrorism and the Liberal State. – New York University Press, 1986. – 322 p.

[34] Aron R. Paix et guerre entre les nations / R. Aron. Paris: Calmann-Levy, 1962. – P. 15; Schelling T. The Strategy of Conflict / T. Schelling. – Cambridge. Harvard University. Press, 1960.

[35] Антипенко В.Ф. Борьба с современным терроризмом: международно-правовые подходы / В.Ф. Антипенко. – К. : «Юнона-М», 2002. – С. 119.

тероризм є складним, багатоплановим соціальним феноменом, зміст якого поки що складно охопити одним універсальним терміном. Незважаючи на різні оцінки цього злочинного явища та розмаїття визначень, виділяються його сутнісні характеристики: насильницька основа дії, політична мотивація і цілевизначення, залякування, наявність умислу на спричинення невинних жертв.

Не можна оминути основні підходи до пояснення тероризму, які було висловлено російськими дослідниками, серед яких виділяються праці Ю.М. Антоняна, С.У. Дікаєва, І.І. Карпеця, М.П. Карпушина, В.В. Лунєєва та інших.

На думку Ю.М. Антоняна, тероризм – це насилля, яке містить у собі загрозу іншого, не менш жорстокого насилля, для того, щоб викликати паніку, порушити та навіть зруйнувати державний і громадський порядок, примусити супротивника прийняти бажане рішення, викликати політичні та інші зміни. Психологічна сутність тероризму, що має конструювати його правовий зміст, полягає у наведенні страху, навіть жаху на супротивника. У ролі супротивника може виступати все суспільство, усі люди, уся держава або її окремі ланки (наприклад, правоохоронні), окремі соціальні групи, кола населення. Поза психологічним впливом, поза психологічним змістом тероризм немислимий[36]. Подібного підходу дотримується М.П. Требін, який під тероризмом розуміє соціальне явище, яке ґрунтується на застосуванні чи загрозі застосування насильства у вигляді терористичного акту з метою створення атмосфери страху та безвиході в суспільстві для досягнення цілей суб'єктів терористичної діяльності[37].

Обидва автори виділяють саме насильство як невід'ємну ознаку цього феномена, при цьому Ю.М. Антонян тяжіє до психологічної сутності тероризму.

А.І. Долгова пропонує звузити поняття тероризму, визначивши його як загальнонебезпечне діяння, спрямоване проти життя, здоров'я, людей, прав і законних інтересів різних суб'єктів з метою примусу третьої сторони до прийняття рішень, що їх вимагають те-

[36] Антонян Ю.М. Терроризм. Криминологическое и уголовно-правовое исследование / Ю.М. Антонян. – М. : Изд-во Щит, 2001. – С. 12–13.

[37] Требин М.П. Терроризм в XXI веке / М.П. Требин. – М. : Харвест, 2004. – С. 21.

рористи[38]. На наш погляд, дане визначення потребує конкретизації в частині «інтересів різних суб'єктів», оскільки останнє дає підстави для розширювального тлумачення згаданого поняття.

В. Вітюк і С. Ефіров розглядають тероризм як тактику політичної боротьби, пов'язану з використанням та висуненням на перший план тих форм насильства, які визначаються як терористичні акти[39].

І.І. Карпець, видатний теоретик і криміналіст-практик радянського часу, запропонував визначення тероризму в розрізі міжнародного злочину. На його думку, тероризм – це міжнародна або внутрішньодержавна, але така, що має міжнародний (тобто охоплює дві або більше держави) характер, організаційна або інша діяльність, спрямована на створення спеціальних організацій і груп для здійснення вбивств і замахів на нього, спричинення тяжких тілесних ушкоджень, захоплення заручників з метою отримання викупу, насильницьке позбавлення свободи, поєднане з наругою над особою, застосування катувань, шантажу і т.п.; тероризм може супроводжуватися руйнуванням будівель, житлових приміщень та інших об'єктів»[40]. Впадає в око описовий характер визначення тероризму як міжнародного явища. Разом з цим не можна не відзначити чітко окреслене коло об'єктів посягань та форм вчинення цього злочину.

Інший російський дослідник Е.Г. Ляхов, підкреслюючи міжнародний характер тероризму, зазначає, що акт тероризму об'єктивно спрямований проти певних загальнолюдських цінностей, що охороняються не тільки національним, але й міжнародним правом[41]. Схожої точки зору дотримується Н.С. Бєглова, яка вважає, що міжнародний тероризм – це не якийсь особливий вид

[38] Долгова А.И. Глобализация терроризма и проблемы борьбы с ним / А.И. Долгова // Международный терроризм: истоки и противодействие : материалы междунар. научн.-практ. конференции, 18–19 апреля 2001 г. : сб. статей. – СПб. : Секретариат Совета Межпарламентской Ассамблеи государств-участников СНГ, 2001. – С. 116–117.

[39] Витюк В.В. «Левый» терроризм на Западе: история и современность / В.В. Витюк, С.А. Эфиров ; отв. ред. Г.В. Осипов. – М. : Наука : АН СССР, Ин-т социол. исслед., 1987. – С. 222–223.

[40] Карпец И.И. Преступления международного характера / И.И. Карпец – М. : Юрид. лит-ра, 1979. – С. 98.

[41] Ляхов Е.Г. Терроризм и межгосударственные преступления / Е.Г. Ляхов. – М. : Междунар. отношения, 1991. – С. 18.

тероризму, а продовження внутрішнього тероризму, вихід його за межі тієї або іншої держави[42].

С.У. Дікаєв, у свою чергу, вважає, що сучасний тероризм – це: засіб ведення сучасної війни; засіб економічного ослаблення супротивника, елемент виборчих технологій; засіб об'єднання соціуму; засіб організації і дезорганізації суспільно-політичних інститутів суспільства; засіб відстоювання геополітичних інтересів держави[43].

Дуже цікаву і нетривіальну точку зору висловлює О.М. Гуров. Він вважає, що образ вірусу, виступаючи певною мірою символом сучасності, широко експлуатується як один з інструментів медіатероризму, який покликаний впливати на сприйняття аудиторії[44]. У виробленні своєї позиції автор спирається на роботи Жана Бодрияра, який поширення тероризму порівнює з розвитком вірусів[45].

Далі стисло порівняємо вищенаведені підходи із доктринальним баченням цього феномена українськими кримінологами.

На думку В.П. Ємельянова, основне завдання наукового дослідження має полягати в тому, щоб усі ознаки тероризму врахувати, згрупувати й синтезувати у загальне визначення тероризму, що дозволить чітко відмежувати його від суміжних понять, а склад злочину – від суміжних складів злочину[46].

В.Ф. Антипенко вважає, що тероризм – це таке явище, що базується на конфлікті насильницького протиборства, яке поряд із спричиненням шкоди державі, посягає на міжнародну безпеку та світопорядок і ґрунтується на різниці політичних, економічних і культурних інтересів груп держав, народів, націй, соціальних груп

[42] Беглова Н.С. Терроризм: поиск решения проблемы / Н.С. Бєглова // США: экономика, политика, идеология. – 1991. – № 1. – С. 38.

[43] Дикаев С.У. Террор, терроризм и преступления террористического характера (криминологическое и уголовно-правовое исследование) : моногр. / С.У. Дикаев. – СПб. : Изд-во Р.Асланова «Юридический центр Пресс», 2006. – С. 195.

[44] Гуров О.Н. Вирус как инструмент медиатерроризма в современной культуре / О.Н. Гуров // Ярославский педагогический вестник – 2012. – № 2. – Том I (Гуманитарные науки). – С. 289.

[45] Бодрийяр Ж. Прозрачность зла [Электронный ресурс] / Ж. Бодрийяр. – М. : Добросвет, 1997. – Режим доступа : http://www.e-reading-lib.com/book.php?book=102799. – Заголовок с экрана.

[46] Емельянов В.П. Терроризм – как явление и состав преступления / В.П. Емельянов. – Х. : Право, 1999. – С. 38.

та рухів за умови використання хоча б однією із сторін терористичних актів як засобу впливу на супротивника[47]. Слід зауважити, що В.Ф. Антипенко розглядає тероризм виключно як міжнародне явище, оскільки, на його думку, будь-який, навіть на перший погляд виключно внутрішньодержавний тероризм, має міжнародні аспекти[48].

Тероризм, як зазначає В.В. Крутов, – це особлива протиправна форма насильства, сутнісною особливістю якої є залякування, намір створити атмосферу жаху, обстановку соціальної незахищеності, дестабілізувати політичну ситуацію з метою примусити владу прийняти вигідні для терористів рішення[49].

Спираючись на ідеї природного права, О.М. Костенко пропонує своє визначення тероризму як фундаментального, універсального поняття, як свавілля та створення загроз для впливу на волю і свідомість людини чи людей, чим і порушуються соціальні закони природи. На думку цього вченого, терорист, стріляючи, підриваючи, підпалюючи і т.д., штучно створює певну загрозу для людини, яка внаслідок залякування починає поводитися відповідним чином, що і є метою терориста[50].

Цікаву думку висловлює М.В. Семикін, який вважає, що поняття «тероризм» слід розглядати на трьох рівнях: 1) тероризм у вузькому розумінні – безпосередньо терористичний акт; 2) тероризм у широкому розумінні, яким охоплюється терористичний акт й усі інші злочини терористичної спрямованості; 3) тероризм у найширшому розумінні, яким охоплюються злочини терористичної спрямованості, а також створення терористичної групи чи терористичної організації, керівництво такою групою

[47] Антипенко В.Ф. Оптимізація антитероистичної системи держави в умовах міжнародної і регіональної інтеграції / В.Ф. Антипенко.– К., 2008. – С. 23.

[48] Антипенко В.Ф. Борьба с современным терроризмом: международно-правовые подходы / В.Ф. Антипенко. – К. : «Юнона-М», 2002. – С. 114.

[49] Крутов В.В. Теоретико-правовые и тактико-специальные проблемы борьбы с терроризмом (опыт системного исследования): моногр. / В.В. Крутов. – К. : Изд-во Академии СБ Украины, 1998. – С. 36.

[50] Міжнародна кримінологія: стан та перспективи: збірник матеріалів круглого столу // Б-ка журналу «Юридичний вісник» / за ред. М.П. Орзіха, В.Ф. Антипенка. – Одеса: Фенікс, 2010. – С. 35.

чи організацією, а так само матеріальне, організаційне чи інше сприяння створенню або діяльності такої групи чи організації[51].

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про боротьбу з тероризмом» тероризм розглядається як суспільно небезпечна діяльність, що полягає у свідомому, цілеспрямованому застосуванні насильства шляхом захоплення заручників, підпалів, убивств, катувань, залякування населення та органів влади або вчинення інших посягань на життя чи здоров'я ні в чому не винних людей або погрози вчинення злочинних дій з метою досягнення злочинних цілей[52]. Закріплення в законі самої категорії «тероризм» – це вже досягнення, оскільки, незважаючи на гострі наукові дискусії щодо її сутності й визнання необхідності введення цього поняття до закону, у вітчизняному законодавстві раніше не наводилося його визначення. Полемізуючи щодо необхідності вироблення ключового поняття тероризму, В.С. Зеленецький, В.П. Ємельянов зазначають, що в якості базового чинника мають виступати концептуальні основи визначення категоріально-понятійного апарату, які виступають стрижнем загальної теорії боротьби з тероризмом як спеціальної теорії боротьби зі злочинністю[53]. На думку цих учених, тероризм у вузькому розумінні – це загальнонебезпечні діяння, спрямовані на залякування населення з метою спонукання держави, міжнародної організації, фізичної або юридичної особи чи групи осіб до вчинення або відмови від вчинення якихось дій[54]. Слід визнати позитивним спробу визначення тероризму за допомогою чітких, конкретних ознак, що знаходяться у взаємозв'язку та взаємозалежності. Основний же недолік даного підходу полягає у тому, що в такому визначенні недостатньо чітко визначені об'єкти терористичних посягань, зокрема застосування проти-

[51] Семикін М.В. Кримінальна відповідальність за створення терористичної групи чи терористичної організації : автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.08 / М.В. Семикін; Харьк. нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2004. – С. 11.

[52] Про боротьбу з тероризмом : Закон України від 20.03.2003 р. № 638-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 25. – Ст. 180.

[53] Зеленецький В.С. Концептуальні основи визначення категоріально-понятійного апарату у сфері боротьби з тероризмом : наук.-практ. посіб. / В.С. Зеленецький, В.П. Ємельянов. – Х. : Вид-во «Кроссроуд», 2006. – С. 10.

[54] Там само.

правного насильства щодо осіб (невинних жертв) або певного майна з метою спонукання інших осіб до певної поведінки.

Останнім часом було надруковано монографію «Проблеми систематизації та комплексного розвитку антитерористичного законодавства України». Її автори вважають, що тероризму можна дати виважене визначення лише шляхом встановлення системи взаємопов'язаних ознак, що характеризують його специфіку. Серед таких ознак виділяється: вчинення або погроза вчинення суспільно небезпечних дій, спрямованість їх на залякування населення і вплив за рахунок цього на прийняття рішень або відмови від них державою, міжнародною організацією, фізичною, юридичною особою або групою осіб, а також сприяння вказаним діям[55]. Відзначаючи плідність такого підходу, слід зауважити, що за відсутності єдиного визначення тероризму зазначений вище перелік ознак надає можливість виокремити явище тероризму із загальної сукупності соціально небезпечних дій і створити підґрунтя для його кримінально-правової характеристики, а також для з'ясування кримінологічного значення цього явища.

На думку багатьох дослідників, мотив і мета терористичних проявів створюють визначальну межу, що розділяє їх та зовні подібні за об'єктивною стороною і формою вчинення кримінальні діяння. В.П. Тихий, вказуючи на певну мету як обов'язкову ознаку терористичного акту, виокремлює серед її різновидів: залякування населення; вплив на прийняття рішень чи вчинення або невчинення дій державною владою чи органами місцевого самоврядування, службовими особами цих органів, привертання уваги громадськості до певних політичних, релігійних чи інших поглядів винного (терориста) та ін[56].

Що стосується останнього, то слід зауважити, що тероризм іноді розуміють як специфічну форму ведення війни, метою якої є не матеріальний Інтернет-ресурс, і не геополітичний інтерес (сфера

[55] Проблеми систематизації та комплексного розвитку антитерористичного законодавства України : моногр. / В.С. Зеленецький, В.П. Ємельнов, В.Я. Настюк та ін. ; за заг. ред. В.С. Зеленецького, В.П. Ємельянова. – Х. : Право, 2008. – С. 74.

[56] Кримінальний кодекс України : науково-практичний коментар / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, С.Б. Гавриш та ін. ; за заг. ред В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – К. : Концерн «Видавничий дім «Ін Юре», 2004. – С. 698.

впливу та ринки збуту), а інтерес інформаційний – механізм соціального управління в суспільстві[57].

Один з аспектів соціального феномена зводиться до того, що тероризм є специфічним видом збройних дій, що це – збройний конфлікт низької ефективності[58]. Підстави для воєнізованих оцінок набувають популярності й завдяки тенденціям, які характеризують збройне реагування на поширення тероризму. Вважаємо, що вивчення конструктивної складової збройного конфлікту, його функціональності сприяє з'ясуванню природи тероризму та виробленню системи заходів протидії. Водночас, збройну протидію не слід розглядати як основний фактор усунення тероризму, зміст якого полягає у створенні соціальних умов для мінімізації проявів цього небезпечного явища.

Упродовж останніх двох десятиліть, коли світ став зазнавати щораз відчутніших ударів з боку терористів, зросла й увага вчених до цієї проблеми.

В останні роки найбільш популярною є точка зору про те, що термін «тероризм» є багатостороннім, системним, деструктивним соціально-правовим та політичним феноменом, який постає у вигляді багатополярної системи, що виключає однозначну, рівною мірою задовольняючу всіх оцінку[59]. Це дійсно складне завдання, яке, на думку Н.А. Зелінської, ускладнюється комплексом політичних і правових проблем, що обумовлюють множинність і неоднозначність підходів до її вирішення[60]. З нашого погляду, такі підходи потребують обговорення серед фахівців для вироблення єдиної моделі реагування та протидії.

Величезна кількість літератури, що існує нині, потребує загальної класифікації. У межах цього підрозділу ми робимо спробу

[57] Рижов І.М. Основи аналізу терогенності соціальних систем : моногр. / І.М. Рижов. – К. : Магістр – XXI сторіччя, 2008. – С. 6.

[58] Антипенко В.Ф. Міжнародна кримінологія: досвід дослідження тероризму / В.Ф. Антипенко: – Одеса : «Фенікс», 2011. – С. 250–255.

[59] Петрищев В.Е. О задачах борьбы с терроризмом в странах СНГ / В.Е. Петрищев // Международный терроризм: истоки и противодействие: материалы междун. науч.-практ. конф. (18–19 апреля 2001 г.). – СПб. : Секретариат Совета Межпарламентской Ассамблеи государств-участников СНГ, 2001. – С. 184.

[60] Зелінська Н.А. Міжнародно-правова концепція міжнародного злочину: дис. … док-ра юрид. наук: 12.00.11 / Н.А. Зелінська ; Інститут законодавства Верховної Ради України. – К., 2007. – С. 256.

подати таку схему класифікації з огляду на різницю в підходах до тероризму як соціального та суспільно небезпечного феномена.

До цього часу в теорії вітчизняної кримінологічної науки відсутнє загальноприйнятне визначення поняття «тероризм», яке б охоплювало спільні критерії, ознаки, межі цього явища. Головним чинником, який ускладнює єдиний підхід до визначення тероризму та його юридичного оформлення і, як наслідок, розробку узгоджених, універсальних міжнародних засобів боротьби з ним, є крайня політизованість оцінок у цій сфері, а тому, на наш погляд, наукова дискусія з цієї проблематики мусить вестися більш активно, а накопичені теоретичні знання мають бути враховані українськими дослідниками для того, щоб на їх підставі зробити чіткі підходи до нормативного визначення цього феномена й практичного розв'язання проблеми зменшення негативного впливу терористичних проявів на українське суспільство.

Науковий підхід, що відображає комплексні соціологічні, політологічні, філософські та інші підходи розуміння тероризму як негативного соціального явища є лише орієнтиром для його розуміння, але не це завжди вбачається доцільним із практичної точки зору. Оскільки тільки з'ясування змісту тероризму у вузькому розумінні (кримінально-правовому і кримінологічному) дає змогу виробити комплексне вирішення проблем запобігання тероризму.

У зв'язку з цим для створення цілісної правової концепції запобігання тероризму необхідне вивчення відповідних інститутів кримінально-правового циклу.

З урахуванням опрацьованих різноманітних підходів і теорій, вироблених вітчизняними вченими та їхніми колегами із зарубіжних країн, можна вважати, що суттєвими кримінологічними ознаками тероризму є: 1) умисне, протиправне застосування загальнонебезпечного насильства або погроза його застосування як спосіб впливу на волю людей в інтересах терористів; 2) головною метою терористів є вплив на прийняття рішення або відмову від нього державою, міжнародною організацією, юридичною або фізичною особою чи групою осіб або серйозне порушення міжнародного

правопорядку; 3) публічний характер; 4) наявність випадкових жертв або інших об'єктів посягань; 5) створення обстановки страху, залякування, напруги на загальносоціальному (масовому) рівні.

Тероризм – антисоціальне, деструктивне явище, для якого характерним є умисне застосування загальнонебезпечного насильства чи погрози його застосування, спрямоване на залякування населення (випадкових жертв), створення обстановки страху, напруги на загальносоціальному рівні з метою примусити публічну владу, міжнародну організацію, юридичну чи фізичну особу (групу осіб) вчинити якусь дію або утриматися від її вчинення, або разом із завданням шкоди державі порушити міжнародний правопорядок.

1.2. Особливості класифікації тероризму

Феноменальність тероризму, багатоаспектність, багаторівневість його проявів ускладнює не тільки його розуміння, а викликає складності при його класифікації, що негативно позначається на виробленні заходів щодо запобігання цьому явищу. Однак, незалежно від способів і наслідків, усі акти тероризму мають схожі ознаки, головною відмінністю яких є залякування, що так чи інакше тягне за собою людські жертви або інші тяжкі наслідки. При цьому його наслідки мають великий соціальний резонанс. У всіх актах тероризму настання наслідку не є кінцевою метою, а виступає в якості проміжного ланцюга в досягненні кінцевої, стратегічної, а найчастіше політично вмотивованої мети[61].

Одна з перших спроб систематизувати всю багатоманітність терористичних дій була зроблена на конференції з уніфікації кримінального права (Мадрид, 1934 р.), де вперше, з огляду на потреби кримінального права, прийняли рішення розрізняти тероризм «політичний» та «соціальний». Пізніше (1970 р.) Міжамериканська комісія із захисту прав людини, розглядаючи проблему те-

[61] Дикаев С.У. Террор, терроризм и преступления террористического характера (криминологическое и уголовно-правовое исследование) : моногр. / С.У. Дикаев. – СПб. : Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2006. – С. 77.

роризму, дійшла висновку, що тероризм потрібно розрізняти, виходячи з різних мотивів суб'єкта терористичної діяльності, а саме: тероризм соціальний, політичний та ідеологічний.

Вітчизняні й зарубіжні вчені класифікують тероризм під різним кутом зору, залежно від критеріїв, покладених в основу такої класифікації.

С.У. Дікаєв проводить класифікацію тероризму залежно від кінцевих цілей терористів. Виходячи з наведеного критерію, дослідник виділяє такі групи тероризму: політичний, релігійний і корисливий (в літературі йменується кримінальним)[62]. Зазначена класифікація дозволяє звести до мінімуму число різновидів тероризму.

Н.Д. Литвинов також класифікує тероризм за цілями, виділяючи: революційний, націоналістичний, деморалізуючий, функціональний, економічний, транспортний і т. ін[63].

В. Вітюк і С. Ефіров серед проявів тероризму виділяють: державний і опозиційний, міжнародний і транснаціональний тероризм, а за соціальною спрямованістю: 1) соціальний; 2) національний; 3) релігійний (тероризм)[64].

Подібної умовної типології тероризму дотримується С.М. Мохончук, який вважає, що тероризм включає такі форми: націоналістичну, релігійну, політичну, інформаційну[65]. Зауважимо, що релігійний тероризм, на відміну від національного, не обмежується певною територією або національністю.

М.П. Требін класифікує тероризм за такими підставами:

– за сферою дії – внутрішньодержавний і міжнародний;
– за ставленням суб'єктів терористичної діяльності до влади – державний і недержавний;

[62] Дикаев С.У. Террор, терроризм и преступления террористического характера (криминологическое и уголовно-правовое исследование) : моногр. / С.У. Дикаев. – СПб. : Изд-во Р.Асланова «Юридический центр Пресс», 2006. – С. 79.

[63] Литвинов Н.Д. Кавказский террор в Российской Империи / Н.Д. Литвинов, Ш.М. Нурадинов. – М. : Голос, 1999. – С. 125–127.

[64] Витюк В.В. «Левый» терроризм на Западе: история и современность / В.В. Витюк, СА. Эфиров ; отв. ред. Г.В. Осипов. – М. : Наука : АН СССР, Ин-т социол. исслед., 1987. – С. 222–223.

[65] Мохончук С.М. Кримінальна відповідальність за тероризм : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.08 / С. М. Мохончук; Харків. ун-т внутр. справ. – Х., 1999. – С. 6.

– за ідентичністю суб'єктів діяльності – етнорелегійний і релігійний;
– за соціально-політичною спрямованістю – лівий і правий;
– за способом впливу на об'єкт – демонстративний та інструментальний;
– за засобами – із застосуванням звичайних засобів ураження та застосуванням засобів масового ураження;
– за середовищем протікання – наземний, морський, повітряний, космічний, комп'ютерний[66].

Інший російський дослідник В.В. Лунєєв класифікує тероризм таким чином:

– тероризм з політичних мотивів, вчинений у вигляді вбивств державних чи громадських діячів, а також вибухи, підпали, інші дії, що створюють небезпеку загибелі людей, спричиняють значну шкоду та інші тяжкі наслідки з метою залякування людей;
– кримінальний тероризм організованих злочинних угруповань, діяльність яких спрямована проти держави та її представників з метою перешкоджання реалізації жорсткої кримінальної політики, а також з метою ліквідації активних співробітників правоохоронних органів, залякування потерпілих свідків, журналістів, які можуть допомогти слідству в установленні й припиненні терористичної діяльності;
– націоналістичний, сепаратистських сил, які мають на меті паралізувати діяльність федеральних органів і досягти політичної чи економічної відокремленості;
– «повітряний» шляхом захоплення повітряних суден, захоплення заручників з метою вимагання грошей, зброї, наркотиків;
– міжнародний, що здійснюється шляхом убивства представників іноземної держави з метою міжнародного ускладнення[67].

Ю.М. Антонян, вважаючи, що різновидів тероризму більше, ніж перераховані В.В. Лунєєвим, наповнює їх дещо іншим змістом[68].

[66] Требин М.П. Терроризм в XXI веке / М.П. Требин. – М. : Харвест, 2004. – С. 23–42.

[67] Лунеев В.В. Терроризм: психологические корни и правовые оценки / В.В. Лунеев // Государство и право. – 1995. – № 4. – С. 33. Организованная преступность, терроризм и коррупция: исследования, обзоры, законодательство, статистика, информация: криминологический ежеквартальный альманах / гл. ред. Л.И. Шелли, В.В. Лунеев. – М. : Юристъ, 2003. – Вып. 2. – С. 22.

[68] Антонян Ю.М. Терроризм. Криминологическое и уголовно-правовое исследование / Ю.М. Антонян. – М. : Изд-во Щит, 2001. – С. 29–42.

В.Е. Петрищев поділяє тероризм за: характером впливу на міждержавні відносини; методами; цілями та засобами[69].

Більш розширеною видається класифікація тероризму, запропонована В. Замковим та М. Ільчиковим[70]. Ці дослідники поділяють тероризм на: революційний і контрреволюційний; субверсійний і репресивний; фізичний і духовний; селективний і сліпий; провокаційний, превентивний, військовий і кримінальний. Не можна не відмітити, що запропонована класифікація відтворює ознаки зазначених терористичних проявів з урахуванням їх множинності.

Намагаючись спростити основну схему класифікації тероризму, Т.С. Бояр-Созонович виділяє три його основні види:

1) державний – терористичні акції здійснюються державою чи за підтримки держави;

2) груповий (або організаційний) – терористичні акції здійснюються групами чи організаціями окремих осіб, що не користуються підтримкою держави;

3) стихійний (індивідуальний) – терористичні акції здійснюються окремими особами[71].

Г. Деникер поділяє тероризм на три види: внутрішній (дії громадян проти своєї держави на своїй території); зовнішній (дії громадян однієї держави проти своїх співвітчизників на території іншої держави); міжнародний (дії міжнародних, міжнаціональних груп терористів, спрямованих проти іншої держави чи інших держав)[72].

За територіальним критерієм більш детальною є класифікація, запропонована Д. Ващуком, який виділяє: транснаціональний, тотальний, селективний та локальний тероризм. За місцем здійснення терактів, Д. Ващук класифікує види тероризму на: транспорті (повітряному, водному, наземному); в інфраструктурі

[69] Петрищев В.Е. Заметки о терроризме / В.Е. Петрищев. – М. : Эдиториал УРСС, 2001. – 368 с.

[70] Замковой В.И. Терроризм – глобальная проблема современности / В.И. Замковой, М.З. Ильчиков. – М. : Гардарика, 1996. – С. 9.

[71] Бояр-Созонович Т.С. Проблемы классификации современного терроризма / Т.С. Бояр-Созонович / Гос. ком. СССР по нар. образованию, Ин-т дружбы народов им. П. Лумумбы. – М., 1989. – С. 11.

[72] Дэникер Г. Стратегия антитеррора. Новые пути борьбы с терроризмом / Г. Дэникер // Терроризм в современном капиталистическом обществе. – М., 1982. – Вып. 2. – С. 76–80.

(готелі, житлові будинки, пансіонати, лікарні, здравниці), в культурно-розважальних закладах (дискотеки, казино, клуби, театри), у закладах харчування (кафе, ресторани, бари, їдальні), на вулицях (ринки, площі), у державних установах, сакральних спорудах та офісних будинках (дипломатичні представництва, адміністрації, релігійні установи)[73].

За Г.Й. Шнайдером формами тероризму є: національний, спрямований на досягнення незалежності яким-небудь народом, на відокремлення якоїсь етнічної групи від іншої чи, навпаки, возз'єднання; революційний, спрямований на підрив капіталістичного устрою; правоекстремістський (неофашистський та неонацистський), спрямований на підтримку консервативних режимів, проти іноземних мігрантів[74].

Поширеною у літературі є класифікація тероризму за: способом впливу на об'єкт; застосовуваними методами, формами і засобами[75], масштабом[76], мотиваційними та ідеологічними установками[77].

Не позбавлена підстав, на нашу думку, класифікація сучасного тероризму за родовими та видовими ознаками: соціально-політичний (соціально-революційний та соціально-реакційний), етнополітичний (сепаратистський, інтеграційний, репресивний), світоглядний (релігійний, атеїстичний, антиглобалістський тощо) та технологічний (із використанням зброї масового ураження, комп'ютерних систем та комунікаційних мереж тощо). В основу такої класифікації покладено розподіл тероризму на види (підвиди) за такими критеріями: територія вчинення, рівень організації, об'єкти вчинення, види цілей, види діяльності, засоби вчинення[78].

[73] Ващук Д. Геопростроваа класифікація тероризму / Д. Ващук // Інформаційно-аналітичний бюлетень «Проблеми безпеки особистості, суспільства, держави». – 2007. – № 7/07. – С. 139.

[74] Шнайдер Г.Й. Кримінологія / Г. Й. Шнайдер ; под общ. ред. и с предисл. Л.О. Иванова ; пер. с нем. – М. : Изд. группа «Прогресс-Универс», 1994. – С. 440.

[75] Кафтан В.В. Терроризм как общественное явление современности (социально-философский анализ): автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. фил. наук : 09.00.11 / В.В. Кафтан; Воен. ун-т МОРФ. – М., 2004. – 20 с.

[76] Боташева А.К. Политический терроризм: детерминации и формы проявления / А.К. Боташева. – Ставрополь: Возрождение, 2009. – 150 с.

[77] Краснов С.И. Социально-духовные основы современного терроризма / С. И. Краснов. – М., 2005. – 234 с.

[78] Канцір В.С. Філософія тероризму: правовий вимір : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук: 12.00.12 / В.С. Канцір. – Львів. держ. ун-т внутр. справ. – Л., 2011. – С. 26.

Жодну з наведених класифікацій не можна назвати універсальною, а тим більше завершеною, оскільки перелік різновидів тероризму не є вичерпним, а саме явище тероризму (як соціальний та суспільно небезпечний феномен) являє широку палітру злочинних проявів. Існує багато думок з цієї проблеми, зміст яких, у кінцевому підсумку, зводиться до виділення нових форм терористичних проявів, кожен із яких має багатоманітні відтінки. Найбільш повною і сформованою є кримінологічна класифікація, що базується на масиві відомих актів тероризму.

Заслуговує на увагу думка С.У. Дікаєва про те, що при класифікації тероризму з нього мають бути виключені категорії, які мають самостійне значення і збігаються з поняттям «терор» чи «терористичний акт», оскільки такі явища потребують окремої класифікації[79].

Можна відзначити, що класифікація тероризму дозволяє побачити напрями терористичної загрози, що є по суті певним орієнтиром для подальших наукових пошуків, а також для вироблення єдиного концептуального підходу, який би можна було покласти в основу державної політики у сфері запобігання тероризму.

Не є таємницею те, що тероризм в окремо взятій країні може швидко перерости в загрозу для регіонального миру і безпеки через ефект переливання (наприклад, транскордонне насильство і створення потоків біженців). Тому провести чітке розмежування між національним та міжнародним тероризмом досить складно. З цього приводу слід погодитися з О.Н. Хлєстовим, який вважає, що тероризм, який здійснюється в межах однієї країни, у сучасних умовах неминуче набуває міжнародного характеру, оскільки ті, хто здійснює терористичні акти, шукають підтримку за межами країни, а міжнародні терористи намагаються використовувати внутрішній тероризм. Між ними відбувається злиття, змичка і мова може йти лише про ступінь такого злиття[80].

[79] Дикаев С.У. Террор, терроризм и преступления террористического характера (криминологическое и уголовно-правовое исследование) : моногр. / С.У. Дикаев. – СПб. : Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2006. – С. 85.

[80] Хлестов О.Н. Борьба с международным терроризмом в свете глобализации / О.Н. Хлестов // Московский юридический форум «Глобализация, государство, право, XXI век»: по материалам выступлений. – М., 2004. – С. 184.

Дійсно, тероризм давно перетнув державні кордони і став міжнародним.

Разом з цим зауважимо, що численні спроби дати його визначення навряд чи можна назвати вдалими.

Так, навряд чи продуктивними є спроби віднесення до міжнародного тероризму: тероризм у всіх проявах багатоманітності; злочинів, що зачіпають інтереси двох чи більше держав[81]; у сучасний період – усіх видів тероризму, що містять ознаку транснаціональності або обтяжені іноземним елементом[82].

З позиції геополітики розглядає міжнародний тероризм В.С. Канцір, який вважає його органічним породженням сучасного світопорядку та інструментом боротьби різних геополітичних сил, породженням процесу глобалізації[83]. Тероризм як явище постійно змінюється, але не зникає. Г.В. Маляр виділяє такі його тенденції: глобалізація та інтернаціоналізація, перехід від організованих груп, що підтримувалися державами-спонсорами, до вільно структурованих мереж; приховання справжньої політичної мотивації за релігійними та ідеологічними мотивами[84].

Особливістю міжнародного тероризму, на думку Е.Г. Ляхова, є те, що найбільш небезпечні акти організовуються або заохочуються державою, яка, щоправда, діє через окремих осіб чи організацій[85].

С.У. Дікаєв, у свою чергу, під міжнародним тероризмом розуміє вчинення актів тероризму однієї соціальної групи, об'єднаної за етнічною чи національною ознакою, проти представників іншої соціальної групи, об'єднаної за етнічною чи національною ознакою, що зумовлене національною, расовою, релігійною або куль-

[81] Маджорян Л.А. Терроризм: правда и вымысел / Л.А. Маджорян. – М. : Юрид. лит., 1983. – С. 28-42.

[82] Зорин Г.А. Понятие и основные признаки транснациональной преступности / Г.А. Зорин, О. В. Танкевич. – Гродно, 1997. – С. 8.

[83] Канцір В.С. Філософія тероризму: правовий вимір : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук : 12.00.12 / Канцір Володимир Степанович. – Львів. держ. ун-т внутр. справ. – Л., 2011. – С. 28.

[84] Маляр Г.В. Проблема політичної злочинності в зарубіжній кримінології : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.08 / Г.В. Маляр; Інститут держави і права ім. В.М. Корецького. – К., 2010. – С. 10.

[85] Ляхов Е.Г. Терроризм и межгосударственные преступления / Е.Г. Ляхов. – М. : Междунар. отношения, 1991. – С. 27.

турною нетерпимістю. До особливостей останнього цей дослідник відносить: 1) таємний характер; 2) заперечення держави щодо своєї причетності до актів тероризму; 3) терористичні акти здійснюються спецслужбами безпосередньо або шляхом вербування й озброєння терористів; 4) опікувані державою терористи краще забезпечують державні інтереси одним ефективним актом тероризму, ніж армійські підрозділи військовими операціями[86].

Міжнародний тероризм набуває різноманітних форм у різних країнах. Сьогодні він спирається на підтримку різного роду екстремістських організацій, отримуючи від них фінансову допомогу, сучасну зброю, засоби зв'язку тощо. Це, у свою чергу, обумовлює широкий спектр його проявів: від окремих акцій до диверсійно-терористичних воєн. Зазначене свідчить про масштабність і координованість дій міжнародних терористів, їхній транскордонний характер[87].

Складності, пов'язані з виробленням на міжнародному рівні єдиного підходу до визначення міжнародного тероризму, зумовлені багатьма причинами, серед яких виділяються об'єктивні, що зумовлені різним розумінням національної безпеки окремими державами, розбіжністю поглядів про різні форми міжнародного тероризму (державного, неурядового, транснаціонального, індивідуального тощо). Процес вироблення єдиного підходу до розуміння цього феномена ускладнюють і суб'єктивні чинники: небажання деяких держав зв'язувати себе певною формулою, здатною створити перешкоди для їх прихованого зв'язку з терористичною діяльністю. Через культурні, цивілізаційні, релігійні відмінності, а також пов'язані з ними етичні норми, теракти можуть сприйматися не однозначно[88]. На наш погляд, найбільш переконливим та перспектвним вбачається підхід до визначення

[86] Дикаев С.У. Террор, терроризм и преступления террористического характера (криминологическое и уголовно-правовое исследование) : моногр. / С.У. Дикаев. – СПб. : Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2006. – С. 53–54.

[87] Николаенко В.Д. Борьба с международным терроризмом как приоритетное направление сотрудничества государств-участников договора о коллективной безопасности и ее международно-правовое обеспечение / В.Д. Николаенко // Международный терроризм: истоки и противодействие : материалы межд. науч.-практ. конф. (18–19 апреля 2001 г.). – СПб. : Секретариат Совета Межпарламентской Ассамблеи государств-участников СНГ, 2001. – С. 92.

[88] Попович А. Определение понятия терроризма [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://fmp-gugn.narod.ru/pop3.html. – Заголовок с экрана.

міжнародного тероризму через призму глобального міжнародного конфлікту.

Американський дослідник Б. Хофман вважає релігійний тероризм як найбільш небезпечний тренд в еволюції міжнародного тероризму. В умовах поширення зброї масового знищення релігійний тероризм, на думку Б. Хофмана, являє більшу загрозу, ніж політичний тероризм, традиційною метою якого є не стільки насильство, скільки привернення уваги засобів масової інформації до певної події для формування громадської думки на користь певних перетворень. На відміну від нього, релігійний тероризм вводить насильство в ранг сакраментального обов'язку відповідно до релігійних поглядів чи переконань[89]. У ст. 1 Закону України «Про боротьбу з тероризмом» міститься визначення міжнародного тероризму, під яким розуміються здійснювані у світовому чи регіональному масштабі терористичними організаціями, угрупованнями, у тому числі за підтримки державних органів окремих держав, з метою досягнення певних цілей суспільно небезпечні насильницькі діяння, пов'язані з викраденням, захопленням, убивством ні в чому не винних людей чи загрозою їх життю і здоров'ю, руйнуванням чи загрозою руйнування важливих народногосподарських об'єктів, систем життєзабезпечення, комунікацій, застосуванням чи загрозою застосування ядерної, хімічної, біологічної та іншої зброї масового ураження[90].

За висловленою останнім часом точкою зору, тероризм і міжнародний тероризм співвідносяться як загальне й особливе. Міжнародному тероризму притаманні всі ознаки тероризму. Поряд із цим (як особливе) міжнародний тероризм характеризується додатковими ознаками міжнародного характеру, на підставі яких розмежовуються внутрішньодержавний і міжнародний тероризм. В основі такого розмежування лежить об'єкт посягання: міжнародний тероризм посягає на міжнародний правопорядок, тоді як терористичні акти, вчинені в межах території однієї держави за відсутності зв'язку з міжнародною терористичною діяльністю, посягають на правопорядок цієї держави.

[89] Hoffman B. Inside Terrorism / B. Hoffman. – N.Y.: Columbia University Press, 1999. – 465 p.

[90] Про боротьбу з тероризмом: Закон України від 20.03.2003 р. № 638-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 25. – Ст. 180.

1.3. Тероризм та терористична злочинність: проблеми понятійного апарату

У політичній, публіцистичній літературі поняття «терор», «тероризм», «терористичний акт», «терористична акція» часто ототожнюються і використовуються як синоніми. Таке тлумачення робить аналізовані поняття одноманітними. Водночас розширювальне тлумачення тероризму, що охоплює суміжні поняття, ускладнює належне розуміння зазначеного явища. Саме тому будь-який акт насильства, вбивства, тілесного ушкодження, захоплення заручників тощо може бути віднесений до тероризму, у разі якщо такий акт має за мету залякування, навіювання страху. Невизначеність понятійного апарату, пов'язаного з тероризмом, призводить до виникнення комплексу проблем теоретичного і прикладного характеру.

В.С. Зеленецький та В.П. Ємельянов, які провели спеціальне дослідження категоріально-понятійного апарату у сфері боротьби з тероризмом, визнають, що дати визначення тероризму можливе лише через вироблення системи «ознак, що визначають основні сутнісні характеристики даного діяння і дозволяють його відмежувати від суміжних явищ»[91].

Деякі автори, користуючись тим, що термінологія остаточно не усталена, надають конкретним ознакам тероризму всезагальне значення, підводячи під тероризм радикальні (не терористичні) політичні рухи. Часто трапляються випадки надання прямого значення характеристикам, що мають переносне значення: «економічний терор (тероризм)», «інформаційний терор (тероризм)», «соціальний (побутовий) тероризм» тощо[92].

За даними опитування осіб (чоловічої і жіночої статі), проведеного С.У. Дікаєвим, 17/29% розуміють тероризм як будь-які

[91] Зеленецький В.С. Концептуальні основи визначення категоріально-понятійного апарату у сфері боротьби з тероризмом : наук.-практ. посіб. / В.С. Зеленецький, В.П. Ємельянов. – Х. : Вид-во «Кроссроуд», 2006. – С. 35–36.

[92] Боков А.В. Организация борьбы с преступностью : моногр. / А.В. Боков ; под ред. Г.А. Аванесова. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2003. – С. 20–23; Бояр-Созонович Т.С. Международный терроризм: политико-правовые аспекты / Т.С. Бояр-Созонович. – К. : Лыбидь, 1991. –с. 24; Bell J. A time of terror: how democratic societies respond to revolutionary violence / J. Bell. – N. Y.: Basic Books, 1978. – P. 224.

вбивства, вчинені шляхом вибуху, 32,6/22,2% – будь-яку злочинну діяльність релігійного та етнорелігійного характеру, яка має політичні цілі. 42/47% опитуваних визнають терористами осіб, які проповідують іслам, 46/32% – злочинців із числа осіб, вихідців Кавказу, 19% – вважають терористами тих, хто здійснюють вибухи. Невтішними виявилися результати опитування співробітників правоохоронних органів, серед яких 16,3% розуміють тероризм як кримінально каране діяння, при цілому виділяють лише одну його ознаку – вибух, 29% опитаних вказують ще на деякі ознаки цього складу злочину[93]. Ці результати не викликають подиву, оскільки навіть серед учених відсутній єдиний підхід до розуміння тероризму, відмежування його від суміжних явищ.

Мало хто з дослідників розробляв методику дослідження, яка б дозволяла більш-менш точно визначати поняття тероризму та відмежування його від суміжних явищ. На думку С.У. Дікаєва, розв'язання проблеми відмежування тероризму від суміжних явищ можна здійснити, виходячи з певного алгоритму, що дозволяє визначити ознаки кожного з цих явищ. Для цього, на його погляд, слід установити: статус особи, яка здійснює терористичний акт; коло осіб, проти яких вчинене діяння (статус жертви, її індивідуальна визначеність), засоби здійснення злочинних акцій та їх масштаби (масштаби злочинних дій, їх наслідки, використання державних органів примусу); правову базу для здійснення акції (наявність чи відсутність законодавчої основи, відповідність акції нормам закону, відповідність закону загальноприйнятим нормам міжнародного права), тривалість злочинної акції[94].

Щодо співвідношення термінів «терор» і «тероризм»

У літературі часто відбувається змішування понять «терор» і «тероризм». Ці поняття завжди вживаються виключно в багатоплановому аспекті, що відкриває простір для їх довільного тлумачення. На думку С.У. Дікаєва, терор і тероризм – це взаємо-

[93] Дикаев С.У. Террор, терроризм и преступления террористического характера (криминологическое и уголовно-правовое исследование) : моногр. / С.У. Дикаев. – СПб. : Изд-во Р.Асланова «Юридический центр Пресс», 2006. – С. 85.

[94] Дикаев С.У. Террор, терроризм и преступления террористического характера (криминологическое и уголовно-правовое исследование) : моногр. / С.У. Дикаев. – СПб. : Изд-во Р.Асланова «Юридический центр Пресс», 2006. – С. 85–86.

зумовлені, історично мінливі явища, які відіграють істотну роль у розвитку людства і виступають у якості засобу вирішення соціально-політичних конфліктів. Терор може бути визначений як соціально-політичне явище, що має вираження у використанні суб'єктами владних повноважень інститутів державної влади для реалізації злочинної політики, змістом якої є систематичне застосування насильства, економічний утиск населення, розв'язування війни, навмисне знищення цивільних об'єктів, геноцид, екоцид, примусова депортація, а також інші дії, вчинені з метою навіювання постійного відчуття страху перед владою чи окремими організаціями державної влади[95]. Терор – це форма здійснення тоталітарного режиму, спосіб, що дозволяє встановити тотальний контроль над поведінкою кожного члена суспільства[96].

На думку А.Ю. Акопова, терор – це здійснення репресій державою щодо своїх громадян та політичної опозиції з метою паралізувати волю й утвердити своє панування[97]. Отже, тероризм розглядається як властива політичним групам діяльність. Але в соціальному плані тероризм – це вже політика, тобто негативне соціальне явище[98].

Ю.М. Антонян пропонує своє бачення співвідношення терору та тероризму. Тероризм може виражатися через будь-які явища, а також конкретні терористичні акти[99]. Терор являє собою реалізацію тероризму протягом достатньо тривалого часу, на значній території та стосовно великої кількості людей[100].

Деякі науковці розглядають терор як один із різновидів тероризму[101].

[95] Дикаев С.У. Террор, терроризм и преступления террористического характера (криминологическое и уголовно-правовое исследование) : моногр. / С.У. Дикаев. – СПб. : Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2006. – С. 65.

[96] Там само. – С. 69.

[97] Акопов А.Ю. Терроризм как негативный вариант социально-психологической зависимости [Электронный ресурс] / А.Ю. Акопов. – АнтЭра. Холист. Центр. – Режим доступа : http://www.antmed.ru/index.php/psychology/69-terrorism-dependence.

[98] Там само.

[99] Антонян Ю.М. Терроризм. Криминологическое и уголовно-правовое исследование / Ю.М. Антонян. – М. : Изд-во Щит, 2001. – С. 11.

[100] Там само.

[101] Родионов М.М. Феномен терроризма: реальность и творческое осмысление / М.М. Родионов, В.В. Припечкин // Вестник Санкт-Петербургского университета МВД России. – 2000. – № 1. – С. 23–25.

Цікавою є точка зору, яку висловив О.В. Будницький: «терор – це насильство, що застосовується державою, насильство з боку «сильного»[102]. Таку точку зору поділяють В.І. Замковий, М.З. Ільчиков[103], Д.А. Шестаков[104].

За такого підходу державний терор застосовують політичні сили (які є сильною стороною у конфлікті) щодо своїх політичних опонентів, тоді як тероризм слід віднести до дій опозиційних сил, що виступають проти владних структур, і є відповідно слабкою стороною у конфлікті. Таке тлумачення термінів «терор» і «тероризм» збігається з дихотомією репресивного і субрепресивного тероризму. Державний терор, як правило, пов'язують з особливо репресивною жорсткою діяльністю влади.

На думку В.О. Глушкова та В.П. Ємельянова, терор уособлює акції масового фізичного, психічного, ідеологічного насильства, яке здійснюється громадсько-політичними структурами, що володіють необмеженою владою над соціальним контингентом, і спрямоване на залякування людських мас з метою примусу їх до певної поведінки. Відмежовуючи терор від тероризму, згадані вчені зазначають, що:

1) тероризмом є одноразовий акт чи серія актів, тоді як терор носить глобальний, масовий і безперервний характер;

2) суб'єкти тероризму, на відміну від терору, не володіють офіційною владою над соціальним контингентом тієї місцевості, де вчиняються дії;

3) суб'єктами терору виступають громадсько-політичні структури, а суб'єктами тероризму є особи, які досягли віку кримінальної відповідальності;

4) суб'єкти терору здійснюють залякування населення з метою його примусу до певної поведінки, тоді як суб'єкти тероризму здійснюють залякування з метою примусу до певної поведінки представників влади чи міжнародних організацій;

[102] Будницкий О.В. Терроризм глазами историка. Идеология терроризма / О.В. Будницкий // Вопросы философии. – 2004. – № 5. – С. 4–6.

[103] Замковой В.И. Терроризм – глобальная проблема современности / В.И. Замковой, М.З. Ильчиков. – М. : Гардарика, 1996. – С. 8–9.

[104] Шестаков Д.А. Криминология : учеб. / Д.А. Шестаков. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – СПБ. : Юрид. центр Пресс, 2006. – С. 78.

5) терор – це соціально-політичний феномен, а тероризм – кримінальне каране діяння[105].

Як ми бачимо, поняття «терор» відрізняється від поняття «тероризм» низкою ознак. Проте якщо тероризм як суспільно небезпечне явище отримав в Україні законодавчу регламентацію (ст. 1 Закону України «Про боротьбу з тероризмом»), то термін «терор» і досі не знайшов свого визначення ані в національному, ані в міжнародному законодавстві, що не сприяє з'ясуванню його суті.

Щодо співвідношення понять «тероризм» і «міжнародний тероризм»

Особлива небезпека сучасного тероризму – у його перетворенні на фактор міжнародних відносин, на загрозу не лише для життя окремої людини, а й для міжнародного миру, порядку та стабільності. У ст. 1 Закону України «Про боротьбу з тероризмом» міститься визначення міжнародного тероризму, під яким розуміються здійснювані у світовому чи регіональному масштабі терористичними організаціями, угрупованнями, у тому числі за підтримки державних органів окремих держав, з метою досягнення певних цілей суспільно небезпечні насильницькі діяння, пов'язані з викраденням, захопленням, убивством ні в чому не винних людей чи загрозою їх життю і здоров'ю, руйнуванням чи загрозою руйнування важливих народногосподарських об'єктів, систем життєзабезпечення, комунікацій, застосуванням чи загрозою застосування ядерної, хімічної, біологічної та іншої зброї масового ураження[106]. Не є таємницею те, що тероризм в окремо взятій країні може швидко перерости в загрозу для регіонального миру і безпеки через ефект переливання (наприклад, транскордонне насильство і створення потоків біженців). Таким чином, провести чітке розмежування між національним та міжнародним тероризмом досить складно[107].

З цього приводу слід погодитися з О.Н. Хлєстовим, який вважає, що тероризм, який здійснюється в межах однієї країни,

[105] Глушков В.А. Террор и терроризм: соотношение и разграничение / В.А. Глушков, В. П. Емельянов // Форум право. – 2011. – № 4. – С. 112.

[106] Про боротьбу з тероризмом : Закон України від 20.03.2003 р. № 638-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 25. – Ст. 180.

[107] UN Doc. A/57/273-S/2002/875 [Елетронний ресурс] / Офіц. сайт ООН. – Режим доступу : http://www.un.org/law/cod/sixth/57/docs.htm. – Заголовок з екрана.

у сучасних умовах неминуче набуває міжнародного характеру, оскільки ті, хто здійснює терористичні акти, шукають підтримку за межами країни, а міжнародні терористи намагаються використовувати внутрішній тероризм. Між ними відбувається злиття, змичка і мова може йти лише про ступінь цього злиття[108].

Зауважимо, що численні спроби дати визначення міжнародного тероризму навряд чи можна назвати вдалими. Так, навряд чи продуктивними є спроби віднесення до міжнародного тероризму: тероризму у всіх проявах багатоманітності; злочинів, що зачіпають інтереси двох чи більше держав[109]; у сучасний період – усіх видів тероризму, що містять ознаку транснаціональності або обтяжені іноземним елементом[110].

З позиції геополітики розглядає міжнародний тероризм В.С. Канцір, який вважає його органічним породженням сучасного світопорядку та інструментом боротьби різних геополітичних сил, породженням процесу глобалізації[111].

На думку Е.Г. Ляхова, особливістю міжнародного тероризму є те, що найбільш небезпечні акти організовуються або заохочуються державою, яка, щоправда, діє через окремих осіб чи організації[112].

С.У. Дікаєв під міжнародним тероризмом розуміє вчинення актів тероризму однієї соціальної групи, об'єднаної за етнічною чи національною ознакою, проти представників іншої соціальної групи, об'єднаної за етнічною чи національною ознакою, що зумовлене національною, расовою, релігійною або культурною нетерпимістю. До особливостей останнього цей дослідник відно-

[108] Хлестов О.Н. Борьба с международным терроризмом в свете глобализации / О.Н. Хлестов // Московский юридический форум «Глобализация, государство, право, XXI век»: по материалам выступлений. – М., 2004. – С. 184.

[109] Маджорян Л.А. Терроризм: правда и вымысел / Л.А. Маджорян. – М. : Юрид. лит., 1983. – С. 28–42.

[110] Маджорян Л.А. Терроризм: правда и вымысел / Л.А. Маджорян. – М. : Юрид. лит., 1983. – С. 28; Зорин Г.А. Понятие и основные признаки транснациональной преступности / Г.А. Зорин, О.В. Танкевич. – Гродно, 1997. – С. 8.

[111] Канцір В.С. Філософія тероризму: правовий вимір : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук: 12.00.12 / В.С. Канцір. – Львів. держ. ун-т внутр. справ. – Л., 2011. – С. 28.

[112] Ляхов Е.Г. Терроризм и межгосударственные преступления / Е.Г. Ляхов. – М. : Междунар. отношения, 1991. – С. 27.

сить: 1) таємний характер; 2) заперечення державою своєї причетності до актів тероризму; 3) терористичні акти здійснюються спецслужбами безпосередньо або шляхом вербування й озброєння терористів; 4) опікувані державою терористи краще забезпечують державні інтереси одним ефективним актом тероризму, ніж армійські підрозділи військовими операціями[113].

Міжнародний тероризм набуває різноманітних форм у різних країнах. Сьогодні він спирається на підтримку різного роду екстремістських організацій, отримуючи від них фінансову допомогу, сучасну зброю, засоби зв'язку тощо. Це, у свою чергу, обумовлює широкий спектр його проявів: від окремих акцій до диверсійно-терористичних воєн. Зазначене свідчить про масштабність і координованість дій міжнародних терористів, їхній транскордонний характер[114].

Складності, пов'язані з виробленням на міжнародному рівні єдиного підходу до визначення міжнародного тероризму, зумовлені багатьма причинами, серед яких виділяються об'єктивні, що зумовлені різним розумінням національної безпеки окремими державами, розбіжністю поглядів про різні форми міжнародного тероризму (державного, неурядового, транснаціонального, індивідуального тощо). Процес вироблення єдиного підходу до розуміння цього феномена ускладнюють і суб'єктивні чинники: небажання деяких держав зв'язувати себе певною формулою, здатною створити перешкоди для їх прихованого зв'язку з терористичною діяльністю. Через культурні, цивілізаційні, релігійні відмінності, а також пов'язані з ними етичні норми, теракти можуть сприйматися не однозначно[115]. На наш погляд, найбільш переконливим вбачається підхід до визначення міжнародного тероризму через призму глобального міжнародного конфлікту.

[113] Дикаев С.У. Террор, терроризм и преступления террористического характера (криминологическое и уголовно-правовое исследование) : моногр. / С.У. Дикаев. – СПб. : Изд-во Р.Асланова «Юридический центр Пресс», 2006. – С. 53–54.

[114] Николаенко В.Д. Борьба с международным терроризмом как приоритетное направление сотрудничества государств-участников договора о коллективной безопасности и ее международно-правовое обеспечение / В.Д. Николаенко // Международный терроризм: истоки и противодействие : материалы межд. науч.-практ. конф. (18–19 апреля 2001 г.). – СПб. : Секретариат Совета Межпарламентской Ассамблеи государств-участников СНГ, 2001. – С. 92.

[115] Попович А. Определение понятия терроризма [Электроный ресурс]. – Режим доступа : http://fmp-gugn.narod.ru/pop3.html.

За висловленою останнім часом точкою зору тероризм і міжнародний тероризм співвідносяться як загальне й особливе. Міжнародному тероризму притаманні всі ознаки тероризму. Поряд із цим (як особливе) міжнародний тероризм характеризується додатковими ознаками міжнародного характеру, на підставі яких розмежовуються внутрішньодержавний і міжнародний тероризм. В основі такого розмежування лежить об'єкт посягання: міжнародний тероризм посягає на міжнародний правопорядок, тоді як терористичні акти, вчинені в межах території однієї держави за відсутності зв'язку з міжнародною терористичною діяльністю, посягають на правопорядок цієї держави.

Щодо співвідношення понять «тероризм», «терористична діяльність», «терористичний акт»

Як зазначалося раніше, частина дієвих проявів тероризму серед інших (доктринальних, політичних, психологічних) через свою високу суспільну небезпечність є злочинними, а саме: «терористична діяльність» і «терористичний акт».

У літературі розрізнюють різний зміст та спрямованість терористичних проявів, які можуть бути спрямовані проти окремої особи чи групи осіб, диференційованих за різними ознаками, включаючи службову (професійну) належність. Сукупність терористичних проявів лише умовно можна називати тероризмом, що як соціальний феномен має й незлочинні прояви. Тому не досить обґрунтованими видаються пропозиції дати визначення тероризму, ототожнюючи його з терористичним актом. Ми погоджуємося з думкою А.П. Закалюка, що термін «тероризм» не придатний для визначення у кримінальному законі, де його, як правило, замінюють персоніфікованим проявом, наприклад, «терористичний акт»[116]. Слушною вбачається також думка зазначеного вченого про те, що цей термін цілком придатний для визначення персоніфікованого кримінального прояву тероризму стає неприйнятним для відтворення терористичної діяльності[117].

[116] Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика : у 3 кн. / А.П. Закалюк. – К. : Видавничий Дім Ін Юре, 2007. – Кн. 2: Кримінологічна характеристика та запобігання вчиненню окремих видів злочинів. – С. 356.

[117] Там само.

Щодо співвідношення аналізованих понять цікавим є міркування, висловлене С.У. Дікаєвим, який вказує, що терористичний акт – це більш вузьке поняття, ніж терор і тероризм. Як стверджує С.У. Дікаєв, в усіх випадках жертва терористичного акту індивідуально визначена за характерною ознакою – своєю державною чи громадською діяльністю[118]. Терористичний акт здійснюється стосовно конкретної особи, і, як правило, його жертвою стає тільки конкретна особистість, яка має певний статус (державний чи громадський діяч). При ньому в низці випадків гинуть невинні люди, але їх смерть виступає як побічний наслідок, настання якого терорист не бажає або ставиться до нього байдуже[119].

З точки зору С.У. Дікаєва, усі три явища («терор», «тероризм», «терористичний акт») розглядаються як категорії матеріалістичної діалектики: терор – явище загальне, тероризм – особливе, а терористичний акт – одиничне[120]. Отже, терористичний акт за такого підходу є одиничним проявом конкретного злочину, зміст якого утворює найнижчий рівень узагальнення.

На наш погляд, більш переконливою є позиція Д.Д. Магомедова, який вважає, що терористичний акт має більш чіткі ознаки на відміну від тероризму, що дозволяє розглядати його як окремий випадок залякування обмеженого кола осіб, які підпадають під певні ознаки[121].

Вважаємо, що поняття «тероризм», «терористична діяльність», «терористичний злочин», «терористичний акт» доцільно розглядати з позиції матеріалістичної діалектики: тероризм – явище загальне, терористична діяльність – особливе, а терористичний злочин – одиничне. Терористичний акт є проявом конкретного терористичного злочину, зміст якого утворює найнижчий рівень узагальнення.

[118] Дикаев С.У. Террор, терроризм и преступления террористического характера (криминологическое и уголовно-правовое исследование) : моногр. / С.У. Дикаев. – СПб. : Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2006. – С. 45.

[119] Там само. – С. 34.

[120] Там само. – С. 85.

[121] Магомедов Д.Д. Противодействие финансированию терроризма: значение зарубежного опыта для российского законотворчества : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : 12.00.08 / Далгат Дахададаевич Магомедов; Рос. гос. пед. ун-т. – СПб., 2005. – С. 31.

Щодо співвідношення понять «тероризм» та «екстремізм»

Спробу співвідношення зазначених понять зробив В.П. Галицький, на думку якого екстремізм – це поняття вихідне від радикалізму в ідеології, політиці, релігії, націоналізмі; радикальне сприйняття довколишнього середовища. Тоді як тероризм – це практика застосування крайніх форм насильства проти громадян для досягнення певних політичних цілей. Усі три поняття «тероризм», «екстремізм» і «радикалізм», на погляд В.П. Галицького, мають політичну мету, що відмежовує їх від інших злочинних діянь[122]. Не можна забувати, що терористи й екстремісти завжди діють аморально, тобто відкрито нехтують загальноприйнятими нормами і цінностями, виявляють глухоту до етичних закликів.

На міжнародному рівні екстремізм згадується в положеннях Шанхайської конвенції про боротьбу з тероризмом, сепаратизмом і екстремізмом від 15.06.2001, де цей термін визначається як «будь-яке діяння, спрямоване на насильницьке захоплення влади чи насильницьку зміну конституційного ладу держави, а також насильницьке посягання на громадську безпеку, організація у вищезазначених цілях незаконних збройних формувань або участь у них, що переслідується в порядку кримінального судочинства відповідно до національного законодавства Сторін»[123].

В Україні неодноразово робилися спроби вдосконалити законодавство в цій сфері.

Розроблений СБУ законопроект «Про організаційно-правові основи протидії екстремізму» (2006 р.) не був підтриманий Міністерством юстиції України через відсутність об'єктивної можливості ідентифікувати певну діяльність як екстремізм внаслідок великої кількості тлумачень цього терміна.

У червні 2010 року Головним науково-експертним управлінням Апарату Верховної Ради України запропоновано відхилити законопроект «Про внесення змін до деяких законодавчих ак-

[122] Галицкий В.П. Идеология экстремизма и терроризма и ее влияние на деструктивное поведение молодежи / В.П. Галицикий // Обозреватель–OBSERVER. – 2010. – № 12. – С. 13–15.

[123] Шанхайская Конвенция о борьбе с терроризмом, сепаратизмом и экстремизмом: Шанхай, 15 июня 2001 г. [Электронный ресурс] // Юридическая Россия. Федеральный правовой портал (v.3.2). – Режим доступа : http://law.edu.ru/norm/norm.asp?normID=1168301. – Заголовок с экрана.

тів України щодо протидії екстремізму» № 5276, відзначивши, що застосований у ньому термін «екстремізм» потребує законодавчого визначення.

На виконання абзацу другого підпункту «б» підпункту 2 пункту 1 рішення Ради національної безпеки і оборони Українвід 25 травня 2012 року «Про заходи щодо посилення боротьби з тероризмом в Україні» (уведене в дію Указом Президента України від 08.06.2012 № 388)[124] була розпочата розробка законопроекту стосовно протидії екстремізму, головним виконавцем якої визначено Мін'юст України. СБУ, Генеральною прокуратурою України, Службою зовнішньої розвідки України була підтримана позиція Мін'юсту про недоцільність розробки вказаного проекту, а також проекту державної стратегії (концепції) протидії поширенню екстремізму.

Стосовно ж наукового поняття «екстремізм», то фахівцями Мін'юсту було з'ясовано, що воно має досить велику кількість тлумачень, а це не дозволяє на законодавчому рівні чітко виокремити ту чи іншу поведінку, визначивши її як екстремістську. Члени створеної Кабінетом Міністрів України робочої групи з питань визначення законодавчих засад запобігання екстремізму погодились з тим, що відсутність у законодавстві України вказаного поняття не перешкоджає боротьбі з цим явищем.

Разом з цим, на даний час у межах цієї групи триває робота, спрямована на визначення законодавчих засад запобігання екстремізму. Для вирішення зазначеного питання представниками робочої групи підтримано пропозицію Мін'юсту звернутися до наукових установ з проханням проаналізувати досвід боротьби з екстремізмом у країнах світу та надати пропозиції щодо подальших шляхів урегулювання цього питання в законодавстві України.

Результати вибіркового аналізу законодавства іноземних держав, суміжних з Україною, вказують на те, що поняття «екстремізм» містять, зокрема, норми Федерального Закону РФ «Про

[124] Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 25 травня 2012 року «Про заходи щодо посилення боротьби з тероризмом в Україні» : Указ Президента України від 08.06.2012 р. № 388 // Президент України: офіц. інтернет-представництво. – Режим доступу : http://www.president.gov.ua/documents/14822.html. - Заголовок з екрана.

протидію екстремістській діяльності»[125] та Закону Республіки Білорусь «Про протидію екстремізму»[126].

У ст. 1 Федерального Закону РФ «Про протидію екстремістській діяльності» дається дуже широкий спектр діянь, які можуть бути кваліфіковані як екстремістська діяльність. Зокрема до такої діяльності віднесено створення незаконних військових формувань і здійснення терористичної діяльності, хоча визначення останньої дається в іншому законодавчому акті. Цим поняттям також охоплюється протиправна діяльність громадських організацій, релігійних об'єднань та інших організацій, засобів масової інформації або фізичних осіб, яка має ознаки внутрішніх загроз національній безпеці. У зв'язку з цим суб'єктами протидії екстремізму визначені державні органи, що мають відповідні владні повноваження на припинення такої діяльності.

Щодо співвідношення понять «тероризм», «геноцид», «агресія», «війна»

Ведучи мову про це явище, не можна обійти увагою той факт, що тероризм має багато спільного з іншими формами соціального протесту та насильства: агресією, геноцидом, збройною боротьбою, військовими конфліктами різного ступеня інтенсивності, партизанськими діями, диверсіями.

У грудні 1974 р. Генеральна Асамблея ООН одностайно прийняла резолюцію, у ст. 3 якої акти агресії кваліфікуються як «вторгнення або напад збройних сил держави на територію іншої країни, а також заслання державою або від імені держави озброєних банд, груп, іррегулярних сил або найманців, які вчиняють акти застосування збройної сили проти іншої держави...»[127].

Однак найбільш складним є відмежування тероризму від соціально-політичної і національно-визвольної боротьби, від політичного опозиційного протистояння, оскільки націоналістичні та

[125] О противодействии экстремистской деятельности : Федеральный закон РФ от 25 июля 2002 г. № 114-ФЗ // Российская газета «Безопасность». – 2002. – 30 июля.

[126] О противодействии экстремизму : Закон Республики Беларусь от 9 января 2007 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.sovrep.gov.by/index.php/.313.817...0.0.0.html. – Заголовок с экрана.

[127] Юридична енциклопедія : в 6 т. / гол. редкол: Ю. С. Шемшученко та ін. – К. : Укр. енцикл., 1998. – Т. 1. – С. 39.

сепаратистські організації нерідко виступають під прапором реалізації положень Статуту ООН про право націй на самовизначення. Суб'єктивне тлумачення понять «право на самовизначення» і «територіальна цілісність» надає можливість сепаратистським рухам у різних країнах прикривати свої злочинні дії нормами міжнародного права.

Не менш важливим чинником, що ускладнює вироблення єдиного підходу до розуміння тероризму як суспільно небезпечного явища, є політизованість оцінок, особливо коли йдеться про державний тероризм. Наприклад, у деяких джерелах державним тероризмом визнаються операції США в Афганістані та Іраку, які розглядаються як акти агресії, тероризму, вчинені з метою отримання прибутків у нафтодобувних регіонах світу. У свою чергу, керівництво США називає це силами опору терористам, тоді як останні вважають себе визвольним рухом. При такому своєрідному розумінні тероризму важко з'ясувати його природу.

Деякі дослідники ототожнюють державний тероризм з такими поняттями, як «агресія», «війна», «геноцид»[128].

На думку В.О. Глушкова та В.П. Ємельянова, ці поняття є однорівневими за своїм значенням, незважаючи на те, що відтворюють, по суті, різні явища[129].

У Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього від 09.12.1948 геноцидом визнаються дії, які вчинені з наміром знищити, повністю чи частково будь-яку національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку:

а) вбивство членів такої групи;

б) спричинення серйозних тілесних ушкоджень чи розумового розладу членам такої групи;

в) створення для групи таких життєвих умов, які розраховані на повне або часткове її фізичне знищення;

г) заходи, розраховані на запобігання дітонародженню в середовищі такої групи;

[128] Антонян Ю. М. Терроризм. Криминологическое и уголовно-правовое исследование / Ю. М. Антонян. – М. : Изд-во Щит, 2001. – С. 306; Блищенко И. П. Международно-правовая борьба с терроризмом / И. П. Блищенко, Н. В. Жданов // Правоведение. – 1975. – № 1. – С. 85-94.

[129] Глушков В. А. Террор и терроризм: соотношение и разграничение / В. А. Глушков, В. П. Емельянов // Форум право. – 2011. – № 4. – С. 112.

г) насильницька передача дітей з однієї людської групи в іншу[130].

Використовуючи усталене визначення геноциду, В.А. Ліпкан визначає ознаки, що відрізняють його від тероризму, а саме:

1) геноцид є селективним, в той час як при тероризмі немає мети ліквідувати певну соціальну групу, бо тероризм є індиферентним до жертв, і знищення тих чи інших осіб є лише засобом впливу на третій осіб, які повинні вчинити або утриматись від вчинення тих чи інших дій;

2) при геноциді повністю чи частково знищується об'єкт впливу, тобто знищення є кінцевою метою.

У разі знищення об'єкта впливу терористами їм вже не буде на кого впливати, а отже кінцевою метою тероризму не може бути тотальне знищення об'єкта[131].

Генеральна Асамблея ООН у своїй резолюції від 14.12.1974 запропонувала таке визначення агресії: «Агресією є застосування державою збройної сили проти суверенітету, територіальної недоторканності або політичної незалежності іншої держави або якимось іншим засобом, несумісним зі Статутом ООН. Свідченням агресії є, передусім, застосування державою першою збройної сили проти іншої держави на порушення Статуту ООН[132]. Можна виділити такі види агресії, як пряма, побічна, співучасть у агресії[133]. Як бачимо, при агресії чітко визначено її об'єкт (інша держава), а метою агресії є захоплення території іншої держави шляхом порушення її суверенітету, територіальної недоторканності або політичної незалежності.

Ці ознаки є визначальними для відмежування від тероризму, об'єктом якого можуть певні організації, окремі фізичні особи не

[130] Конвенция о предупреждении преступления геноцида и наказании за него [Электронный ресурс]: принята резолюцией 260 (III) Генеральной Ассамблеи ООН от 9 декабря 1948 года / Офиц. сайт ООН. – Режим доступа : http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/genocide.shtml. - Заголовок с экрана.

[131] Ліпкан В.А. Боротьба з тероризмом: у визначеннях та поняттях / В.А. Ліпкан. – К. : Магістр – XXI ст., 2009. – С. 28; Ліпкан В.А. Тероризм і національна безпека України / В.А. Ліпкан. – К. : Знання, 2000. – С. 62.

[132] Юридична енциклопедія : в 6 т. / гол. редкол: Ю.С. Шемшученко та ін. – К. : Укр. енцикл., 1998. – Т. 1. – С. 39.

[133] Юридический энциклопедический словарь / ред. А.Я. Сухарев. – М. : Советская энциклопедия, 1984. – С. 13.

тільки за межами, а й усередині держави. Водночас демонстративний характер тероризму зумовлений привернення увагу до певної проблеми, в той час як агресія спрямована проти суверенітету, територіальної недоторканності або політичної незалежності іншої держави.

Агресія, як правило, асоціюється з поняттям «війна» і характеризує дії тієї воюючої сторони, яка перша застосувала силу, тобто збройний напад[134]. Агресія може бути поєднана з терором стосовно цивільного населення окупованих територій, військовополонених. Поняття «війна» може охоплювати і тероризм. З точки зору теорії політичного реалізму, яка лежить в основі детермінації агресивності держав у міжнародних відносинах, війну розглядають через призму психологічного прагнення до влади (Р. Штраус-Хюппе). За цією теорією, війна є природним явищем застосування максимального ступеня агресивної сили у політико-владній сфері. Війна – один із інструментів зовнішньої політики, організоване збройне насильство, метою якого є зовнішнє примушування виконувати волю агресора.

Щодо співвідношення понять «тероризм» та «організована злочинність»

Загальновідомо, що тероризм як суспільно небезпечне явище тісно пов'язано з організованою злочинністю. Для з'ясування співвідношення між тероризмом і організованою злочинністю потрібне розуміння феномена останньої. Важливим є не стільки формальне визначення організованої злочинності, скільки розуміння її суті. У колах кримінологів до цього часу тривають дебати щодо визначення поняття «організована злочинна діяльність». На нашу думку, організована злочинність є надзвичайно складним, багатоплановим явищем, яке не дозволяє поки що охопити його одним універсальним визначенням.

У вітчизняній юридичній літературі багато уваги приділено розкриттю змісту організованої злочинної діяльності. В публікаціях останнього часу здійснено досить повний аналіз сучасного розуміння цієї злочинності. Вбачається, що ґрунтовний

[134] Советский энциклопедический словарь / гл. ред. А.М. Прохоров. – [3-е изд.]. – М. : Сов. энциклоп., 1985 – С. 39.

розгляд сутнісних ознак організованої злочинної діяльності сприятиме з'ясуванню сутності організованої злочинної діяльності та на цій основі окреслити її поняття, порівняти його з поняттям «тероризм». Це дозволить, у свою чергу, вирішити питання про співвідношення понять «організована злочинна діяльність» і «тероризм».

Серед головних ознак організованої злочинної діяльності виділяється ієрархічна організація та масштабність цієї діяльності. З урахуванням цих ознак пропонується визначення організованої злочинної діяльності як форми «ієрархічної побудови злочинного співтовариства, масштабність діяльності якого впливає на соціально-економічну структуру держави»[135].

І.М. Даньшин до якісних відмінностей організованої злочинності відносить злиття у ній різних видів злочинів у єдину кримінальну діяльність, що має систему багаторівневих, стійких злочинних зв'язків, які ведуть до концентрації злочинності[136].

Спроби дати загальне визначення організованої злочинної діяльності шляхом зосередження на її організаційно-структурних ознаках, зведення до одного диференційного ряду якісних відмінностей злочинів, що становлять зміст організованої злочинної діяльності, здійснювали й інші вітчизняні та зарубіжні вчені[137].

На погляд А.П. Закалюка, зазначені та інші подібні характеристики зумовлені бажанням пояснити сутність злочинної діяльності, яка в законодавстві не визначена, з використанням її організаційних ознак, що в певний спосіб визначені у КК. На думку цього дослідника, на загальносуспільному рівні сприйняття організованої злочинності слід виходити з того, що ця злочинність – це багатозначний, різнорівневий та складноструктуру-

[135] Карпов Н. Особливості сучасної організованої злочинності / Н. Карпов // Юридична наука. – 2006. – № 6. – С. 77.

[136] Даньшин І.М. Організована злочинність та її запобігання / І.М. Даньшин // Кримінологія: Загальна та Особлива частини : підруч. / за ред. В.В. Голіни. – [2-ге вид., переробл. і доповн.]. – Х., 2009. – Розд. 24. – С. 239.

[137] Ванюшкин С.В. Организованная преступность в реформируемой России и направления борьбы с ней: дисс. … канд. юрид. наук : 12.00.08 / С.В. Ванюшкин – М.: РГБ, 1999. – 190 с.; Шостко О.Ю. Протидія організованій злочинності в європейських країнах : моногр. / О.Ю. Шостко. – Х. : Право, 2009. – 400 с.

рований феномен суспільного життя, який виник і розвивається в результаті прагнення (активності) частини членів суспільства змінити у кримінальний спосіб його цивілізовану, перш за все правову упорядкованість, в інтересах власного збагачення та отримання на цій основі фактичної влади[138].

Розробкою понятійного апарату організованої злочинності займалися й займаються міжнародні організації, у першу чергу ООН.

Рамкова Конвенція ООН проти організованої злочинності (1997 р.) виокремлює 8 напрямів останньої, а саме: 1) незаконний обіг наркотичних або психотропних речовин і «відмивання» здобутих від цього грошей; 2) торгівля людьми, експлуатація проституції третіми особами; 3) підробка грошових знаків; 4) незаконна торгівля предметами культури або їх крадіжка; 5) викрадення ядерного матеріалу, неправильне поводження або погроза неправильного поводження з ним; 6) терористичні акти; 7) незаконна торгівля автотранспортними засобами, вибуховими речовинами або їх викрадення; 8) підкуп посадових осіб державних органів[139].

Протягом останнього десятиріччя у зв'язку з розвитком транснаціональної злочинності стали виокремлювати її організаційну складову, через яку перша переважно й проявляється. Конвенція ООН проти транснаціональної організованої злочинності (2000 р.) визначає та певним чином класифікує злочини, до запобігання, розслідування, карного переслідування яких вона застосовується, визнаючи тим самим їх транснаціональними. До останніх вона відносить злочини, вчинені: а) у більш ніж одній державі; б) в одній державі, але: істотна частина його підготовки, планування, керівництва або контролю мала місце в іншій державі; за участю організованої злочинної групи, яка здійснює злочинну діяльність у більш ніж одній країні, або якщо її істотні наслідки мають місце в іншій країні[140].

[138] Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика : у 3 кн. / А.П. Закалюк. – К. : Видавничий Дім Ін Юре, 2007. – Кн. 2: Кримінологічна характеристика та запобігання вчиненню окремих видів злочинів. – С. 305.

[139] Рамкова Конвенція ООН проти організованої злочинності від 21 липня 1997 р. [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Офіц. веб-сайт. – Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi. - Заголовок з екрана.

[140] Там само.

До «серйозних злочинів» у розумінні цієї Конвенції, прямо у ній не названих як транснаціональні, можуть бути віднесені також деякі інші злочини з видів, передбачених Рамковою Конвенцією ООН (1997 р.), за умови, що їх підготовка, вчинення, реалізація злочинного прибутку або інші, пов'язані з ними операції, так чи інакше не обмежуються територією однієї країни.

Зауважимо, що тероризм також виходить за межі території однієї країни (регіон, країна, міжнародний простір) залежно від його розвитку, сприятливих або перешкоджаючих умов. Окремі прояви тероризму можуть на певний час зникати, подекуди ще не розвинутися, інші отримують більше поширення, впливаючи на узагальнене уявлення про організовану злочинну діяльність у її окремих формах. Тероризм посягає на мир і безпеку людства. Транснаціональна злочинність не посягає на систему облаштування світогосподарства й на світоустрій у цілому. Тому на відміну від тероризму, загальним об'єктом злочину якого є система світоустрою з цілевизначенням на її зміну або серйозне переоблаштування, транснаціональну злочинність влаштовує те сприятливе злочинне середовище, яке утворює для неї існуюча деформована світосистема[141].

За визначенням Інтерполу під організованою злочинністю слід розуміти «будь-яку організацію або групу осіб, що постійно займаються міжнародною злочинною діяльністю, мета якої – отримання прибутку». Схоже тлумачення міститься у Конвенції ООН проти транснаціональної організованої злочинності, прийнятої резолюцією 55/25 Генеральної Асамблеї від 15.11.2000, де зазначається, що остання має за мету «прямо чи опосередковано пов'язану з отриманням фінансової або іншої матеріальної допомоги»[142].

На загальноєвропейському рівні формалістське визначення організованої злочинності подається в «Керівних принципах бо-

[141] Антипенко В.Ф. Міжнародна кримінологія: досвід дослідження тероризму / В.Ф. Антипенко: – Одеса : «Фенікс», 2011. – С. 221–222.

[142] Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності («Палермська Конвенція»): від 15.12.2000 р. // Права людини і професійні стандарти для працівників правоохоронних органів в документах міжнародних організацій. – К. : Сфера, 2002. – С. 214–235.

ротьби з організованою злочинністю» від 19.09.2000, де містяться характеристики-критерії, які притаманні кожній групі, що кваліфікуються як організована. Серед них виділяються: 1) взаємодія більше двох осіб; 2) кожен учасник має чітке поставлене завдання; 3) група діє протягом тривалого або невизначеного часу; 4) використовуються певні форми дисципліни або контролю; 5) передбачається, що група вчинила декілька серйозних злочинів; 6) група діє на міжнародному рівні; 7) використовується насильство, інші способи залякування; 8) залучаються комерційні структури; 9) здійснюється відмивання грошей; 10) впливу групи зазнають політики, державні органи, судова влада, економіка; 11) група ставить за мету отримання прибутку та/або влади[143].

Ці 11 характеристик охоплюють більшість змістовних ознак, що представлені у визначеннях організованої злочинності, властиві також і тероризму.

Так, перша – сьома, дев'ята та одинадцята характеристики, мають бути притаманні кожній злочинній групі, що вчиняє терористичні злочини.

Як бачимо, зроблено акцент на таких обов'язкових ознаках: мінімальна кількість осіб – три; група діє протягом певного часу; групою скоєно декілька тяжких та особливо тяжких злочинів. При цьому підкреслюється, що саме отримання влади є головним мотиваційним чинником організованої злочинності.

У доповіді ЄС щодо ситуації з організованою злочинністю (2004) зазначається, що вона в різних країнах набуває різних форм, і навіть підкреслюється оманливість ідеї про якусь загальну відмінність організованої злочинності від інших її форм.

О.Ю. Шостко аналізує наукові підходи вчених деяких європейських країн, а також нормативні акти ЄС, в яких надається тлумачення поняття організованої злочинності. На підставі аналізу авторка робить висновок, що до цього часу міжнародна спільнота не має єдиного підходу до визначення організованої злочинності, проте найбільш популярною є думка, що термін «злочинне під-

[143] Organised Crime in Europe: Concept, Pattens and Control Policies in European Union and Beyond / ed. by C.Fijnault, L.Paoli. – Dordrecht: Springer, 2004.

приємництво» краще відображає сутність організованої злочинності, оскільки акцент робиться саме на її бізнесовій основі[144].

З точки зору пояснень ЄС, тероризм і організована злочинність має відчутний вплив на суспільство. За своїми притаманними їм ознаками, існує тісний взаємозв'язок між цими видами злочинної діяльності. У п. 4 Резолюції 1371 (2001) Рада Безпеки ООН зауважує тісний взаємозв'язок між тероризмом та транснаціональною організованою злочинністю, у зв'язку з цим підкреслює необхідність координації зусиль на національному, субрегіональному, регіональному та міжнародному рівнях для посилення всесвітньої реакції на цей серйозний виклик та загрозу міжнародній безпеці[145].

Італійський дослідник Фр. Дж. Чілуффо зауважує, що організована злочинність і тероризм мають різні цілі. Якщо організовану злочинність цікавить бізнесова складова, то мета тероризму є зовсім іншою – бажаним результатом є суспільний резонанс. Однак у сфері торгівлі наркотиків зв'язок між організованою злочинністю і тероризмом зміцнюється. Так, Управління боротьби з наркотиками США (The Drug Enforcement Administration) виявило 29 з 63 великих міжнародних наркосиндикатів, які були пов'язані з терористичними організаціями. Однак такий зв'язок має слабкі сторони для терористів, оскільки зростає вірогідність їх виявлення; знижується ступінь конспірації; підвищується їх уразливість з точки зору агентурного проникнення до терористичних організацій.

Як слушно відзначають Ф. Бовенкерк і Б. Чакра, розмежування між цими двома явищами проводиться, виходячи не з характеру, а з мотивації злочинців. Спільним є намагання захопити владу або змусити її задовольнити певні вимоги[146]. Елемент влади часто зустрічається в літературних джерелах, присвячених аналізу при-

[144] Шостко О.Ю. Протидія організованій злочинності в європейських країнах : моногр. / О.Ю. Шостко. – Х. : Право, 2009. – С. 186–190.

[145] Протидія легалізації злочинних доходів і фінансуванню тероризму : навч. посіб. / С.Г. Гуржій, С.М. Клюшке, В.М. Кірсанов та ін. ; Держ. ком. фін. моніторингу України. – К. : Такі справи, 2008. – С. 52.

[146] Бовенкерк Ф. Тероризм и организована злочинність / Ф. Бовенкерк, Б. Чакра // Форум по проблеме преступности и общества. – 2004. – № 1–2. – Т. 4. – С. 16.

чин тероризму. Хоча нерідко терористи жертвують своїм життям без особливої потреби.

На думку А. Григор'єва, сучасний тероризм набуває нових форм і його доцільно розглядати як організовану форму злочинності. Підкреслюючи зв'язок між організованою злочинністю і тероризмом, цей дослідник пропонує розуміти тероризм як організовану злочинність, що має вираження в організованій групі чи злочинному співтоваристві, яке використовує ідеологію насильства й практику впливу на прийняття рішень органами державної влади, органами місцевого самоврядування, міжнародними організаціями, пов'язану із залякуванням населення, що становить загрозу особі, громадській безпеці, а також миру і безпеці людства[147]. Ми підтримує переконливу позицію дослідників, які вважають, що відмінною рисою тероризму є те, що при вчиненні злочину загальнонебезпечне насильство застосовується відносно одних осіб (невинних жертв) або майна, а психологічний вплив з метою схилення до певної поведінки на тлі створеної в суспільстві обстановки страху поширюється на інших осіб, від яких залежить прийняття вигідних для терористів рішень[148].

На наш погляд, співвідношення тероризму й організованої злочинності доцільно визначити з урахуванням системно-структурного підходу.

Проблема системно-структурного підходу будь-якого явища часто спостерігається, коли простежується певний взаємозв'язок між динамікою одних елементів системи, що виступають частинами цілого, і змінами інших її частин, а також вплив змін цього цілого на окремі його складники. Це питання неминуче виникає й у кримінології, яка, вважаючи злочинність складним явищем, з одного боку, вивчає її в органічній єдності з суспільством, а з другого – займається дослідженням взаємозв'язку різних її видів. При цьому обґрунтування системного характеру злочинності

[147] Григорьев А.А. Взаимосвязь терроризма с организованной преступностью и коррупцией [Электронный ресурс] / А.А. Григорьев // Научный вестник УрАГС. – 2009 (сентябрь). – № 3(8). – Режим доступа : http://vestnik.uapa.ru/ru-ru/issue/2009/03/19/.

[148] Ємельянов В.П. Терористичні злочини: кримінально-правова характеристика та питання вдосконалення антитерористичного законодавства / В.П. Ємельянов, Л.В. Новікова, М.В. Семикін ; за заг. ред. В.П. Ємельянова. – Х. : Вид-во «Кроссроуд», 2007. – С. 10.

базується на такому: а) визнанні злочинності специфічною підсистемою суспільства як цілого й вирізненні окремих її елементів на підставі єдиного критерію якості; в) виокремленні конкретних елементів (підструктур) злочинності, що знаходяться між собою у взаємозв'язку, взаємообумовленості, які й задають нові якісні характеристики всій злочинності в цілому, відмінні від її окремих елементів[149].

У контексті нашого дослідження особливий інтерес викликає питання співвідношення тероризму й організованої злочинності (якщо їх розглядати крізь призму співвідношення з останньою як частини й цілого). Можна стверджувати, що вивчення тероризму в ракурсі співвідношення з організованою злочинністю зачіпає проблему таких філософських категорій, як «частина» і «ціле». Останні виражають відношення між сукупністю об'єктів та об'єктивним зв'язком, який їх об'єднує, і приводить до появи сукупності нових властивостей і закономірностей[150]. Завдяки цьому зв'язку створюється ціле, стосовно якого окремі предмети або елементи виступають як частини. На нашу думку, таке співвідношення має більш складний характер.

Викладені філософські положення щодо системно-структурного підходу, відмінності та співвідношення частини й цілого наводять на думку про доцільність вивчення природи тероризму під кутом зору його співвідношення як частини з явищем більш високого рівня, тобто з організованою злочинною діяльністю. Ми можемо ідентифікувати частину організованої злочинності як відповідний злочинний феномен, що має свої закономірності та властивості.

По-перше, тероризм у структурі організованої злочинності займає особливе місце, яке зумовлюється певними чинниками – як об'єктивними (серед міжнародних злочинців завжди є особи, які вчиняють злочини з прямим чи опосередкованим соціальним «терористичним» умислом на тероризування, тобто залякування

[149] Криминология: учебник / под общ. ред. А.И. Долговой. – М. : Изд. Группа ИНФРА-М-НОРМА, 1997. – С. 77.

[150] Большой энциклопедический словарь / гл. ред. А.М. Прохоров. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – М.: Большая Рос. энцикл. ; СПб.: Норинг, 2004. – С. 1342.

соціуму, та злочини з ідеологічних мотивів), так і суб'єктивними (спеціальне вирізнення законодавцем подібних проявів у кримінальному законі). Світова спільнота все більше схиляється до того, що політичні цілі не виключають соціальної небезпеки діяння, а деколи й підсилюють її. Водночас поняття «тероризм» стало поширюватися на різноманітні форми масового політичного насильства, набуваючи все більшої широти і меншої визначеності. Він є настільки суттєвим з погляду кількісних показників своєї масовості, що безпосередньо впливає на стан організованої злочинності, багато в чому визначаючи її характер і структуру. Очевидно, що міжнародний тероризм як аномальна форма міжнародних відносин не завжди вкладається в характеристики кримінального права, в тому числі й міжнародного.

По-друге, тероризм як прояв організованої злочинності має здатність корелювати з іншими складовими цієї злочинності. В основі такого висновку знаходиться припущення про те, що існує вірогідний зв'язок між тероризмом і організованою злочинністю, пов'язаними з легалізацією (відмиванням) доходів, отриманих злочинним шляхом, незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин, їх прекурсорів та контрабандою, яка не має суворо функціональної залежності, але ж дозволяє виявити певну кореляційну залежність. Зауважимо, що термін «кореляція» (від лат. korrelatio – співвідношення) застосовується в різних галузях науки і техніки для позначення взаємозалежності, взаємної відповідності, співвідношення понять, предметів, функцій. Використовується цей термін і в кримінології, де предмет вивчення – злочинність – має статистичний вимір. Зрозуміло, що на кількісні зміни терористичної злочинності впливає діяльність, пов'язана з наданням будь-яких коштів, фінансових активів чи економічних ресурсів, або фінансових чи інших послуг в інтересах осіб, що здійснюються чи намагаються здійснити терористичні акти. Зростання чи зниження кількості злочинних проявів у сфері незаконного обігу наркотичних засобів впливає на стан тероризму, оскільки обіг наркотиків використовується для досягнення політичних цілей терористів. Отже, тероризм можна роз-

глядати як своєрідну кореляту, яка несе інформацію про характер і силу зв'язку з іншими складовими міжнародної організованої злочинності.

З урахуванням системно-структурного підходу до організованої злочинності вважаємо, що тероризм у структурі цієї злочинності виступає корелянтою, а терористична злочинність є складовою частиною явища тероризму, що пов'язана зі злочинним характером саме його проявів, сукупність яких утворюють зміст терористичної злочинності.

Щодо співвідношення понять «тероризм» і «терористична злочинність»

Серед кримінологів, переважно російських, досить давно побутує думка, що терористична злочинність є системою організованої злочинної діяльності, пов'язаної з організованою економічною, корупційною та наркозлочинністю, легалізацією отримуваних від них доходів та вкладанням їх знову в тероризм[151].

В.В. Лунєєв акцентує увагу на тому, що організована злочинність і тероризм успішно використовують глобалізацію. Транснаціональний характер цих найбільш небезпечних видів злочинної діяльності є прямим породженням глобалізаційних процесів. Глобалізація надає транснаціональним злочинцям і міжнародним терористам виключні можливості[152].

Процес глобалізації правового простору посилює «міжнародність» транснаціональної злочинності через введення так званих міжнародно-правових стандартів, і більшість конвенцій містить положення, що вказують на стандарти кримінально-правової заборони щодо певних найнебезпечніших діянь[153].

На жаль, кримінологічна характеристика «сплаву» терористичної і організованої злочинності кримінологами України майже

[151] Галузин А.Ф. Принцип правовой безопасности и борьба с терроризмом / А.Ф. Галузин // Інф. бюлетень міжвід. наук.-дослід. центру з проблем боротьби з організованою злочинністю. – 2006. – № 5. – С. 54–55.

[152] Лунеев В.В. Общие проблемы терроризма / В.В. Лунеев // Міжнародна кримінологія: стан та перспективи : зб. матеріалів круглого столу / за ред. М.П. Орзіха, В.Ф. Антипенка. – Одеса: Фенікс, 2010. – С. 228–231.

[153] Антипенко В.Ф. Міжнародна кримінологія: досвід дослідження тероризму / В.Ф. Антипенко: – Одеса: Фенікс, 2011. – С. 220.

не досліджувалася. Звернімо увагу на окремі позиції українських дослідників з цього приводу.

В.С. Зеленецький та В.П. Ємельянов, розглядаючи різновиди вчинення злочину групою осіб, вважають, що терористична діяльність може здійснюватися у формі організованої злочинної діяльності[154].

Як результат, визначається утворення терористичної злочинності, якій притаманні, з одного боку, ознаки організованої злочинності, з іншого – виключно «терористичні». Безумовно, між терористичною і організованою злочинністю існують спільні характеристики, які є неминучими хоча б тому, що входять до єдиної системи суспільства і є кримінальними глобальними явищами, мають схожі механізми прояву, хоча дії причин, а також способи вчинення злочину є дещо різними.

Проведений аналіз літературних джерел, міжнародних документів та нормативно-правових актів дозволив дійти висновку, що термін «терористична злочинність» вживається у широкому та вузькому розумінні. Найбільш розповсюдженим є широке визначення поняття «терористична злочинність», під якою розуміють створення терористичних груп чи терористичних організацій та їхню терористичну діяльність[155]. На наш погляд, застосування широкого підходу до визначення поняття і структури терористичної злочинності не дає можливості встановити її реальні обсяги, об'єктивні правові параметри, розробити ефективну кримінологічну модель превентивного впливу. У вузькому значенні до терористичної злочинності відносять сукупність зареєстрованих упродовж визначеного періоду на певній території терористичних злочинів, вчинених терористичними групами та терористичними організаціями. Вважаємо, що вузьке розуміння сукупності терористичних злочинів виходячи з їх спеціальної мети є більш продуктивним, що відповідає теорії кримінального права, правозастосовчій практиці, кримінологічній теорії і завданням запобігання тероризму.

[154] Зеленецький В.С. Концептуальні основи визначення категоріально-понятійного апарату у сфері боротьби з тероризмом : наук.-практ. посіб. / В.С. Зеленецький, В.П. Ємельянов. – Х. : Вид-во «Кроссроуд», 2006. – С. 35-36.

[155] Ліпкан В.А. Боротьба з тероризмом: у визначеннях та поняттях / В.А. Ліпкан. – К. : Магістр – XXI ст., 2009. – С. 127.

Будучи складовою частиною явища тероризму, терористична злочинність утворює самостійний різновид організованої злочинної діяльності, яка проявляється у вчиненні терористичними групами та терористичними організаціями терористичних злочинів. При цьому суттєвим є застереження, що в межах кримінологічної характеристики терористичної злочинності йдеться про її домінуючу тенденцію у контексті організованої злочинності.

Інтенсивність впливу терористичної злочинності та ступінь її негативних наслідків настільки відчутні для системи функціонування суспільних зв'язків, що цілком дозволяють віднести цей вид злочинних проявів у загальному масиві організованої злочинності до категорії найбільш небезпечних.

Терористична злочинність має підвищену суспільну небезпечність. Але перш ніж визначитися зі змістом останньої, тобто з її негативними проявами, що підвищують рівень її небезпечності, зробимо кілька зауважень. Суспільна небезпечність – важлива універсальна категорія наук кримінального-правового циклу. Вона розглядається в різних значеннях, за справедливим зауваженням В.М. Киричко, – у відповідних термінологічних полях, основними різновидами яких у науці кримінального права є суспільна небезпечність діяння, його наслідку, самого злочинця і безпосередньо злочину[156]. Ці аспекти суспільної небезпечності, безумовно, враховуються і в кримінологічній науці, наприклад, вказується, що правомірним є структурний аналіз злочинності за ступенем суспільної небезпечності діянь із урахуванням їх кримінально-правової класифікації за розділами Особливої частини КК[157]. Суспільна небезпечність наслідків може суттєво змінюватися, якщо розглядати їх на рівні злочинності[158]. Але поряд із цим у термінології кримінології використовується й така категорія, як суспільна небезпечність злочинності або певного різновиду (групи) злочинних проявів.

[156] Киричко В.Н. Некоторые методологические предпосылки исследования общественной опасности в науке уголовного права / В.Н. Киричко // Проблеми законності: республік. міжвід. наук. зб. / відп. ред. В.Я. Тацій. – Х. : Нац. юрид. акад. України. – 1998. – Вип. 33. – С. 118.

[157] Джекабаев У.С. Преступность как криминологическая проблема / У.С. Джекабаев. – Алма-Ата : Наука, 1971. – С. 114.

[158] Сахаров А.Б. Проблема преступности в современных условиях / А.Б. Сахаров, Г.С. Саркисов. – Єреван : Айстан, 1991. – С. 31.

Оцінка суспільної небезпечності тероризму має свої особливості. Аналіз спеціальної літератури, присвяченої проблемам тероризму, свідчить, що в ній увага акцентується головним чином на розгляді суспільної небезпечності терористів, учинених ними злочинів, та її значенні в практичному сенсі. До того ж підкреслюється і факт підвищеної небезпечності терористичної діяльності. Але суспільна небезпечність злочинів, як і осіб, що їх вчинили – це лише складова суспільної небезпечності того чи іншого виду злочинності або злочинності в цілому як системно-структурного феномена. Однак останнє не зводиться до «суми» суспільної небезпечності окремих злочинів, що складають злочинність, і має самостійний зміст[159].

Підвищена небезпечність терористичної злочинності знаходить відображення в порушеннях загальновизнаних норм міжнародного права. Тероризм посягає на основи світового порядку, порушує норми міжнародного права, оскільки останнє визначає базові принципи і норми, зокрема право на самовизначення, недоторканність державних кордонів, територіальну цілісність. Головна небезпека тероризму полягає в тому, що він, нав'язуючи міжнародному співтовариству насильницьку систему деструктивних заходів, посягає на мир та безпеку людства. З точки зору суспільної небезпеки злочинного діяння, безпосереднім об'єктом тероризму є мир та безпека людства, яка як динамічна соціальна категорія відтворюється в таких більш конкретних політико-правових поняттях, як територіальна цілісність, державність, самовизначення народів[160]. На наш погляд, головним узагальнюючим показником суспільної небезпечності тероризму в бік його поширення є ступінь виразності його деструктивного впливу на численні елементи соціальної системи суспільства. Саме через інтенсивність цього впливу на інші явища і процеси реалізується підвищення суспільної небезпечності, розкривається зміст останньої[161].

[159] Сахаров А.Б. Проблема преступности в современных условиях / А.Б. Сахаров, Г.С. Саркисов. – Єреван: Айстан, 1991. – С. 15.

[160] Антипенко В.Ф. Борьба с современным терроризмом: международно-правовые подходы / В.Ф. Антипенко. – К. : «Юнона-М», 2002. – С. 425.

[161] Леонов Б.Д. Тероризм у структурі транснаціональної злочинності / Б.Д. Леонов // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. – 2011. – № 1(4). – С. 111.

На перший погляд, відповідь на питання щодо конкретних проявів підвищеної небезпеки терористичної злочинності при оцінці останнього нібито й не ставить особливої складності, тому що ці прояви є численними наслідками негативного впливу на суспільство самого факту існування й відтворення зазначеного суспільно небезпечного явища й начебто лежать на поверхні, будучи занадто очевидними. Однак таке бачення є надто спрощеним, оскільки в процесі з'ясування підвищеної суспільної небезпечності терористичної злочинності задіяні глибинні внутрішні закономірності її розвитку в цілому як суспільно небезпечного явища. На думку В.Є. Петрищева, навряд чи можна помістити у прокрустове ложе єдиного визначення весь широчезний спектр терористичних проявів[162].

Підвищена суспільна небезпечність терористичної злочинності виявляється в різноманітних аспектах: загрозі заподіяння шкоди невизначеному колу невинних жертв, власності, громадській безпеці тощо. Глобальність тероризму, підвищена суспільна небезпека терористичної злочинності обумовлюється випадковістю вибору об'єкта безпосереднього злочинного впливу терористів.

Підвищена суспільна небезпека терористичної злочинності визначається: а) її інтернаціоналізацією; б) порушенням норм міжнародного та внутрішнього права; в) посяганням на безпеку людей; г) заподіянням шкоди або загрозою такого заподіяння невизначеному колу невинних жертв, власності, громадській безпеці, міжнародному правопорядку; ґ) випадковістю вибору об'єкта безпосереднього злочинного впливу терористів; д) ідеологічним впливом терористів на суспільство та свідомість окремих осіб; е) низькою сприйнятливістю терористів до запобіжних заходів.

[162] Петрищев В.Е. Правовые и социально-политические проблемы борьбы с терроризмом / В.Е. Петрищев // Государство и право. – 1998. – № 3. – С. 89.

РОЗДІЛ 2.
ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ТА ПОШИРЕННЯ ТЕРОРИЗМУ

2.1. Основні тенденції розвитку тероризму

Для з'ясування загальної сутності та кримінологічної характеристики тероризму необхідно хоча б у загальних рисах проаналізувати його закономірності та тенденції розвитку.

Слід погодитися з висновком, що сьогодні тероризм перетворився на багатоплановий та надзвичайно небезпечний і довготривалий чинник. Цей чинник вкрай негативно позначається на розвитку світового співтовариства, справляє на нього суттєвий вплив, що дестабілізує ситуацію в різних регіонах планети, гальмуючи елементарні цивілізаційні процеси, поглиблюючи соціально-економічні кризи, доводячи до стагнаційного рівня можливості вирішення життєво важливих проблем суспільства, держави й особи[163].

У доповіді Національної ради з питань розвідки США, оприлюдненої в грудні 2012 р., значну увагу присвячено аналізу та оцінці глобальних тенденцій, які визначатимуть геостратегічну ситуацію у світі до 2030 р. У документі проблема тероризму розглядається в контексті оцінки глобальних тенденцій світового розвитку, які на сьогодні вже сформувалися або є такими, що можуть виникнути в глобальних масштабах під впливом певних чинників.

До першої категорії, яка отримала назву «мегатенденції», віднесено:

1) зростання рівня індивідуалізації суспільства (посилення ролі та питомої ваги у здійснені впливу на ситуацію з боку окремих осіб);

2) дифузія влади (остаточне зникнення світової гегемонії одного центру сили та її перерозподіл між численними мережами й коаліціями в межах багатополярного світу);

[163] Канцір В.С. Філософія тероризму: правовий вимір : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук : 12.00.12 / В.С. Канцір. – Львів. держ. ун-т внутр. справ. – Л., 2011. – С. 27–28.

3) демографічні чинники (старіння населення, урбанізація, зростання процесів міграції);

4) значна залежність від природних ресурсів.

Тенденції, які належать до другої категорії, мають ситуаційний характер або складають проблему, від масштабу якої залежать такі тенденції:

1) стан глобальної економіки;
2) недоліки в системі управління;
3) наявність потенціалу до виникнення конфліктів;
4) масштаби регіональної нестабільності;
5) вплив новітніх технологій;
6) майбутня роль США[164].

На підставі цих тенденцій у дослідженні робиться висновок, що терористична загроза продовжуватиме існувати за будь-якої моделі подальшого розвитку ситуації у світі як на регіональному, так і на глобальному рівнях. За висновками американських експертів, загроза тероризму залишатиметься актуальною протягом найближчих 15–20 років у більшості країн та регіонів світу. При цьому сама терористична загроза зазнає значної трансформації, в залежності від впливу цілої низки чинників, які на сьогодні важко передбачити[165].

У Стратегії боротьби з міжнародною організованою злочинністю США (Strategy to Combat Transnational Organized Crime), зокрема, підкреслюється, що зрощування тероризму з організованою злочинністю є однією з найбільш серйозних загроз безпеці США[166].

Згідно з оприлюдненим Європолом інформаційного звіту «Ситуація та тенденції у сфері боротьби з тероризмом у країнах ЄС – 2013» (EU «Terrorism Situation and Trend Report») ситуація у сфері тероризму в країнах-членах ЄС упродовж 2012 р. характеризувалася такими тенденціями: 1) суттєвим зростанням за-

[164] National Intelligence Council Global Trends [Електронний ресурс]: Режим доступу: http://www.dni.gov/index.php/about/organization/national-intelligence-council-global-trends. - Заголовок з екрана.

[165] Там само.

[166] Strategy to combating transnational organized [Електронний ресурс]: ttps://www.whitehouse.gov/administration/eop/nsc/transnational-crime/strategy.

гальної кількості терактів та спроб їх вчинення, а також кількості заарештованих за підозрою у вчиненні злочинів терористичної спрямованості порівняно з 2011 роком; 2) спрямованістю терористичних груп та окремих осіб, мотивованих ісламською ідеологією, на вчинення масштабних терактів із значними жертвами серед населення; 3) збереженням загрози тероризму на ґрунті сепаратизму в Іспанії та Франції; 4) зниженням середнього віку осіб, арештованих за обвинуваченням у причетності до терористичної діяльності (з 33 років у 2010 р. до 28 – у 2012 р.); 5) широким використанням в інтересах вчинення терактів вогнепальної зброї і саморобних загальних пристроїв; 6) подальшим розширенням присутності терористичних та екстремістських груп у віртуальному Інтернет-просторі (насамперед у соціальних мережах)[167].

У російській Концепції протидії тероризму відзначається, що основними офіційними тенденціями поширення тероризму є: а) збільшення кількості терористичних актів і потерпілих від них осіб; б) поширення географії тероризму, інтернаціональний характер терористичних організацій, використання міжнародними терористичними організаціями етнорелігійного чинника; в) посилення взаємного впливу різноманітних внутрішніх і зовнішніх соціальних, політичних, економічних та інших чинників на виникнення та поширення тероризму; г) підвищення рівня організованості терористичної діяльності, створення великих терористичних формувань із розвиненою інфраструктурою; ґ) посилення взаємозв'язку тероризму й організованої злочинної діяльності, у тому числі транснаціональної; д) підвищення рівня фінансування терористичної діяльності та матеріально-технічного обладнання терористичних організацій; е) намагання суб'єктів терористичної діяльності заволодіти зброєю масового враження; є) спроби використання тероризму як інструменту втручання у внутрішні справи держави; ж) розробка нових та вдосконалення існуючих форм і методів терористичної діяльності, спрямованих на збільшення масштабів наслідків терористичних актів та кількості потерпілих. Російські експерти виділяють низку страте-

[167] TE-SAT 2013 – EU Terrorism Situation [Електронний ресурс] https://www.europol.europa.eu/content/te-sat-2013-eu-terrorism-situation-and-trend-report.

гічно важливих тенденцій розвитку сучасного тероризму у світі: 1) інтенсивне зростання суспільної небезпеки як для міжнародних відносин і міжнародної безпеки, так і для національної безпеки; 2) розширення соціальної бази тероризму шляхом втягнення до неї представників різних прошарків населення й формування стійких кіл, які поділяють політичні устремління тих чи інших терористичних організацій; 3) перетворення тероризму у довготривалий чинник сучасного життя; 4) зростання організованості й керованості терористичних утворень; 5) створення «філіалів» терористичних організацій в окремих країнах і по всьому світу; 6) злиття тероризму й організованої злочинності; 7) збереження та посилення зв'язків між державним, міжнародним і внутрішнім тероризмом[168].

Розглянемо більш детально зазначені тенденції.

Тенденцію збільшення кількості терористичних актів і потерпілих від них осіб підтверджують як вітчизняні, так і зарубіжні дослідники. Водночас, слід зауважити деякі особливості. Попри те, що загальна кількість смертей у всьому світі з причини тероризму, як видно, проявляє тенденцію до зростання, але, якщо вилучити з цього числа кількість смертей у одній-єдиній країні – Іраку, то не буде не тільки тенденції, а й простого зростання. Оскільки за період 2004–2007 рр. частка смертей в Іраку становить майже половину (49,26%) з тих, що зафіксовані в усьому світі.

Б. Хофман відзначає тенденцію до зростання числа загиблих у результаті терористичних актів з одночасним скороченням кількості терористичних актів.

Небезпечність тероризму в сучасному світі полягає в розширенні соціальної бази, коли певні верстви населення вважають терористичну тактику прийнятним способом боротьби. Не можна не помітити розширення соціальної бази тероризму шляхом втягнення до неї представників різних прошарків населення. До терористичної діяльності часто залучаються висококласні спеціалісти, фахівці з різних галузей права, економісти, що обумовлює

[168] Авдеев Ю.И. Основные тенденции современного терроризма / Ю.И. Авдеев // Современный терроризм: состояние и перспективы / под ред. Е.И. Степанова. – М.: Эдиториал УРСС, 2000. – С. 137–175.

розвиток нових методів злочинної діяльності, протидію яким не завжди готові здійснювати органи кримінальної юстиції. Характерним є залучення найманців до терористичної діяльності.

Аналіз зарубіжного досвіду боротьби з тероризмом свідчить про зміну контингенту, який втягується до терористичної діяльності, залежно від етнічної, соціальної належності, а також мотивацію, яку використовують терористи для такого втягування.

Сьогодні важливим чинником, що сприяє підготовці, фінансуванню і вчиненню терористичних актів, є терористичні групи та організації, які об'єднують представників різних країн світу. Як правило, вони здійснюють свою діяльність на території декількох держав, забезпечені розвинутою інфраструктурою, включаючи органи управління, фінансові інструменти, табори підготовки бойовиків тощо. Між окремими терористичними організаціями налагоджено постійну взаємодію, співпрацю. Існує практика надання взаємної допомоги в терористичних групах шляхом обміну кадрами, досвідом, військово-технічними засобами. У зв'язку з цим конкретні терористичні акти, як правило, здійснюються за допомогою «іноземного елементу». При цьому вплив «іноземного елементу» може бути як прямий (участь іноземців у вчиненні терактів, фінансування із-за кордону), так і непрямий (головною метою сучасного міжнародного тероризму є перебудова світу на інших, більш справедливих, на думку терористів, засадах, у зв'язку з чим акти тероризму, що вчинюються на території однієї держави, є загрозою міжнародному правопорядку та безпеці).

Останнім часом відбувається інтернаціоналізація внутрішніх збройних конфліктів, до них залучаються громадяни різних країн. Так, під час збройного конфлікту на території Сирії відмічені факти участі громадян різних країн, у т.ч. України. Це яскравий приклад того, як окремий збройний конфлікт за активної участі міжнародних терористичних організацій може перетворитися на процес, який складає загрозу для всього регіону. Отримавши відповідну підготовку та реальний бойовий досвід, терористи з цим повертатимуться до своїх країн.

Терористичні акти, які відбулися останнім часом у багатьох країнах світу, характеризуються виникненням нового безпре-

цедентного чинника – використанням терористів-смертників. Останні вважаються найбільш небезпечним засобом тероризму. У більшості випадків найважливішими мотивуючими чинниками є психологічний, соціологічний, організаційний та релігійний. Важливість цих чинників відрізняється в кожному конкретному випадку, а також залежить від загальної ситуації, в якій використовуються акти терористів-смертників. Сьогодні серед таких терористів багато жінок та дітей. За рівнем організованості тероризм за останнє століття розвинувся від терористів-одинаків до створення терористичних груп, організацій, транснаціональних терористичних утворень типу «Аль-Каїда». У світі нараховується більше сотні аналогічних організацій. Вони відомі й регулярно оприлюднюється інформація про них.

Тактика сучасного тероризму будується на широкому використанні технічно складного і високоточного озброєння й технічного обладнання. При виборі засобів терористи надають перевагу вибуховим засобам, котрі мають найбільш вражаючу дію, що може свідчити про підвищену агресивність сучасного тероризму. Наочно це має прояв у зростанні руйнівного потенціалу терористичних структур, прагнення до посилення ефекту загрозливого впливу терористичних акцій[169].

Важливим моментом поширення тероризму стає публічний характер дій терористів. Поширенню тероризму сприяє розширення ролі засобів масової інформації. У цьому зв'язку доречно навести думку відомого російського дослідника В. Лунєєва, який справедливо зауважує, що сучасний тероризм не мав би сенсу, якщо б засоби масової інформації не доносили б про це в кожну домівку. На думку цього вченого, засоби масової інформації є надійними пособниками тероризму у створенні страху, який є однією з головних цілей терористів[170].

[169] Авдеев Ю.П. Проблемы организованности современного терроризма: Организованный терроризм и организованная преступность / Ю.П. Авдеев, А.Я. Гуськов ; под ред. А.И. Долговой. – М. : Рос. криминолог. ассоц, 2001. – С. 24-33.

[170] Лунеев В.В. Общие проблемы терроризма / В.В. Лунеев // Міжнародна кримінологія: стан та перспективи: зб. матеріалів круглого столу / за ред. М.П. Орзіха, В.Ф. Антипенка. – Одеса: Фенікс, 2010. – С. 222.

Суттєвого поширення тероризм набув також за допомогою мережі Інтернет. З використанням сучасних інформаційних технологій, у тому числі мережі Інтернет, міжнародні терористичні організації виконують завдання: 1) пропаганди тероризму (за допомогою великої кількості Інтернет-форумів, онлайн «AQAP», журналу «Inspire» тощо); 2) вербування та навчання нових членів; 3) отримання інформації про об'єкти можливих терористичних посягань; 4) забезпечення терористичної діяльності (планування, зв'язок, збір грошей тощо); 5) демонстрації звітів про результати терористичних актів; 6) поширення інструктивних матеріалів виготовлення вибухових пристроїв.

Інтернет надав додаткові можливості оперативно і скоординовано керувати діями членів терористичних організацій, спілкуватися між собою, поширювати інформацію в режимі реального часу, стимулюючи саморадикалізацію серед потенційних членів радикальних організацій з перспективою їх вербування до терористичних груп.

Активізувалася та перейшла на новий рівень Інтернет-ресурсна база низки терористичних і екстремістських організацій, зокрема «Руху Талібан», «Союзу ісламського джихаду» (СІД), «стамбульські сайти». Пропаганда стала більш організованою, активною і агресивнішою, використовуються сучасні методи «промивки мізків» та дезінформація.

Останнім часом спостерігається тенденція зрощування соціальних мереж із ресурсами мобільного зв'язку, що дозволяє розміщати інформацію в соціальних мережах і відслідковувати повідомлення інших абонентів. Зазначене, наприклад, активно використовувалося для загострення протестних акцій у низці арабських країн шляхом поширення дезінформації, провокаційних фото- та відеоматеріалів. Терористичні структури активно використовують медіа-сферу як для звернення до широкої аудиторії, так і для впливу на цільові групи користувачів, тим самим створюючи «свій бренд» і «піар-акції» перед світовою спільнотою[171]. Крім цього, слід відмітити, що глобальна електронна

[171] Использование современных методов вовлечения лиц в террористическую деятельность. Аналитический обзор / А.Е. Бондаренко, Т.А. Гончарова, Д.А. Егоров и др.; под общей ред. А.П. Новикова. – М.; 2013. – С. 43.– (Серия «Энциклопедия антитеррора»).

мережа сприяла появі багатьох незалежних децентралізованих терористичних мереж. На даний час терористичні організації практикують тактику «некерованого супротиву», суть якої зводиться до того, що відповідальність за планування та здійснення терористичної діяльності лягає виключно на децентралізованого виконавця. Тоді як діяльність самої терористичної організації концентрується виключно на складанні інструктивних матеріалів аудіо- та відеозакликів в мережі Інтернет, які допомагають децентралізованим групам не виходити за межі терористичної стратегії, яку виробляють ідеологи та лідери терористичних організацій[172].

Однією з найважливіших тенденцій сучасного тероризму вважається його злиття (зрощування) з організованою злочинністю. Найважливішими актуальними завданнями є: 1) вироблення підходу до формування моделей взаємозв'язку організованої злочинності та тероризму; 2) розробка кримінологічних характеристик цих взаємозв'язків[173].

Відповідно до результатів опитування країн-членів ООН, проведеного КТК ООН, лише 14 (7,25%) з 193 країн вказали у своїх звітах на безпосередній зв'язок між організованою злочинністю і тероризмом. Це – Андорра, Австрія, Канада, Єгипет, Монако, Сингапур, Шрі-Ланка, Туніс, Туреччина, Велика Британія, США. У межах зазначеного дослідження розрізнялося п'ять видів такого зв'язку: функціональний, логістичний, фінансовий, політичний та ідеологічний. Більшість країн, у яких простежується такий зв'язок, вказують на його фінансовий різновид[174].

Л.В. Багрій-Шахматов, розкриваючи механізм організованих і терористичних формувань, виділяє два типи взаємозв'язків, залежно від масштабів діяльності цих формувань: перший діє на макрорівні (у межах якого існують об'єднані масштабні терористичні формування); другий діє на основі мікрорівня, у межах окремих організацій, що керують підлеглими структурами (сфера

[172] Там само.

[173] Багрій-Шахматов Л.В. Організована злочинність і тероризм / Л.В. Багрій-Шахматов // Тероризм: проблема поняття: аналіт. розробки, пропозиції наук. і практ. працівників / під ред. А.І. Комарової, Ю.В. Землянського, В.О. Євдокимова та ін. – К. : Наукове видання, 2000. – Т. 19.– С. 120–121.

[174] Иншаков С.М. Зарубежная криминология / С.М. Иншаков. – М. : ИНФРА-М-НОРМА, 1997. – 375 с.

їхніх інтересів обмежена територіальними рамками). На погляд цього дослідника, при розгляді співвідношення тероризму й організованої злочинності слід враховується те, що: по-перше, лідери організованої злочинності зацікавлені в розширенні тероризму як соціального явища; по-друге, організована злочинність, створюючи систему власної безпеки, як елемент передбачає терористичні формування; по-третє, лідери організованої злочинності забезпечують собі ідеологічне прикриття, проводять лінію на організацію кампаній і підривних дій проти влади та правоохоронних органів[175].

На думку А.П. Закалюка, зв'язок організованої злочинності й тероризму виявляється в тому, що: 1) вчинення терористичного акту або погроза його вчинення є одним із засобів організованої злочинної діяльності (як засіб залякування, шантажу, силового тиску в інтересах організованої злочинності); 2) терористична діяльність набуває ознак організованої і стає різновидом організованого злочинного підприємництва[176].

Злиття тероризму та організованої злочинності стало предметом уваги й російських дослідників. Підпільне співтовариство нелегально діючих терористичних і організованих злочинних угруповань утворюють певне середовище, що має тенденцію до взаємопроникнення, зростання та «обміну кадрами»[177].

Дехто взагалі вважає, що тероризм і організована злочинність зливаються в одне ціле[178].

Взаємовідносини між організованими злочинними групами і терористами все частіше характеризуються симбіозом. З погля-

[175] Багрій-Шахматов Л.В. Організована злочинність і тероризм / Л.В. Багрій-Шахматов // Тероризм: проблема поняття: аналіт. розробки, пропозиції наук. і практ. працівників. – К. : Наукове видання, 2000. – Т. 19.– С. 120–121.

[176] Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології / А.П. Закалюк. – К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. – Кн. 2: Кримінологічна характеристика та запобігання вчиненню окремих видів злочинів. – С. 354.

[177] Использование современных методов вовлечения лиц в террористическую деятельность. Аналитический обзор / А.Е. Бондаренко, Т.А. Гончарова, Д.А. Егоров и др.; под общей ред. А.П. Новикова. – М. : Серия «Энциклопедия антитеррора», 2013. – С. 15.

[178] Makarenko T. Transnational crime and its evolving links to terrorism and instability / T. Makarenko // Jane's Intelligence Review. – 2001. – Vol. 13. (November) – P. 5.

ду окремих науковців, більш доцільним є розгляд цих феноменів саме з цієї позиції.

Так, наприклад, відомий дослідник В. Лакер включив у свою роботу «Новий тероризм» цілий розділ про співробітництво між організованою злочинністю і тероризмом, оскільки в деяких випадках існує симбіоз між тероризмом і організованою злочинністю, якого не було помітно раніше[179]. Підтримує думку про існування зв'язку між цими явищами й А. Шмід, який вважає, що, незважаючи на те, що це два окремих явища, які не слід змішувати, між ними існує спільний зв'язок[180]. У подальшому, уточнюючи цю думку, Ф. Вільямс зробив припущення, що в деяких випадках тероризм може перетворюватися в організовану злочинність і навпаки. Такий зв'язок може мати прояв у формі об'єднань, спілок, співробітництва, злиття, зближення чи симбіозу[181].

Теоретичні міркування прихильників тези про зближення чи злиття тероризму й організованої злочинності розглянуті у статті Ф. Бовенкерка, Б. Чакра «Тероризм і організована злочинність». На думку цих авторів, при дослідженні цієї проблеми недостатньо виявити існування структурних аналогій, які роблять співробітництво тероризму й організованої злочинності взаємовигідним, оскільки необхідно також зрозуміти механізми, які дозволяють їм діяти спільно. На розвиток цієї тези дослідники припускають, що обидва види організацій приваблюють певні особистісні типи, здатні поєднувати ці види злочинної діяльності[182]. Вважається, що в усіх випадках, коли йдеться про співробітництво між тероризмом і організованою злочинністю, проведенню подальших досліджень може сприяти вирішення наступних 10 питань, сформульованих на підставі проведеного аналізу: 1) за яких політичних обставин

[179] Laqueur W. The New Terrorism: Fanaticism and the Arms of Mass Destruction / W. Laquer. – New York: Oxford University Press Phoenix Press, 2001. – P. 211.

[180] Schmid A. Links Between Terrorist and Organized Crime / Alex P. Schmid // Transnational organized crime. – 1996. – № 2(4). – P. 191.

[181] Williams P. Anticipating organized and Crime / P. Williams, R. Godson // Law and Social Change. – 2002. – Vol. 37. – № 4 (June). – P. 320; Williams P. The United Nations organized crime // Transnational Organized Crime, vol. 1, 1995. – P. 53; Clen E. Superterrorizm. Assassist, mobstes, and Weapons of Mass Destruction / E. Clen, C. Dorsch. – New York and London. Plenum Trade, 1998.

[182] Бовенкерк Ф. Тероризм и организована злочинність / Ф. Бовенкерк, Б. Чакра // Форум по проблеме преступности и общества. – 2004. – № 1–2. – Т. 4. – С. 14.

виникають ці форми співробітництва; які форми організованої злочинності можуть легко поєднуватися з різними варіантами тероризму; 2) які види сумісні між собою; 3) чи існують підтверджені спроби втручання у розвиток процесу такого співробітництва з боку національних або іноземних органів влади; 4) які структурні особливості організацій обох видів вказують на зближення; 5) які види спілок і зближень зустрічаються частіше; 6) на чому засновано їх співробітництво; 7) як вирішуються розбіжності в ціннісному плані й класовому походженні між звичайними злочинцями і терористами; 8) чи є підтвердження явної схожості в тому, як вони намагаються захопити владу; 9) чи дійсно вся організована злочинність строго сконцентрована на отриманні прибутків, чи існують винятки; 10) який елемент в кінцевому підсумку домінує: ідеологічна мотивація чи матеріальна вигода[183].

Однією із визначальних ознак організованої злочинної діяльності є організація злочинним угрупованням системи забезпечення свого функціонування, його підтримки, уникнення відповідальності за вчинювані злочини, а також реалізації коштів, здобутих злочинним шляхом. Серед засобів такого забезпечення називають залякування, шантажування, силовий тиск, інші прояви насильства[184]. Одним з таких засобів забезпечення організованої злочинної діяльності можна розглядати вчинення терористичного акту. В останньому випадку страх виникає не сам по собі як результат злочинних діянь, що набули суспільного резонансу, він навмисно створюється винними і створюється ними для досягнення інших цілей, і слугує своєрідним об'єктивним важелем впливу, причому впливу цілеспрямованого, при якому створення атмосфери страху виступає не як мета, а як засіб досягнення мети[185].

[183] Бовенкерк Ф. Терроризм и организована злочинність / Ф. Бовенкерк, Б. Чакра // Форум по проблеме преступности и общества. – 2004. – № 1–2. – Т. 4. – С. 6–12.

[184] Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика : у 3 кн. / А.П. Закалюк. – К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. – Кн. 2: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. – С. 353–354.

[185] Ємельянов В.П. Терористичні злочини: кримінально-правова характеристика та питання вдосконалення антитерористичного законодавства / В.П. Ємельянов, Л.В. Новікова, М.В. Семикін; за заг. ред. В.П. Ємельянова. – Х. : Вид-во «Кроссроуд», 2007. – С. 9.

Мета організованої злочинної діяльності полягає в отриманні сталого, значного, а при можливості й надвисокого прибутку, насамперед фінансових коштів. Залежно від цієї мети визначається характер діяльності: її неодноразовість, систематичність або постійний характер, у тому числі її здійснення у вигляді промислу, на професійній основі.

На наш погляд, за нинішніх умов професійна злочинна діяльність переважно перетворилася в організовану, зокрема за її організаційного та пов'язаного з ним іншого забезпечення. Тероризм деякою мірою паразитує на організованій злочинності, оскільки частина терористичних формувань знаходиться у сфері діяльності організованих злочинних формувань.

Особливий інтерес до організованої злочинної діяльності з боку терористичних організацій складають фінансові можливості та вміння «заробити» гроші. В умовах заниження підтримки тероризму окремими країнами, терористичні організації вимушені самі займатися прибутковим бізнесом (торгівлею наркотиками, зброєю, вибуховими речовинами, торгівлею людьми), а їх співробітництво з добре організованими та законспірованими злочинними угрупованнями, що корупційно пов'язані з владою, вигідні терористичним формуванням[186]. Водночас, якщо транснаціональні злочини завдають шкоди економічним інтересам конкретних держав, юридичних чи фізичних осіб (транснаціональним компаніям, банкам і т.ін.), то конструкція спричинення шкоди, яка виходить, наприклад, від тероризму, інша. Частка власне матеріальної шкоди, що завдається конкретній державі, тут зовсім незначна. Основна політико-психологічна шкода при цьому завдається міжнародному співтовариству і сприймається останнім саме так[187].

Новим викликом визнається зрощування терористичних структур з організованими злочинними угрупованнями, що зна-

[186] Лунеев В.В. Общие проблемы терроризма / В.В. Лунеев // Міжнародна кримінологія: стан та перспективи : зб. матеріалів круглого столу / за ред. М.П. Орзіха, В.Ф. Антипенка. – Одеса: Фенікс, 2010. – С. 205; Авдеев Ю.И. Основные тенденции современного терроризма / Ю.И. Авдеев // Современный терроризм: состояние и перспективы / под ред. Е.И. Степанова. – М.: Эдиториал УРСС, 2000. – С. 174.

[187] Антипенко В.Ф. Міжнародна кримінологія: досвід дослідження тероризму / В.Ф. Антипенко. – Одеса: Фенікс, 2011. – С. 222.

чно посилює фінансові та організаційні можливості обох учасників такого «альянсу». У липні 2013 року у Конгресі США розглядалася доповідь Державної дослідницької служби з питання тероризму та міжнародної злочинності. При розгляді причин цього явища зверталася увага на частковий або повний збіг інтересів, сфер, форм і методів злочинної діяльності, а також запозичення мотивів злочинної активності, яка для кримінальних структур може перетворитися у політичну або ідеологічних, а для терористичних – у кримінальну. За даними аналітиків Національної розвідки США, найбільша небезпека від злиття тероризму з організованою злочинністю виникає при намаганні доступу терористів до ЗМУ, а також у випадках захоплення заручників, у зв'язку із здійсненням незаконних фінансових операцій. За даними Державного департаменту США, протягом 2012 року більше 20 терористичних угруповань використовували для фінансування кримінальні методи. Однак така ситуація має також негативні моменти для терористів: знижує ступінь їх конспірації; можливість виявлення; привертає увагу правоохоронних органів; підвищує уразливість терористичної організації з точки зору агентурного проникнення до неї.

Сьогодні відбувається зміцнення контактів, а часто і злиття терористичних організацій національного масштабу з міжнародними терористами. Основними суб'єктами тероризму є організовані злочинні угруповання національного і транснаціонального характеру. Дослідники відзначають підвищення рівня організованості терористичних структур, створення більш-менш розвинутої інфраструктури, системи ресурсного забезпечення, нерідко з території інших країн. У своїх злочинних намаганнях терористи використовують легальні бізнес-структури. Слід відмітити, що нерідко лідери і функціонери релігійних організацій безпосередньо сприяють терористичним організаціям у питаннях релігійного виховання, фінансування тощо. Як наслідок, майже неможливо проконтролювати та відстежити кошти, збір і розподіл яких здійснюють численні благодійні організації, оскільки в основному ці кошти дійсно спрямовуються на благодійні цілі. Однак частина таких коштів іде на сприяння сітці радикальних фундаменталіст-

ських організацій, які займаються переховуванням, матеріально-технічним забезпеченням терористичної діяльності.

Зростає рівень спеціалізації терористичних організацій. Засвоївши такі плоди глобалізації, як розвиток комунікаційних та інформаційних технологій, сучасні терористи блискуче адаптувалися до передових принципів самоорганізації, створивши унікальні транснаціональні мережеві організації[188].

Злочинні терористичні угруповання стають усе більше різнорідними та динамічними, легко адаптуються до сучасних умов, що є виразною тенденцією їхньої терористичної діяльності. Діапазон транснаціональних терористичних злочинних організацій надзвичайно широкий: від організації зі стійкою структурою до більш гнучких і динамічних мережних структур. В дослідженнях тероризму наголошується, що найпоширенішими стають не великі організації, а структури та мережі, що складаються з осередків. Разом з цим відчувається зростання активності локальних відгалужень терористичних організацій. Зокрема фахівці відзначають, що філіали «Аль-Каїди» розвиваються (іноді самостійно), стають більш неоднорідними, про що свідчать зміни географічного, демографічного, етнічного та структурного характеру. Основною ідеологію залишається ідеологія міжнародного тероризму, але особливості їхньої діяльності варіюються залежно від досвіду. Ця організація використовує національні та регіональні конфлікти для того, щоб вербувати нових членів для майбутніх терактів.

Деякі дослідники виокремлюють значні відмінності тероризму від організованої злочинності, зокрема: 1) терористичними групами, як правило, керує ідеологічна або політична мотивація, в той час як організовані злочинні групи інших видів орієнтовані на отримання прибутку; 2) терористичні групи часто мають на меті поставити під сумнів легітимність урядових структур та їх діяльність, а злочинні угруповання до цього схильні; 3) терористи, як правило, потребують уваги ЗМІ до своєї діяльності, організовані злочинні групи – навпаки[189].

[188] Мировая политика: теория, методология, прикладной анализ / отв. ред. А.А. Кокошин, А.Д. Богатуров. – М.: Комкнига, 2005. – С. 290.

[189] Dandurandy Y. Links between terrorism and and other forms of crime, accessed 9 April 2012 [Електронний ресурс] / Y. Dandurandy, V. Chin. – Режим доступу : http://www.icclr.law.ubc.ca/Publications/Reports/LinksBetweenTerrorismLatest_updated.pdf.

З урахуванням викладеного, можна дійти висновку, що спільними характеристиками організованої злочинності і тероризму можуть бути: 1) корислива мотивація (тероризм в інтересах організованої злочинної діяльності); 2) систематична колективна злочинна діяльність осіб (при тероризмі можлива діяльність одинаків); 3) реалізація злочинної діяльності різними організаційними структурами (від організації із стійкою структурою до більш гнучких і динамічних мережевих структур); 4) визначальним методом досягнення мети є насильство, інші способи залякування та силового тиску; 5) прагнення до влади та панування на певній території.

Винятково саме характеристиками тероризму, які докорінно відрізняються від організованої злочинної діяльності, є такі: 1) вплив на прийняття рішення або відмови від нього державою, міжнародною організацією, фізичною, юридичною особою або групою осіб, а в деяких випадках – досягнення релігійних, сепаратистських, національних цілей; 2) публічний характер; 3) наявність випадкових жертв або інших об'єктів посягань; 4) залякування, навмисне створення обстановки страху, напруги на загальносоціальному (масовому) рівні.

Інтенсивна зміна тероризму в напрямі підвищення його суспільної небезпечності є інтегративною тенденцією. Це можна відстежити за такими напрямами: темпами росту і приросту; рівнем організованості; матеріально-технічним і фінансовим забезпеченням; національними і транснаціональними масштабами; ступенем тяжкості наслідків, що настали; кількістю людських жертв; характером та обсягом цілей і об'єктів посягань; розширенням суб'єктів тероризму; інтенсивним поширенням ролі ЗМІ, що сприяють самоутвердженню терористів і поширенню їх ідей[190].

Системний аналіз основних закономірностей та тенденцій сучасного тероризму дозволяє зробити висновок, що його функціонування і подальший розвиток визначатиметься триваючим процесом світової глобалізації, інтернаціоналізації, а також посиленням впливу транснаціональної організованої злочинності.

[190] Лунеев В.В. Общие проблемы терроризма / В.В. Лунеев // Міжнародна кримінологія: стан та перспективи : зб. матеріалів круглого столу / за ред. М.П. Орзіха, В.Ф. Антипенка. – Одеса: Фенікс, 2010. – С. 206.

Тому в умовах міжнародної інтеграції потребує окремої систематизації об'єднання зусиль різних держав у сфері боротьби з тероризмом[191].

З урахуванням викладеного, можна дійти висновку, що терористична злочинність характеризується: 1) високою адаптивністю терористичних організацій до антитерористичних заходів; 2) використанням терористами досягнень науково-технічного прогресу, активним використанням сучасних інформаційно-комунікаційних технологій, мережі Інтернет з терористичною метою; 3) підвищеним рівнем організованості терористичної діяльності, створенням великих терористичних формувань із розвиненою інфраструктурою, активністю підконтрольних терористичним організаціям регіональних мереж, які вдало використовують у своїх цілях національні, регіональні, етнічні конфлікти в окремих державах; 4) зрощуванням з діяльністю міжнародних злочинних угруповань, які діють, зокрема, у сферах легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, нелегального переміщення зброї, небезпечних матеріалів та наркотичних засобів; 5) спробами використання тероризму як інструменту втручання у внутрішні справи держави; 6) намаганням суб'єктів терористичної діяльності заволодіти зброєю масового ураження; 7) значною кадровою та матеріальною (ресурсною) базою; 8) розробкою нових та вдосконаленням існуючих форм і методів терористичної діяльності, спрямованих на збільшення масштабів наслідків терористичних актів.

Дослідження основних закономірностей тероризму та тенденцій його розвитку дозволяє констатувати, що найближчим часом слід очікувати розширення впливу діяльності міжнародних терористичних організацій, їх консолідацію, зміцнення міжнародних зв'язків зі своїми підпорядкованими ланками за межами своєї країни, збільшення терористичної активності з використанням фінансово-кредитної та банківської систем, поширення впливу терористичної ідеології, спрямованої на спонукання схильних до радикалізації осіб до вчинення терористичних актів на території своїх країн.

[191] Леонов Б.Д. Кримінологічний аналіз сучасного тероризму / Б.Д. Леонов // Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика). – 2011. – № 2–3(25–26). – С. 106.

Аналіз основних тенденцій розвитку терористичної злочинності має важливе значення для забезпечення теоретичної розробки та визначення практичних рекомендацій стосовно запобіжного впливу на відповідні детермінанти, наразі ті, що пов'язані з поширенням тероризму.

2.2. Географічні чинники поширення тероризму в Україні та за її межами

Вбачається, що успішна боротьба з тероризмом має базуватися на виявленні механізмів виникнення і розвитку цього явища з урахуванням географічного дослідження форм, цілей та тенденцій тероризму[192]. Отже, викликає значний інтерес географія тероризму.

Як відзначається у доповіді робочої групи з розробки політики ООН щодо тероризму від 6 серпня 2002 р., міжнародні масштаби цього явища підтверджуються і тим, що «терор використовується як тактика практично в усіх частинах світу без жодних відмінностей у плані багатства, статевої належності... Тероризм в окремо взятій країні може швидко перерости в загрозу для регіонального миру та безпеки з огляду на ефект переливання, наприклад, транскордонне насильство та створення потоків біженців»[193].

Загальновідомо, що структура злочинності неоднакова в різних регіонах країни і навіть усередині окремих регіонів. Нерівномірність учинення злочинів у регіонах пояснюється: а) конкретними соціальними й історичними умовами того чи іншого регіону; б) економічною характеристикою останнього; в) національним складом, традицією і структурою населення; г) рівнем культурного виховання, організацією дозвілля й побуту населення.

Деякі вчені відносять географію злочинності до кількісної характеристики поширення та прояву злочинності, її окремих видів і груп у різних регіонах і країнах світу, інші – до основних показ-

[192] Гладкий Ю.Н. Глобалистика: трудный путь становления / Ю.Н. Гладкий // Мир. Экономика и международные отношения. – 1994. – № 10. – С. 104–116.

[193] Международно-правовые основы борьбы с терроризмом : сб. док. / сост. В.В. Овчинский. - М. : ИНФРА-М., 2003. – С. 169.

ників її структури. Вважаємо, що географія злочинності свідчить про якісну характеристику злочинності.

З точки зору географічного поширення тероризм не знає меж. Як соціально-правове явище він має місце всюди. Мова може йти лише про відмінності в кількісних параметрах тероризму, які залежать від багатьох чинників, серед яких виділяються: 1) кількість населення, що мешкає на певній території; 2) рівень індустріального розвитку й інфраструктури регіону, що зумовлює масштаби обігу та зберігання матеріальних цінностей; 3) наявність місць великого скупчення людей; 4) існування особливо привабливих для злочинців місць (об'єктів можливих терористичних посягань), їх територіальна дислокація; 5) інтенсивність міграційних процесів; 6) осідання на території України вихідців з нестабільних країн регіону, серед яких є члени та прихильники міжнародних терористичних організацій.

В Україні географічна поширеність тероризму пояснюється особливостями стану соціально-економічного розвитку регіонів, етнічних характеристик населення, рівнем культури тощо. Так, у східній частині країни скоєно 23,1% терористичних злочинів від їх загальної кількості, у західній та південній частинах ця частка становить по 7,45%. Найбільше вчинено таких злочинів у центральній та південній частинах – по 31%[194].

Спираючись на показники терористичних злочинів стосовно географії тероризму у 2010 – 2013 рр. найбільш ураженими є Східний, Центральний і Південний регіони України. Отже, найбільша кількість таких злочинів реєструється в Київській, Дніпропетровській, Донецькій, Харківській, Запорізькій, Одеській, Миколаївській областях, а також в АР Крим. На них припадає 80–85% зазначених злочинів, що зумовлено ще й тим, що в цих регіонах мешкає 48–49% населення країни. Питома вага терористів тут становить 68–75%.

Слід підкреслити, що Одеська область є однією з найбільш привабливих в Україні для громадян РФ чеченської національності, що пояснюється прикордонням (зручна транзитна терито-

[194] Рибачук М.В. Запобігання тероризму органами внутрішніх справ України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.08 / М.В. Рибачук; Нац. ун-т імені Тараса Шевченка. – К., 2010. – С. 9.

рія на шляху до європейських країн, спільні кордони з Румунією, Молдовою, невизнаною Придністровською республікою), розвинутою торговельною інфраструктурою та наявністю організованої та впливової діаспори.

Значене поширення тероризму в інших густонаселених регіонах пояснюється могутньою індустріальною і торгівельною інфраструктурою, транспортними мережами, обігом матеріальних цінностей, індустрією розваг, місцями масового перебування людей, тощо. Ці чинники сприяють тому, що терористам легше вчиняти злочин і переховуватися в цих регіонах. Найменша кількість терористичних проявів традиційно фіксується у Волинській, Закарпатській, Івано-Франківській, Рівненській, Тернопільській, Чернівецькій та інших областях. Чисельність терористів у них невелика, що пов'язано не лише з меншими розмірами територій цих областей, а й з дійсно нижчою їх криміногенною активністю.

У цілому ж географія тероризму є ізоморфною територіальному поділу. Аналіз терористичної злочинності з погляду її географічних особливостей доповнюється розглядом міграційної проблеми, внаслідок збільшення нелегальних мігрантів, особливо з країн з нестабільною політичною ситуацією. Ситуацію ускладнює активізація діяльності на території України міжнародних терористичних угруповань, які створюють серйозну загрозу для безпеки будь-якої держави.

У період 2002 – 2012 рр. СБУ виявлено присутність на території України близько 1000 прихильників міжнародних терористичних і релігійно-екстремістських організацій: «Брати-мусульмани», палестинський «Ісламський джихад», «Kongra-Gel» (колишня Курдська робоча партія), «Аль-Каїда», «Хізб ут-Тахрір», Рух «Талібан», а також деяких інших організацій, які за законодавством низки країн визнані як терористичні. У період з 2003 р. органами СБУ заборонено в'їзд на територію України більше 3,5 тис. осіб з Афганістану, Пакистану, Лівану, Сирії й інших країн, які підозрюються в причетності до тероризму. З метою попередження можливих проявів тероризму на території України на підста-

ві «консолідованого списку» РБ ООН з липня 2002 р. органами СБУ заборонено в'їзд 186 членам «Аль-Каїди» і Руху «Талібан»[195].

Тенденція до поширення географії тероризму робить проблему боротьби з цим негативним явищем дуже актуальною для більшості країн. Складний характер глобалізації спричиняє загострення соціальних конфліктів, а також зумовлює появу нових спалахів соціальної напруги у світі. Сьогодні тероризм не тільки створює реальну загрозу національній безпеці окремих країн, а й для всієї міжнародної спільноти. Як справедливо зазначає А.І.Долгова, кримінальне суспільство (середовище) з наростанням використання терору, де задіяні загрози використання радіоактивних та інших небезпечних засобів, глобалізується і протистоїть уже не окремій державі й суспільству з існуючим режимом, але всій цивілізації в цілому з її культурою та іншими цінностями[196].

Сьогодні відзначають розширення географії тероризму, яка поширюється майже на всі регіони світу. При цьому, незважаючи на певні періоди спаду й зростання терористичної активності в різних країнах, тероризм уже протягом півстоліття не виходить із регіонів великої терористичної активності, перетворившись на довготривалий чинник суспільного життя, невід'ємний елемент політичної боротьби[197].

Тому потребують окремого аналізу тенденції та закономірності поширення географії тероризму у світовому масштабі[198], оскільки

[195] Міщенко К. Тероризм як соціальний феномен та спосіб насильницького досягнення цілей / К. Міщенко // Запобігання радикалізації і тероризму: міжнародний досвід і національний вимір : зб. матеріалів круглого столу / за ред. М.Г. Гуцало. – К. : НІСД, 2012. – С. 16–17.

[196] Долгова А.И. Организованная преступность, терроризм и коррупция: тенденции и совершенствование борьбы с ними / А.И. Долгова // Организованная преступность, терроризм, коррупция в их проявлениях и борьба с ним. – М.: Российская криминологическая ассоциация, 2005. – С. 20.

[197] Дикаев С.У. Террор, терроризм и преступления террористического характера (криминологическое и уголовно-правовое исследование) : моногр. / С.У. Дикаев. – СПб.: Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2006. – С. 170–171.

[198] У 80-х роках минулого століття в структурі географічної науки виник новий напрям – глобалістика. В Інституті географії АН СРСР було проведене спеціальне дослідження «Глобальні проблеми і географія», яке, зокрема, визначило місце географії при вивченні небезпеки глобальних тенденцій та пошуках шляхів їх подолання. Це дозволило розглядати тероризм як предмет вивчення гео-глобалістики та гео-конфліктології. Крім цього, вивчення тероризму пов'язано з такими галузями географічної науки, як історико-географічне країнознавство, соціально-еко-

вирішення цього питання сприятиме виробленню заходів запобігання цьому суспільно небезпечному явищу та мінімізації його наслідків.

У 90-х рр. XX ст. у зв'язку з розвитком процесів світової глобалізації, зростаючі міжнародні зв'язки стали ознакою тероризму, через що його прояви все більше ставали транснаціональними. Злочинність сама по собі набула глобального характеру як з точки зору характеристики проблеми, так і з точки зору кількісного охоплення. Сьогодні це планетарне явище і планетарна проблема[199]. Не можна не погодитись з думкою В.Ф. Антипенка, який вважає, що в існуючій геополітичній ситуації виникає тенденція щодо збільшення ролі тероризму як ефективного інструмента реалізації геостратегічних рішень і намірів[200].

Відзначається, що тероризм рухається від одиничного локального місця злочину (місця вчинення терористичного акту) до охоплення цілих міст, країн, регіонів організованої терористичної діяльності. Сьогодні тероризм охоплює всі континенти землі, більшість країн і народів[201]. На даний час надзвичайно розширилася географія тероризму, він поширився на всі регіони світу. У світі нараховується понад 50 регіонів, в яких окремі політичні групи використовують терористичні акти як засіб боротьби за владу: спалахи тероризму сумарно займають територію 12,7 млн км (8,5% площі суші), яка концентрує більш ніж 4% населення планети (приблизно 220 млн. осіб)[202].

номічна та політична географія, етнографія та демографія. Попов И.В. География современного терроризма в странах Европейского Союза [Електронний ресурс]: дис. … канд. географ. наук : 25.00.24 / И.В. Попов ; Моск. пед. гос. ун-т. – М. : РГБ, 2009. – 22 с. – Режим доступу: http://www.dissercat.com/content/geografiya-sovremennogo-terrorizma-v-stranakh-evropeiskogo-soyuza. - Заголовок з екрана.

[199] Голик Ю.В. Глобализация и преступность. Закономерности преступности, стратегия борьбы и закон / Ю.В. Голик; под ред. А.И. Долговой. – М.: Рос. криминолог. ассоц., 2001. – С. 116-118.

[200] Антипенко В.Ф. Міжнародна кримінологія: досвід дослідження тероризму / В.Ф. Антипенко: – Одеса: Фенікс, 2011. – С. 237.

[201] Лунеев В.В. Общие проблемы терроризма / В.В. Лунеев // Міжнародна кримінологія: стан та перспективи : зб. матеріалів круглого столу / за ред. М.П. Орзіха, В.Ф. Антипенка. – Одеса: Фенікс, 2010. – С. 216.

[202] Геополитическая картина мира в средствах массовой информации / В.А. Колосов, Н.А. Бородулина, О.И. Вендина и др. // Полис (Полит. исследов.). – 2003. – № 3. – С. 35.

У грудні 2012 року неурядова організація Інститут економіки і миру (The Institute for Economics and Peace) опубліковувала результати дослідження «Глобальний індекс тероризму», яке ґрунтується на інформації з глобальної бази даних, що містить відомості про більш ніж 100 тис. проявів терористичних актів за останні десять років[203]. На підставі аналізу динаміки поширення терористичних актів, а також інших чинників, пов'язаних із цими актами, був розрахований так званий глобальний індекс тероризму, який вимірює рівень терористичної активності всередині держави за такими показниками: 1) кількість терористичних інцидентів; 2)кількість загиблих; 3) рівень матеріальних збитків[204].

Проведене дослідження даних стосовно 158 держав у період 2001–2012 рр. засвідчило таке. Найкраща ситуація спостерігається в Океанії, Західній і Центральній Європі, США, Алжирі. При цьому в США ситуація мала кращі показники, ніж у Європі та Алжирі.

Найгірша ситуація в Іраку, Пакистані, Індії, Сомалі, Нігерії, Таїланді, Росії та Філіппінах. Найбільша кількість терактів зафіксовано в Іраку. Починаючи з 2001 р., число терактів у цій країні з кожним роком збільшувалося більш ніж у чотири рази. Найбільша кількість була зафіксована в 2007 р. З того часу темпи терористичної активності стали уповільнюватися.

Україна отримала загальний індекс 2,16 і посіла 56 місце у світовому рейтингу тероризму поряд з такими країнами, як Італія, Нідерланди, Швеція і Німечинна.

Уявлення про рівні, напрями поширення, методи дослідження географії тероризму в Європі можна запозичити з праць російського дослідника І.В. Попова[205], який приділив зазначеному питанню багато уваги.

[203] Глобальный индекс терроризма [Електронний ресурс] // Институт экономики и мира. – Режим доступу: http://gtmarket.ru/ratings/global-terrorism-index/info. – Заголовок з екрана.

[204] Глобальный индекс терроризма [Електронний ресурс] // Институт экономики и мира: – Режим доступу: http://gtmarket.ru/ratings/global-terrorism-index/info. – Заголовок з екрана.

[205] Попов И.В. География современного терроризма в странах Европейского Союза [Електронний ресурс]: дис. … канд. географ. наук : 25.00.24 / И.В. Попов; Моск. пед. гос. ун-т. – М. : РГБ, 2009. – 22 с. – Режим доступу : http://www.dissercat.com/content/geografiya-sovremennogo-terrorizma-v-stranakhevropeiskogo-soyuza. – Заголовок з екрана.

На наш погляд, для українських фахівців є корисним ознайомлення з результатами зазначеного дослідження. Зауважимо, що певною проблемою стало знаходження інформації щодо останніх статистичних даних, не представлених у зазначеній праці.

Проведений цим дослідником аналіз географії сучасного тероризму в країнах ЄС, у тому числі через ознайомлення з великою кількістю джерел, показав, що можна виявити деякі закономірності проявів терористичної активності в територіальному аспекті. При вивченні територіального аспекту тероризму І.В. Попов виділяє кілька рівнів: «макрорівень» – дослідження у світі в цілому та окремих регіонах, «мезорівень» — окремі країни, «мікрорівень» – анклави, ареали, міста. Це дало змогу виділити спільні та суміжні риси зазначеного суспільно небезпечного явища в різних країнах, тобто зробити порівняльно-правовий аналіз, що важливо для здійснення типологізації, диференціації та узагальнення під час територіальної характеристики тероризму[206].

Відзначається, що тероризм найбільш поширений в економічно розвинутих макрорегіонах з високим рівнем ВВП на душу населення, у такому разі високий ступінь інтенсивності тероризму пов'язаний із привабливістю країн окремо взятого регіону для мігрантів[207].

Крім того, в країнах з високим рівнем розвитку існує велика вірогідність привернути увагу суспільства до проблем третіх країн шляхом вчинення теракту, тобто викликати значний суспільний резонанс. Слід погодитись з думкою І.В. Попова, що рівень терористичної напруги не завжди залежить від рівня економічного розвитку: країни з найбільш низьким обсягом ВВП мають рівень інтенсивності тероризму такий, що перевищує середній та найбільш високий, а країни з найбільш високим рівнем ВВП на душу населення – помірний, низький і мінімальний[208].

[206] Там само.

[207] Попов И.В. География современного терроризма в странах Европейского Союза : дис. … канд. географ. наук : 25.00.24 [Электронный ресурс] / Попов Иван Владимирович ; Моск. пед. гос. ун-т. – М. : РГБ, 2009. – 22 с. – Режим доступу : http://www.dissercat.com/content/geografiya-sovremennogo-terrorizma-v-stranakh-evropeiskogo-soyuza. – Загловок з екрана.

[208] Там само.

Залежно від показників розвитку економіки та чисельності населення, культури визначає рівень злочинності і відомий російський кримінолог В.В.Лунєєв. Як не дивно, найвищий рівень злочинності та відносно високі темпи її зростання реєструються в найбільш заможних і розвинутих демократичних країнах, тоді як найбільш низькі показники злочинності спостерігаються в країнах з тоталітарними режимами, де боротьба зі злочинністю здійснюється часто-густо такими ж методами[209].

Заслуговує на увагу проведений І.В. Поповим аналіз розвитку тероризму на підставі взаємопов'язаних географічних чинників, до числа яких відносить: різноманітний склад населення; релігійний, історичний природній чинники, чинник міграції, а також чинник нерівномірного економічного розвитку[210]. Відзначимо, що максимально високий рівень етнічного і релігійного тероризму характерний для регіонів з великою кількістю національних меншин, де тривають територіальні спори, корені яких сягають у далеке минуле.

Динаміка тероризму в країнах ЄС показує, що немає плавного зростання тероризму, спостерігаються скачки різного ступеня інтенсивності.

Як відзначається у доповіді Європолу про боротьбу з тероризмом в країнах-членах ЄС (TE-SAT 2012 EU Terrprism Situatione and Trend Report), у 2011 р. в Європі зберігається позитивна тенденція, що характеризується зниженням загальної кількості терористичних атак. Так, у 7-ми провідних європейських країнах було зафіксовано 172 інциденти терористичного характеру (у 2010 р. – 249, у т.ч. у Франції – 85, в Іспанії – 47, у Великобританії – 26, у Греції – 6, в Італії – 5, у Данії – 4, у Німеччині – 1)[211]. Згідно з

[209] Лунеев В.В. Общие проблемы терроризма / В.В. Лунеев // Міжнародна кримінологія: стан та перспективи : зб. матеріалів круглого столу / за ред. М.П. Орзіха, В.Ф. Антипенка. – Одеса : Фенікс, 2010. – С. 245.

[210] Попов И.В. География современного терроризма в странах Европейского Союза [Електронний ресурс]: дис. … канд. географ. наук : 25.00.24 / И.В. Попов; Моск. пед. гос. ун-т. – М. : РГБ, 2009. – 22 с. – Режим доступу : http://www.dissercat.com/content/geografiya-sovremennogo-terrorizma-v-stranakh-evropeiskogo-soyuza. – Заголовок з екрана.

[211] TE-SAT 2013 - EU Terrorism Situation [Електронний ресурс]: Режим доступу: https://www.europol.europa.eu/content/te-sat-2013-eu-terrorism-situation-and-trend-report. – Заголовок з екрана.

аналогічним звітом у 2012 р. на території сімох країн ЄС мали місце 219 терактів або спроб їх вчинення, що на 26% більше порівняно з 2011 р. Упродовж 2012 р. 537 осіб у 17 країнах були заарештовані за підозрою в причетності до терористичної діяльності, що на 11% більше порівняно з 2011 р. (484 осіб). У Бельгії, Франції, Греції, Італії і Великобританії спостерігалося зростання порівняно з 2011 р., в той час як Нідерланди продемонстрували зниження. У 2012 р. уперше повідомила про справу, пов'язану з тероризмом, Чеська Республіка.

Упродовж останнього десятиліття тероризм зафіксований як у європейських країнах, так і в країнах Азії, Африки, Північної та Південної Америки, а також на Далекому Сході.

За словами Генерального секретаря ООН, останні два роки суттєво поширили терористичну загрозу у світі, особливо в країнах із нестабільними політичними режимами в Африканському та Близькосхідному регіонах. Міжнародний тероризм став одним з основних джерел нестабільності у Нігерії, Малі, Ємені, Судані тощо. За даними Держдепартаменту США, найбільша кількість терористичних актів зафіксовано в Південній Азії та Близькому Сході (понад 75% усіх терористичних актів, які сталися у світі). Афганістан, Ірак і Пакистан – країни, на частку яких припадає 64% терактів.

Серед країн з високою ймовірністю терористичних атак станом на 2009–2010 рр. міжнародні експерти назвали Ірак, Афганістан, Пакистан, Сомалі, Ліван, Індію, Алжир, Ємен, Колумбію, Таїланд, Філіппіни, Палестинську автономію та Судан. Для Великої Британії, США рівень терористичної загрози визначається як середній. Високий рівень терористичної загрози залишається в Росії, Туреччині та Ізраїлі. За числом терористичних актів перше місце, очевидно, посідає Ірак, друге – Ізраїль, третє – Росія.

Отже, серед європейських країн Росія залишається найбільш терогенною зоною[212]. Географія вчинення терористичних актів у Росії зачіпає велику територію: Чеченська Республіка, Республі-

[212] Лунеев В.В. Общие проблемы терроризма / В.В. Лунеев // Міжнародна кримінологія: стан та перспективи: зб. матеріалів круглого столу / за ред. М.П. Орзіха, В.Ф. Антипенка. – Одеса : Фенікс, 2010. – С. 216.

ка Інгушетія, Республіка Дагестан, Республіка Північна Осетія, Карачаєво-Черкеська Республіка, Кабардино-Балкарська Республіка, Москва та деякі інші міста Росії.

Осередком терористичної активності залишається Північний Кавказ, де теракти здійснюються на ґрунті міжрасової ненависті, неприязні й помсти. Тільки впродовж січня 2011 р. у північнокавказькому регіоні вчинено більше 50 терактів та злочинів терористичного характеру, серед яких 25 мали місце у Дагестані, близько 15 – у Кабардино-Балкарії і лише 5 – в Інгушетії та Чечні. Разом з цим існує ймовірність перенесення діяльності терористів в інші регіони компактного проживання мусульман Росії, у першу чергу на Поволжя. Головними цілями терористів стають об'єкти критичної інфраструктури, транспорту, державні об'єкти, а також місця масового перебування людей. Безпрецедентний резонанс викликав терористичний акт в аеропорту «Домодєдово» (24.01.2011).

Ареною терористичної активності стали й інші країни пострадянського простору (Узбекистан, Киргизія, Казахстан, Таджикистан, Азербайджан).

Посиленню терористичної загрози в Центральноазіатському та Кавказькому регіоні сприяє складна ситуація в Афганістані, Пакистані, Ірані, що має негативну тенденцію, у тому числі у зв'язку з запланованим виведенням із території Афганістану Міжнародних сил сприяння безпеці.

Серед найбільш небезпечних тенденцій називають поширення терористичної активності палестинських терористичних організацій на територію Синайського півострова. Так, Синайський півострів стає основним шляхом постачання вибухівки, зброї та боєприпасів до Сектора Газа. Терористичні організації почали використовувати цей півострів для здійснення ракетних обстрілів ізраїльської території.

Сьогодні революційні події у багатьох державах фахівці кваліфікують як створення сприятливого простору для радикальних ісламістів. «Арабська весна» змінила політичний ландшафт Близького Сходу та Північної Африки. З цього часу кількість

груп «Аль-Каїди» збільшилася. Сьогодні існують групи її прихильників у Єгипті, Лівії, Сирії та простежується присутність цієї організації у Кенії, Ірані та Нігерії. Філіали «Аль-Каїди» демонструють здатність адаптуватися до місцевих умов, користуючись місцевими конфліктами (наприклад, у Сирії, Ємені) і відсутністю державної влади (в деяких регіонах Лівії, Іраку, Афганістану). Терористичні організації в різних країнах стали союзниками чи відгалуженнями мережі «Аль-Каїди», в результаті чого її мережа поширюється більш ніж на 70 країн.

Регулярні спалахи тероризму зафіксовані в районі Африканського рогу (узбережжя Сомалі, акваторія Аденської затоки та західної частини Індійського океану), що пов'язано з діяльністю сомалійських піратських угруповань. Терористична активність спостерігається в Нігерії внаслідок діяльності злочинних угруповань.

Крім цього, продовжується зміщення акцентів діяльності терористичних угруповань з Азії до Африки. Кордони між окремими країнами практично не охороняються. Отже, потужний вибухонебезпечний потенціал мають процеси, що відбуваються в країнах Близького Сходу та Північної Африки, вивільнення якого, за певних умов, може дестабілізувати обстановку в багатьох регіонах і викликати спалахи терористичної активності.

Сьогодні територіальні, політичні, етнічні, конфесійні протиріччя трансформуються у відкриту боротьбу з використанням загальнонебезпечного насильства. Ситуація ускладнюється в умовах посилення інтеграції фінансових ринків, перерозподілу природних ресурсів планети, встановленням контролю над цілими територіями важливими з геополітичної точки зору. В окремих випадках цей процес відбувається у вигляді відкритої збройної агресії, у багатьох випадках – шляхом зміни та захоплення законної влади. Наприкінці зауважимо, що наявність на території країни вогнищ тероризму стає причиною виникнення нових вогнищ та зростання терористичної активності в регіоні.

РОЗДІЛ 3.
ПРОБЛЕМИ ДЕТЕРМІНАЦІЇ ТЕРОРИСТИЧНОЇ ЗЛОЧИННОСТІ

3.1. Теоретичні засади дослідження детермінації терористичної злочинності

Детермінація злочинності є центральною проблемою кримінології, від правильного розв'язання якої залежить наукове обґрунтування рекомендацій щодо запобігання злочинності. Існує нагальна потреба виявлення особливостей детермінації терористичної злочинності в сучасних умовах, що дозволить запропонувати ефективну модель запобігання тероризму.

Термін «детермінація» походить від латинського «determinio», що перекладається як «визначаю». У загальному розумінні детермінація відображає загальний взаємозв'язок, взаємозалежність, взаємозумовленість предметів, явищ, процесів.

Через складність ряду положень теорії детермінації, неможливість через високий рівень наукової абстракції перевірити їх емпіричним шляхом, багато питань пізнання та розуміння детермінації суспільних процесів та утворень ще не утвердилися в науці, не отримали надійної і точної інтерпретації в галузевих науках, зокрема в кримінології[213].

Детермінація злочинності є різновидом соціальної детермінації. На неї поширюються всі основні закономірності останньої, яка, у свою чергу, може розглядатися в межах ще більш загальної системи – детермінації подій та явищ природи і суспільства. Разом з тим, детермінація загалом є різновидом універсального зв'язку у світі, який проявляється в діалектичних формах взаємозалежності та взаємодії. Але слід зауважити, що детермінація – це форма спрямованого зв'язку, коли один об'єкт визначає інший, можливо, ще не обумовлює і тим більше не спричиняє його, але між ними є детерміністична залежність. «Детермінізм» означає зв'язок, що

[213] Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика : у 3 кн. / А.П. Закалюк. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. – Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. – С. 184.

проявляється в залежності речей (властивостей речей і відносин між ними, подій, процесів, станів) у їх існуванні та зміні від будь-яких чинників[214].

Детермінація будь-якого соціального феномена є складною, багаторівневою, комплексною й такою, що торкається багатьох суспільних питань, які є предметом багатьох гуманітарних наук. З деякою долею умовності можна сказати, що встановлення причинності злочинності є переважно прерогативою окремих наук, а дослідження її детермінізму відповідає призначенню кримінології. Тому розв'язання проблеми детермінації злочинності потребує знання основ детермінації суспільної діяльності, які використовує філософія, психологія та соціологія[215].

Існують різні види детермінації. Розрізняють детермінацію причинну, обумовлюючу, корелятивну, функціональну тощо. У теорії детермінації, яка належить до філософії, існує більше трьох десятків видів детермінації, однак не завжди зміст цих видів має чітке тлумачення. Зокрема, виділяється причинна і непричинна детермінація. До останньої відносять статистичну, кореляційну, системно-структурну та ін. За іншим критерієм – ступенем залежності – виокремлюють: 1) жорстку; 2) корелятивну; 3) імовірну; 4) розпливчасту детермінацію, за якої залежність існує, проте вона чітко та однозначно не виявляється. За часом детермінацію поділяють на минулу, нинішню та майбутню. За способом вона може бути однозначною та статистичною, тобто багатозначною, ймовірною. За формою може бути інформаційною, речовою, фізичною[216].

Н.Ф. Кузнєцова, яка у свій час (80-і роки XX ст.) розробила теорію кримінологічної детермінації, включає до системи кримінологічної детермінації три основні елементи: причини, умови та корелянти[217]. Названі елементи вживаються в багатьох науках, у

[214] Аскин Я.Ф. Философский детерминизм и научное знание / Я.Ф. Аскин. – М., 1977. – С. 30.

[215] Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика : у 3 кн. / А.П. Закалюк. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. – Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. – С. 184.

[216] Там само. – С. 186.

[217] Кузнецова Н.Ф. Проблемы криминологической детерминации / Н.Ф. Кузнецова. – М.: Изд-во Моск.ун-та, 1984. – С. 11.

т.ч. у кримінології, у значенні теорії детермінації та її складової – теорії причинності.

Згідно з цими теоріями причиною називають явища, які породжують, продукують інші явища – наслідки. Тобто між причиною і явищем зв'язок, як правило, генетичний, продукуючий. У тлумачному словнику В.І. Даля слово «причина» етимологічно пов'язується з дієсловом «вчиняти», тобто робити, творити, виробляти[218].

На думку Н.Ф. Кузнєцової, у системі причинності злочинності присутні такі види причинного зв'язку: бінарний, злочинний ланцюг, причинна мережа. При цьому зазначається, що причинний зв'язок у кожній ланці завжди є безпосереднім[219].

Наразі існують різні поняття для відображення змісту причинно-наслідкового комплексу, а саме – детермінація, причини й умови, чинники злочинності. Зазначимо, що детермінація являє собою найбільш загальну категорію, яка характеризує залежність одних явищ і процесів від інших, у тому числі й зв'язок тих обставин об'єктивної дійсності, що формують причинно-наслідковий комплекс злочинності.

Перш ніж досліджувати кримінологічну детермінацію терористичної злочинності, слід зробити деякі попередні зауваження методологічного характеру, які дозволятимуть: 1) установити одноманітність у розумінні та вживанні понятійного апарату; 2) визначитися з положеннями окремих теорій походження злочинності, важливих з точки зору пояснення детермінації проявів терористичної злочинності; 3) пояснити загальну логіку процесу міркувань у розкритті виникнення й відтворення терористичної злочинності.

Отже, вивчення проблеми кримінологічної детермінації терористичної злочинності вважаємо за доцільне здійснити з урахування наведеного далі.

[218] Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка : в 4 т. / В. Даль. – М.: Рус. яз., 2002. – Т. 4. – С. 459.

[219] Кузнецова Н.Ф. Проблемы криминологической детерминации / Н.Ф. Кузнецова. – М.: Изд-во Моск.ун-та, 1984. – С. 259.

1. Згідно з принципом відповідності в кримінології, запобіганню, запобіжному впливу підлягає насамперед те, що предметно обумовлює злочинні прояви та злочинність загалом, визначає її функціонування. Результативність діяльності щодо запобігання злочинним проявам залежить від предметного його спрямування стосовно конкретних обумовлюючих процесів, явищ, умов тощо. Поділ детермінантів на причини й умови є відносним, він має значення лише для конкретного взаємозв'язку двох явищ у певний час та за певних умов. За інших умов та характеру взаємозв'язку детермінант, що виконував раніше роль причини, може набути функціональної ролі умови і навпаки[220]. Отже, під час вивчення процесів детермінації злочинної поведінки терористів належить брати до уваги відносність і схематичність поділу явищ і процесів на причини та умови. Намагання обов'язково виокремити причини й умови є нещо інше як прямий шлях до нескінченого заглиблювання в проблему[221]. Само по собі виявлення зв'язку факту взаємозв'язку злочинності з якимось іншим явищем чи процесом не можна вважати достатнім. У зв'язку з чим потрібне ще виявлення характеру взаємозв'язку, того, що саме породжує злочинність, необхідний аналіз її сторін, процесу здійснення, а також оцінка того, як змінюються сторони взаємодії. Важливою умовою правильного розуміння сутності та застосування термінів «детермінація», «причина й умова», «чинники» є їх вживання в тому значенні, яке їм надають теорії детермінації і причинності.

2. Проаналізувати та перевірити, як та чи інша теорія походження злочинності або її окремі положення впливає на пояснення причин виникнення терористичної злочинності. Свого часу представниками порівняльних досліджень наголошувалося, що кримінологічні теорії для їх застосування «...повинні бути перевіреними, зміненими, знову перевіреними та знову зміненими, доки вони можуть мати винятки або передбачати винятки»[222].

[220] Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика : у 3 кн. / А.П. Закалюк. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. – Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. – С.188–189.

[221] Батиргареєва В.С. Рецедивна злочинність в Україні: соціально-правові та кримінологічні проблеми: моногр. / В.С. Батиргареєва. – Х. : Право, 2009. – С. 338.

[222] Clinard, Marshall B. and Abbott, Daniel J. (1973). Crime in Developing Counters : F Comparative Perspective. – P. 2.

3. Відомо, що суспільство, його складові, зокрема суспільна свідомість, у тому числі її негативні елементи, які продукують злочинність, зазнають постійних змін. Це стосується і процесів детермінації терористичної злочинності. Складність пізнання детермінації терористичної злочинності, окрім іншого, пояснюється мутацією, трансформацією, виникненням нових видів терористичних загроз. Через це під час їх розгляду та визначення потрібно дотримуватися принципу історизму, тобто встановлювати конкретний стан та зміст негативних елементів суспільної свідомості, які спричиняють терористичну злочинність та її прояви, їх зміни у певних історичних умовах, порівнюючи зі станом цих явищ у минулому, коли значною мірою вони й були зумовлені.

4. Традиційно в механізмі детермінації будь-якого виду злочинності прийнято виокремлювати об'єктивне і суб'єктивне підґрунтя, тому що об'єктивні (соціальні) й суб'єктивні (особистісні) її причини виявляються спільно й у динаміці[223]. Установивши зміст цих складників, можна визначити силу їх впливу на вибір особою варіанта певної злочинної поведінки. Через орієнтацію на об'єктивні та суб'єктивні чинники виявляється результативність діяльності щодо запобігання злочинним, зокрема терористичним проявам.

5. Причинний зв'язок – це один з видів взаємозв'язку та взаємозалежності між елементами системи чи самими системами, причому зв'язок достатньо жорсткий й такий, що може бути виокремлений на рівні відносно простих, механічних систем. Біологічні, а тим більш соціальні системи, а так само й процеси, що в них відбуваються, є складними, нелінійними, стохастичними. У зв'язку з цим виділити «причину – наслідок» практично неможливо. Не можна віднайти специфічну причину злочинності як соціального феномену, який постійно змінюється у часі і просторі за волею законодавця[224].

6. З філософії відомо, що кожному явищу і процесу притаманні внутрішні протилежності, які мають форми єдності та взає-

[223] Шнайдер Г.Й. Кримінологія / Г.Й. Шнайдер; под общ. ред. и с предисл. Л.О. Иванова ; пер. с нем. – М. : Изд. группа «Прогресс-Универс», 1994. – С. 266.

[224] Гилинский И.Я. Генезис преступности. Проблема причинности в криминологии // Росс. ежегодник уголовного права. – 2007. – № 2. – С. 382–383.

модії, включаючи протидію та боротьбу між ними. Протилежності – це сторони діалектичної суперечності. Розв'язання діалектичної суперечності є рушійною силою будь-якого розвитку, насамперед розвитку суспільства. Кожному суспільству властиві суперечності, старі й нові змістовні характеристики, негативні й позитивні сторони. Така суперечливість властива тим економічним, соціальним і політичним чинникам, які обумовлюють негативні елементи суспільної свідомості[225]. Тому, коли досліджуються й визначаються причини на рівні детермінації терористичної злочинності дуже важливо врахувати точний стан та вплив усіх компонентів детермінації. Складність пізнання тероризму як суспільно небезпечного феномена пояснюється складністю детермінант, що сприяють його розвитку. Детерміністський підхід дослідження терористичної злочинності охоплює складний комплекс чинників, що потребує для їх пізнання додаткових наукових зусиль з освоєння міжнародних сфер наукових знань. Це обумовлює потребу дослідження взаємозв'язків явищ із використанням факторного аналізу та детермінізму. Отже, у системі детермінації терористичної злочинності мають бути також враховані її залежність від подій, процесів і явищ, які мають з нею не причинно-обумовлюючий зв'язок, а кореляційну синхронність, спільне системно-структурне явище, зв'язок станів, функцій тощо. Це викликає, з одного боку, необхідність вивчення більш значного обсягу емпіричної бази, а з іншого, – підвищення вимог до застосування принципу системності у викладенні матеріалу про досліджуване явище.

Урахування попередніх зауважень дозволяє якомога повніше визначитися з особливостями детермінації терористичної злочинності й установити пріоритетні підходи, за допомогою яких висвітлюється дана проблематика.

Проблема терористичної злочинності має як важливе тематичне значення, так і не меш важливий прикладний аспект, оскільки без вивчення зумовленості досліджуваного явища не можна на дійсно науковому ґрунті вивчити шляхи запобігання злочинності.

[225] Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: у 3 кн. / А.П. Закалюк. – К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. – Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. – С. 209.

Кримінологією накопичено багатий досвід дослідження причинності конкретних злочинів, злочинності в цілому й окремих її видів. Деякі питання залишаються дискусійними, що об'єктивно викликано надзвичайною складністю самого соціального феномена злочинності, так само як і теоретико-гносеологічної проблеми причинності. Зрозуміти процес детермінації злочинності та роль у ньому різних детермінантів допомагає їх класифікація, яка може проводитися за різними критеріями: функціональне призначення, рівень функціонування, сфера дії, значення в процесі детермінації. До завдань нашого дослідження не входить аналіз класифікації всіх детермінантів злочинності. Зазначимо лише, що ми поділяємо погляд, згідно з яким усі детермінанти отримують назву «фактори» злочинності[226]. Такий підхід не змінює термінологічне значення причинності як головного елементу спричинення, не обмежує детермінацію лише поняттями «причина» і «умова», а, крім того, враховує залежність злочинності від інших зв'язків (корелятивних, системно-структурних, зв'язків стану тощо).

«Сьогодні кримінологія, пише О.М. Костенко, – у пізнанні механізму злочинної поведінки – перебуває поки що на етапі «теорії факторів», але цей етап має колись закінчитися з відкриттям фактора, що матиме статус причини злочинності і надання усім іншим факторам статусу умов, сприятливих для породження злочинів[227]. Зрозуміло, що присвоєння всім детермінантам, незалежно від функціональної ролі та значення в процесі детермінації, найменування «фактор» є дещо умовним, оскільки це не повною мірою сприяє визначенню місця кожного з них у системі детермінації. У такому вигляді вони виявляються не тільки як соціальні причини й умови злочинності, а на рівні ще вищого абстрактного уявлення – як соціальні передумови не лише злочинності, а й інших негативних соціальних явищ, окремим різновидом яких є злочинність.

Сьогодні не існує повної, цілісної системи, класифікації чинників виникнення та розвитку тероризму.

[226] Кримінологія: Загальна та Особлива частина : підруч. / за ред. І. М. Даньшина. – Х. : Право, 2009. – С. 57-59.

[227] Костенко О. Культура і закон – у протидії злу: монографія. – К., 2008. – С. 78.

Тероризм, як явище, що має складну природу, виникає й отримує розвиток у силу багатьох чинників, таких як: геополітичні, соціально-економічні, релігійні, психологічні. Ці чинники, безумовно, не вичерпують усієї різноманітності, що впливає на генезис і ескалацію даного соціального явища, але створюють контур тієї соціокультурної матриці, у якій фіксується і сегментується найбільш суттєве в тероризмі[228]. Наведене обумовило спочатку на рівні гіпотези, а потім і на рівні наукової перевірки та узагальнення висновок про те, що криміногенний зміст суспільної свідомості, що спричинює організовану злочинність загалом і тероризм зокрема, стає більш виразним, небезпечним і глобалізуючим, зі зростаючим злочинним потенціалом.

Кримінологія розрізняє однофакторний і багатофакторний підходи в оцінці міжнародної злочинності, зокрема тероризму. При однофакторному підході злочинна поведінка пов'язувалася з якимось одним фактором (аномія Е. Дюркейма), і саме тому між ними виявилися статистичні та інші залежності. Спроби одномірного тлумачення тероризму, наприклад, як наслідку бідності або як прояву агресивності певних радикалізованих груп, навряд чи можна визнати вдалими. Слід погодитись з думкою В.Ф. Антипенка, який обґрунтовано вважає, що виділення одного фактора, навіть складного й важливого, як причинного не пояснює походження злочинності в різних умовах, особливо в міжнародному житті. Таке виділення припустиме лише як окремий методичний прийом, але не більше[229].

Більш поширеним є багатофакторний підхід (Ч. Ломброзо, Е. Феррі) до вивчення злочинності, який виник і розвивався як альтернатива однофактоному. Одним із перших застосував багатофакторний підхід у вивченні злочинності англійський дослідник С. Берт, який на підставі емпіричних досліджень зробив пояснення злочинної поведінки малолітніх впливом багатьох чинників різної природи (біологічних і соціальних), відзначивши,

[228] Современный терроризм: состояние и перспективы / под ред. Е.И. Степанова. – М.: Эдиториал УРСС, 2000. – С. 36.

[229] Антипенко В.Ф. Міжнародна кримінологія: досвід дослідження тероризму / В.Ф. Антипенко. – Одеса: Фенікс, 2011. – С. 135.

що ці фактори діють не окремо, а в сукупності, утворюючи тим самим єдиний комплекс причин злочинної поведінки[230].

Вельми цікавою є відома теорія факторів, згідно з якою всі явища в суспільстві взаємопов'язані (соціальне середовище, родинні стосунки, релігія, професійні обов'язки тощо). З появою цієї теорії усталеною серед кримінологів стала думка про чисельність і різноманітність причин злочинності.

Недоліком цієї теорії вчені вважали відсутність диференціації чинників залежно від їх впливу на злочинність. Крім цього, до хиб такого підходу відносили і те, що він не розкривав складний механізм взаємозв'язку і взаємовпливу тих чи інших чинників.

Інші прихильники багатофакторного підходу намагалися виправити цей недолік, використовуючи у т.ч. аргументи відомого англійського філософа Д.С. Мілля, який зробив істотний внесок у розробку концепції причинності людської поведінки. На його думку, причина є сумою всіх умов (позитивних і негативних) узятих разом, сукупність явищ будь-якого роду, наявність яких незмінно супроводжується наслідком[231]. Дійсну причину складають усі чинники, за відсутності яких не могло б бути наслідку. Д.С. Мілль, вказуючи на особливість причинових зв'язків на індивідуальному і загальносоціальному рівнях, водночас вважав, що між усіма соціальними явищами існує тісний взаємозв'язок, і тому не можна ізольовано вивчати одну сторону суспільного життя, незалежно від інших явищ і процесів[232]. Це обумовлювало потребу застосування комплексного підходу до вивчення процесів соціальної детермінації злочинної поведінки.

Згодом багатофакторний підхід отримав подальший розвиток та більш міцну філософську основу. Одним із тих, хто підтримав цей метод, був Енріко Феррі, а пізніше цей підхід розвинув У. Хілі.

---

[230] Ведерникова О.Н. Теория и практика борьбы с преступностью (Британская криминологическая модель) [Електронний ресурс]: дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08 / О.Н. Ведерникова. – М. : РГБ, 2003. – 405 с. // Электронная библиотека: диссертации: [из фондов Рос. гос. б-ки]. – Режим доступу: http://www.dissercat.com/content/teoriya-i-praktika-borby-s-prestupnostyu-britanskaya-kriminologicheskaya-model. - Заголовок з екрану.

[231] Милль Д.С. Система логики / Д.С. Ошибка! Ошибка связи. // Человек: Мыслители прошлого и настоящего о его жизни, смерти и бессмертии. XIX век / отв. ред. И.Т. Фролов. – М., 1995. – С. 230.

[232] Адам Смит, Беккария и Бентам. Джон Милль. Ротшильды Биогр. повествования / сост., общ. ред. Н.Ф. Болдырева; послесл. А.Ф. Арендаря. – Челябинск: Урал, 1998. – С. 289–290.

Факторний аналіз більшою мірою набуває поширення наприкінці XX ст., після того, коли представники різних наук почали відмовлятися від самого поняття «причина» як недостатньо коректного, надаючи при цьому перевагу чинникам, кореляційним залежностям, які можуть бути емпірично встановлені. Крім того, сумніву піддавалося й питання про об'єктивні причини таких штучних конструктів, як злочинність, у всякому разі специфічні причини, що пояснюють тільки злочинність, або тільки наркотизм, або тільки проституцію.

Одна група дослідників вважає, що причинно-наслідковий комплекс можуть відображати різні поняття, як от: детермінацію, причини та умови, фактори злочинності. Причинність є однією з форм детермінації, під якою розуміється будь-яка закономірність між різноманітними процесами та явищами[233].

Інша група вчених вважає, що фактори злочинності слід розглядати як всі ті соціальні явища і процеси, з якими вони пов'язані та взаємодіють, які мають детерміністичне, в тому числі й казуальне (причинно умовне) значення для пояснення того, що її породжує, визначає, обумовлює. Подібну думку підтримували А.В. Баляба, Е.В. Віленська, Е.В. Дідоренко, Б.Г. Розовський, які не вважають за потрібне відмежовувати поняття «причини злочинності» та «умови, що сприяють вчиненню злочинів»[234].

В умовах становлення української держави І.Б. Медицький вважає за доцільне термін «фактор» наділити глибшим змістовним наповненням, розуміючи його як родове поняття, що включає всі види криміногенної детермінації, як певну чисельність причин, умов чи інших чинників конкретного явища, що об'єднуються як за своїм змістом, значенням, так і за іншими критеріями[235].

Інша дослідниця Н.М. Ярмиш вважає, що умовою можна назвати будь-яку обставину, від якої так чи інакше залежить щось. Немає нічого не обумовленого, як немає жодної обставини, яка

[233] Криминология – XX век / под ред. В.Н. Бурлакова, В.П. Сальникова. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2000. – С. 95.

[234] Криминология: приглашение к дискуссии: моногр. / А.В. Баляба, Э.В. Виленская, Э.А. Дидоренко и др. – Луганськ: РИО ЛИВД, 2000. – С. 108–109.

[235] Медицький І.Б. Вплив соціальних факторів на злочинність в умовах становлення незалежної української держави / І.Б. Медицький. – Івано-Франківськ, 2007. – С. 13.

сама по собі не обумовила щось інше. Тому немає сенсу говорити про умову взагалі. Будь-яка обставина є умовою не сама по собі, а тільки стосовно тієї події, яка від неї залежить[236]. Розуміння авторкою винятково складної проблеми спричинення заслуговує на увагу фахівців. Ця схема вирішення проблеми причинно-наслідкового комплексу має чимало прихильників серед науковців України й зарубіжних дослідників. Але суттєвим її недоліком є те, що вона надто розширює коло чинників, що зумовлюють певну подію.

Як ми бачимо, розвиток багатофакторного підходу зумовив жваву дискусію щодо пріоритетності тих чи інших чинників детермінації злочинної поведінки. Загостренню цієї дискусії сприяла ще й та обставина, що поряд із правовими дослідженнями отримали розвиток дослідження, спрямовані на вивчення соціальних чинників детермінації злочинної поведінки, що, в кінцевому підсумку, призвело до формування двох основних напрямів кримінологічних досліджень: біопсихологічних і соціологічних.

Відзначаючи плідність багатофакторного підходу, не можна не відзначити, що він ускладнюється наявністю великого конгломерату світових культур і зразків поведінки, що продукують різні критерії у сфері моралі й права, інших суспільних явищ, які спричинюються та обумовлюються не однією, а багатьма причинами та умовами різного характеру, серед яких виділяються детермінанти економічного, етнічного, духовного, міжнародного та іншого характеру[237]. Кожен із них має свій ланцюг причинності та обумовлення, а інколи одночасно є елементом різних ланок і комплексів. Але відповідно до злочинності, злочинної поведінки ці елементи відіграють функцію не причини (вони безпосередню не породжують злочинність або злочинну дію), а умови, які сприяють злочинності, вчиненню злочину через обумовлення їх причин. У свою чергу, ці умови сприяння злочинності мають свої причини. Це, як правило, соціально-

[236] Ярмыш Н.Н. Теоретические проблемы причинно-следственной связи в уголовном праве (философско-правовой анализ): моногр. / Н.Н. Ярмыш. – Х. : Право, 2003. – С. 213–214.

[237] Антипенко В.Ф. Міжнародна кримінологія: досвід дослідження тероризму / В.Ф. Антипенко: – Одеса: Фенікс, 2011. – С. 135.

економічні, культурні, політичні й міжнародні процеси та явища більш високого рівня, які мають назву «соціальні передумови». Між ними і злочинністю існує кілька рівнів, ланок детермінації та причинності, але в детермінаційному та певною мірою причинному комплексі, що обумовлюють злочинність, вони перебувають безпосередньо. До них можна віднести помилки та інші недоліки економічного й соціального розвитку, суспільно-політичних та економічних трансформацій, управління суспільством. Крім цього, головним недоліком багатофакторного підходу вважають відсутність уніфікованої послідовної систематизації причин[238]. Отже, логічним видається висновок, що з міркувань умовного відмежування понять «причина» та «умова», тобто неможливості досить чітко обґрунтувати відмінності цих термінів, коли одна й та ж обставина або одне й те ж явище у взаємодії з одними чинниками може виступати як причина, а з іншим – як умова, в результаті чого виникає циклічний процес безперервної взаємодії та перетворення, детермінацію злочинів необхідно уявляти ширше, оскільки причини та умови є елементами єдиної системи детермінант, що породжують конкретний акт поведінки[239]. Отже, детермінацію слід уявити ширше, в справжньому світлі, включаючи до її поняття всі зв'язки, опосередкування і взаємодію злочинності з іншими соціальними явищами і процесами, тобто всі види криміногенної детермінації, називаючи їх сукупність «фактори». Тому під факторами злочинності розуміються всі ті соціальні явища і процеси, з якими вона пов'язана і взаємодіє, які мають будь-яке детерміністичне, в т.ч. й казуальне (причинно-умовне), значення для пояснення того, що ж її породжує, визначає, обумовлює[240].

Таким чином, «фактори злочинності» – родове поняття, структурними елементами якого є всі види криміногенної детермінації: причини, умови, кореляційні залежності, мотивація, криміногенна ситуація, віктимологічна поведінка.

[238] Майстренко М.М. Факторний аналіз злочинів, причини та умови злочинів: основний зміст понять, та їх співвідношення / М.М. Майстренко // Науков. вісн. Львівськ. держав. ун-ту внутр. справ. – 2009. – № 3. – С. 283.

[239] Там само. – С. 285.

[240] Даньшин І.М. Детермінація злочинності / І.М. Даньшин // Кримінологія: Загальна та Особлива частини : підруч. / за ред. В.В. Голіни. – [2-ге вид., переробл. і доповн.]. – Х., 2009. – С. 57.

На наш погляд, під факторами терористичної злочинності слід розуміти такі негативні політично-ідеологічні, соціально-економічні, суспільно-психологічні явища та процеси, які мають різне детермінуюче значення, але у своїй сукупності і взаємодії породжують, визначають, сприяють, змінюють і обумовлюють існування і прояви цієї злочинності. Слід зауважити, що ми не зводимо систему та механізм детермінації до комплексу криміногенних факторів без точного і предметного визначення їхніх складових та функціональної детермінуючої ролі останніх. Нашим завданням є не лише визначення теоретичних положень процесу детермінації терористичної злочинності, а й вироблення близького до оптимального підходу до розкриття застосування цих положень у практичній діяльності щодо аналізу такої злочинності та організації запобігання її проявам.

Звичайно, не всі фактори злочинності мають однакове, рівноцінне значення. Різноманітний вплив соціальних явищ і процесів на злочинність необхідно класифікувати, виділяючи серед них головні та другорядні. Отже, під час пошуку чинників, що впливають на структуру, динаміку різноманітних проявів девіантності, важливо виокремити найбільш суттєво визначні з них.

У кримінологічних джерелах розрізняють кілька рівнів проявів криміногенних чинників, які слід вивчати для розуміння механізму детермінації злочинної поведінки. До таких рівнів відносять: 1) соціальне середовище в цілому – макросередовище; 2) безпосередні чинники формування особистості – мікросередовище; 3) сама особистість, яка взаємодіє з конкретною життєвою ситуацією.

В.М. Кудрявцев свого часу пропонував досліджувати злочинність на загальносоціальному, груповому та індивідуальному рівнях. При розгляді злочинної поведінки він виділив три рівні: на нижньому рівні – індивідуального вчинку – вивчати механізм окремого правопорушення, особистість правопорушника, причини його діяння; на більш високих рівнях – філософському та соціологічному – досліджувати стан, структуру і тенденції злочинності загалом, її причини, а також окремі види злочинів[241]. Такої

[241] Кудрявцев В.Н. Генезис преступления. Опыт криминологического моделирования: учеб. пособ. / В.Н. Кудрявцев. – М.: ФОРУМ-ИНФРА-М, 1998. – С. 9–11.

ж думки дотримуються О.М. Джужа, Є.М. Моісеєв, В.В. Василевич[242], Н.Ф. Кузнєцова, Г.М. Міньковський[243], А.І. Долгова[244].

Існують й інші підходи до класифікації детермінантів злочинності. Так, за рівнем їх функціонування вони можуть поділятися на детермінанти вищого рівня, які детермінують злочинність взагалі. Наступний рівень – це системи детермінантів злочинних проявів певного виду, що об'єднуються у видовий різновид за спільними ознаками, скажімо, мотиву чи способу вчинення злочину, суб'єктів злочинних діянь, сфери вчинення останніх. Нижчий рівень системи детермінації злочинності – це детермінанти окремого злочинного прояву, які мають індивідуальну належність саме до нього[245]. Таким чином, при переході на особистісний, морально-психологічний рівень індивідуальні психологічні особливості, зокрема, ті, що розвинулися на грунті дезадаптованих характерологічних рис, ускладнюють та викривляють нормальне морально-етичне формування особистості, сприяють розвитку її соціальної збоченості, становленню антисоціальної спрямованості. Останнє відбувається переважно через формування індивіліастичної психології, яка є основною і безпосередньою причиною більшості злочинних проявів[246].

Таким, що має значення для розробки адекватних заходів запобігання терористичній злочинності, є встановлення змісту та сфери існування відповідних чинників, що її ускладнюють. Зазначимо, що у структурі причинного комплексу злочинності саме як соціально-правового явища можна диференціювати фактори залежно від сфери їх походження, змісту та функціонування. Вбачається, що такий розподіл детермінант злочинності дозволить

[242] Джужа О.М. Кримінологія: альбом схем (загальна і особлива частини) : навч. посіб. / О.М. Джужа, Є.М. Моісеєв, В. В. Василевич; під заг. ред. О.М. Джужи. – К.: НАВС України, 1999. – 94 с.

[243] Криминология : учебник / под ред. Н.Ф. Кузнецовой, Г.М. Миньковского. – М.: БЕК, 1998. – С. 160–162.

[244] Причины отдельных видов преступлений и проблемы борьбы с ними : сб. науч. трудов / отв. ред. А.И. Долгова. – М.: Прогресс, 1989. – С. 14–17.

[245]Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика : у 3 кн. / А.П. Закалюк. – К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. – Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. – С. 216–217.

[246] Закалюк А.П. Теория и практика индивидуального прогнозирования и профилактики преступного поведения: автореф. дис. … д-ра юрид. наук Закалюп А.П. – Х., 1987. – С. 11.

виокремити ті їх групи, що найбільш суттєво впливають на терористичну злочинність та виконують роль криміногенно значущих. При цьому в кримінології така класифікація чинників злочинності наразі все ще зберігає проблемний характер.

Згідно з названою підставою поділу детермінантів злочинності потрібно передусім вирізнити детермінанти, властиві саме терористичній злочинності.

За характером «механізму» впливу на злочинність її фактори виступають у ролі причин, або умов, або інших детермінант.

Зрозуміло, що чітко виокремити причину тероризму і причини терористичної злочинності взагалі дуже складно, але все ж таки наблизитися до більш-менш логічної схеми групування таких чинників вбачається можливим.

Вважаємо, що, з одного боку, наявність і динаміка тероризму зумовлюється причинами загальними, а з іншого, – існування й відтворення причин терористичної злочинності пояснюється низкою причин, специфічних за своєю природою.

Деякі вчені, розглядаючи специфічні причини тероризму, досить докладно наводять сумарний перелік таких чинників, що об'єднуються в окремі групи.

Цікавою, наприклад, є класифікація чинників, наведена політологом Мошковою Л.І., яка виділяє чотири групи універсальних чинників та умов, які певною мірою визначають виникнення та існування тероризму в сучасному світі. До них дослідниця відносить: 1) кризові процеси сучасного розвитку світу (які частково посилюються та загострюються в контексті різних глобальних процесів, зокрема науково-технічної революції, еміграційних і маргіналізаційних процесів, екологічних та демографічних проблем, руйнацією традиційних стереотипів та соціальних орієнтирів, і пов`язані з цим труднощі психологічної адаптації; 2) революційні процеси сучасної епохи та процеси, пов'язані з національно-визвольними рухами, їх специфічні аспекти та прояви в останні десятиліття; 3) зацікавленість правлячої еліти в різних формах тероризму як засобу досягнення політичної мети у зовнішній та внутрішній політиці; 4) світопорядок перехідного

періоду, що сприяє додатковим можливостям самореалізації міжнародного тероризму[247].

Більш узагальнену класифікації цих чинників, пропонує А.В. Марченко, на думку якого їх можна умовно розподілити на: 1) макрофактори (глобалістські) – національні, регіональні, етноцентричні; 2) мікрофактори (локальні, внутрішні) – соціально-політичні, етнічні, релігійні, психологічні; 3) ситуативні – бідність, політичні режими, кризові та революційні процеси тощо[248].

Вельми цікавим, на нашу думку, є комплексний підхід щодо класифікації основних детермінантів активізації тероризму в умовах глобалізаційної динаміки з урахуванням: соціогуманітарних (зіткнення модерністської і традиційної культур; поширення культурної експансії провідних країн світу; підвищення ролі та значення засобів масової інформації, які значною мірою сприяють формуванню іміджу терористів тощо); соціально-економічних (швидкоплинний розвиток і поглиблення різниці між багатими й бідними у внутрішньодержавному і міжнародному масштабах; бажання перерозподілу певних життєвих та природних ресурсів; комерціалізація всіх сторін життя тощо), релігійних (тоталітаризація релігійної свідомості; квазірелігійний характер терористичної діяльності та ін.), етнічних (ксенофобія; зверхнє ставлення до представників інших етносів; існування таємних і напівтаємних сепаратистських організацій тощо), психологічних (деструктивний модус буття; відмінності в менталітеті; своєрідна групова мораль і т.ін.) чинників[249].

З урахуванням основних підходів дослідження детермінантів злочинності, серед багатьох чинників, що впливають на терористичну злочинність і зумовлюють специфічність її детермінації, слід виокремити, а значить, ретельно проаналізувати насамперед ті, що пов'язані з: 1) криміногенною детермінацією терористичної

[247] Мошкова Л.І. Феномен виникнення та проявів тероризму в сучасних умовах: автореф. дис. … канд. політ. наук : 23.00.04 / Л.І. Мошкова; Одес. нац. юрид. акад. – Одеса, 2001. – С. 13–14.

[248] Марченко А.В. Аналіз факторів виникнення та ескалації тероризму у сучасному світі / А.В. Марченко // Междисциплинарный сборник научных работ по социологии и социальной работе. – 2010. – № 1. – С. 61.

[249] Канцір В.С. Філософія тероризму: правовий вимір : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук: 12.00.12 / В.С. Канцір. – Львів. держ. ун-т внутр. справ. – Л., 2011. – С. 27.

злочинності; 2) детермінацією формування й розвитку індивідуальних форм участі в терористичній злочинності.

Поняття криміногенних факторів окремих видів (груп) злочинів займає проміжне становище поміж поняттям факторів злочинності в цілому (вища ступінь детермінації злочинності) і максимально конкретним поняттям безпосередньої причини та умов одничного злочину[250].

Перш ніж перейти до розгляду специфічних детермінант тероризму, зазначимо, що серед детермінант, пов'язаних із загальними причинами злочинності, найчастіше вказуються несприятливі соціально-економічні обставини в країні, зниження рівня життя та соціальної захищеності значних верств населення України, загострення політичної боротьби чи міжнаціональних конфліктів, особливості сімейного виховання, вплив найближчого оточення, засобів масової інформації, конкретні життєві ситуації, які формують людину з її системою установок та особливостями характеру, та ін. Щодо них треба зауважити, що в детермінаційному комплексі тероризму перелічені детермінанти найчастіше виявляються, внаслідок різкого соціального розшарування населення за майновими ознаками, погіршення матеріального й побутового становища його більшої частини, розпалювання соціальних конфліктів тощо.

Серед специфічних детермінант тероризму майже чи не найвагомішими є ті, що пов'язані криміногенною детермінацією терористичної злочинності. Це, насамперед, детермінанти геополітичного, соціально-економічного, ідеологічного, політичного, релігійного, соціально-психологічного змісту, що обумовлюють терористичну злочинність. Аналіз детермінант цієї групи констатував низку негативних тенденцій, що посилювали або загострювали дію криміногенних чинників.

За змістовною характеристикою та сферою дії криміногенні фактори терористичної злочинності представлені у вигляді семи груп: соціально-економічні, релігійно-ідеологічні, геополітичні,

[250] Даньшин І.М. Детермінація злочинності / І.М. Даньшин // Кримінологія: Загальна та Особлива частини : підруч. / за ред. В.В. Голіни. – [2-ге вид., переробл. і доповн.]. – Х., 2009. – С. 60.

соціально-психологічні, нормативно-правові, організаційно-управлінські та чинники, пов`язані з правоохоронною і правозастосовною діяльністю. Залежно від поширеності, функціональної ролі та значення в процесі детермінації ці фактори слід розглядати на: загальнодержавному, регіональному, місцевому, груповому та індивідуальному рівнях. Зазначені фактори відрізняються між собою за змістом, рівнем та силою детермінуючого впливу[251].

Соціально-економічні фактори в системі кримінологічних детермінант терористичної злочинності є одними із провідних. Серед соціально-економічних чинників, що загострюють проблему тероризму в Україні, вітчизняними фахівцями виділяються такі: 1) перерозподіл суспільного прибутку (стрімке розшарування та поляризація населення); 2) тіньова економіка; 3) потреби в сильній, рішучій державній владі під час переходу до ринкової економіки; 4) низька оплата праці; 5) невідповідність між інтенсивними процесами урбанізації та міграції населення і рівнем соціального контролю; 6) стан сімейно-побутових відносин; 7) незбалансованість фінансових вкладень у виробничу сферу[252].

На цьому рівні можно говорити саме про криміногенні чинники терористичної злочинності соціально-економічного змісту, які ускладнюють криміногенну ситуацію в державі, зумовлюють виникнення нових форм і способів злочинної поведінки, інтенсивність прояву якої може сягати до масових протестів, революційних рухів. Отже, об'єктивно існуюча система негативних протиріч між економічними інтересами пануючого класу та потребами кожної конкретної особи (групи осіб) була й залишається головною рушійною силою будь-яких радикальних рухів.

За даними спеціальних досліджень у період 2001–2006 рр. рівень життя майже третини людей в Україні (за деякими даними до 45%) відповідав категорії «бідність». Глибина останньої, тобто

[251] Леонов Б.Д. Особливості детермінації терористичної злочинності / Б.Д. Леонов // Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика). – 2012. – № 1(27). – С. 36.

[252] Глушков В.О. Основи боротьби з тероризмом: організаційно-правові проблеми / В.О. Глушков, О.Ф. Долженков // Тероризм і боротьба з ним. аналіт. розробки, пропозиції наук. і прак. працівників / під ред. А.І. Комарової, Ю.В. Землянського, В.О. Євдокимова та ін. – К.: Науков. видання, 2000. – Т. 19. – С. 404.

середня величина витрат на життя людей, які належать до категорії «бідні», була на 21,5% нижчою, ніж вирахувана межа бідності. За цим показником Україна у 2004 р. посідала передостаннє місце серед 46 розвинутих країн світу, різко відстаючи від усіх своїх західних сусідів[253]. Сьогодні, незважаючи на певні заходи з боку уряду, в Україні не скорочується дистанція між багатими та бідними. Процеси розшарування населення за рівнем доходів з моменту появи й розширення безробіття вже не можна назвати тільки падінням рівня життя. Набирає сили процес люмпенізації, який поглиблюється тим, що зубожіння основної маси населення й формування незначної групи багатих відбувається фактично за відсутності середнього класу. Фактична нерівність соціально-економічного статусу членів суспільства виступає чи не найголовнішою причиною соціальних протиріч у суспільстві. Зниження рівня життя та соціальної захищеності окремих верств населення, його розшарування за майновими ознаками й наявність великої кількості громадян працездатного віку, не зайнятих суспільно корисною діяльністю, є суттєвим чинником, що загострює проблему тероризму.

Події, що розвивалися в Україні протягом останніх років, призвели до значного зростання рівня корупції, критичного ослаблення основних інститутів державної влади. У зв'язку з цим в Україні не були сформовані сприятливі умови для забезпечення економічних інтересів громадян, суспільства і держави, дальшого поступу країни як демократичної держави зі сталою та зростаючою ринковою економікою держави, що керується європейськими політичними й економічними цінностями. Загалом, ускладнення соціально-економічної ситуації потребує системної регуляції конфліктогенних чинників на загальнонаціональному рівні задля зниження безпекових ризиків, стабілізації соціально-політичної обстановки, збереження територіальної цілісності держави[254].

[253] Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика : у 3 кн. / А.П. Закалюк. – К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. – Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. – С. 220–221.

[254] Протидія тероризму, нерозповсюдження зброї та матеріалів масового знищення й захист критичної інфраструктури [Текст]: зб. матеріалів Міжвідомчої експертної робочої групи, створеної при НІСД / за ред. О.Д. Маркєєвої, Ю.М. Скалецького. – К. : НІСД, 2013. – С. 13, 20.

Зменшення негативних наслідків соціально-економічних протиріч у суспільстві є одним із головних завдань, яке має вирішуватися в системі загальносоціального запобігання тероризму.

Соціально-психологічні фактори значною мірою продуковані факторами попередньої групи, передусім матеріальними негараздами та соціальними викривленнями, та мають вирішальне значення в поясненні детермінації терористичної злочинності. Ці чинники значною мірою залежить від домінуючих у суспільстві етичних цінностей і потреб, головних домінант суспільної свідомості. У суспільній свідомості останнім часом відмічається глибокий дефіцит суспільно доцільних етичних цінностей, орієнтацій, потреб, у зв'язку з чим соціокультурна, морально-психологічні сфери та суспільна свідомість в цілому перевантажені тягарем нерівності можливостей освітнього, культурного, професійного розвитку, неспроможності значної частини населення, насамперед молоді, задовольнити елементарні потреби всебічного особистого зростання та вдосконалення[255]. У суспільній свідомості превалюють кримінально-психологічні стереотипи щодо можливості здійснення підприємницької діяльності за рахунок аморальних, протиправних і навіть злочинних вчинків. Прихильність до останніх особливо проявляється, коли йдеться про перерозподіл багатства, здобутого незаконним або нечесним способом, про допустимість нехтування законом, застосування сили, злочинного замовлення, особливо за великі гроші, про можливість хабарництва у взаємовідносинах[256]. Як справедливо відзначає О.Гуров, криза тоталітарної системи, параліч влади і затяжна економічна криза, різке падіння життєвого рівня переважної більшості народу та подальше його зубожіння при появі тонкого прошарку багатіїв, загострення суспільних протиріч, зміна світогляду, падіння моральності, торжество цинізму обумовили посилення тероризму. Небезпечним наслідком цих процесів на психологічному рівні є прискорення невротизації населення[257]. Саме тому розв'язання проблеми по-

[255] Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика : у 3 кн. / А.П. Закалюк. – К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. – Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. – С. 230.

[256] Там само.

[257] Протидія тероризму, нерозповсюдження зброї та матеріалів масового знищення й захист критичної інфраструктури [Текст]: зб. матеріалів Міжвідомчої експертної робочої групи, створеної при НІСД / за ред. О.Д. Маркєєвої, Ю.М. Скалецького. – К. : НІСД, 2013. – С. 19.

дальшої криміналізації суспільства становить один із пріоритетних напрямів політики національної безпеки України[258].

Релігійно-ідеологічні фактори детермінації терористичної злочинності є надзвичайно важливими, оскільки вони обумовлюють злочинну поведінку не тільки окремої особи, а впливають на суспільство в цілому. Відомо, що практично будь-яка ідея, закамуфльована в релігійну оболонку, легше сприймається населенням на емоційно-психологічному рівні. Це враховують радикальні політичні рухи, використовуючи релігійний чинник, під впливом якого їхня діяльність поступово набуває крайніх форм, однією з яких є тероризм.

На думку вітчизняних науковців, умовами розвитку тероризму в Україні може стати криза ідеології та правової системи, в умовах якої з'являються різні екстремістські групи – політичні, націоналістичні, релігійні, що ставлять під сумнів легітимність існуючої державної влади[259].

Кримінальні групи не тільки використовуються в політичній боротьбі, а самі можуть впливати на ухвалення політичних рішень і розвиток подій. Як потенційну терористичну загрозу можна розглядати можливість ідеологічного впливу поширення радикальних течій. Не випадково, релігійне питання називають одним із найважливіших чинників, що впливає на політичну атмосферу в Україні, містить багато складових, що важко піддаються остаточному вирішенню, і, як показує досвід останніх років, у будь-який момент може стати каталізатором виникнення гострих соціальних конфліктів (побутових, культурних, політичних), здатних перерости в міжнаціональні зіткнення[260].

З огляду на стійку тенденцію розширення сфери впливу ісламського фундаменталізму, необхідно визнати, що сьогодні є реальна небезпека експорту тероризму в Україну. За останні два десятиліття поміркований іслам став реальним чинником сус-

[258] Глушков В.О. Основи боротьби з тероризмом: організаційно-правові проблеми / В.О. Глушков, О.Ф. Долженков // Тероризм і боротьба з ним. аналіт. розробки, пропозиції наук. і прак. працівників / під ред. А.І. Комарової, Ю.В. Землянського, В.О. Євдокимова та ін. – К., Науков. видання, 2000. – Т. 19. – С. 404.

[259] Боротьба з тероризмом : підруч. / кол. авт.; за заг. ред. Є.Д. Скулиша. – К.: Наук.-вид. центр НА СБ України, 2012. – С. 20–21.

[260] Там само. – С. 21.

пільного життя в Україні, водночас його політизовані радикальні версії поширились у середовищі мусульман. Сьогодні для України прояви тероризму на релігійній основі не так характерні, як для держав Близького і Середнього Сходу. Проте, в Україні чітко простежується тенденція до загострення міжконфесійного протистояння православних і греко-католиків, та й у самому православ'ї – між окремими конфесіями. Ситуація ускладнюється процесом політизації міжцерковних відносин, деструктивним зовнішнім впливом, спробами силового вирішення проблем і спорів із залученням членів політизованих, радикальних угруповань різного спрямування. Потенційну загрозу використання силових методів боротьби має й діяльність нетрадиційних релігійних об'єднань, поширення яких також має стійку тенденцію[261]. Тому вагомим резервом забезпечення етнорелігійної стабільності у державі мають стати заходи з підтримання міжкультурного та міжконфесійного порозуміння.

Зв'язок соціально-економічних, суспільно-психологічних, релігійно-ідеологічних факторів з терористичною злочинністю має причинний характер. Соціальні явища і процеси, що становлять зміст цих факторів, визначають, породжують цю злочинність. Тому вони розглядаються нами як причини.

Геополітичні фактори є визначальними у детермінації терористичної злочинності, аналіз яких дає підстави стверджувати про можливість виникнення й розвитку в Україні на основі існуючих протиріч і зіткнення різноманітних геополітичних сил як внутрішнього, так і зовнішнього характеру. Саме дана категорія негативниї протиріч і зіткнень обумовлює наявність або відсутність загострення інших конфліктних ситуацій – соціальних, політичних, етнічних, конфесійних, регіональних, є поштовхом для розвитку процесів регіоналізації та дезінтеграції України шляхом дестабілізації обстановки всередині країни. Значущим чинником розвитку тероризму в Україні є складна геополітична ситуація на півдні Росії та Балканах, що має відлуння і в нашій країні.

[261] Там само. – С. 22–23.

До кола зовнішніх чинників геополітичного характеру дослідники відносять: зростання кількості терористичних проявів у близькому та далекому зарубіжжі; соціально-політичну нестабільність у сусідніх країнах і наявність в окремих із них військових конфліктів і взаємних територіальних претензій; присутність в Україні представників зарубіжних терористичних організацій; відносну прозорість кордону; існування значного «чорного ринку» зброї в сусідніх країнах (Придністров'я, північнокавказький регіон); активну участь України в міжнародних заходах протидії тероризму)[262]. На законодавчому рівні серед таких чинників згадується також підвищена заінтересованість до території України як транзитної зони з боку міжнародних злочинних угруповань, які діють, як відомо, у сферах легалізації (відмивання) доходів, отриманих злочинним шляхом, нелегального переміщення зброї, небезпечних матеріалів та наркотичних засобів[263].

Іншим потенційним чинником, який може стати джерелом зовнішніх терористичних загроз Україні, є значна кількість нелегальних мігрантів, які пересуваються територією держави з кризових регіонів Росії, так званих проблемних країн Південно-Східної Азії, Близького Сходу та Перської Затоки до Західної Європи. Існуючі канали нелегальної міграції можуть бути використані міжнародними терористичними організаціями для переміщення своїх бойовиків до країн Західної Європи чи їх переховування в Україні, створення бізнесових структур для фінансового забезпечення терористичної, іншої злочинної діяльності, у тому числі спроб придбання зброї та інших засобів ураження[264]. Найбільш важливою з огляду на географічне розташування України є імміграція з неблагополучних країн СНД (Чечня, Нагірний Карабах, Абхазія, Таджикистан). Зростання кількості таких мігрантів, які

[262] Боротьба з тероризмом : підруч. / кол. авт. ; за заг. ред. Є.Д. Скулиша. – К. : Наук.-вид. центр НА СБ України, 2012. – С. 18.

[263] Концепція боротьби з тероризмом : Указ Президента України від 25.04.2013 р. № 230 [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Офіц. веб-сайт. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/230/2013. – Заголовок з екрана.

[264] Протидія тероризму, нерозповсюдження зброї та матеріалів масового знищення й захист критичної інфраструктури : зб. матеріалів Міжвідомчої експертної робочої групи, створеної при НІСД / за ред. О.Д. Маркєєвої, Ю.М. Скалецького. – К. : НІСД, 2013. – С. 22.

незаконно прибувають в Україну, може безпосередньо впливати на виникнення нових і збільшення існуючих в Україні злочинних терористичних угруповань[265].

Серед актуальних загроз у зовнішньому просторі України залишаються: загострення конкуренції між світовими центрами сили; криза міжнародної системи безпеки, заснованої на ялтинсько-гельсінських принципах; інтенсифікація процесів мілітаризації світу, окремих регіонів і держав[266].

Потенційними джерелами небезпеки ззовні для нашої країни можуть бути територіальні претензії інших держав, осередки локальних війн та збройних конфліктів у безпосередній близькості від державного кордону України, спроби втручання у внутрішні справи з метою дестабілізації обстановки в країні.

За висновком М.В. Рибачука, збільшення кількості насильницьких злочинів, у тому числі терористичного спрямування, пояснюється ще й тим, що в умовах тривалого процесу реформування, появи нових для України відносин у всіх сферах життєдіяльності, широких прав і свобод для деяких осіб на перший план виступає боротьба за владу, прагнення трансформувати державний устрій[267].

До внутрішніх геополітичних чинників детермінації терористичної злочинності слід віднести: 1) недостатньо ефективне реагування державних органів на конфліктні загострення у сфері політичних, економічних, соціальних, міжетнічних, міжконфесійних відносин; 2) радикалізацію суспільних настроїв і поширення проявів екстремізму та сепаратизму, зокрема інспірованих ззовні; 3) поширення громадянської нетерпимості, ксенофобії та протистояння, насамперед у площині суспільно-політичних відносин;

[265] Землянський Ю.В. Загроза тероризму в Україні / Ю.В.Землянський // Тероризм і боротьба з ним: аналітичні розроб., пропозиції наук. і практ. працівників / під ред. А.І. Комарової, Ю.В. Землянського, В.О. Євдокимова та ін. – К. : Наукове видання, 2000. – Т. 19. – С.46.

[266] Обгрунтування необхідності актуалізації Стратегії національної безпеки України [Електронний цифровий ресурс]: Аналітична записка // Національний інстутит стратегічних досліджень при Президентові України. – Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/articles/1494. - Заголовок з екрану.

[267] Рибачук М.В. Запобігання тероризму органами внутрішніх справ України : автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.08 / М.В. Рибачук; Нац. ун-т імені Тараса Шевченка. – К., 2010. – С. 9.

4) високий рівень поширення організованої злочинності та корупції.

Крім цього, серед внутрішніх чинників геополітичного характеру виділяються чинники, пов'язані з: 1) наявністю у країні низки екстремістських угруповань, псевдовійськових формувань, незадовільний стан зберігання військових засобів ураження; 2) присутністю значної кількості осіб, які мають бойовий досвід в Афганістані, інших «гарячих точках»; 3) надмірною політизацією суспільних, соціально-економічних процесів, активне використання на цьому ґрунті протестного потенціалу та ін.[268].

Відповідний вплив на (і далеко немаловажний) детерміна- ційний комплекс тероризму справляють негативні процеси, які стають наслідком глобалізації. Обґрунтовується та підтверджується тенденція, згідно з якою глобалізація, поряд із своїм позитивним впливом, може порушити національні системи забезпечення основних прав людини, протидії та обмеження бідності, безробіття, злочинності, корупції, наркоманії, неконтрольованої міграції. Глобалізація соціальних та економічних проблем і детермінантів злочинності вже породила поширення та інтегрованість організованої злочинності, перетворення її частини у транснаціональну[269]. Головним негативним аспектом глобалізації є зростання життєвого рівня досить незначної частини населення земної кулі у країнах так званого «золотого мільярда». Розрив у доходах та життєвому рівні між багатою та бідною частинами населення планети досяг критичної межі і продовжує збільшуватися. Наслідком такого стану справ є міграція з країн «периферії» молодиків, їх подальша маргіналізація, що стає ще одним чинником поширення та посилення тероризму[270].

Не можна не зробити висновки стосовно того, що причиною такого суттєвого розриву в доходах та соціальною незахищеністю населення різних країн є несправедливі умови отримання прибут-

[268] Боротьба з тероризмом: підруч. / кол. авт. ; за заг. ред. Є.Д. Скулиша. – К.: Наук.-вид. центр НА СБ України, 2012. – С. 18.

[269] Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: у 3 кн. – Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки / А.П. Закалюк – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. – С. 231.

[270] Wolf B.J. Fear of Fear: A survey of Terrorist Operations and Controls J in Open Societies / B. John Wolf. – Plenum Press. New York and London, 1981. – 270 p.

ків від добування та використання власних національних природних ресурсів більшістю народів світу. За допомогою економічної або військової агресії розвинуті держави стають власниками або повними розпорядниками сировинних та енергетичних ресурсів слаборозвинених країн третього світу, позбавляючи їх навіть теоретичної можливості наблизитися до свого рівня.

Сучасний перерозподіл світу підвищує роль тероризму як інструмента політики. Є досить багато прикладів, коли сили міжнародних терористичних організацій використовуються на замовлення, як таран для руйнації існуючих структур, порушення сформованих військово-політичних балансів сил, перекроювання зон інтересів, впливу і взаємодії. У такий спосіб окремі держави прагнуть самі заповнити створювані геополітичні порожнечі, вбудуватися в ті або інші регіональні структури як балансир, миротворець, що регулює конфліктуючі сили, тощо[271]. З огляду на те, що тероризм слугує розв'язанню конфліктів, які виходять за межі держави, нації, соціальної групи, його можна цілком віднести до категорії засобів реалізації геополітики. Таким чином, можна відзначити перевагу детермінант геополітичного характеру у комплексі криміногенних факторів терористичної злочинності.

При цьому кумулятивне сполучення внутрішніх чинників терористичної злочинності з тими, що впливають на терористичну злочинність у міжнародному просторі, мають перспективу посилення свого криміногенного впливу, погіршення нинішньої кримінологічної ситуації.

Можна погодитися з точкою зору дослідників, на думку яких, однією з найважливіших причин сучасного тероризму є порушення історично сформованого природного балансу між централізованим регулюванням і здатністю суспільства до саморегуляції. Якщо зниження державного регулювання не повністю компенсується інституціолізованою самоорганізацією, то розрив, що утворився, миттєво заповнюється спонтанною самоорганізацією у формі соціальних патологій: злочинності, тероризму, тіньової економіки, корупції тощо. Руйнування в будь-якій державі історич-

[271] Богданович В.Ю. Воєнна безпека України: методологія дослідження та шляхи забезпечення / В.Ю. Богданович. – К., 2003. – С. 22–23.

но сформованих параметрів порядку, інакше кажучи, ієрархій – державних, соціальних, культурних, релігійних, ціннісних, економічних та інших – з неминучістю веде до терористичних проявів[272].

Як ми бачимо, наведені детермінанти криміногенного змісту є продовженням соціальних суперечностей у суспільстві, які в умовах глобалізації сприяють поширенню тероризму, розширюючи його соціальну базу, до якої залучаються деякі прошарки населення, а часто – цілі народи, нації[273]. Таким чином, низка пов'язаних між собою геополітичних, геоекономічних, міжнародних соціологічних та культурних факторів, які певною мірою ввійшли у взаємодію з тероризмом, вкрай загострилися в умовах глобалізації і розривають планету в жорсткому конфлікті. Комплекс цих факторів і породжує тероризм як кінцеве радикальне виявлення цього конфлікту[274].

Проте, наразі одна з найважливіших тем, яка хвилює більшість населення, — сепаратистські настрої на південному сході України. Останні соціологічні дослідження, проведені у 2014–2015 рр., показали результати, за якими можна судити, що ідеї сепаратизму виходять зовсім не від народу, а насаджуються ззовні. Вважаємо, що існуючий соціальний конфлікт має розглядатися у площині геополітичних чинників, дія яких посилюється кумулятивним ефектом в умовах глобалізації. Останні фактори з цього числа найближче прилягають до терористичної злочинності. Тому вони розглядаються нам як основна причина цієї злочинності.

У межах *організаційно-управлінських факторів* детермінації терористичної злочинності слід звернути увагу на недоліки функціонування механізму єдиної державної системи запобігання, реагування та припинення терористичних актів, мінімізації їх наслідків. Недоліки функціонування цієї системи продукують деградацію і зниження сил і засобів боротьби з тероризмом, дестабілізують державну політику у сфері боротьби з тероризмом. На-

[272] Набиев В. Государственная политика в области международного сотрудничества по борьбе с терроризмом / В. Набиев // Власть. – 2007. – № 8. – С. 27.

[273] Антипенко В.Ф. Міжнародна кримінологія: досвід дослідження тероризму / В.Ф. Антипенко: – Одеса: Фенікс, 2011. – С. 264.

[274] Там само. – С. 136.

самперед, це недостатньо ефективне забезпечення: готовності сил і засобів протидії тероризму до їх швидкого застосування; безпеки об'єктів можливих терористичних посягань.

На окрему увагу заслуговує наявність на території України потенційно небезпечних та уразливих у терористичному плані об'єктів, які з огляду на світовий досвід можуть розглядатися як потенційні цілі терористів.

У країні є п'ять атомних електростанцій, два дослідних реактори, значна кількість хімічно – і потенційно вибухонебезпечних об'єктів, що належать до категорії техногенно- й екологічно небезпечних, частина яких не в найкращому стані. Саме тому важливими є визначені в Концепції боротьби з тероризмом заходи щодо розробки та впровадження стандартів, правил, технічних умов антитерористичної захищеності об'єктів від можливих терористичних посягань, зокрема особливих правил антитерористичної безпеки; удосконалення систем та режимів охорони об'єктів можливих терористичних посягань[275].

Системною проблемою залишається криза системи державної влади (корумпованість державних інститутів, їх неспроможність надавати адекватні відповіді на виклики сучасності, криза суспільної довіри до них тощо)[276]. Однією з причин низького рівня реалізації Стратегії національної безпеки України є спотворення основних механізмів державного управління, які мали забезпечувати верховенство права, неухильне дотримання законодавства; відповідальність суб'єктів забезпечення національної безпеки України за виконання поставлених перед ними завдань; дієвий контроль у сфері національної безпеки із залученням інститутів громадянського суспільства, у т.ч. за використанням фінансових і матеріальних ресурсів[277].

Нормативно-правові фактори мають важливе значення в поясненні детермінації терористичної злочинності. До найбільш

[275] Концепція боротьби з тероризмом : Указ Президента України від 25.04.2013 р. № 230 [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Офіц. веб-сайт. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/230/2013. – Заголовок з екрана.

[276] Обгрунтування необхідності актуалізації Стратегії національної безпеки України [Електронний ресурс]: Аналітична записка // Національний інститут стратегічних досліджень при Президентові України. – Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/articles/1494. – Заголовок з екрана.

[277] Там само.

значущих криміногенних правових чинників терористичної злочинності слід віднести: наявність прогалин і недоробок у механізмі правового регулювання боротьби з тероризмом, недоліки кримінального законодавства в частині відповідальності за терористичні злочини, дефекти професійної правосвідомості у сфері боротьби з тероризмом, зневажливе ставлення до забезпечення реалізації принципу пріоритетності попереджувальних заходів.

На жаль, можна констатувати, що в сучасний період законодавча практика не виробила надійного механізму реалізації законодавчих актів, спрямованих на боротьбу з тероризмом, і стала одним із криміногенних чинників детермінації терористичної злочинності.

Аналіз *факторів, пов'язаних з недоліками правоохоронної та правозастосовчої діяльності*, виявив недоліки в організації і функціонуванні суб'єктів боротьби з тероризмом. За результатами аналізу їх діяльності можна дійти висновку, що зазначені суб'єкти потребують належного ресурсного, матеріально-технічного та інформаційного забезпечення, а їх співробітники (працівники) – поліпшення умов фінансування, оплати праці, соціального й побутового забезпечення. Діюча система суб'єктів боротьби з тероризмом не повною мірою відповідає існуючим реаліям сьогодення, загальним тенденціям поширення тероризму й потребує суттєвого вдосконалення. Ця думка знайшла підтвердження за результатами соціального опитування. Крім цього, існуюча в Україні система суб'єктів боротьби з тероризмом потребує суттєвого реформування через оптимізацію структури та штатної чисельності відповідних підрозділів суб'єктів боротьби з тероризмом, встановлення сучасних систем безпеки тощо.

Негайного вирішення потребує питання реформування сектору безпеки і оборони як системного цілого, що передбачає, зокрема, впровадження загальноєвропейських норм та принципів його функціонування, цивільно-військових відносин, побудови органів безпеки, розвідувальних та правоохоронних органів тощо[278].

[278] Обгрунтування необхідності актуалізації Стратегії національної безпеки України [Електронний ресурс]: Аналітична записка // Національний інститут стратегічних досліджень при Президентові України. – Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/articles/1494.

Безперечно, зазначені вище чинники не є стійкими і стабільними: вони підвладні змінам, у їхніх складових і взаємозв'язках виникають нові елементи і особливості[279].

Що стосується «механізму» впливу на терористичну злочинність організаційно-управлінських, нормативно-правових та інших факторів, пов'язаних з недоліками правоохоронної та правозастосовчої діяльності, то вони, впливаючи на цю злочинність, не породжують її, а тільки сприяють її існуванню та відтворенню у суспільстві. Такі зв'язки між явищами і процесами є, на наш погляд, умовами терористичної злочинності.

Криміногенний потенціал детермінантів, що продукують терористичну злочинність, загострюється на тлі негативних фонових явищ (контрабанда зброї, наркотизм, торгівля людьми і людськими органами, піратство, злочини на сексуальному ґрунті та ін.). Ці явища і процеси все ж таки тісно пов'язані з терористичною злочинністю. Але цей зв'язок носить характер кореляційного, системно-структурного або зв'язку станів. Між тим щодо цієї злочинності ці явища і процеси позбавлені причинно-наслідкового значення.

Виявлення комплексу детермінант терористичної злочинності є основою для реалізації державної політики боротьби з тероризмом, визначення поетапності та усунення різних елементів причинного комплексу.

Зрозуміло, що для кримінології недостатньо орієнтуватися лише на чинники першої групи. Жодне соціальне, економічне, правове чи соціально-психологічне явище, як би воно негативно не впливало на суспільну та індивідуальну свідомість, само безпосередньо не породжує злочинні прояви та злочинність в цілому. Для набуття генетичної, продукуючої дій його вплив має пройти через свідомість, зокрема на індивідуальному рівні, і лише за інших сприяючих обставин (умов) може втілитися у вчинення злочину[280].

[279] Боротьба з тероризмом : підруч. / кол. авт. ; за заг. ред. Є.Д. Скулиша. – К. : Наук.-вид. центр НА СБ України, 2012. – С. 25.

[280] Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: у 3 кн. – Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки / А.П. Закалюк – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. – С. 203.

На думку Ю.М. Антоняна, для прогресу кримінології необхідно інтенсивно розвивати дослідження на соціологічному та психологічному рівнях, але дослідження на індивідуальному рівні, залежно від цілей роботи й інших важливих обставин, може бути не менш продуктивним[281]. Ю.М. Антонян впевнено і обґрунтовано стверджує, що «будь-які причини: зовнішні чи внутрішні... визначаються мисленням людини... жоден фактор... не буде діяти, не переломившись у психології та психіці людини»[282].

Отже, наступну сходинку в ієрархії криміногенних детерміністичних звязків займають фактори, пов'язані з формуванням й розвитком індивідуальних форм участі в терористичній злочинності. Останні фактори із цього числа належать до причин другого порядку, вони впливають на злочинність опосередковано через свідомість, створюють необхідні передумови її існування та відтворення, породжуючи можливість суспільно небезпечної поведінки окремих членів суспільства[283].

Серед цієї групи специфічних детермінант відчутно впливають на вчинення особою терористичного злочину: а) її ізоляція від суспільства і знаходження певний час у специфічному середовищі терористів; б) закріплення психологічної залежності; в) виникнення або поглиблення процесів клеймування оточуючим середовищем, особливо після вчинення й викриття терористичного злочину; г) полегкість стосовно клеймування неповнолітніх; ґ) поширення ідеології тероризму; д) чинники «образи» на заможну частину суспільства.

На особистісному рівні детермінанти терористичної злочинності проявляються через формування обстановки агресії, нетерпимості та страху перед «чужими», індивідуального відчуження. Серед аспектів останнього виділяються: 1) соціальна ізоляція; неприйняття довколишнім соціальним середовищем; 2) безсилля, переживання своєї нездатності скеровувати події і контролювати

[281] Антонян Ю.М. Почему люди совершают преступления? Причины преступности / Ю.М. Антонян. – М. : ИД «Камерон», 2006. – С. 115–116.

[282] Антонян Ю.М. Криминология : избр. лекции / Ю.М. Антонян. – М. : «Логос», 2004. – С. 65.

[283] Даньшин І.М. Детермінація злочинності / І.М. Даньшин // Кримінологія: Загальна та Особлива частини: підруч. / за ред. В.В. Голіни. – [2-ге вид., переробл. і доповн.]. – Х., 2009. – С. 59.

їх, що хворобливо сприймається на рівні мікрогруп і повсякденного життя; 3) відсутність смислу, відчуття незрозумілості, неосяжності громадських і особистих справ, особливо інших людей, мотивів їхніх вчинків, намірів, 4) нормативна дезорієнтація, необхідність звернення до заборонених засобів для досягнення своїх цілей, а також нерозуміння важливості й необхідності дотримання чинних норм і стандартів, культурне відсторонення, заперечення прийнятних у групі цінностей, самовідсторонення, відмова від участі у громадських діях, які слугують показником певної соціальної (групової) належності. Кожен із названих аспектів може мати кримінологічне забарвлення, але це не означає, що вони невідворотні й фатальні[284].

Зв'язок індивідів з терористичним середовищем часто розглядають як спосіб для подолання соціальної ізоляції, пошук повноцінних комунікаційних зв'язків, відчуття належності до певної соціальної групи, авторитету та визнання в очах її представників, а також усвідомлення власної значимості. Саме тому важливо надати індивіду, який вирішив відірватися від негативного середовища, гідні альтернативні способи задоволення відповідних потреб.

Слід зауважити, що детермінанти усіх рівнів охоплюються єдиною системою детермінації терористичної злочинності. Між ними існують взаємозв'язки та взаємовпливи за філософською закономірністю співвідношення загального, особливого та одиничного.

Зазначені детермінанти відрізняються між собою за змістом, обсягом, рівнем та силою детермінуючого впливу, а їхня дія посилюється в умовах глобалізації. Тому їх врахування є обов'язковим під час розробки та реалізації державної політики у сфері боротьби з тероризмом.

3.2. Витоки терористичної злочинності в контексті теорій походження злочинності

Згідно з відомим висловленням Аристотеля, істинний рівень знань визначається не тим, що ми знаємо, а тим, що не знаємо. Новітні дослідження розширили контури незнаного, поставивши

[284] Антонян Ю.М. Почему люди совершают преступления? Причины преступности / Ю.М. Антонян. – М. : ИД «Камерон», 2006. – С. 28.

нас перед необхідністю узгодити різні теорії на базі глибших припущень.

На думку Г. Шнайдера, дотепер не створено жодної достатньо повної і всеохоплюючої теорії злочинної поведінки, тому що й сьогодні немає належної теорії людської поведінки в цілому[285]. Якщо б вона була створена, тоді можливо було б вести мову про розв'язання проблеми злочинності, викорінення її коренів. Однак і досі в кримінології тривають пошуки «кореня зла» з надією викорінити його. Разом з тим, за свідченням авторів підручника з кримінології, «...аналіз розвитку кримінологічної думки показує, що за останні десятиріччя в цій галузі нових фундаментальних теорій не з'явилося. Навряд чи це можна означати, що кримінальний феномен остаточно пізнаний. Скоріше дослідники наблизилися до певного рівня розуміння злочинності. Для подолання цієї межі й переходу на нову сходинку пізнання, вочевидь, наявні сьогодні знання є недостатніми»[286].

Ми поділяємо думку тих вчених, які вважають марними намагання створити принципово нову теорію походження злочинності[287]. Разом з цим вважаємо за доцільне розглянути тероризм крізь призму існуючих кримінологічних теорій походження злочинності.

Кримінологією накопичено значний досвід дослідження причинності конкретних злочинів, злочинності в цілому й окремих її видів. При цьому деякі питання залишаються дискусійними, що об'єктивно викликано надзвичайною складністю і самого соціального феномена, і теоретико-гносеологічної проблеми злочинності. У загальному вигляді суперечки навколо причинності тероризму повторюють спори щодо причин злочинності взагалі й мають давню історію.

Уже були спроби пояснити тероризм, з одного боку, як прояв політичного насильства, як реалізацією своєрідної злочинної по-

[285] Шнайдер Г.Й. Кримінологія / Г.Й. Шнайдер; под общ. ред. и с предисл. Л.О. Иванова; пер. с нем. – М. : Изд. группа «Прогресс-Универс», 1994. – С. 236.

[286] Криминология: учебник / под общ. ред. А.И. Долговой. – М. : Изд. Группа ИНФРА-М-НОРМА, 1997. – С. 436.

[287] Батиргареєва В.С. Рецедивна злочинність в Україні: соціально-правові та кримінологічні проблеми: моногр. / В.С. Батиргареєва. – Х. : Право, 2009. – С. 337.

ведінки, а з іншого, – як вплив довколишнього середовища. На думку Р.А. Базарова, який намагався дати пояснення терористичної злочинності з позиції окремих положень теорії Ч. Ломброзо, людина народжується, формується і розвивається відповідно до соціально опосередкованих законів біології[288]. Незважаючи на те, що в процесі розвитку людина поступово навчається говорити, читати, писати, працювати, творити матеріальні й духовні цінності, вчиняти подвиги або провини, вона ніколи не перестає бути біологічною істотою з усіма своїми інстинктами, почуттями, природними потребами, переживаннями і т.п[289].

Багато дискусій точилося щодо участі та ролі у процесі детермінації елементів структури особи, що мають біосоціальне походження. Нині більшість кримінологів визнає, що психофізіологічні особливості, стан фізичного та психічного здоров'я, у тому числі психічні аномалії в межах осудності, а також індивідуальні психологічні риси характеру, вольової та емоційної сфери відіграють у процесі детермінації роль умов, які прямо або опосередковано створюють сприятливу атмосферу для реалізації злочинних проявів[290]. Вивчення даної проблеми припускає вивчення зв'язку і закономірностей впливу вроджених (ендогенних) – генетичних, гормональних та інших біологічних особливостей (відхилень), або придбаних (екзогенних) – органічні поразки центральної нервової системи, особливості статевої конституції, алкоголізм і наркоманія й подібних біологічних особливостей на психофізіологічні особливості злочинців (особливості властивостей нервової системи, темпераменту тощо), що спричиняють порушення регуляції поведінки індивіда і сприяють його девіантним проявам. Але який би дисонанс у світлі останніх напрацювань генетики,

[288] Базаров Р.А. Агрессия как биосоциальное явление / Р.А. Базаров // Проблемы борьбы с преступностью в регионах России: материалы науч.- практ. конференции, посвященной 10-летию НИЛ-9 ВНИИ МВД России / под. ред. А.В. Горбата. – М.: ВНИИ МВД России, 1999. – С. 89-95.

[289] Кузнецова Н.Ф. Проблемы криминологической детерминации / Н.Ф. Кузнецова. – М.: Изд-во Моск.ун-та, 1984. – С. 11.

[290] Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика [Текст]: у 3 кн. – Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки / А.П. Закалюк – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. – С. 262.

біології та інших природничих наук, пов'язаних із вивченням індивіда, не мали б дані дослідження, на наш погляд, вони мають бути експериментально, методично та переконливо доведені.

Представники соціологічного напряму створили факторну теорію злочинності, пояснюючи її впливом численних чинників індивідуального (походження, біологічні та психологічні властивості особи тощо), соціального (безробіття, погані житлові умови, проституція, алкоголізм тощо), а нерідко й фізичного характеру (пора року, час, стан погоди, клімат). Чільний представник цього напряму Ф. Ліст писав: «Біологічне і соціологічне вивчення злочину не тільки не суперечать, а й взаємно доповнюють одне одного; тільки взаємодія їх робить можливим і забезпечує нам пояснення злочинності з точки зору їх причинності»[291]. Інші представники соціологічної школи вважають, що на розвиток тероризму впливають здебільшого соціальні чинники. Більшість з них виділяє групу теорій, які характеризуються як «соціально-структурі», тобто такі, що розглядають злочин як продукт властивостей суспільства, структурні риси якого сприяють бідності, безробіттю, поганій освіті і т.д.

Проблема співвідношення соціального та біологічного має не тільки теоретичне, але й практичне значення, а також відповідну методологічну спрямованість. Сучасні вітчизняні й зарубіжні кримінологи більш схильні розглядати детермінацію терористичної злочинності як самостійний комплекс певних явищі і процесів, що впливають на суспільну свідомість, у тому числі її негативні елементи. На нашу думку, в межах кримінологічного дослідження детермінантів терористичної злочинності слід враховувати передусім соціальну обумовленість причин злочинності як складного соціально-правового явища.

Спробуємо пояснити детермінацію терористичної злочинності в контексті сучасних соціологічних теорій походження злочинності: соціальної дезорганізації (аномії), субкультури, диференціальної асоціації (навчання) і стигми (клеймування).

Інструментарій теорії соціальної дезорганізації (аномії) використовує два ключових поняття – «аномія» й «соціальна структу-

[291] Лист Ф. Преступление как социально-патологическое явление / Ф. Лист. – СПб. : Типография Правительствующего Сената, 1900. – С. 5.

ра суспільства». Зазвичай представники цих теорій вважають, що злочинність є, переважно, проблемою нижчого класу суспільства та вказують на «розриви» у соціальній структурі, які збільшують розрізненість осіб усередині цього соціального проашрку та призводить до незаконної поведінки.

Англійське слово «anomy» в перекладі означає беззаконня, порушення закону. У соціології цей термін уперше запровадив Е. Дюркгейм, який зміст цього терміна пов'язував з проблемами, що виникають у людини під час її адаптації до соціальних норм, особливо в період масштабних соціальних катаклізмів, що спричиняє самогубства та умисні злочини. Е. Дюркгейм доводить, що злочинність не втрачає стану постійної складової будь-якого суспільства, а отже, «немає явища, що представляло б більш безсумнівні симптоми нормальності, бо вони пов'язані з умовами колективного життя»[292]. Він порівнює злочинність з хворобою, болем, який неприємний, але є функцією нормальної фізіології. Згідно з концепцією Дюркгейма, аномія – протилежність стабільному соціальному порядку, який засновується на: 1) сталій ієрархії соціальних цінностей, поняттях добра і зла, справедливості і несправедливості, забороненої та незабороненої поведінки; 2) оцінці людьми існуючого порядку в суспільстві як справедливого та на суспільній думці, яка розробляється на цій базі; 3) релігійних стереотипах свідомості та поведінки; 4) сімейних зв'язках; 5) соціальних традиціях і звичках, системі авторитетів[293].

Пізніше положення цієї теорії розвинув Р. Мертон, пристосувавши їх до проблеми кримінології. У своїй роботі «Соціальна структура й аномія» згаданий дослідник стверджував, що основною передумовою злочинності є суперечності між цінностями, на досягнення яких суспільство націлює людей, і можливостями їх досягнення за встановленими у суспільстві правилами. З точки зору Р. Мертона, аномія становить результат конфлікту або неузгодженості між «культурною» й «соціальною» структурами, що виражається у неможливості досягати певних культурних цілей

[292] Дюркгейм Э. Метод социологии / Э. Дюркгейм. ; пер. с фр. – К. ; Х. : Юж.-рус. изд-во Ф.А. Иогансона, 1899. – С. 72.

[293] Иншаков С.М. Зарубежная криминология. – М.: Инфра М-Норма, 1997. – С. 109.

нормальними, законними, установленими суспільством засобами й спонукувані до пошуку інших, незаконних засобів задоволення потреб[294]. За цією теорією злочини та інші правопорушення виступають результатом неузгодженості між цілями у формі культурних цінностей, які презентує соціальна структура, і засобами їх досягнення. Аномія, за Р. Мертоном, вимірюється у двох формах: по-перше, стан аномії може характеризувати як суспільство, в якому нормативні стандарти поведінки, а також існуючі в ньому зв'язки серйозно ослаблені або їх взагалі немає; по-друге, цей стан аномії може застосуватися й до окремої особи, якщо вона соціально дезорієнтована або перебуває у стані тривоги й почуває свою ізольованість від суспільства[295]. Крім того, теорія аномії Мертона засновується на припущенні про те, що ті, кому суспільство не дає шансів досягти бажаного легальним шляхом швидше, ніж іншим, будуть змушені намагатися отримати його нелегально, наприклад, шляхом вчинення злочинів проти власності[296].

Вважається, що теорія Р.Мертона характеризується позитивними моментами, саме тому вона стала базисом для субкультурних теорій делінквентності[297] та надала потужний поштовх для подальшого використання феномена аномії при поясненні причин злочинності[298]. Г.Шнайдер писав, що запропонована Мертоном теорія аномії, яка робить особливий наголос на поведінці нижчих прошарків суспільства, піддавлася критиці у двох аспектах: 1) девіантна поведінка, протиправність і злочинність в межах цієї концепції розглядаються як раптова зміна поглядів під впливом аномії, а це не узгоджується з підходом, згідно з яким правопорушення і злочин виникають у процесі триваючого пристосування суб'єкта; 2) девіантність, протиправність і злочинність не є виключною або навіть переважно проблемою нижчих прошарків населення[299].

[294] Феофанов К.А. Социальная аномия: обзор подходов в американской социологии / К.А. Феофанов // Социс. – 1991. – № 5. – С. 88.

[295] Криминология: учеб. пособ. / под общ. ред. В.Е. Эминова. – М. : ИНФРА-М-НОРМА, 1997. – С. 180–181.

[296] Кайзер Г. Криминология. Введение в основы / Кайзер Г. – М.: Юрид. лит-ра, 1979. – С. 200.

[297] Hagan F. Introduction to Criminology: theories, methods and criminal behavior / Frank E.Hagan. – Brand New. 7th edition. Sage Publications, 2010. – P. 149.

[298] Иншаков С.М. Зарубежная криминология / Иншаков С.М. – С. 167.

[299] Шнайдер Г.Й. Криминология / Шнайдер Г.Й. – С. 283.

Ф. Хаган вважає, що теорія Мертона стала базисом для субкультурних теорій деліквентності[300].

Серед сучасних теорій аномії виділяється також теорія загального напруження (General Strain Theory) Роберта Енью. Ця теорія має два аспекти: 1) структурне напруження (стверджується, що економічні та соціальні джерела напруження формують колективну поведінку); 2) індивідуальне напруження з огляду на психологічний момент (індивідуальний життєвий досвід є причиною страждань людей від болю, почуття, яке перетворюється в антисоціальну поведінку). Згідно з цією теорію напруження або стрес-фактори збільшують імовірність таких негативних емоцій, як злість і фрустрація[301]. Ці негативні емоції, у свою чергу, створюють вплив задля колективної дії, а злочин є можливими наслідком. Роберт Енью, застосовуючи свою теорію для пояснення природи тероризму, стверджує, що тероризм має місце тоді, «... коли люди відчувають «колективне напруження», наводячи всі ті ж характеристики напруження, додаючи ще і те, що воно ... зумовлюється значно впливовішими суб'єктами»[302].

Роберт Енью встановив, що напруження з більшою ймовірністю призводять до злочину, якщо вони: 1) є несправедливими; 2) представляються як вершина значущості; 3) асоційовані з низьким соціальним контролем; 4) певним чином стимулюють вчинення злочину[303]. Використовуючи такі характеристики, Енью стверджує, що: 1) певні напруження не будуть перебувати у причинному зв'язку або слабкому причинному зв'язку зі злочином; 2) інші види напружень більшою мірою перебувають у причинному зв'язку зі злочином і охоплюють види, яким приділено багато уваги в кримінологічній літературі (наприклад, батьківське вторгнення; ексцентрична, жорстка батьківська дисципліна; жорстке поводження з дітьми та недбалість; негативний шкільний досвід),

[300] Hagan F. Introduction to Criminology: theories, methods and criminal behavior / Frank E.Hagan. – Brand New. 7th edition. Sage Publications, 2010. – P. 149.

[301] Siegel L. Criminology: Theority Patterns and Typologies / Larry G.Siegel. – 10 edition Wadsworth Publishing, 2008. – P. 190–191.

[302] Agnew R. A General Strain Theory of terrorism / R. Agnew. Theoretical Criminology 14(2). – P. 131–153.

[303] Agnew R. Building on the Foundation of General Strain Theory / R.Agnew // Journal of Research in Crime and Delinquency. – 2001. – Vol. 38 (4). – P. 351.

і види, яким приділено мало уваги (наприклад, нездатність досягти обраних цілей, жорстоке поводження з однолітками, досвід, набутий у зв'язку у упередженням і дискримінацією)[304].

Визнано, що Р.Енью дав поштовх теоріям аномії, які були переважно соціологічними, віднісши показники шкідливих психологічних стрес-факторів до модифікованої теорії напруження[305].

У сучасному світі соціальна дезорганізація породжує конфлікт між соціальними зразками добробуту й реальними можливостями їх досягнення. Однак ми повинні заперечити «виключність» впливу зазначеної обставини лише на терористів, оскільки за сучасних умов неможливість швидкого доступу до життєвих благ відчувається будь-якою людиною, а не тільки правопорушниками. І розуміння своїх обмежених можливостей у досягненні стандартів добробуту, які сьогодні в достатньо агресивній манері пропагуються як показники особистого успіху, може в будь-якої людини посилити бажання отримати ці блага. Значне соціальне розшарування породжує в душі особи потенційного злочинця заздрість і ненависть до багатих, ситих і одночасно прагнення потрапити до їх числа та ввійти до цього кола обраних людей за будь-яку ціну, самому виправити допущену стосовно нього життєву несправедливість. Часто сила цього бажання обирає злочинний шлях як найшвидший. Така спрощена модель досягнення життєвих стандартів особливо властива корисливим і корислово-насильницьким злочинцям. Але глибоке розшарування населення у рівнях матеріального достатку сприяє й появі тероризму. Освітні й виховні чинники, що сприяють втягненню підлітків до терористичної діяльності, тісно пов'язані з порушеннями в процесі соціалізації. Такі порушення, перш за все, пов'язані з альтернативною соціалізацією, супротивом суспільству, бажанням соціального визнання в певних групах.

За допомогою положень теорії соціальної дезорганізації (аномії) викривається конфлікт, джерелом якого є соціальне напруження суспільної структури з причин поширення бідності, нерівності тощо. Соціальна, економічна та політична нерівність створюють умови для виникнення терористичної злочинності.

[304] Там само.

[305] Smith, Hayden P. and Bohm, Robert M. (2008). Beyond Anjmie : Alienation and Crime. Critical Criminology 16:6.

Серед теоретиків соціальної структуралізації варто назвати К. Дойча і Н. Смелзера. На їх думку, масові рухи не виникають лише тому, що частина людей почуває себе невдоволеними. Вони є результатом мобілізації невдоволених громадян. У межах соціальної структуралізації Карл Дойч розробив концепцію мобілізації, згідно з якою можливе не лише залучення великої кількості громадян до масових рухів, а й формування національної ідентичності[306].

До «соціально-структурного» напряму також можна віднести погляди на причини злочинності деяких видатних радянських і сучасних російських кримінологів.

На думку В.М. Кудрявцева, злочинність – це явище, яке протирічить суспільним відносинам, розвитку суспільства, походження й існування якого тісно пов'язані з протиріччями, притаманними суспільному розвитку.[307]

П.С. Дагель розробив теоретичну модель суперечностей, які простежуються на різних рівнях і в різних сферах суспільства та детермінують злочинність[308]. В. Номоконов писав, що причинами злочинності є комплекс протиріч, які пронизують суспільство загалом, точніше – різні сфери суспільного життя[309]. Я.І. Гілінський також підтримує позицію про визнання соціальних протиріч причинами злочинності[310]. На його думку, важливим криміногенним і девіантогенним фактором служить протиріччя між потребами людей і реальними можливостями їх задоволення, які, залежать, насамперед, від місця індивіда або групи в соціальній структурі суспільства, ступеня соціально-економічної дефиренціації та нерівності[311].

[306] Deutsch K. Nationalism and Social Communication / K. Deutsch. – Cambridge MA; MIT Press, 1953. – С. 165.

[307] Кудрявцев В.Н. Причинность в криминологии (О структуре индивидуального преступного поведения) : монография. – М.: Велби, Проспект, 2007. – С. 74, 77.

[308] Дагель П.С. Причины преступности в СССР и причины индивидуального преступного поведения // Проблемы причинности в криминологии и уголовном праве. – Владивосток, 1983. – С. 23, 32.

[309] Номоконов В.А. Преступное поведение: детерминизм и ответственность: автореф. дисс. …д-ра юрид. наук. – М.: Московский юрид. ин-т, 1991. – С. 11.

[310] Гилинский И.Я. Генезис преступности. Проблема причинности в криминологии // Росс. ежегодник уголовного права. – 2007. – №2. – СПб.: Юрид. книга, 2008. – С. 390–393.

[311] Гилинский И.Я. Криминология: теория, история, эмпирическая база, социальный контроль. – С. 192–193.

Не заперечуючи переваги згаданих теорій, слід погодися з думкою С. Нежурбіди, що їх положення є дещо однобічними, оскільки злочин пояснюється тільки соціальними умовами виникнення дисбалансу між цілями й засобами їх досягнення, а роль особистості у вчиненні злочину ігнорується[312]. Ці теорії містять вкрай мало додаткових відомостей про причини виникнення злочину, а зосередження уваги на матеріальному характері цілей, які індивід бажає досягти, вимагає емпіричної перевірки зазначених теорій[313].

В.Ф. Антипенко наголошує, що абсолютна асиметричність тероризму зумовлює його особливу соціальну функцію як сигналу крайньої форми прояву, що попереджує про глухий кут, у який ризикує потрапити світове співтовариство через всю ту саму дюркгеймівську (марксистську) «постійну кризу і дезорганізацію капіталістичної системи»[314].

У поясненні причин терористичної злочинності поряд із положеннями про соціальну аномію помітну роль відіграють доробки іншої теорії – теорії субкультури. Ця оригінальна теорія базується на ідеях Т. Селліна про конфлікт культур і злочинність, пояснювальний потенціал якої можна використати при описанні такого кримінологічного чинника, як конфлікт між культурними цінностями окремих соціальних груп. На думку Т. Селліна, у світі існують соціальні групи з такими комплексами норм поведінки, які внаслідок відмінностей у способі життя та характері соціальних цінностей, вироблених цими групами, протиставляють одні групи іншим у багатьох або навіть у більшості відносин[315]. Таке протистояння, йомовірно, може перерости у конфлікт.

Збільшення кількості конфліктних ситуацій є наслідком трансформації культури з однорідного і добре інтегрованого стану в різнорідний і дезінтегрований. І навпаки – процес інтеграції зменшує кількість конфліктних ситуацій[316].

[312] Нежурбіда С. Етіологія злочину: Теорії, аналіз, результат : монографія / С. Нежурбіда. – Чернівці: Друк Арт, 2013. – С. 185–186.

[313] Там само. – С. 185–186.

[314] Антипенко В.Ф. Міжнародна кримінологія: досвід дослідження тероризму / В.Ф. Антипенко: – Одеса: Фенікс, 2011. – С. 85–86.

[315] Sellin, Johan Thhorsten (1938). Culture Conflict and Crime. – P. 63.

[316] Sellin, Johan Thhorsten (1938). Culture Conflict and Crime. – P. 64–65.

Конфлікт між нормами різних культур, на думку Селліна, може виникнути у випадках: 1) коли ці норми стикаються на межі суміжних культурних зон; 2) коли, як воно може статися з юридичними нормами, право однієї культурної групи розповсюджується на територію іншої групи; 3) коли члени однієї культурної групи переходять в іншу[317].

На підставі цієї теорії американський соціолог А. Коен розглянув особливості культурних цінностей різних кримінальних утворень (банд, злочинних груп, інших формувань), у межах яких можуть формуватися свого роду «мінікультура», що характеризується певними звичками, навичками, вміннями, стереотипами поведінки, нормами спілкування, правами й обов'язками, заходами впливу тощо[318]. На переконання Коена, делінкветна поведінка молоді, яка представляє нижчий соціальний клас, є протестом проти ном і цінностей середнього класу у зв'язку з тим, що соціальні умови унеможливлюють досягнення успіху законним шляхом – спостерігається культурний конфлікт: стан фрустрації[319]. Теорію, яку запропонував Коен, називають по-різному – і теорією делінквентних субкультур, і теорією девіантності, і субкультурною теорією, і загальною теорією субкультури. Використовується також соціологічний термін «стратифікація».

Особливу увагу кримінологи приділяють субкультурі неповнолітніх, а також субкультурі в пенітенціарних установах. Інші кримінологічно значимі субкультури в поєднанні з організованою, політичною злочинністю не були предметом дослідження в кримінології, як і будь-якої іншої дисципліни[320].

Теорія «субкультури» передусім розглядає окрему соціальну групу як носія девіантної поведінки. Тобто поведінка людей, які належать до цієї групи (субкультури), відповідає груповим приписам, але суспільство розглядає таку поведінку як девіантну. За стандартами цієї субкультури, делінквентна поведінка правильна саме тому, що вона неправильна за нормами ширшої культури[321].

[317] Там само. – P. 63.

[318] Cohen A. Delinquent Boys. The Culture of the Gang Glencoe / A.Cohen. – New York: Free Press, 1995. – p. 25.

[319] Там само.

[320] Криминология. Словарь-справочник. – С. 306.

[321] Социология преступности (современные буржуазные теории). – С. 318.

Положення цієї теорії мають пояснювальне значення стосовно індивідуальної злочинної поведінки, але в цьому зв'язку залишається відкритим питання: чому одні члени суспільства приймають девіантну систему цінностей, а інші за цих же умов – заперечують її?

Тема належності до певної субкультури посідає помітне місце в багатьох дослідженнях соціальної психології. У дослідженнях У. Міллера було показано, що домінуючим компонентом мотивації протиправних дій членів молодіжних вулочних груп в общинах нижчого класу виступає цілеспрямована спроба особи твердо дотримуватися форм поведінки та досягти стандартів цінностей, прийнятих в общині. На думку У. Міллера, культурною системою, яка прямо впливає на зазначену поведінку, є «делінквентна субкультура», що виступає результатом конфлікту культури нижчого класу з культурою середнього класу та спрямована на умисне порушення норм середнього класу[322]. Хоча на адресу теорії У. Міллера лунає немало критики, все ж вона продовжує своє існування і сьогодні, стала базовою нових кримінологічних досліджень культурного середовища злочинності неповнолітніх, спричинила появу нових теорій, нових кримінологічних поглядів на культурну девіантність злочинної поведінки[323].

У серії практичних експериментів учені розширили та продемонстрували цілковиту правильність теорії Міллера, який звертає увагу на характеристики культури нижчого класу, яка конфліктує з культурою домінуючого класу. Наприклад, відомі експерименти М. Шерифа[324] і К. Говленда[325] чітко демонструють важливість впливу групи на вибір рішень окремими людьми та нав'язуванні їх упередженості щодо інших. Г. Тайфел виявив глибинне прагнення налагоджувати зв'язки з тими, хто належить до членів групи (які сприймаються як друзі і союзники) та діяти супроти тих,

[322] Miller, Walter (1958). Lower Class Culture as a Generating Milieu of Gang Delinquency. Journal of Social Issues 14: 5-19.

[323] Нежурбіда, С. Етіологія злочину: Теорії, аналіз, результат : монографія / Сергій Нежурбіда. – Чернівці : Друк Арт, 2013. – С. 217.

[324] Sherif M. An Experimental Study of Stereotypes Journal of Abnormal Psychology / M. Sherif, 1935.

[325] Sherif M. Social Judgment: Assimilatione and Contract Effects in Communication and Attitude Change / M. Sherif, C. Hovland. – New Haven, CT Yale Universaty Press. Social Psychology. London: 1966.

хто не належить до групи і сприймаються вороже[326]. Ці дослідження роблять свій внесок у пояснення колективних рухів взагалі та тероризму зокрема. Пояснювальний потенціал цієї теорії можна використати при описанні такого кримінологічного чинника, як конфлікт між культурними цінностями окремих соціальних груп.

Пояснювальна сила теорії субкультури посилюється при розкритті причин тероризму з декількох позицій, а саме: 1) терористичне угруповання є достатньо організованою контркультурою, внутрішні взаємостосунки учасників достатньо врегульовані, узгоджені між собою і сприяють виробленню та реалізації єдиного рішення; 2) значне місце ця теорія відводить неформальним нормам, установкам, якими регулюються злочинні традиції, звичаї, ритуали, правила, що відображаються в зовнішніх атрибутах; 3) у субкультурі професійних терористів завжди існує жорсткий контроль за кожним його членом, особливо культивується стан готовності до вчинення терористичного акту.

Субкульутра діє згідно з набором «норм поведінки», які являють собою правила, що регулюють різні способи дій осіб у певних ситуаціях, наслідком порушення яких обов'язково виступає реакція групи у вигляді санкцій. Велика відданість і глибока прирученість особи до субкультури робить реалізацію цих санкцій досить легкою, а порівняно із застотсуванням закону в більших культурах – ще легшою та ефективнішою[327]. Передача цінностей субкультури передбачає процес навчання, що забезпечує динамічний і гнучкий зв'язок між цінностями й особами, які мають відношення до субкультури[328].

Подібна думка є основною тезою іншої широко відомої теорії – теорії навчання (диференціальної асоціації), сутність якої зводиться до того, що злочин – це форма поведінки, зумовлена злочинними поглядами й установками, які виникають у процесі контактів із поняттями, що сприяють злочинності. Ця теорія базу-

[326] Taifel H. Human Groups and Social Categories: Studies in Social Psychology / H. Taifel. – Cambridge University Press. 1981; Taifel H. Social Identity and Inter-group Relations / H. Taifel. – Cambridge: Cambridge University Press. 1982. – P. 1–39.

[327] Нежурбіда С. Етіологія злочину: Теорії, аналіз, результат : монографія / С. Нежурбіда. – Чернівці : Друк Арт, 2013. – С. 211.

[328] Wolfgang Marvin; Ferracuti, Franco (1967)/ The Subculture of Violence: Towards an Inergation Theory in Criminologe. Tavistock Publications – P. 100, 101, 103–107.

ється на положенні про те, що злочинність є продуктом особливих девіантних норм і цінностей. Ця концепція багато в чому базується на ідеях Е.Сатерленда, який вважав, що злочинність є результатом соціалізації особи. Основні положення цієї теорії зводяться до такого: 1) злочинна поведінка, як і будь-яка інша поведінка, принципово не відрізняється від інших форм людської діяльності; 2) диференційований зв'язок є особливим причинним процесом розвитку систематичної злочинної пове-дінки; 3) можливість обрання злочинцем систематичної поведінки зумовлена чистотою та безпосередністю контактів з моделями такої поведінки; 4) конфлікт культур – основна причина диференційованого зв'язку – є головною причиною систематичної поведінки; 5) особа стає злочинцем внаслідок здатності до навчання, яке включає сприйняття криміногенних поглядів, звичок, навичок, формування яких є результатом негативних соціальних впливів; 6) соціальна дезорганізація – головна причина систематичної злочинної поведінки[329]. Свою теорію Е. Сатерленд виклав у монографії «Кримінологія» 1924 року[330].

На думку В. Фокса, соціальна дезорганізація привожить до конфлікту культур, який породжує диференційовані зв'язки і, як наслідок, вступаючи у контакти з іншими людьми, індивід піддається впливу різних соціальних цінностей та моделей поведінки. Злочинна поведінка є результатом зв'язку окремих людей або груп з моделями злочинної поведінки[331].

Згідно з теорією диференційованої асоціації людина стає злочинцем тоді, коли контакти з кримінальними уявленнями про цінності переважають над контактами з антикримінальними уявленнями. За цією теорію контакти здійснюються у соціальних групах у формі процесів навчання і, як результат, узагальнюються зразки поведінки, ціннісні орієнтації та способи реакції[332].

Отже, відповідно до цієї теорії причини, які спонукають людину бути учасником насильницьких груп, не пов'язані з внутріш-

[329] Фокс В. Введение в кримінологію / В. Фокс; под ред. и со вступ. ст. Б.С. Никифорова, В.М. Когана ; пер. с англ. – М.: Прогресс, 1980. – С. 106–107.

[330] Sutherland, E. (1924). Criminology. J.B. Lippincott Company, Philadelphia.

[331] Фокс В. Введение в криминологию / В. Фокс; под ред. и со вступ. ст. Б.С. Никифорова, В.М. Когана; пер. с англ. – М.: Прогресс, 1980. – С. 107.

[332] Кайзер Г. Криминология / Кайзер Г. – С. 191.

ньою агресивністю, а скоріше зі змінами моральних імперативів у пізнавальний спосіб, що залежить від того, в якому соціальному оточенні зростає людина.

Якщо дитина народилася і зростає в Палестинській резервації Лівану чи сектора Гази, вона бачить приклади мученицьких смертей заради Господа та видворення ізраїльтян з окупованих земель. У такій ситуації діти вбирають у себе моральні цінності існуючої системи та вчаться розрізняти добро і зло: і власного народу, і окупантів; і поневолених, і тих, хто неволить. Діти є відображенням культурних, політичних і релігійних цінностей, які сповідує їх оточення. Скажімо, у Пакистані, що останнім часом особливо зав'язнув у проявах ісламського екстремізму, учням у голови вкладають систему Мадраса (релігійне вчення) з самого раннього дитинства[333]. Так само природним результатом є той, що дітям католиків, які зростали на вулицях Белфаста, поповнюють ряди ІРА, діти палестинців будуть членами «Хамасу», а в Пакистані поповнять ряди тих, хто сповідує джихад[334].

Подальший розвиток теорії диференційованої асоціації надав Д. Кressі в монографії «Делінкветність, злочинність і диференціальна асоціація (1964 р.). Як і Сатерленд, Кressі вважав, що особа стає деліквентом у результаті переваги в неї оцінок, які сприяють порушенню норм права, над оцінками, які такому порушенню не сприяють[335].

До речі, Е. Сатерленд і Д. Кресі вважали, що навчання злочинній поведінці включає: а) засвоєння прийомів вчинення злочинів, що можуть бути і занадто складними, і занадто простими; б) специфічну спрямованість мотивів, прагнень, установок, а також раціоналізацію поведінки[336].

Теорія диференційованої асоціації була сприйнята критично у кримінології. Основні критичні положення цієї теорії зводяться

[333] Stem J. Pakistans Jihad Culture / Jessica Stem // Foreign Affairs. 1979. – № 6 (Dec). – P. 115-127.

[334] Гупта, Д. К. Тероризм та політичне насильство: як їх розуміти / Д. К. Гупта. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2010. – С. 48.

[335] Cressy, Donald Ray (1960) Epidemiology and individual conduct : A Case frome Criminology. The Pacific Sociological Rewiew 3(2): 49.

[336] Sutherland E. Principles of Criminology / E. Sutherland, D. Cressey. – New York: Free Press, 1966. – P. 81.

до: 1) надмірного спрощення і вельми механістичного розуміння конструкції процесу навчання; 2) неспроможності теорії пояснити виникнення девіантних ціннісних орієнтацій та кримінальних зв'язків поведінки; 3) обмеження рамок теорії тільки різноманітними контактами між умовною соціальною групою та конкретним членом і неврахування реакцій з боку носіїв кримінально-правового соціального контролю[337]; 4) положення теорії важко звести до рівня емпіричного дослідження та визначення її достовірності; 5) того, що теорія не може бути застосована до всіх видів злочинів; 6) того, що теорія не визначає з достатнім ступенем точності розмір злочинного впливу, яким детермінується злочинна поведінка[338].

Відзначають і переваги цієї теорії: 1) теорія диференційованої асоціації розвиває динамічну концепцію і, у порівнянні з багатофакторним підходом, створила теоретичну основу; 2) перевиховання, компенсаторне навчання та модифікація поведінки видаються науково обґрунтованими й навіть теоретично виправданими; 3) теорія протиставляє традиційному поясненню злочинності вродженою схильністю або безнадійною долею пояснення соціальним процесом навчання[339].

Отже, представники цієї теорії вважають: 1) теорію соціального навчання загальною теорією кримінальної та девіантної поведінки; 2) теорія отримала глибоко послідовну та міцну емпіричну підтримку; 3) загальність і аргументованість цієї теорії доведеними; 4) цю теорію «центральною» серед кримінологічних теорій; 5) що ця теорія найчастіше підтримується для пояснення як легкого ступеня тяжкості деліквентності, так і значного ступеня тяжкості кримінальної поведінки[340].

С. Нежурбіда, посилаючись на дослідження Чарльза Тіттла, Олена Антоначчіо, Єкатерини Бочковар, стверджує, що перевірка цієї теорії на міждисциплінарному рівні з використанням безпо-

[337] Кайзер Г. Криминология / Шнайдер Г.Й. – С. 191–192.

[338] Фокс В. Введение в криминологию / В. Фокс; под ред. и со вступ. ст. Б.С. Никифорова, В. М. Когана ; пер. с англ. – М.: Прогресс, 1980. – С. 116.

[339] Кайзер Г. Криминология / Кайзер Г. – С. 191–192.

[340] Akers R. and Jennings, W. (2009). The Social Learning Theory of Crime and Deviance. P. 103–120.

середнього виміру конструкцій соціального навчання та зосередженням уваги на каузальній структурі (визначеній теорією), підтвердила правомірність цієї теорії.[341]

Солідаризуючись з основними засадами теорії навчання (диференціальної асоціації), зауважимо, що її основні положення мають пояснювальне значення стовно більш широкого кола явищ, що безпосередньо належать до феномена тероризму, ніж охоплюються цією теорією в класичному розумінні. Питання полягає в тому, який негативний досвід можуть засвоїти терористи під час навчання?

Факт засвоєння негативного досвіду є результатом певного навчання, яким супроводжується злочинна поведінка терористів. Набутий злочинний досвід є результатом навчання: 1) певному способу мислення; 2) опануванню певними специфічними навичками, зокрема вмінням користуватися повітряним судном, застосовувати зброю, вибухівку тощо; 3) особливим способам і прийомам вчинення терористичного злочину; 4) злочинній солідарності (корпоративізму), в умовах якої можливе отримання допомоги та сприяння у вчиненні терористичного злочину або приховуванні його вчинення.

Вважаємо, що пояснювальне значення цієї теорії стосовно терористичної злочинності посилюється за такими напрямками: 1) терористичного професіоналізму, пов'язаного зі злочинною спеціалізацією; 2) процесом формування радикальних поглядів, ідей, установок у підлітковому віці, який залежить від оточуючого середовища; 3) вибором особою нових стимулів злочинного варіанту поведінки, що схвалюється певною частиною населення. Якщо будь-який терорист, незалежно від того, до якої типологічної групи його можна віднести, набуває досвіду за всіма або за більшістю зазначених позицій, то з великою долею ймовірністю можна стверджувати про можливість залучення такої особи до терористичної діяльності.

Виділені позиції є важливими моментами, які свідчать на користь теорії навчання, яка, окрім іншого, дала потужний імпульс

[341] Нежурбіда С. Етіологія злочину: Теорії, аналіз, результат: монографія / Сергій Нежурбіда. – Чернівці : Друк Арт, 2013. – С. 232.

іншим кримінологічним дослідженням, наслідком яких стала поява теорії контролю, усталеності, соціальних зв'язків, референтної групи, що надають належну увагу досвіду навчання при вивченні причин злочинності й розробки запобіжних заходів.

Водночас не можна відкидати той факт, що специфіка життя терористів вимагає постійного спілкування із подібними до себе. Із цього приводу Е. Сатерленд стверджував, що люди сприймають цінності, що сприяють девіації, на підставі спілкування з тими, хто вже є носієм подібних цінностей[342]. Отже, якщо більшість друзів або родичів тієї чи іншої особи займаються злочинною діяльністю, існує імовірність, що вона те ж стане злочинцем[343]. Таким чином, в оточенні майбутнього терориста, де перевага надавалася варіантам злочинної поведінки, прищеплюються установки й погляди, формування яких є продуктом переваги контактів з носіями злочинних норм. При цьому чим частіші й триваліші ці контакти, тим вищий ступінь засвоєння людиною варіантів злочинної поведінки. Такі контакти посилюються стосовно молоді, оскільки чим молодший вік людини, тим з більшою готовністю вона засвоює зразки злочинної поведінки, що нав'язуються оточенням. Це є чи не найголовнішою проблемою тероризму.

Цікаві спогади одного з прихильників радикального руху наводить Д.К. Гупта: «Як сталося, що я був втягнутий у такий рух? Відповідь вражаючи проста і, гадаю, правдива для більшості учасників насильницьких терористичних угруповань по всьому світу. Це відбувається повільно, природно та навіть підсвідомо. Спершу я просто хотів бути таким, як мої добрі друзі по коледжу, які справляли враження у всіх сенсах «передових». Ці міські хлопці порівняно зі мною були вже досвідченими, практичними, добре орієнтувалися у ритмі життя мегаполісу. Завдяки їм я відкрив революційну літературу, познайомився з кримінальними елементами»[344].

Слід звернути увагу ще на один принциповий момент. Не завжди злочини вчиняються під впливом спілкування у групі. Іноді

[342] Фокс В. Введение в криминологию / В. Фокс ; под ред. и со вступ. ст. Б.С. Никифорова, В.М. Когана; пер. с англ. – М.: Прогресс, 1980. – С. 107.

[343] Смелзер Н. Дж. Социология / пер. с англ. Н. Дж. Смелзер // Социс. – 1992. – № 1. – С. 139.

[344] Гупта Д.К. Тероризм та політичне насильство: як їх розуміти / Д.К. Гупта. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2010. – С. 17.

рішення про вчинення злочину та способи його здійснення навіяні від впливом книг, ЗМІ, у тому числі мережі Інтернет.

У контексті пояснення виникнення злочинності не можна оминути положення теорії клеймування (стигматизації), теоретико-методологічною основою якої є символічний інтеракціонізм, у межах якого соціальне життя розглядається як постійна взаємодія людей та їх оточення (інтеракція), де людська поведінка визначається соціальними очікуваннями і стереотипами. Згідно з теорією клеймування, розробниками якої стали Д. Мід і Г. Беккер, будь-яка девіантна поведінка, у тому числі й злочинна, є наслідком негативної соціальної оцінки, в результаті якої відбувається «наклеювання» на особу ярлика негативної оцінки з метою її ізоляції, виправлення, лікування тощо[345].

Девіантна поведінка має прояв тоді, коли особа здійснює вчинки, які не схвалюються більшістю членів своєї групи. Прихильники цієї теорії стверджують, що процес «наклеювання» ярликів відбувається тоді, коли йдеться про злочинців, алкоголіків, душевнохворих. Останні можуть отримати негативну оцінку суспільства у зв'язку з особистими проблемами, способом життя, конкретною ситуацією, в якій опинився індивід. Чимало осіб, може, здійснили аморальні й навіть протиправні вчинки вперше в житті цілком випадково. Не всі особи, на яких накладено «тавро», повинні залишатися девіантними. На думку розробників цієї теорії, «таврована» особа в майбутньому, ймовірно обере девіантний спосіб поведінки. Але якщо вони отримали від суспільства клеймування, їх поведінка вважається девіантною. Таким чином, з точки зору цієї теорії девіантом є будь-яка особа, щодо якої успішно «наклеєний» відповідний ярлик.

Аналізуючи теорію таврування, японський кримінолог К. Уеда виділяє її два асекти: 1) соціальний аспект – концентрація уваги на процесі, в ході якого певні діяння визначаються злочинними з погляду певного соціального прошарку; 2) психологічний аспект – індивід здійснив девіантний вчинок, а «товрування» з боку суспільства, згідно з яким ця дія – злочин, а індивід – злочинець,

[345] Becker H. Deviance and Responses of Others / H. Becker. – Perception in Criminology, 1975. – P. 392–396.

впливає на його психіку[346]. Завдяки поширенню теорії «таврування» в рамках вивчення причин злочинності в Японії стали проводитися вивчення, наслідки злочинними вважаються у свідомості громадян різні соціальні девіантні діяння (враховуючи злочини)[347].

Критично оцінюючи положення цієї теорії, слід визнати слушність її окремих положень: людині складно позбавитися клейма й поновити своє попереднє становище в суспільстві після її клеймування як злочинця[348]. Проблема перебільшеної драматизації зла, відрізнення злочинців від незлочинців у тероризмі характерно виявляється, наприклад, у процесі полеміки про розмежування тероризму та боротьби народів за національне визволення, територіальне облаштування.

Пояснення причин терористичної злочинності з позиції теорії клеймування полягає в тому, що процес клеймування майбутнього терориста, як правило, розпочинається в підлітковому віці, тобто набагато раніше, ніж він скоює злочин. Цікаво, що наклеювання ярлика на майбутнього терориста відбувалося як зовні (наприклад, у виховних чи навчальних закладах), так і зсередини, тобто в родині, оскільки подальшій його життєвий шлях пов'язаний із стосунками і звичаями, що існували саме в його родині.

Процес клеймування безпосередньо залежить від оцінки довколишнього середовища, від якої так чи інакше залежить накладання на терористів своєрідного тавра[349].

Після вчинення й викриття злочину процес стигматизації лише посилюється. Із цього моменту релігійні та загальнополітичні переконання, погляди, матеріальні або поверхові, безпосередні інтереси, соціальні орієнтації, як правило, зміцнюються. Заслуговує на увагу в цьому контексті негативний приклад з громадянкою

[346] Уэда, К. Преступность и криминология в современной Японии. – М.: Прогресс, 1989. – С.54, 130.

[347] Там само. – С. 130–132.

[348] Фокс В. Введение в кримінологію / В. Фокс ; под ред. и со вступ. ст. Б.С. Никифорова, В.М. Когана ; пер. с англ. – М. : Прогресс, 1980. – С. 162.

[349] Антипенко В.Ф. Сучасний тероризм: стан і шляхи його запобігання в Україні [Електронний ресурс]: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.08 / В.Ф. Антипенко; Інститут держави і права ім.В.М.Корецького НАН України. – К., 1999. – Режим доступу : http://referatus.com.ua/disertaciyi-avtoreferati/suchasniy-terorizm-stan-i-shlyahi-yogo-zapobiganny/?page=10. – Заголовок з екрана.

України І. Поліщук, засудженої в Ізраїлі до 3,5 років тюремного ув'язнення за підготовку до вчинення терористичного акту. У 2010 р. правоохоронні органи Ізраїлю вирішили депортувати її до України, однак засуджена заявила, що хоче залишитися в палестинській в'язниці і навіть подала апеляцію, згідно з якою вимагала залишити ув'язненою в Ізраїлі до кінця строку засудження. Це зробило І. Поліщук героїнею в очах жителів Палестини, які за її «рішучість і непохитність» назвали українку прикладом до слідування та «символом» інтифади.

Вивчення теорії клеймування дозволяє визначитися з такими позиціями: 1) феномен стигматизації залежить від оцінки окремої групи соціуму (інститутів клеймування); 2) її потенціал посилюється після вчинення й викриття терористичного злочину; 3) стигматизація сприяє нарощуванню і вдосконаленню терористичної діяльності для привернення уваги міжнародної спільноти й примусу державної влади до діалогу; 4) теорія стигматизації дозволяє правильно зосередити міжнародно-правові та правозастосовні зусилля у скороченні терористичної злочинності.

Викликає зацікавлення й аналіз теорій, які розглядають злочин як реакцію на існуючий конфлікт. Одним з різновидів теорії конфлікту в кримінології стала теорія групового конфлікту, розробником якої є Дж.Браян Волд, основні положення якої викладені в «Теоретичній кримінології»[350]. Волд звертає увагу, що зіткнення інтересів з метою отримання, утримання або поліпшення позицій певних груп, які ведуть боротьбу за владу в суспільстві неодмінно призводить до соціальних конфліктів. Злочинність – феномен, який супроводжує соціальні конфлікти. Отже, мова йде про конфлікт між певними соціальними групами в ході боротьби за владу, а злочин виступає «засобом» для перемоги у цій боротьбі[351].

Волд визнає можливість його теорії пояснити чотири види злочинної поведінки, які є наслідком: 1) політичного протесту; 2) трудових конфліктів; 3) конфліктів між і всередині конку-

[350] Vold, Gerge Bryan (1973) Theoretical Criminology. Oxford Universaty Press.

[351] Нежурбіда, С. Етіологія злочину: Теорії, аналіз, результат : монографія / Сергій Нежурбіда. – Чернівці : Друк Арт, 2013. – С. 261.

руючих об'єднань; 4) расових і етнічних зіткнень[352]. На думку Фр. Хагана, згадана теорія справила значний вплив на появу інших «конфліктних» теорій[353].

Вельми цікавою є запропонована О. Тарком теорія нормативно-правового конфлікту, яка розкриває чинники, за наявності яких суперечності між владою та суб'єктами спричиняють очевидний конфлікт[354].

Фр. Хаган зводить основні положення цієї теорії до того, що: 1) індивідууми відрізняються характером уявлень та активністю; 2) кожна конфліктуюча сторона намагається підтримати лише свої погляди; 3) розбіжність призводить до виникнення конфлікту; 4) це призводить до боротьби за розподіл ресурсів; 5) люди зі схожими віруваннями намагаються об'єднати зусилля та розвивати схожі уявлення та активність; 6) триваючі конфлікти мають тенденцію ставати загальноприйнятними та перероститу у стратифікаційні системи; 7) для цих систем характерна економічна експлуатація, яка підтримується політичним домінуванням у всіх формах; 8) відносна влада конфліктуючих сторін визнає їх ієрархічну позицію, а також зміни в розподілі влади; 9) людські уявлення й активність діалектичні, характеризуються безперервним конфліктом[355]. Аналіз останніх праць А. Тарка показує, що до основних форм злочинності, які він висвітлює за допомогою своєї теорії, належать політична злочинність і тероризм[356].

Річард Квінні, намагаючись дати пояснення злочинності в контексті теорії конфлікту, запропонував власну теорію соціальної реальності злочину, основні положення якої фіксують, що: 1) діяння, які вважаються злочинними або девіантними визнаються тими, хто наділений владою; 2) злочинними визнаються діяння, які суперечать інтересам тієї частини населення, яка володіє вла-

[352] Brown, Stephen E. Esbensen, Finn-Age ; Geis, Gilbert (2010) . Criminology : Explaining Crime and its Context. – P. 338.

[353] Hagan, Frank E. (2010). Introduction to Criminology: Theories, Methods and Criminal Behaviore, SAGE. – P. 181.

[354] Turk A (1969). Criminality and Legal Order. Rand McNally.

[355] Hagan, Frank E. (2010). Introduction to Criminology: Theories, Methods and Criminal Behaviore, SAGE, P. 181–182.

[356] Turk A (1982). Political Criminality: The Defence and Defence of Authority, SAGE.

дою; 3) закони застосовуються тими, хто наділений владою; 4) поняття злочину є штучно сконструйованим, який за допомогою засобів комунікації доводиться до відома населення; 5) контроль над злочинністю є способом класового контролю[357]. Отже, за такого підходу криміналізація та пеналізація використовуються як засоби боротьби за владу.

Аналіз «соціально процесних» теорій пояснення злочинності дозволяє побачити багатоманітність розуміння проявів конфлікту, результатом якого злочинність чи її злочинні прояви, у т.ч. тероризм. Отже, за допомогою цих теорій можна пояснити існування тероризму та його злочинних проявів.

Не можна не згадати певного зв'язку різних теорій у поясненні причин злочинності. Так, пояснювальний потенціал теорії субкультури доповнює положення теорії клеймування або теорії соціальної реакції, що в цілому узгоджується з теорією соціальної дезорганізації, згідно з якою сучасне суспільство породжує конфлікт між проголошеними стандартами добробуту й реальними можливостями їх досягнення. Зрозуміло, що теоретичний потенціал цих теорій не є рівнозначним стосовно пояснення детермінації саме терористичної злочинності, але їх положення пояснюють чимало з її проявів. При цьому ми не заперечуємо пояснювальне значення інших теорій чи їх окремих положень, але вбачаємо доцільним спиратися на теоретичні доробки й досягнення найбільш відомих і поширених теорій вивчення злочинності, положення яких апробовані й мають багатьох прихильників.

Намагання поєднати основні ідеї цих теорій при пошуках причин тероризму не можна назвати суто еклектичним підходом. Актуальність цієї проблеми зумовлюється й тим, що застосування в кримінології положень окремих теорій вивчення злочинності практично ніколи не відбувається в чистому вигляді.

Використання положень згаданих теорій у поясненні походження терористичної злочинності дозволяє, на наш погляд, проаналізувати в комплексі весь спектр детермінант терористичної злочинності.

[357] Quinney R. The Social Reality of Crime. Boston: Little, Brown, 1970. P. 15–23.

3.3. Соціальний конфлікт як основна детермінанта терористичної злочинності

На жаль, суспільство іноді не бажає визнавати факт існування певних конфліктів. Множинність різних теорій і концепцій створюють враження необмеженої варіативності самого явища конфлікту. Сьогодні конфліктна основа тероризму не викликає вже ні в кого сумніву. Прийнято вважати, що тероризм є однією з крайніх форм прояву закону єдності і боротьби протилежностей. Продуктивність у з'ясуванні походження тероризму та його детермінації важко уявити без вивчення основного підходу, що притаманний сучасній конфліктології – теорії конфлікту. В умовах глобальної конфліктності напрацювання конфліктології можуть збагатити дослідження феномену тероризму.

Сучасна теоретична конфліктологія сформувалася як міждисциплінарна наука, що вивчає комплексне та багатовимірне явище політичного конфлікту із використанням різноманітних методологічних підходів, методів та методик. Інтегроване знання про конфлікт включає як фундаментальні теорії загального характеру, так і прикладні, орієнтовані на вивчення окремих аспектів виникнення, розвитку та розв'язання політичних конфліктів[358].

Конфліктологія, визначаючи суб'єкти конфлікту, його об'єкт і предмет, а також спільний інтерес сторін, відкриває додаткові можливості для вивчення глобалізаційних механізмів формування міжнародної злочинності та її проявів у виді тероризму. Саме через конфліктологію право розширює свої можливості впливу не лише на зовнішній прояв злочинності, але й на її глибинні корені. Водночас, взаємозв'язок «конфліктологія – право» є недостатньо розробленим у зворотньому напрямі: насамперед – це попереднє «конфліктологічне» формування моделі правової норми (оскільки правопорушення по суті є різновидом конфлікту)[359].

Еволюція теоретичної конфліктології незаперечно засвідчує надзвичайну складність і мінливість міжнародних конфліктів як

[358] Антипенко В.Ф. Міжнародна кримінологія: досвід дослідження тероризму / В.Ф. Антипенко: – Одеса: Фенікс, 2011. – С. 80.

[359] Антипенко В.Ф. Конфликтология в международном антитеррористическом правотворчестве: моногр. / В.Ф. Антипенко, А.В. Антипенко. – Одесса: Фенікс, 2014. – С. 57–58.

об'єкта дослідження, а відтак — неможливість його охоплення за допомогою єдиної комплексної теорії. Це обумовлено тим, що наукові уявлення про загальні закономірності міжнародних конфліктів, звісно, періодично змінюються.

У другій половині XX століття точка зору на конфлікт як негативне явище, що потребує нейтралізації, еволюціонувала до оцінки конфлікту як невід'ємного елементу соціального життя.

Сьогодні існує більше семи десятків визначень конфлікту. Найбільш узагальненим є визначення соціального конфлікту, під яким розуміють зіткнення (протиборство) соціальних сил, груп або окремих осіб, яке відбувається у процесі вирішення усвідомлених ними суперечностей, котрі виникли з протилежних інтересів чи способів їх досягнення[360]. Водночас, слід врахувати, що будь-який конфлікт являє активізоване протиріччя, тобто втілене у взаємодії протиборчих цінностей, установок, мотивів[361].

На думку Л. Козера, соціальний конфлікт може бути визначений як боротьба з приводу цінностей чи претензій на статус, владу чи обмежені ресурси, в якій цілями конфліктуючих сторін є не тільки досягнення бажаного, а й нейтралізація спричинення шкоди чи усунення супротивника[362]. Наведене визначення залишається актуальним і сьогодні, а в умовах глобалізації набуває нового змісту.

Р. Дарендорф визначає соціальний конфлікт як будь-яке відношення між елементами, яке можна охарактеризувати через об'єктивні («латентні») чи суб'єктивні («явні») протилежності. На відміну від Л. Козера, Р. Дарендорф вважає конфлікт невід'ємною складовою суспільства, а основну небезпеку цього конфлікту вбачає у міжнародному просторі[363].

Якщо узагальнити існуючі визначення конфліктів, можна дійти висновку, що в будь-якому соціальному конфлікті йдеться

[360] Коваленко Б.В. Политическая конфликтология: учеб. пособ. / Б.В. Коваленко, А.И. Пирогов, О.А. Рыжов. – М.: Ижица, 2002. – С. 13.

[361] Хасан Б.И. Психотехника конфликта и конфликтная компетентность / Б.И. Хасан. – Красноярск : Фонд ментал. здоров'я КГУ, 1996. – С. 33.

[362] Coser L.A. The termsnatione of conflict / L.A. Coser // Readings in social evolutione and development; ed/ by S. Eisenstadt. – L.; N.Y. 1970. – P. 143.

[363] Дарендорф Р. Современный социальный конфликт. Очерк политики свободы / Р. Дарендорф; пер. с нем. Л.Ю. Пантиной. – М.: РОССПЭН, 2002. – С. 193.

про зіткнення певних інтересів (політичних, групових, релігійних тощо). При цьому об'єктом конфлікту може виступати будь-який елемент матеріального світу чи соціальної реальності, який здатний стати предметом особистих, державних, групових чи інших інтересів[364]. У міжнародних відносинах таким складним елементом можуть бути релігійні, національно-визвольні цілі, потреба реалізації яких диктує необхідність використання асиметричних засобів і способів протиборства.

Ми погоджуємося з думкою, що соціальний феномен терористичних методів обумовлюється асиметричним типом соціальних відносин[365]. Новітні прояви міжнародного тероризму найчастіше асоціюються з поняттям асиметричного конфлікту, що, на відміну від симетричного, є дисфункціональним і потребує негайного усунення[366]. В умовах глобалізації зростає потреба у трансформації збройної боротьби. Отже, відкрита війна замінюється збройними конфліктами.

Терористичний конфлікт визначається специфічним способом боротьби, до якого вдається, принаймні одна із сторін конфлікту – терористичними актами[367]. Як і в будь-якому соціальному конфлікті, зміст терористичного конфлікту – це досить складна система взаємопов'язаних явищ міжнародного життя та діяльності учасників конфлікту, тобто протиборчих сторін, що утворюють ядро терористичного конфлікту[368]. В кінцевому підсумку стає очевидним, що виробником конфлікту є сама мегацілісність з усім комплексом своїх складових. Якщо уявити, що міжнародне співтовариство утворює таку мегацілісність, то виникає логічне розуміння її правового сприйняття як єдиного суб'єкта певного

[364] Дикаев С.У. Террор, терроризм и преступления террористического характера (криминологическое и уголовно-правовое исследование): моногр. / С.У. Дикаев. – СПб.: Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2006. – С. 213–214.

[365] Капітоненко М. Г. Міжнародні конфлікти: навч. посіб. / М. Г. Капітоненко. – К.: Либідь, 2009. – С. 255.

[366] Канцір В.С. Філософія тероризму: правовий вимір: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук: 12.00.12 / Канцір Володимир Степанович. – Львів. держ. ун-т внутр. справ. – Л., 2011. – С. 26.

[367] Антипенко В.Ф. Міжнародна кримінологія: досвід дослідження тероризму / В.Ф. Антипенко: – Одеса: Фенікс, 2011. – С. 203.

[368] Там само. – С. 244–246.

виду мегазлочинів, до кола яких належить тероризм, що ставить під загрозу його ж (субєкта) власне існування[369]. Мова йде про небезпеку, яка загрожує складному суб'єкту (мегасистемі) у цілому, зміст якого поєднує двох суб'єктів глобального протистояння (Схід – Захід), оскільки така загроза визначається посяганням на міжнародний мир і безпеку людства. Саме на це посягає тероризм, який є наслідком такого протиборства. З оцінкою протиборчої взаємодії в рамках певної соціальної цілісності узгоджується ідея внутрішньосуб'єктного протиборства і пов'язана з цим кваліфікація міжнародного злочину – тероризму, яка стала осоновою концепції міжнародного антитерористичного права як самостійної галузі права[370].

Враховуючи викладене, вважаємо, що конфліктологічна оцінка тероризму відкриває новий шлях дослідження його злочинних проявів.

Теорія конфлікту встановлює різноманітні причини конфліктів, у т.ч. міжнародних. Одні вчені розглядають системні передумови виникнення конфліктів, інші – вплив когнітивних особистісних чинників на процеси прийняття рішень, що загрожують виникненням конфліктів. Результат такої багатоплановості – формування в методології дослідження конфліктів своєї концепції з урахуванням рівнів аналізу, що передбачає відповідність між рівнями розробки теорій та рівнями перевірки цих теорій[371].

Досить часто виділяють головну причину конфліктів. Так, С.У.Дікаєв головним генератором міждержавного, міжнародного тероризму вважає вікові конфлікти[372]. Ці конфлікти, на погляд дослідника, характеризуються ознаками, серед яких виділяються такі: 1) суб'єктами конфлікту є два або більше народів однієї держави чи дві або більше держав; 2) основа протистояння – релігійна, конфесійна, ідейна несумісність чи полярна протилеж-

[369] Антипенко В.Ф. Конфликтология в международном антитеррористическом правотворчестве : моногр. / В.Ф. Антипенко, А.В. Антипенко. – Одесса: Фенікс, 2014. – С. 22.

[370] Там само.

[371] Антипенко В.Ф. Міжнародна кримінологія: досвід дослідження тероризму / В.Ф. Антипенко. – Одеса: Фенікс, 2011. – С. 244–246.

[372] Дикаев С.У. Террор, терроризм и преступления террористического характера (криминологическое и уголовно-правовое исследование): моногр. / С.У. Дикаев. – СПб. : Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2006. – С. 218.

ність політичних режимів; 3) вибір силових варіантів вирішення конфлікту; 4) біологічна потреба у забезпеченні гарантій існування; 5) часові рамки конфлікту, тобто тривалість протистояння у часі[373].

На думку М.Г. Капітоненка, збільшують імовірність виникнення соціальних конфліктів п'ять основних груп чинників, серед яких виділяються: політичні чинники (дискримінаційна політична система, порушення політичних прав деяких груп, нерівний доступ до влади, ідеологічна несумісність тощо); соціально-економічні (економічна дискримінація, нерівний доступ до ринку праці, несправедливий розподіл природних ресурсів тощо); культурні чинники (культурна, мовна дискримінація); історичні чинники (ступінь спільної групової ідентичності); структурні чинники[374]. Вважаємо, що ці чинники, залежно від економічних, соціальних і політичних умов, обумовлюють негативні елементи суспільної свідомості.

Проте події, що відбуваються в міжнародно-політичному житті, як правило, мають декілька причин, дія котрих є нелінійною. Так, визвольний рух може пояснюватися суперечностями або антагонізмом національних інтересів різних держав, характером державних лідерів, особливостями міжнародної ситуації та іншими чинниками. Породжений соціальними причинами тероризм з часом перетворюється на самодостатній і дуже впливовий чинник міжнародного рівня як похідна, що набула визначального характеру.

Особливості наукового дослідження конфліктів зумовлені також суб'єктивним характером досліджуваних процесів. Динаміка конфліктів підтверджує оцінки тих дослідників, які вважають світову політику сферою взаємодії не тільки одних держав, але й будь-яких соціальних груп, що мають політичні інтереси. Учасники міжнародних відносин можуть діяти у відповідності або всупереч теоріям, які витлумачують їхню взаємодію, а це матиме наслідком викривлення результатів дослідження. Але ще більш серйозним проявом суб'єктивізму є складність передбачити по-

[373] Там само. – С. 217.

[374] Капітоненко М.Г. Міжнародні конфлікти: навч. посіб. / М.Г. Капітоненко. – К.: Либідь, 2009. – С. 278.

ведінку людини науковими засобами: реально оцінити найбільш оптимальну поведінку, пояснити минулі дії, побудувати можливі сценарії дій, навіть вказавши ймовірності їх реалізації, однак точно передбачити поведінку людини неможливо, особливо в разі відсутності зацікавлення цієї людини в прогнозі поведінки.

Суттєвим є застереження, що мотивації тероризму притаманна не розбіжність особистих і суспільних інтересів, як злочинності взагалі, а «конфлікт» суспільних інтересів різного рівня, де верх одержують інтереси суспільного утворення, до якого належать терористи[375]. Відмінність терористичного конфлікту від інших різновидів збройного протистояння полягає у тому, що ступінь його небезпечності, який не виключає катастрофічного результату, визначається «титульним» для тероризму способом боротьби, до якого вдається, щонайменше, одна із сторін конфлікту, – терористичними актами[376].

Тероризм як соціально-правова категорія цілком гармонізується з такою соціальною категорією, як спільний інтерес.

За теорією конфлікту, спільний інтерес як шлях до консенсусу в глобальному терористичному конфлікті слід шукати навколо проблеми зростаючої некерованості міжнародними соціально-економічними процесами і пов'язаної з нею зростаючої катастрофогенності засобів і методів боротьби в конфлікті[377]. Адже, коли конфлікт не може бути вирішений за допомогою конструктивної складової соціальних взаємовідносин, скажімо, шляхом міжнародного співробітництва, за логікою його соціальної дії як такої складової включаються крайні, радикальні засоби його вирішення, такі як революція, бунт, війна, тероризм тощо[378]. Тому для подолання такої конфронтації потребує вирішення проблема співвідношення цілей суб'єктів конфлікту із застосованими засо-

[375] Антипенко В.Ф. Сучасний тероризм: стан і шляхи його запобігання в Україні [Електронний ресурс]: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.08 / Антипенко Володимир Федорович; Інститут держави і права ім.В.М.Корецького НАН України. – К., 1999. – 15 с. – Режим доступу : http://referatus.com.ua/disertaciyi-avtoreferati/suchasniy-terorizm-stan-i-shlyahi-yogo-zapobiganny/?page=10. – Заголовок з екрана.

[376] Антипенко В.Ф. Міжнародна кримінологія: досвід дослідження тероризму / В.Ф. Антипенко: – Одеса: Фенікс, 2011. – С. 203.

[377] Там само. – С. 246.

[378] Антипенко В.Ф. Міжнародна кримінологія: досвід дослідження тероризму / В.Ф. Антипенко: – Одеса: Фенікс, 2011. – С. 246.

бами й методами. Отже, постає питання про співмірність засобів розв'язання збройного конфлікту. Така співмірність досягається через асиметрію (терористичні методи) у засобах розв'язання збройних конфліктів.

Згідно з висунутою Д. Джонсом і М. Смітом концептуальною моделлю асиметричності загрози міжнародного тероризму, асиметричні ризики тероризму є відображенням двох специфічних явищ, які характерні для процесів глобалізації останнього десятиліття XX – початку XXI століття. Це, по-перше, проліферація конфліктів невисокої інтенсивності (Law – Intensity Conflicts) у країнах, що розвиваються. По-друге, виникнення реакції на загрози, пов'язані з глобалізацією ринкових відносин, спрямованих на просування ідентичності (Law – Identity Politics), найчастіше етнічної чи релігійної. Чинниками, що продукують конфлікти невисокої інтенсивності (Law – Intensity Conflicts), виступають, з одного боку, процеси, пов'язані зі зміною системи міжнародних відносин, а з іншого боку – процес трансформації в структурі ідентичності[379]. Ці чинники, на думку згаданих дослідників, взаємодоповнюють один одного.

Д. Джонсон і М. Сміт виходять з того, що поширення конфліктів невисокої інтенсивності (Law – Intensity Conflicts) є віддзеркаленням протиборства двох тенденцій. Зростання ролі таких конфліктів дослідники пов'язують з підвищенням у структурі ідентичності етнічного та релігійного компонента, зниженням ролі політичної та ідеологічної складової відповідно. Політичні стратегії спрямовані на зміцнення етнічної чи релігійної ідентичності, на думку Д. Джонсона і М. Сміта, створюють асиметричні загрози, оскільки такі стратегії припускають протиборство одночасно на локальному, регіональному і глобальному рівнях[380].

На думку В.Ф. Антипенка, вирішення проблеми легітимізації «асиметричної асиметрії» тероризму лежить у іншій площині – усуненні самого об'єкта тероризму, і, отже, протиборчих сторін[381].

[379] Jones M. Contemporary Political Violence / M. Jones, M. Smith. – New Terror in the Global Village // Globalization and the New Terror: Asia Pacific Dimension / D. Jones, M. Smith. – Ed. Cheltenham, UK; Northampton, MA. USA: Edward Elgar, P. 1–25.

[380] Там само.

[381] Антипенко В.Ф. Міжнародна кримінологія: досвід дослідження тероризму / В.Ф. Антипенко. – Одеса: Фенікс, 2011. – С.257.

За останні десять років у різних частинах світу відбулося більше 40 збройних конфліктів різного ступеня інтенсивності, в яких терористичні акти використовувалися супротивниками як засіб досягнення своїх цілей.

Більшість фахівців вважає, що збройні конфлікти підживлюють терористичну діяльність і створюють умови для її поширення. Не випадково на 60-ій сесії Генеральної Асамблеї ООН було визнано, що поширенню тероризму сприяють затягнуті неврегульовані конфлікти. Тому передбачається ширше використовувати можливості ООН у таких сферах як запобігання конфліктів, переговори, посередництво, примирення, судове врегулювання, забезпечення правопорядку, підтримання миру і т. ін. Передбачається під егідою ООН приймати ініціативи та програми заохочення діалогу, терпимості та порозуміння між цивілізаціями, культурами, народами та релігіями, у тому числі шляхом створення так званого «Альянсу цивілізацій».

Незважаючи на вжиті міжнародною спільнотою заходи з врегулювання конфліктів, тільки за підсумками 2012-2013 рр. стали очевидними дві нові тенденції, що визначатимуть подальшу спрямованість розвитку світової геополітичної обстановки, а саме: перетворення Азіатсько-Тихоокеанського регіону на основний центр зосередження інтересів провідних країн світу та загострення геополітичної конкуренції довкола нього; подальша дестабілізація ситуації на Близькому Сході, що пов'язано з поширенням ісламізму й посиленням етноконфесійного протистояння в мусульманських країнах, а також виникненням нових зон напруженості в зазначених регіонах. При цьому критичне загострення збройного конфлікту в Сирії перетворило її на основний осередок нестабільності на Близькому Сході.

Формування та розвиток безпекового середовища у світі відбувається під впливом таких головних тенденцій: посилення суперечностей щодо поділу сфер впливу між світовими центрами сили, збільшення їх агресивності, непоступливості, прагнення порушити на свою користь воєнно-стратегічну рівновагу, зокрема загострення протистояння між США та Російською Федерацією; загострення безпекової ситуації в країнах Близького Сходу та Північної Африки, активізація релігійного екстремізму та по-

ширення ідей радикального ісламу в країнах Центральної Азії, суперечності між азіатсько-тихоокеанськими державами щодо належності острівних зон; сучасна криза та невизначеність засад нової системи міжнародної безпеки, послаблення ролі міжнародних безпекових інститутів, спроби посилити роль воєнної сили поза наявними механізмами міжнародної безпеки; перенесення ваги у воєнних конфліктах на асиметричне застосування воєнної сили не передбаченими законом збройними формуваннями, зміщення акцентів у веденні воєнних конфліктів на комплексне використання воєнних і невоєнних інструментів (економічних, політичних, інформаційно-психологічних тощо), що принципово змінює характер збройної боротьби; порушення норм і принципів міжнародного права; послаблення законодавчих обмежень щодо застосування воєнної сили державами за межами власної території; розширення масштабів тероризму, піратства, інших явищ, пов'язаних із застосуванням збройного насильства[382].

Підтверджуючи наявність зазначених тенденцій і кримінологічну значущість, їх слід враховувати під час оцінки розвитку політичної обстановки довкола України, яка протягом 2014 – 2015 р. характеризувалася появою нових тенденцій на тлі збереження традиційних чинників впливу на міжнародну ситуацію у політичній, економічній та безпековій сферах.

Серед актуальних загроз національній безпеці України виділяється: нарощування військових угруповань біля кордонів України та на тимчасово окупованій території України; розвідувально-підривна і диверсійна діяльність, дії, спрямовані на розпалювання міжетнічної, міжконфесійної, соціальної ворожнечі і ненависті, сепаратизму і тероризму[383].

На тлі зростання викликів і посилення загроз національній безпеці зберігається неадекватність сектору безпеки і оборони України завданням захисту національних інтересів. З огляду на загострення політичної ситуації в Україні суттєве занепокоєння

[382] Нова редакція Воєнної доктрини України [Електронний цифровий ресурс]: Указ Президента України від 24 вересня 2015 року №555 / Президент України. – Офіц. веб-сайт. – Режим доступу : http://www.president.gov.ua/documents/19521.html. – Заголовок з екрана.

[383] Стратегія національної безпеки України[Електронний цифровий ресурс]: Указ Президента України від 26 травня 2015 року №287 / Президент України. – Офіц. веб-сайт. – Режим доступу : http://www.president.gov.ua/documents/19521.html. – Заголовок з екрана.

викликає, зокрема, спроможність держави забезпечити захист державного суверенітету України, її територіальної цілісності, недоторканності державного кордону[384].

Як зазначається у Стратегії національної безпеки України, досягнення визначених у ній цілей потребує: зміцнення Української держави шляхом забезпечення поступального суспільно-політичного й соціально-економічного розвитку України; якісно нової державної політики, спрямованої на ефективний захист національних інтересів, комплексне реформування системи забезпечення національної безпеки та створення ефективного сектору безпеки і оборони України; нового зовнішньополітичного позиціонування України у світі в умовах нестабільності глобальної системи безпеки[385].

3.4. Роль конфлікту культур у детермінації терористичної злочинності

Дослідження соціального феномена тероризму дозволяє стверджувати, що сучасний тероризм є проявом конфлікту між культурами або типами культур[386]. Отже, основою сучасного тероризму є сфера культури і всі ті зовнішні форми, в котрих вона знаходить свій прояв.

З онтологічного погляду, культуру тлумачать як передумову здійснення різноманітного життя людини, яка всьому надає певне значення і смисл. Водночас неможливо розглядати культуру взагалі, поза її реальністю, що дається взнаки як культурний артефакт, вимога традиції, моральної, правової чи естетичної норми або як дія соціального інституту.

[384] Обгрунтування необхідності актуалізації Стратегії національної безпеки України [Електронний цифровий ресурс]: Аналітична записка // Національний інститут стратегічних досліджень при Президентові України. – Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/articles/1494. - Заголовок з екрана.

[385] Стратегія національної безпеки України [Електронний цифровий ресурс]: Указ Президента України від 26 травня 2015 року №287 / Президент України. – Офіц. веб-сайт. – Режим доступу : http://www.president.gov.ua/documents/19521.html. – Заголовок з екрана.

[386] Канцір, В. С. Філософія тероризму: правовий вимір: автореф. дис. … д-ра юрид. наук: 12.00.12 / В.С. Канцір. – Львів. держ. ун-т внутр. справ. – Л., 2011. – С. 26.

Потенціал культурологічного методу вивчення запобігання тероризму визначається великим значенням світової культури у формуванні загальнолюдських цінностей, а отже, правил поведінки, на базі яких, власне кажучи, й формується право[387]. Розглядаючи кримінологічний аспект взаємозв'язку та взаємовпливу таких, на перший погляд, віддалених одне від одного явищ, як культура і тероризм, для кримінології важливим є віднайти ту основу, яка передбачає можливості зіставності цих понять і виправдовує дієвість процесу аналізу з методологічної точки зору[388].

Одним із перших теорію конфлікту висунув Т. Селлін (1937 р.), який у площині конфлікту культури відзначив розбіжність між зовнішніми і внутрішніми цінностями культури. Він зробив припущення, що конфлікт між культурами є похідним продуктом розвитку останньої, оскільки може виникнути внаслідок зіткнення різних ціннісних орієнтацій, властивих різним соціальним системам. Дослідник відмежовував «первинний конфлікт культур» від «вторинного конфлікту культур». Під першим він розумів зіткнення норм поведінки, які належать до двох різних систем соціальних цінностей. Тоді як другий вид конфлікту виникає у процесі соціальної диференціації, яка характерна для подальшого розвитку суспільства[389].

На думку В.Ф. Антипенка, суть конфлікту культур полягає у тому, що різні погляди на життя, звички, стереотипи мислення і поведінки, різні цінності заважають співчуттю і співпереживанню, можуть викликати озлоблення щодо представників інших культур[390]. Ф.М. Решетніков вважав теорію конфлікту культур небездоганною, оскільки вона розглядає не економічній, класовий зміст конфліктів капіталістичного суспільства, а лише їх прояв у сфері культурних норм, намагається підмінити істинну, соціальну природу цих конфліктів зовнішніх проявом їх у культурі, тоюто

[387] Антипенко В.Ф. Міжнародна кримінологія: досвід дослідження тероризму / В.Ф. Антипенко: – Одеса: Фенікс, 2011. – С. 289.

[388] Там само. – С. 290.

[389] Селлин Т. Конфликт норм поведения / Т. Селлин // Социология преступности. – М., 1996. – С. 282.

[390] Антипенко В.Ф. Міжнародна кримінологія: досвід дослідження тероризму / В.Ф. Антипенко: – Одеса: Фенікс, 2011. – С. 92.

намагається створити враження, ніби ці конфлікти можуть бути усунені в рамках капіталістичного ладу[391]. С.М. Іншаков стверджує, що Т. Селлін «по суті ...трансформував марксистську теорію класових протиріч, усунувши її найбільш гострі та революційні аспекти, дещо змінивши її масштаб, що дозволило застосувати її не тільки до аналізу протистояння двох частин суспільства, але і до протиріч дрібніших соціальних формувань[392].

Марксистську теорію класових протиріч стосовно злочинності Г.Шнайдер називає марксистською теорією злочинності. Марксистський підхід пояснює злочинність в умовах капіталістичного суспільства і прогнозує теоретичну основу для створення конфлікту, наслідки якого пов'язуються з капіталістичним способом виробництва і проблемою злочинності і контролю над нею. Марксистську теорію злочинності характеризують такі основні положення: 1) злочинність неминуча в капіталістичних суспільствах; 2) злочинність – результат нерівного розподілу влади; 3) злочинність є формою бунту страждаючого класу проти панівного класу[393]. За цією теорією приватна власність на засоби виробництва породжує конфлікт між індивідами, який розглядається як основна причина злочинності.

Марксистська теорія злочинності знайшла своє продовження у теорії злочинності й економічних умов, яку в 1905 році запропонував Уіллем Андріан Бонгер у праці «Злочинність та економічні умови»[394]. Бонгер стверджував, що рушійна сила вчинити злочин зосереджена в навколишньому середовищі, ніж у самій особі, а сама злочинність є наслідком капіталістичного способу виробництва. Здатність вчиняти злочин, на його думку, зосереджена в егоїзмі людини, антиподом якого є альтруїзм – «людина стає дуже егоїстичною, а звідси – більш схильною до злочину»[395]. В. Бонгер вважав, що у кожній державі, де існує пануючий клас і клас, яким керують, кримінальне право завжди буде на боці першого. Отже,

[391] Решетников Ф.М. Современная американская криминология / Решетников Ф.М. – С. 76.
[392] Иншаков С.М. Зарубежная криминология / Иншаков С.М. – С. 168.
[393] Шнайдер Г.Й. Криминология / Шнайдер Г.Й. – С. 258.
[394] Bogner, Willem Adrian (1916). Criminality and Economic Conditions. Boston.
[395] Там само. – P. 402.

основна ідея цієї теорії полягає у тому, що капіталізм породжує егоїзм та продукує високі рівні насильницької злочинності.

Ідеї теорії В. Богнера знайшли підтримку у західній кримінології та сприяли появі нових напрямів кримінології: кримінології конфлікту (У. Чамблісс, М. Манкофф, Г. Швендінгер), марксистської кримінології (Д. Грінберг, Р. Меттбюз, Р. Хінч, Р. Акерс), радикальної кримінології (Дж. Янг, М. Лінч, П. Стретецькі), критичної кримінології або нової кримінології (А. Тейлор, П. Уолтон, У. ДеКесерді)[396].

Представники останнього напряму, який також називають «неомарксистським», вважають, що нерівність можливостей, як наслідок класової, статевої та етнічної нерівності, виступає головним криміногенним фактором. У даному випадку відносини людини та суспільства з великою імовірністю набувають радикального характеру, наслідком чого може стати злочин.

Проблема експлуатації (поділ на «клас» експлуататорів і «клас» експлуатованих) зажди була актуальною. З позиції принципу соціального натуралізму О.М. Костенко розподіляє суспільство на два класи: 1) «клас» з розвиненою соціальною культурою і 2) «клас» з відсутньою соціальною культурою – «клас соціопатів»[397]. Це дало підставу вченому зафіксувати таку закономірність: 1) людство приречене вести вічну «класову боротьбу» між злочинцями і не злочинцями; 2) суспільство прогресує настільки, наскільки у класовій боротьбі» незлочинці (доброчинці) переважають злочинців, а останні, навпаки, є тими, хто спричиняє регрес у суспільстві[398].

В деяких випадках окремі цінності, що панують у суспільстві, можуть оцінюватися як такі, що вигідні лише певним соціальним групам, тому їх заперечення не вступає в суперечність із цінностями, поширеними в інших верствах суспільства[399]. Історично сформовані стандарти однієї культури чи цивілізації часом відкидають

[396] Нежурбіда С. Етіологія злочину : Теорії, аналіз, результат : монографія / Сергій Нежурбіда. – Чернівці : Друк Арт, 2013. – С. 267.

[397] Костенко О.М. Культура і закон – у протидії злу. – С. 121–122.

[398] Там само. – С. 190–191.

[399] Антипенко В.Ф. Міжнародна кримінологія: досвід дослідження тероризму / В.Ф. Антипенко. – Одеса: Фенікс, 2011. – С. 92.

«цінності іншого світу», особливо коли їх намагаються насаджувати.

У цьому ж руслі лежить проблема конфлікту «джихад проти нового світу». Світ «джихадистів» – це світ з чітко прописаними нормами поведінки, в якому вшановуються конформізм, а прояви індивідуалізму породжують підозру. Коли доходить до контакту цього світу з сучасним новим світом, коли блиск арок «новобудови» конкурує з блиском золота хрестів та куполів мечетей, таке зіткнення різних культур не тільки підриває традиційні підвалини, воно загрожує зміною структури влади, що неминуче супроводжується вибухом протестів, а то й насильством[400]. Межі пошуку конфліктологічного підґрунтя у сфері взаємовідносин культур для кримінології визначаються дослідженням розбіжності процесів, що відбуваються у західній і східних культурах.

Теорія конфлікту культур отримала глобальне звучання у праці «Зіткнення цивілізацій», яку підготував (1993 р.) відомий американський соціолог С. Хантінгтон. У своїй роботі цей вчений спромігся показати наявність конфлікту цивілізаційних культур, шукаючи в цьому пояснення поширенню тероризму й інших глобальних загроз[401]. Такий висновок – не безспірний, оскільки розмаїття земних культур – це чинник об'єднувального призначення, який збагачує світосприйняття і земне існування. Інша річ, що різноманітність культур і світоглядів може штучно використовуватися для розпалювання конфліктності. Але в будь-якому разі визначати розмаїття культур як міжнародний криміногенний чинник (навіть побічно) було б помилковим[402].

На наш погляд, відмінності в культурах не можуть вважатися достатньою підставою для застосування насильства і тероризму. Вважаємо, що в кінцевому підсумку, активізація тероризму пояснюється кризою соціальної культури, яка зумовлює будь-які соціальні конфлікти. Відсутність соціальної культури створює

[400] Гупта Д.К. Тероризм та політичне насильство: як їх розуміти / Д.К. Гупта. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2010. – С. 52.

[401] Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон. – М. : ООО «Издательство АСТ», 2003.

[402] Антипенко В.Ф. Міжнародна кримінологія: досвід дослідження тероризму / В.Ф. Антипенко: – Одеса: Фенікс, 2011. – С. 93.

об'єктивні передумови існування і відтворення тероризму та його суспільно небезпечних проявів.

Питання про «зіткнення» культур (цивілізацій), а також про відмінності національних культур обговорюються на численних інтернет-форумах, академічних конференціях, семінарах, «круглих столах» тощо.

Основною тенденцією розвитку сучасної західної цивілізації є глобалізація, заснована на проголошенні ідеї західної культури як найвищої цінності. Інтеграційні процеси глобалізації загострюють негативні суперечності, які завжди мали місце на терені співіснування різних культур, а поширення тенденції до зростання уніфікації духовної та матеріальної культури призводить до пожвавлення національних тенденцій, утворюючи, таким чином, чинник конфліктогенності. Адже є очевидним, що природна сутність культури постала на шляху економічної агресії антисоціального характеру, що набирає оберти на тлі неоглобалізму[403].

Показовим на сьогоднішній день випадком зіткнення цивілізацій є близькосхідний конфлікт, кумулятивний ефект якого підсилюються внаслідок зростання розриву між розвинутими регіонами та регіонами, що розвиваються. Останнім часом прикладами радикального непорозуміння є сутички етнокультурних світів і конфлікти культур.

Конфлікт культури зачіпає одне з найактуальніших питань — про напружені пошуки власної культурної ідентичності як окремими людьми, так і етнічними групами, народами й націями.

У Глобальній контртерористичній стратегії Генеральна Асамблея ООН вкотре згадала, що тероризм не може асоціюватися з будь-якою релігією, національністю, цивілізацією, етнічною групою, а також підтвердила рішучість сприяти вдосконаленню міжкультурного взаєморозуміння та забезпечити повагу всіх релігій, релігійних цінностей та культур[404]. Саме тому у плані дій з реалізації Глобальної контртерористичної стратегії ООН передбачені заходи заохочення культури миру, справедливості, розвитку лю-

[403] Там само. – С. 295.

[404] Глобальная контртеррористическая стратегия Организации Объеденных Наций [Электронный ресурс] 08.09.2006 // офиц. сайт ООН. – Режим доступа : A/RES/60/228 – http//daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/NO5/504/90/PDF/N550490.

дини, етнічної, національної та релігійної терпимості й поваги до всіх релігій, релігійних цінностей та переконань шляхом створення й заохочення залежно від обставин програм освіти та інформування громадськості за участі всіх сегментів суспільства.

Необхідною умовою ефективного запобігання тероризму є ліквідація соціальної бази, зміцнення національної політики толерантності, розвиток політичного та ідеологічного плюралізму. Одним з основних завдань держави є зміцнення національної політики на основі толерантності, відмови від конфронтації відносин між різними соціальними й політичними силами, формування правової культури, розробка механізмів цивілізаційного політичного діалогу з опозицією.

Таким чином, виважена державна політика у сфері запобігання тероризму має враховувати інтереси всіх націй та релігійних груп, культурні особливості, а своєчасне вирішення соціальних протиріч, що виникають на культурологічному ґрунті, є важливою умовою соціального розвитку будь-якої держави. Визначальним в цьому контексті має стати формування антикримінальної культури як засобу розв'язання існуючих соціальних проблем. Необхідно, щоб суспільство підвищило рівень своєї соціальної, політичної і правової культури.

3.5. Роль соціальної, релігійної, національної та расової ворожнечі у генезисі детермінації терористичної злочинності

Міжконфесійні суперечки і конфлікти на соціальному, релігійному, національному чи расовому ґрунті загрожують безпеці держави і можуть створити загрозу миру і безпеці людства. Тому у сучасних умовах реальна загроза для світового співтовариства, безпеки держав – це прояви соціальної, релігійної, расової та національної ворожнечі в різних формах.

Сьогодні на глобальному рівні слід відзначити відсутність повноцінного діалогу між релігіями й конфесіями, що зумовлює зростання соціальної напруги у світі та негативно впливає на обстановку в багатьох країнах світу. Особливо вразливі щодо про-

явів расизму, національної чи релігійної ворожнечі та ненависті багатонаціональні країни, що мають великі регіональні відмінності в традиціях, культурі та ментальності населення. Це обумовлює необхідність окремого розгляду зазначеного питання.

Декларація про заходи щодо ліквідації міжнародного тероризму, затверджена резолюцією № 49/60 від 9 грудня 1994 р., проголошує, що злочинні акти, спрямовані або розраховані на створення обстановки терору серед широкої громадськості, груп осіб чи конкретних осіб у політичних цілях за жодних обставин не можуть бути виправдані будь-якими міркуваннями політичного, філософського, ідеологічного, етнічного, релігійного чи будь-якого іншого характеру[405].

Протидія насильницьким формам проявам соціальної, релігійної, расової та національної ворожнечі вимагає багатостороннього підходу. Передумовою ефективної роботи є розуміння складності об'єднання зусиль на міжнародному, регіональному (субрегіональному) та національному рівнях.

Кожна терористична група чи організація має свої національні, психологічні й структурні особливості, які відіграють важливу роль у процесі радикалізації. Тобто умови, за яких породжується насильство, включає в себе етнічні, релігійні, соціально-економічні та інші чинники, які являють собою потенційну загрозу для суспільства та держави[406].

У зв'язку з цим у багатьох зарубіжних країнах багато уваги приділяється проблемам запобігання національній, расовій та релігійній ворожнечі. В законодавстві більшості європейських країн використовуються такі поняття, як «дискримінація», «ксенофобія», «ісламофобія», «розпалювання національної, расової та релігійної ворожнечі». В європейських державах (наприклад, Данії, Франції, ФРН та Нідерландів) останнім часом спостеріга-

[405] Декларация о мерах по ликвидации международного терроризма: утверж. резолюц. 49/60 Генеральной Ассамблеи ООН от 9 декабря 1994 г. [Электронный ресурс] // Организация Объединенных Наций. – Режим доступа: http://www.un.org/russian/documen/declarat/terrdec1.htm.

[406] Международное сотрудничество зарубежных стран, в том числе государств — участников СНГ в борьбе с насильственньїми проявлениями зкстремизма[Текст] / Агапов П.В., Борисов С.В., Меркурьев В.В. – М., Акад. Ген. прокуратури Рос. Федерации (Научно-методический центр КСГП), 2013. – С. 6.

ється тенденція до встановлення загальних правил та процедур притягнення до відповідальності за прояви релігійної, расової та національної ворожнечі. Законодавство більшості європейських держав покликано забезпечувати захист членів релігійних груп, ознаками яких є спільність раси, національного чи етнічного походження.

Цей підхід впроваджується і в Україні. Відповідно до статті 24 Конституції України громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками.

Однією з гарантій (зокрема, кримінально-правовою) рівноправності громадян незалежно від їх національної належності чи ставлення до релігії є встановлення кримінальної відповідальності за умисні дії, спрямовані на розпалювання національної, расової чи релігійної ворожнечі та ненависті, на приниження національної честі й гідності або на образу почуттів громадян у зв'язку з їхніми релігійними переконаннями, а також на пряме чи непряме обмеження прав громадян або встановлення прямих чи непрямих привілеїв громадянам за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками[407].

Серед науковців не стихають жваві дискусії щодо ролі релігії у детермінації тероризму. Гострим дискусійним питанням залишається питання про характер та ступінь впливу релігії на терористичну діяльність у міжнародному масштабі. На жаль, сьогодні відсутні єдині підходи щодо вирішення цього питання.

Одна група дослідників вважає, що саме релігія загалом та її численні войовничі інтерпретації – джерело світогляду, що й породив таке екстремальне, релігійно санкціоноване насильство[408].

[407] Лихова С.Я. Злочини у сфері реалізації громадянських, політичних та соціальних прав і свобод людини і громадянина (розділ V Особливої частини КК України): моногр. / С.Я. Лихова. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2006. – С. 173.

[408] Pape R. Dying to Win: The strategiv Logic of Suicide Terrorism / R. Pape. – New York: Random House, 2005. – P. 46.

Інші впливові вчені вказують на те, що не всі релігії однаковою мірою провокують насильство[409].

Третя група авторів стоїть на позиції, що насправді не релігія породжує насильство; оскільки під релігійним прикриттям приховуються територіальні та політичні претензії, а релігійними символами та висловлюваннями просто маніпулюють для досягнення справжньої мети[410].

Дехто доводить, що справа не в самій релігії, а тільки в її практичному тлумаченні, яке й відіграє дуже важливу роль відтворення у свідомості терористів крайньої жертовності[411].

На думку окремих дослідників, релігія вже своєю суттю вибудовує уявний світ, розділений на сакральне та світське, на віруючих та невіруючих. Такий поділ має наслідком те, що послідовники віри забезпечені ресурсами віри, як-от: Божа благодать, потойбічне життя, рай та спасіння. Але все це тільки для тих, хто послідовно дотримується релігійних норм, а за відхилення від «праведного шляху», згідно з усіма сакральними текстами, передбачено покарання. Лідери окремих фундаменталістських релігійних течій проголошують, що всі ці благодаті будуть надані у спеціальний «золотий вік» в історії релігії, а свою мету вбачають в обов'язку нагадувати людям про обіцяний на землі рай. Єдиним способом досягнення цієї мети вважають самопожертву[412].

Деякі дослідники вважають, що річ не в самій релігії, а тільки в практичному її тлумаченні, яке й відіграє важливу роль у витворенні у свідомості терористів крайньої жертовності. Під релігійним прикриттям приховуються територіальні чи політичні претензії, а релігійними символами та висловами маніпулюють задля досягнення саме такої справжньої мети. Маніпулювання релігійними текстами й посилання на богословські авторитети в поєднанні з поданням перекрученої інформації часто використо-

[409] Sloan S. International Terrorism: Conceptual Problems and Implications / S. Sloan // Journal of Thought: an Interdisciplinary Quarterly. – 1982. – Vol. 17. – № 2. – P. 20.

[410] Гупта Д.К. Тероризм та політичне насильство: як їх розуміти / Д.К. Гупта. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2010. – С. 191.

[411] Cooper H. What is a terrorism. A psychological perspective. / Legal Medical Quarterly. – 1977. – Vol. 1. – № 1. – P. 17.

[412] Гупта Д.К. Тероризм та політичне насильство: як їх розуміти / Д.К. Гупта. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2010. – С. 89.

вується для створення емоційного дискомфорту й придушення здатності логічно мислити та тверезо оцінювати події, що відбуваються. Пропаганда ненависті та провокації зазвичай має три мети: 1) заперечення позитивної емоційної оцінки ворожої групи; 2) розпалення пристрастей: злості й страху; 3) генерування рішень, заснованих на помилкових когнітивних висновках і порочному мисленні[413].

На погляд С.Хантінгтона, саме релігійний чинник зумовлює конфлікти між цивілізаціями, оскільки релігійні відмінності є більш фундаментальними, ніж розбіжності між політичними ідеологіями й режимами внаслідок того, що вони складалися століттями. Саме тому зростає роль релігійної самоідентифікації в сучасному світі й виникають конфлікти на релігійному ґрунті[414].

На думку Д. Гупти, конфлікти на релігійному чи національному ґрунті виникають тоді, коли якась спільнота охоплена почуттям колективної образи тобто, коли люди вважають, що членів їхньої спільноти несправедливо ображують лише з тієї причини, що вони належать від народження до певної раси, релігії, мовної групи чи національності[415].

Тероризм на релігійному ґрунті виникає тоді, коли релігійна самосвідомість стає визначальною в політичному протистоянні та коли угруповання, які сповідують певну релігію, намагаються боротися проти держав, де державною є інша релігія або де панує неортодоксальний різновид цієї ж релігії (наприклад, ісламська група «Іслам-джихад»)[416]. Основною ж метою так званих релігійних терористів є визнання своєї релігії як провідної й перешкоджання діяльності інших конфесій. Найбільш радикальні групи мають на меті створення окремої держави, правові норми якої будуть замінені нормами однієї загальної для всього населення релігії.

[413] Семенюк О. Протидія ідеології насильства та тероризму / О.Г. Семенюк // Запобігання радикалізації і тероризму: міжнародний досвід і національний вимір : зб. мат-лів круглого столу / за ред. М.Г. Гуцало. – К.: НІСД, 2012. – С. 48.

[414] Huntington S. The Clash of Civilizations and Remaking the World Order / S. Huntington – N.Y.: Simon&Schuster, 1996. – С. 323.

[415] Гупта Д.К. Тероризм та політичне насильство: як їх розуміти / Д.К. Гупта. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2010. – С. 296.

[416] Глушков В. Запобігання радикалізації діяльності деструктивних сект / В. Глушков, Ю. Найдьон // Запобігання радикалізації і тероризму: міжнародний досвід і національний вимір: зб. мат-лів «круглого столу» / за ред. М.Г. Гуцало. – К.: НІСД, 2012. – С. 66.

Сучасний тероризм, який створений на релігійному ґрунті, виходить за межі релігії, оскільки терористи, які називають себе істинними прихильниками віри, самі порушують священні закони. Їх інтереси тісно сплітаються з інтересами різних угруповань, об'єднаних на ґрунті боротьби меншості проти більшості, створюючи передумови формування групової суспільної свідомості[417]. Незважаючи на те, що релігійне мучеництво, гіпернаціоналізм та економічно-класова боротьба є надто різними ідеологіями, їхнє коріння проростає з однієї бази – фундаментальної потреби людей належати до більшої спільноти.

Не можна не помітити, що за останні роки посилилося роз'єднання світових релігій, що пов'язано з тотальним включенням релігії у сферу політики. Це також пов'язано з виникненням псевдо-релігійних і таких, що використовують релігійні вчення з політичною метою, організацій. Такі організації зумовлюють поділ всього соціуму на множинність груп, організацій, антагоністично налаштованих одна до одної. Останніми роками особливу стурбованість викликає діяльність релігійних культів деструктивного спрямування – деструктивних сект, які створюють реальну загрозу правам і свободам людини. Деструктивні секти визначаються як особливі організації авторитарного типу, лідери яких, прагнучи до влади над своїми послідовниками та до їхньої експлуатації, приховують свої справжні наміри під релігійним, політико-релігійним, психотерапевтичним, оздоровчим, освітнім, науково-пізнавальним, культурологічним та іншим прикриттям[418].

Зауважимо, що групи не утворюються спонтанно. Саме існування різних соціальних, культурних, релігійних та етнічних ідентичностей ще не формує групи, які боротимуться за отримання певних колективних благ за допомогою тероризму. Чинники ідентичності, навіть підкріплені колективним почуттям образи, все ж є лише необхідною, але не достатньою умовою такого розвитку подій[419].

[417] Назаретян А.П. Терроризм, религия и задачи современного воспитания [Електронний ресурс]. – Рижим доступа : http://www.evolbiol.ru/nazaretyan2010.htm.

[418] Глушков В. Запобігання радикалізації діяльності деструктивних сект / В. Глушков, Ю. Найдьон // Запобігання радикалізації і тероризму: міжнародний досвід і національний вимір: зб. мат-лів «круглого столу» / за ред. М.Г.Гуцало. – К. : НІСД, 2012. – С. 65.

[419] Гупта Д.К. Тероризм та політичне насильство: як їх розуміти / Д.К. Гупта. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2010. – С. 99.

Історія свідчить, що незважаючи на те, що майже весь світ живе в державних спільнотах, які є багатонаціональними, багатокультурними, все ж деякі з них визначають себе винятково на підставі якоїсь однієї «національної ідентичності». На думку Д. Гупти, корені національної, етнічної, расової та кланової ідентичності так само проростають із цієї ж нашої потреби формувати групи та діяти в її інтересах. Однак об'єднання в такі групи забезпечене, окрім цього, ще одним, набагато потужнішим джерелом колективної ідентичності, яка відразу бере у свої обійми всіх, хто народився в такій спільноті. Члени таких спільнот не повинні робити нічого спеціального, щоб бути прийнятими до них, вони визнаються такими відразу, і відразу отримують право на свою частку подальших колективних здобутків та можливих принижень, як реальних, так і міфічних[420]. Отже, сильне відчуття колективної ідентичності є інструментом, який уміло використовують лідери терористичної діяльності.

Те, що етнічну чи національну ідентичність груп, які у великих державах перебувають у меншості, часто пов'язують з релігійними відмінностями — факт відомий. Можна, наприклад, згадати католицьку меншину в Північній Ірландії – меншину тих, хто сповідує індуїзм (Hindu) серед більшості буддистського населення Шрі-Ланки, або ж меншину сикхів (Sikh) серед більшості тих, хто сповідує індуїзм в Індії.

Все це приклади того, що релігійні та національні прояви тісно переплетені. Проте жодна з цих груп навіть не наближається за своїми деструктивними можливостями до ісламських угруповань, що діють по всьому світу. Жодна з груп, які діяли впродовж усієї історії людства, не мала сили вмертвити стількох людей відразу, як це сталось 11 вересня 2001 року.

Події останнього часу свідчать, що радикальний іслам здійснює свою експансію у чотирьох напрямах: 1) у формі створення масової ісламістської бази в країнах поширення ідеології конкретного напряму ісламу – ваххабистського – серед мусульман інших напрямів; 2) створення релігійно-політичних організацій ісламістської спрямованості (наприклад, «Джихад», «Ісламська група»),

[420] Там само. – С. 92.

які є опозиційними до ісламського духовенства; 3) створення ісламістських плацдармів в зоні слабкого державного контролю за національними територіями окремих країн (південь Лівану, райони Афганістану)[421].

Ми поділяємо стурбованість експертів про зростання рівня терористичної загрози, яка виходить з радикального ісламу, але така загроза стає свого роду побічним продуктом «розвитку мусульманського світу». Не можна не відзначити, що сучасний ісламський виклик є наслідком посилення конфронтації цивілізацій.

Тоді як твердження, що мусульманська цивілізація конфліктує з усім світом, уже є невірним за своєю сутністю і неминуче призводить до втягування світової спільноти у міжцивілізаційне протистояння та ескалацію тероризму. Незважаючи на наявність радикального насильницького ісламізму, який значною мірою формує уявлення Заходу стосовно сутності ісламу, більшість мусульманських священнослужителів активно виступають проти насильства. При цьому сучасна мусульманська думка беззаперечно засуджує тероризм, виправдовуючи його лише як спосіб захисту релігії. Отже, вважаємо, що спроби зробити будь-яку релігію, зокрема іслам, релігією сучасного тероризму позбавлені підстав.

Не вдаючись до більш детального аналізу ролі релігії у формуванні терористичних настроїв, можна зазначити, що релігійність, яка лежить в основі тероризму, не є обов'язковим детермінуючим чинником, як це вважають деякі кримінологи. Розглядаючи ж релігійний чинник і механізм його впливу на виникнення тероризму, необхідно виходити зі складного характеру релігії як соціального явища, що багатофункціонально впливає на різні сфери життя. Не викликає здивування той факт, що будь-яке обговорення існування зла, яке простежується у людській поведінці, бере свій початок саме в релігійних поясненнях. Серед багатоманітності функцій релігії (дезінтегруюча, інтегруюча, компенсаторна,

[421] Рамазанов Р.О. Концептуальные основы и современная практика исламистского терроризма в зоне конфликта : автореф. дисс. канд. полит. наук : 23.00.02 / Р.О. Рамазанов ; Моск. гос. ин-т междунар. отношен. (Ун-т) МИД РФ. – М., 2006. – Режим доступа : http://www.dissercat.com/content/kontseptualnye-osnovy-i-sovremennaya-praktika-islamistskogo-terrorizma-v-zone-konflikta. – Заголовок с экрана.

комунікативна, політична, регулятивна, світоглядна) варто виділити культурну, за допомогою якої релігія впливає, використовуючи релігійно-філософські доктрини, на свідомість людей, формуючи в них загальні уявлення про зло, а також і про благе, мудре і всемогутнє правління Бога[422]. Враховуючи велику кількість релігій у світі, та, відповідно чисельність поглядів у них на причини злочинів, констатуємо багатоманітність релігійних поглядів на причини злочинної поведінки, що викликає необхідність їх дослідження, систематизації та подальшої характеристики з метою вивчення детермінації злочинності. Не дивлячись на божественне визначення характеру життя людини, не можна виключити свободу вибору нею того чи іншого варіанту поведінки. Не можна не брати до уваги особистісні якості людини – чинники лише індивідуальні і неповторні. Водночас, саме релігійний чинник набуває важливого значення у формуванні суб'єктивних ціннісних орієнтацій людини, які впливають на її поведінку.

Націоналізм, як і релігія, часто стає джерелом конфліктів. Релігійна ідентичність часто формується навколо конкретних етнічних ліній та містить також суттєву складову щодо економічної рівності, а націоналізм, у свою чергу, часто поєднується з конкретним віросповіданням[423].

Прогалиною у літературі є те, що релігія, націоналізм як ідеології в детермінаційному комплексі терористичної злочинності розглядаються окремо, а змішаним ідеологіям приділяється недостатньо уваги.

При формуванні терористичної ідеології її підґрунтям можуть бути націоналізм, клерикалізм, сепаратизм, політичний екстремізм, а іноді просто фантастична ідея, побудована на релігійних викривленнях новомодних сектантських течій. У політичній площині ідеологію тероризму прийнято розглядати як сукупність ідеологічного обґрунтування: 1) застосування насильства під час політичної боротьби; 2) механізму політичного шантажування,

[422] Нежурбіда С. Етіологія злочину : Теорії, аналіз, результат : монографія / Сергій Нежурбіда. – Чернівці : Друк Арт, 2013. – С. 158.

[423] Гупта Д.К. Тероризм та політичне насильство: як їх розуміти / Д.К. Гупта. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2010. – С. 191.

силового протистояння владі; 3) політичної стратегії і радикального політичного курсу, який реалізується терористичними засобами; 4) використання декларативності, резонансу, даних про політичну нестабільність (як реальних, так і вигаданих); 5) застосування у своїх цілях соціокультурних та політичних характеристик суспільства[424].

Найбільш потужним чинником виступає національна ідея, навколо якої виникають конфлікти. Слід погодитись з думкою, що, з огляду на кінцевий результат, і релігія, і націоналізм слугують лише базою, навколо якої відбувається об'єднання людей з іншою, ніж у решти ідентичністю. Попри те, що релігійне мучеництво, гіпернаціоналізм є надто різними ідеологіями, їхні корені проростають з одного ґрунту – фундаментальної потреби людини належати до більшої спільноти[425].

Специфіка ідеологій соціальних, національних, расових рухів, що використовують терористичні методи, потребує з'ясування та детального вивчення, а прояви конфліктів на соціальному, релігійному, расовому, національному ґрунті мають ретельно відстежуватися.

Виважена державна політика у сфері запобігання тероризму має враховувати інтереси всіх націй та релігійних груп, а своєчасне вирішення соціальних протиріч, що виникають на цьому ґрунті, є важливою умовою соціального розвитку будь-якої держави. Визначальним має стати формування антикримінальної культури як засобу розв'язання конфліктів.

[424] Васнецова А.С. Идеология терроризма / Васнецова А.С. // Социодинамика. – 2014. – № 12. – С. 56.

[425] Гупта Д.К. Тероризм та політичне насильство: як їх розуміти / Д.К. Гупта. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2010. – С. 163.

РОЗДІЛ 4.
ОСНОВНІ КРИМІНОЛОГІЧНІ РИСИ ОСОБИ ТЕРОРИСТА ТА ПОТЕРПІЛИХ ВІД ТЕРОРИЗМУ

4.1. Терористи в контексті проблеми визначення феномену особи злочинця

Одним із центральних питань кримінології є визначення негативних рис, властивостей, типологічних особливостей особи, яка вчинила злочин, інакше кажучи, – злочинця. Відзначається, що особа злочинця служить відправною точкою аналізу причин злочинної поведінки й основним об'єктом профілактичного впливу з метою її запобігання[426].

Людство давно шукає відповідь на запитання: «Чи існують такі властивості людини, маючи які, вона здатна вчинити злочин[427]?». Кримінологи намагалися і намагаються встановити властивості, які притаманні саме особі злочинця. Якщо встановити, що такі властивості мають місце, відразу знімається питання щодо існування особливого феномену особи злочинця, оскільки «немає сенсу вести мову про особу злочинця, якщо їй не притаманні властивості, відмінні від властивостей тих, хто не вчиняє злочинів»[428].

Для розуміння цих питань слід спочатку визначитися з термінами, зокрема з поняттям «особа», його співвідношенням із пов'язаним поняттям «людина» та висвітлення, поряд з поняттям «особа», окремого поняття «особистість».

Поняттям «людина» визначається самостійна соціальна цінність, якою є представник людської популяції в цілому, прояв живої природи та тваринного світу. Головними відмінностями людини як живої істоти є мислення, здатність до пізнання самого себе й

[426] Храмцов О.М. Особистість злочинця та практичне значення її кримінологічного аналізу / О.М. Храмцов // Вісн. Нац. ун-ту внутр. справ. – 2004. – Вип. 26. – С. 64.

[427] Костенко А.Н. Социопатия личности как криминогенный фактор / А.Н. Костенко // Наука і правоохорона. – 2008. – № 1. – С.70.

[428] Абельцев С.Н. Личность преступника и проблемы криминального насилия / С.Н. Абельцев. – М.: ЮНИТИ-ДАНА : Закон и право, 2000. – С. 10.

навколишнього світу та свідома активність, передусім діяльнісна, у пізнанні останнього та його перетворенні в інтересах людини[429].

Поняття «людина» часто вживається в іншому значенні – «особа», «особистість». Зазначені терміни часто вживаються в окремому значенні. Так, особу визначають як образ (обличчя) людини, яким вона постає в суспільних відносинах, яким її сприймають учасники цих відносин, суспільної активності та діяльності[430].

Що стосується терміну «особистість», то він вживається для визначення соціальної складової особи, риси якої формуються та обумовлюються в процесі життєдіяльності. Щодо здійснення діяльнісних видів людської активності в юридичній літературі, поряд з визначенням «особа», часто вживається термін «суб'єкт», «суб'єкт злочину», «суб'єкт суспільних відносин», «суб'єкт запобіжної діяльності». Певною мірою це порушує уніфікацію термінології на міжгалузевому рівні.

Людина не набуває свою особистість від народження, вона «випрацьовується» у процесі соціального формування особи[431]. Лише в процесі свого життєвого розвитку й соціалізації людина стає суб'єктом суспільних відносин. Це відбувається тому, що в момент народження та перші місяці життя людина по суті являє собою просто живу істоту, наділену лише окремими інстинктами, як-от: бажання поїсти, поспати та деякими іншими. Формування особи відбувається поступово, що значною мірою обумовлюється її знаходженням у соціальному середовищі та тісною взаємодією з ним. Особа набуває соціальних якостей тією мірою, якою процес соціалізації відповідає умовам, що визнаються в суспільстві нормальними, тобто відповідають його соціальним нормам.

У правових джерелах превалює філософсько-соціологічний підхід, відповідно до якого особистість злочинця визначається як сукупність соціально-типових ознак, що сформувалися у проце-

[429] Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: у 3 кн. / А.П. Закалюк. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. – Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. – С. 233-234.

[430] Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: у 3 кн. / А.П. Закалюк. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. – Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. – С. 235.

[431] Там само. – С. 235.

сі неблагополучного соціального розвитку особи, відрізняються своєю соціальною неприйнятністю, обумовлюють криміногенну мотивацію та кримінальну активність особи, безпосередньо сприяють вчиненню злочину.

Сьогодні немає єдності поглядів щодо формулювання єдиного системного поняття «особа злочинця». Активні пошуки науковців, які пов'язані зі спробами аргументувати існування особи злочинця свідчать, що вони не залишають надії вирізнити в цій особі ту специфічну властивість, яка підтверджувала б самобутність і самостійність цього феномену[432]. Водночас, жодному з визначень стосовно особи злочинця не можна віддати перевагу, бо те, що вважається типовим і визначальним для злочинців однієї категорії, не є таким для інших видів злочинів. Тому ми не будемо аналізувати достовірність багатьох визначень особи злочинця. Розглянемо лише найбільш поширені підходи з доктринальним баченням цього феномена кримінологами.

Поширеним є погляд на особу злочинця крізь призму негативних рис і властивостей. Наприклад, Ю.М. Антонян зазначає, що особі злочинця як типу властиві антисуспільні погляди, негативне ставлення до моральних цінностей і схильність до вибору суспільно небезпечного шляху для задоволення своїх потреб або не виявлення необхідної активності в запобіганні негативному результату[433]. Н.С. Лейкіна також стверджує, що особа злочинця – це особа людини, яка вчинила злочин внаслідок властивих їй поглядів, негативного ставлення до суспільних інтересів і вибору суспільно небезпечного шляху їх реалізації[434]. Прихильники такого підходу іноді роблять застереження, що антисуспільні погляди й орієнтації, яскраво виражена індивідуалістична спрямованість притаманні не всім без винятку особам, які вчиняють злочини[435]. Дійсно, таке застереження заслуговує на увагу, оскільки далеко не

[432] Батиргареєва В.С. Рецедивна злочинність в Україні: соціально-правові та кримінологічні проблеми : моногр. / В.С. Батиргареєва. – Х.: Право, 2009. – С. 225.

[433] Антонян Ю.М. Криминология : избр. лекции / Ю.М. Антонян. – М.: Логос, 2004. – С. 76.

[434] Лейкина Н.С. Криминология о преступнике / Н.С. Лейкина. – Л.: Знание, 1978. – С. 9.

[435] Криминология и профилактика преступлений: учебник / под ред. А.И. Алексеева. – М.: МВШМ МВД СССР, 1989. – С. 97; Криминология: учебник. – Алматы: ТОО «Казыгурт баспасы», 2006. – С. 91.

у всіх випадках вчинення злочину особою може свідчити про усталеність її антисуспільної спрямованості, відмінність її соціальних орієнтацій від особи, яка не вчиняла злочин. Ми не поділяємо думку, що всі особи, які вчинили злочини, повинні від природи бути обов'язково «наділені» якими-небудь негативними рисами і властивостями. Деякі риси притаманні й законослухняним громадянам, які не вчиняли злочин. Але справа в питанні: в чому ж полягає своєрідність особи злочинця, яка дозволяє відмежувати її від особи незлочинця?

Слід підкреслити, що за своєю соціальною сутністю кожна особа є індивідуальною. Її природні властивості рефлексії, генотип, його стандарти і матриці, здібності впливають на притаманне індивідуально їй сприйняття та засвоєння зовнішніх впливів, включаючи соціальний. Через це суспільний вплив за своїм значенням та результатами виявляється індивідуально неоднаковим у різних осіб[436]. Неоднаковість соціального змісту особи, тобто її особистості, яка обумовлюється індивідуально особливим поєднанням зовнішніх впливів та їхнього внутрішнього сприйняття, впливає на індивідуальний зміст та міру її соціалізації, індивідуальної свідомості, співвідношення суспільно прийнятних та неприйнятних елементів[437].

Злочин є наслідком, реалізацією криміногенних особливостей особи, яка взаємодіє з ситуативними факторами. Розуміння суспільної небезпечності, згідно з яким людина, яка володіє схожими якостями може вчинити злочин, не передбачає фатальності злочинної поведінки. Ця якість лише може бути реалізована у поведінці, зміст якої залежить як від самої особи, так і від обставин, здатних перешкоджати такій поведінці[438].

В кримінології ще в радянський період набула активного розвитку теза про суспільну небезпечність як головну відмінність особи злочинця від особи не злочинця. Властивість суспільної не-

[436] Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: у 3 кн. / А.П. Закалюк. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. – Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. – С. 237.

[437] Там само.

[438] Антонян Ю.М. Личность преступника как объект научного изучения / Ю.М. Антонян, В.Н. Кудрявцев, В.Е. Эминов. – СПб. Изд-во: «Юридический центр Пресс», 2004. – С. 14.

безпечності особи злочинця як головної якості стала відправною точкою в багатьох визначеннях поняття «особа злочинця».

Категорія суспільної небезпечності піддавалася глибокому аналізу в юридичних науках кримінального права, кримінології, адміністративного права. В інтересах дослідження не має можливості детально на цьому зупинятися. Виділимо лише основні висновки щодо суспільної небезпечності як головної якості «особи злочинця».

У спеціальних джерелах суспільну небезпечність особи злочинця розглядають як: а) її соціальну сутність, властивість, що має порівняно усталений характер; б) інтегративну, системну якість даної особи, що визначає її особливості як соціального типу; в) певні негативні риси, які повністю або частково виявилися у вчиненому злочині; г) суттєвий і необхідний компонент її соціальної характеристики[439].

Водночас, при розкритті змісту суспільної небезпечності особи в теорії кримінального права і кримінології є цілий ряд спірних питань.

Прихильники концепції суспільної небезпечності наражаються на активні заперечення, суть яких зводиться до такого, що: 1) суспільна небезпечність є не властивістю особи злочинця, а саме злочину, оцінка якого лише переноситься на особу, яка його вчинила[440]; 2) відмінності між злочинцями і законослухняними особами не суттєві з точки зору їх суспільної небезпечності[441];

[439] Волженкин Б.В. Общественная опасность личности как криминологическая и уголовно-правовая категория / Б.В. Волженкин // Теоретические проблемы учения о личности преступника: сб. научн. тр. / редкол.: Г.В. Антонов-Романовский, В.К. Звирбуль, К.Е. Игошев, А.Б. Сахаров. – М.: Изд-во Всесоюз. ин-та по изуч. причин и разраб. мер предупреждения преступности, 1979. – С. 73. Дагель П.С. Учение о личности преступника в советском уголовном праве: учеб. пособие / П.С. Дагель. – Владивосток: Изд-во Дальневост. гос. ун-та, 1970. – С. 21. Лейкина Н.С. Криминология о преступнике / Н.С. Лейкина. – Л. : Знание, 1978. – С. 9; Игошев К.Е. Типология личности преступника и мотивация преступного поведения / К.Е. Игошев. – Горький: Горьк. ВШ МВД СССР, 1974. – С. 19. Сахаров А.Б. Об антисоциальных чертах личности преступника / А.Б. Сахаров // Сов. государство и право. – 1970. – № 10. – С. 113–116.

[440] Яковлев А.М. Теория криминологии и социальная практика / А.М. Яковлєв ; отв. ред. В.Н. Кудрявцев. – М.: Наука, 1985. – С. 90-92.

[441] Селлин Т. Социологический подход к изучению преступности / Т. Селлин // Социология преступности. Современные буржуазные теории: сб. ст.: / пер. с англ. А.С. Никифорова, А.М. Яковлєва; ред. вступ. ст. Б.С. Никифорова, В.Н. Кудрявцева. – М.: Прогресс, 1966. – С. 27–38.

3) це прямий шлях до теорії небезпечного стану особи, з якого неважко звернути й до превентивного кримінального права із застосуванням заходів безпеки[442].

Невирішеним залишається й питання про час, природу і якісну належність самої суспільної небезпечності. Із цього приводу в кримінально-правовій літературі існує три точки зору.

Одна з них зводиться до того, що суспільна небезпечність виникає й існує до вчинення злочину[443]. Прихильники другої точки зору стверджують, що суспільна небезпечність виникає тільки в момент вчинення злочину[444]. За висловленою ще однією точкою зору, суспільна небезпечність може існувати як після вчинення злочинних дій, так і до них[445].

У літературі домінує точка зору, згідно з якою поняття «особа злочинця» має часові межі: виникає з моменту визнання вироком суду факту вчинення злочину та закінчується з відбуттям покарання. Зрозуміло, що не можна називати особу злочинцем та характеризувати її як злочинця до набуття обвинувальним вироком законної сили, але сукупність соціально типових ознак, що відрізняють особу злочинця від інших осіб, не з'являються одночасно. Ці ознаки, як обґрунтовано зазначає А.П. Закалюк, накопичуються поступово, протягом тривалого часу, коли кількісні показники негативних рис перетворюються у нові негативні якості, що набувають суспільної небезпечності, обумовлюють криміногенну мотивацію і в певний момент реалізуються у вчиненні злочину[446]. Таким чином, риси й ознаки особи злочинця з'являються задовго до того, як вони зрештою реалізуються у вчиненні злочину. Так само ці риси не зникають водночас після відбуття покарання. Має

[442] Карпец И.И. Проблемы преступности [Текст] / И.И. Карпец. – М. : Юрид. лит., 1969. – С. 101.

[443] Сахаров А.Б. Учение о личности преступника / А.Б. Сахаров // Сов. государство и право. – 1968. – № 9. – С. 69.

[444] Даньшин И.Н. Преступность: понятие и общая характеристика, причины и условия: учеб. пособ. / И.Н. Даньшин – К. : УМК ВО, 1988. – С. 123–124.

[445] Филимонов В.Д. Общественная опасность личности преступника. Предпосылки, содержание, критерии / В.Д. Филимонов ; отв. ред. А.Л. Ременсон. – Томск: Изд-во Томск. ун-та, 1970. – С. 167.

[446] Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика : у 3 кн. / А.П. Закалюк. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. – Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. – С. 239.

пройти певний період часу, коли ознаки особи злочинця зміняться в соціально прийнятному напрямі та втратять свою соціальну типовість особи злочинця[447].

У спеціальних джерелах суспільну небезпечність розглядають, по-перше, як властивість самої особи злочинця, що полягає в реальній загрозі вчинити новий злочин, а, по-друге, як процес взаємодії з конкретною обстановкою, що призводить до вчинення злочинних діянь, якими, власне, й реалізується загроза[448]. Доцільно звернути увагу на кілька моментів, що свідчать про складність самої категорії «суспільна небезпечність».

Перший момент, пов'язаний із феноменом суспільної небезпечності полягає в тому, що вона як властивість, пов'язана з погрозою вчинення злочину. Тут важко відповісти на питання, де ж у такому разі провести межу між особою незлочинця і особою злочинця, в яких присутня потенційна суспільна небезпечність. Слід погодитися з думкою А.П. Закалюка, що суспільна небезпечність може мати різний ступінь (глибину), за яким можна провести межу між особою злочинця і рештою інших осіб, про яких не можна однозначно стверджувати, що вони становлять особливий тип людини, який називають терміном «особа злочинця». Тому соціальна сутність особи, яка вчинила злочин («особа злочинця»), визначається антисуспільною спрямованістю і суспільною небезпечністю її особистості, які досягли певного ступеня (глибини)[449].

Другий момент, на який необхідно звернути увагу під час з'ясування сутності розглядуваного поняття, полягає в тому, чи можна ознаки, якості, особливості особи, які передують вчиненню злочину, відносити до особи, яка не вчиняла злочин. Заперечуючи правомірність такого ретроспективного підходу, пропонувалося розуміти, що: до вчинення злочину є інша особа, яка лише

[447] Там само. – С. 239–240.

[448] Игошев К.Е. Типология личности преступника и мотивация преступного поведения / К.Е. Игошев. – Горький: Горьк. ВШ МВД СССР, 1974. – С. 18-19. Филимонов В. Д. Общественная опасность личности преступника. Предпосылки, содержание, критерии / В.Д. Филимонов; отв. ред. А.Л. Ременсон. – Томск : Изд-во Томск. ун-та, 1970. – С. 34.

[449] Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика : у 3 кн. / А.П. Закалюк. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. – Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. – С. 240.

«з певною мірою вірогідності здатна за певних умов вчинити злочин[450]; при ретроспективному підході вивчається існування особи злочинця «в іншій якості», не сама ця особа, а її кримінологічні особливості[451]. Дуже сумнівно говорити про особу злочинця у всіх без винятку випадках до вчинення нею злочину. Оскільки, які б негативні властивості та риси не були б властиві людині, далеко не завжди вони спонукають її вчинити злочин. Разом з цим не можна не погодитися з думкою, що особам до вчинення злочину властиві ті чи інші ознаки, які відрізняються від особи злочинця іншою мірою суспільної небезпечності та антисоціальної спрямованості. Остання є психологічною категорією, хоча у кримінології ця категорія давно вживається як змістовна основа для узагальненої характеристики особистості злочинця, а також осіб, які вчиняють інші неправомірні або аморальні вчинки.

Третій момент, пов'язаний із феноменом суспільної небезпечності, полягає в тому, що суспільна небезпечність залежить від тієї ситуації, у якій соціально негативні або несприятливі риси особи складаються, взаємодіють з останньою. На всіх етапах соціального розвитку особи формування її особистості не відбувається окремо, а значною мірою обумовлюється знаходженням особи в соціальному середовищі та тісною взаємодією з ним. Найбільше значення у цьому плані має взаємодія з безпосереднім середовищем, яке опосередковує вплив мікросередовища на формування індивідуальних соціально-психологічних якостей особи. Негативний вплив мікросередовища, елементів індивідуального буття, індивідуальної психології та детермінації її злочинних проявів буде розглянуто в наступному підрозділі роботи. Зауважимо, що соціальні риси особи формуються та обумовлюються її суспільними стосунками. Разом з цим є випадки, коли вказані риси не є визначальними, однак злочин усе ж таки вчиняється (наприклад, необережні злочини або навіть умисні невеликої тяжкості)[452].

[450] Кузнецова Н.Ф. Криминология как наука / Н.Ф. Кузнецова // Сов. юстиция. – 1970. – № 2. – С. 9.

[451] Миньковский Г.М. Личность преступника и методы ее изучения / Вопр. сов. криминологии / Г.М. Миньковский // Материалы науч. конф. Всесоюз. ин-т по изучению и разраб. мер предупр. преступности. – М., 1976. – Ч. 1. – С. 48–51.

[452] Батиргареєва В.С. Рецедивна злочинність в Україні: соціально-правові та кримінологічні проблеми : моногр. / В.С. Батиргареєва. – Х. : Право, 2009. – С. 233.

Хоча суспільна небезпечність являє собою досить абстрактне, теоретичне, а багато в чому оціночне поняття, ми погоджуємося з думкою, що в особі злочинця вона все ж таки присутня, оскільки ступінь її концентрації, а відповідно її можливого прояву в особі злочинця значно підвищений порівняно з людиною, яка не вчиняла злочин[453].

Треба відмітити: хоча аналіз існуючих наукових поглядів щодо цієї проблеми і свідчить про наявність серйозних досліджень стосовно суспільної небезпечності особи злочинця, проте теза про таку небезпечність, притаманну цій особі, продовжує викликати активну дискусію.

У зарубіжній кримінології майже не використовується категорія «особа злочинця». Замість цього вживається термін «злочинець», «правопорушник», «девіант», «деліквент», «соціопат».

Іноді поряд з поняттям «особа злочинця» вживають термін «криміногенна особа». На думку О.М. Костенка, поняття «особа злочинця» обмежує дослідника пізнанням особистісних властивостей людини, що вже стала злочинцем (що вчинила злочин), а поняття «криміногенна особа» передбачає існування у людини спеціальних властивостей, здатних породжувати виключно кримінальну поведінку і ніщо інше, а це не відповідає дійсності[454]. Це дає підставу для виділення поняття «соціопатична особа», зміст якого спрямовує дослідника на пізнання тих характеристик особи, які можуть у майбутньому виявитися у вигляді вчинення людиною злочину.

Відповідно до принципу соціального натуралізму соціопатія особи — це неузгодженість волі та свідомості людини з природними законами соціального життя людей. Ця неузгодженість призводить волю у стан сваволі, а свідомість — у стан ілюзій, утворюючі так званий «комплекс сваволі та ілюзій». Саме цей комплекс і робить людську особу «соціопатичною особою». Цей комплекс є загальним «зародком» для усіх проявів соціальної патології, одним із яких і є злочинність. Тому шукати які-небудь специфічні «криміногенні» властивості особи, що є «зародком» лише злочин-

[453] Там само. – С. 231.

[454] Костенко О. Концепція модернізації кримінології у світлі соціального натуралізмі (про основи «натуралістичної» кримінології) [Текст] / Костенко О. // Право України. – 2009. – №7. – С. 35.

ності, було б методологічною помилкою. Звідси також випливає, що до вчинення злочину не існує в особи «криміногенних» властивостей, але існують «соціопатичні» властивості, які за певних умов можуть виявлятися у вигляді злочину[455].

За справедливим висловленням О.М. Костенко, всі, хто вчиняє злочини, мають комплекс свавілля й ілюзій, однак не всі, хто має подібний комплекс, вчиняють злочини[456]. Отже, для правильного розуміння злочину у світлі концепції комплексу сваволі та ілюзій, який створює соціопатичну особу, слід мати на увазі таке: 1) не всі, хто має комплекс сваволі та ілюзій, тобто є соціопатичними особами, скоюють злочини — люди можуть проявляти цей комплекс і в інших видах соціальної патології, так і не скоївши ніколи в житті злочин, якщо для кримінального прояву комплексу сваволі та ілюзій не настали умови; 2) злочин може бути не лише проявом комплексу сваволі та ілюзій, тобто соціопатії особи, а й проявом ексцесу особи, яка перебуває у стані соціономії[457].

Важливо відмітити, що злочинці, на відміну від законослухняних осіб, погано засвоюють вимоги правових і моральних норм, приписи яких на них майже не впливають. Вони не сприймають вимоги нормативного контролю, а тому їх суб'єктивна оцінка формується не з позиції соціальних вимог, а з позиція власного Я, виходячи з особистих інтересів, симпатій, проблем, переживань тощо[458]. Ці характерологічні риси ускладнюють зовнішню соціалізацію, натомість стимулюють розвиток рис індивідуального егоцентричного характеру, які закладають основу індивідуально-психологічного комплексу, який, сприймаючи негативні впливи середовища, стає причиною безпосереднього обумовлення криміногенної мотивації, мотиву та наміру вчинення злочину[459].

[455] Костенко О. Концепція модернізації кримінології у світлі соціального натуралізмі (про основи «натуралістичної» кримінології) / О. Костенко // Право України. – 2009. – № 7. – С. 35.

[456] Костенко А.Н. Социопатия личности как криминогенный фактор / А.Н. Костенко // Наука і правоохорона. – 2008. – №1. – С. 73.

[457] Костенко О. Концепція модернізації кримінології у світлі соціального натуралізмі (про основи «натуралістичної» кримінології) / О. Костенко // Право України. – 2009. – № 7. – С. 36–37.

[458] Антонян Ю.М. Личность преступника как объект научного изучения / Ю.М. Антонян, В.Н. Кудрявцев, В.Е. Эминов. – СПб: Изд-во: Юридический центр Пресс, 2004. – С. 28.

[459] Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: у 3 кн. / А.П. Закалюк. – К.: Ін Юре, 2007. – Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. – С. 195.

При переході на особистісний, морально-психологічний рівень індивідуальні психологічні особливості, зокрема ті, що розвинулися на ґрунті соціальної дезадаптації людини у середовищі, ускладнюють та викривляють нормальне психологічне формування особистості, сприяють розвитку її соціальної збоченості, становленню антисуспільної спрямованості. Останнє відбувається переважно через формування індивідуалістичної психології, яка є основою і безпосередньою причиною більшості злочинних проявів[460]. Зазначене породжує процес відчуження особи від суспільства та його цінностей, великим впливом на неї малих груп, їх ізоляцією від суспільства.

У сучасній кримінологічній літературі зазначається, що згадані процеси ведуть до психологічної, а згодом і до соціальної дезадаптації людини у середовищі, до нерозвиненості суспільно прийнятних інтересів, цінностей, форм активності і, навпаки, до стимулювання елементів суспільної свідомості з ознакою неприйнятності, а через їх поглиблення – до суспільної небезпечності[461].

У терористів суспільна небезпечність як властивість пов'язана з існуванням, як правило, стійкої антисоціальної установки, що зумовлює злочинний спосіб мислення, специфічний погляд на суспільство і своє місце в ньому, поділ довколишніх людей на «своїх» і «чужих», слідування злочинним ідеалам, традиціям тощо. Це підтверджується іншими дослідженнями. Зокрема відмічається, що характерною рисою психології терористів є наявність у їхній свідомості антисоціальної установки[462]. Інші дослідники дійшли висновку про екстремістський тип свідомості терористів[463]. Дослідження доводять, що їх суспільна небезпечність формується до вчинення злочину, а іноді зберігається й після відбування покарання, коли навіть немає підстав говорити про суб'єкта злочину, в межах якого існує особа злочинця (йдеться про часові межі з моменту вчинення злочину й до відбуття покарання). З огляду на особливу небезпечність терористичної діяльності, проблема

[460] Там само

[461] Там само.

[462] Ольшанский Д. Психология терроризма / Д. Ольшанский. – СПб.: Питер. 2002. – С. 355.

[463] Витюк В.В. «Левый» терроризм на Западе: история и современность / В.В. Витюк, С.А. Эфиров; отв. ред. Г.В. Осипов. – М.: Наука, АН СССР, Ин-т социол. исслед., 1987. – С. 257–259.

висвітлення кримінологічних ознак засудженої особи терориста залишається актуальною.

Відмітимо, що суспільна небезпечність має усвідомлений характер, що обумовлює криміногенну мотивацію та кримінальну активність особи. По-перше, мотив та кримінальна активність, які традиційно виокремлюються кримінологами в структурі особи злочинця, обумовлюються в її специфічному способі мислення при обранні цілей, способів і засобів їх досягнення, очікуванні злочинних наслідків. По-друге, віднесення людини до особи злочинця передбачає його зв'язок зі злочинним середовищем, в якому функціонують певні правила, стандарти поведінки, традиції, відмінні від загальноприйнятних стандартів законослухняної поведінки. По-третє, важливим моментом у формуванні кримінальної мотивації терористів є конфліктні стосунки між певними соціальними групами. По-четверте, про особу злочинця можна стверджувати, коли він намагається задовольнити свої потреби та інтереси злочинним шляхом. По-п'яте, ступінь актуальності проблеми віднесення людини до особи злочинця визначається вчиненням нею умисного злочину. Останній (вчинення злочину терористичного характеру або терористичної акції) нерідко виділяють як основний критерій суспільної небезпечності особистості терориста[464].

Відзначимо, що факт вчинення злочину дещо актуалізує проблему віднесення певної людини до особи злочинця. Але навряд чи суспільну небезпечність особи терориста можна обмежувати лише основним критерієм вчинення умисного злочину певного виду. Вважаємо, що названі вище критерії суспільної небезпечності тільки в комплексі дозволяють у цілому стверджувати про існування специфічного соціального різновиду особи терориста.

При цьому до вчинення терористичного злочину виділення особи злочинця вбачається проблематичним, оскільки риси й ознаки, що відрізняють особу злочинця від інших осіб не з'являються одномоментно, можуть існувати як до вчинення злочину, так і після чи під час його вчинення, а формуються протягом тривалого часу, реалізуються у вчиненні злочину, але не зникають в момент

[464] Пешков М.С. Меры безопасности в системе противодействия терроризма: автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. юрид. наук: 12.00.08 / М.С. Пешков. – Красноярск, 2006. – С. 11.

відбуття покарання. Збереження суспільної небезпечності особи терориста фактично на невизначений строк пов'язана з погрозою вчинення нового терористичного злочину, що свідчить про особливий соціальний портрет терориста.

Говорячи про особливу небезпечність терористів не можна не згадати про їх агресію. Згадаймо хоча б положення теорії деструктивності Е. Фромма, який, досліджуючи види феномена агресії, зробив висновок, що в людині біологічно запрограмованою є оборонна (доброякісна) агресія. При цьому найбільш крайнім проявом жорстокості індивіда виступає деструктивність, тобто злоякісна агресія, яка за своєю природою є соціальним продуктом. Людина буває деструктивною незалежно від наявності загрози самозбереження й поза зв'язком із задоволенням потреб[465]. Варто зауважити, що людині, навіть такій, яка не вчиняє злочинних діянь, теж властива певна агресія внаслідок її деструктивної поведінки.

Безумовно агресія не є єдиною негативною рисою лише терористів. Більш того, ця риса властива не тільки злочинцям. Агресивність є характерологічною рисою деяких категорій осіб: спортсменів (футболістів, боксерів), військовослужбовців під час захисту Вітчизни, а також співробітників правоохоронних органів під час виконання ними службових обов'язків, оскільки вона виконує своєрідну роль умов їх діяльності.

Як показують вибіркові кримінологічні дослідження такі риси, як імпульсивність, агресивність, відчуженість, висока чутливість до власного Я, асоціальність, властиві тим, хто вчиняють грабіж, розбій, зґвалтування, тяжкі тілесні ушкодження[466], а поєднання таких рис (безумовно не завжди) є характерним для терористів.

Слід погодитися з поширеною у літературі думкою про доцільність визнання агресивної злочинності, яке об'єднало б усі насильницькі правопорушення з іншими агресивними посяганнями.

Кримінально-психологічна характеристика агресивної злочинності в контексті тероризму дає підстави для таких висновків:

[465] Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / Э. Фромм. – М.: ООО «Изд-во АСТ-ЛТД», 1988. – С. 33, 245.

[466] Антонян Ю.М. Личность преступника как объект научного изучения / Ю.М. Антонян, В.Н. Кудрявцев, В.Е. Эминов. – СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2004. – С. 29.

а) вона є дуже небезпечною; б) на відміну від найбільш статистично поширеної корисливої мотивації кримінальна агресія найчастіше є ірраціональною, оскільки породжується деструктивними, часто неусвідомленими потягами до смерті та руйнування; в) некорисливі агресивні злочини найчастіше бувають імпульсними реакціями на зовнішні і внутрішні стимули; г) кримінальна агресія, частіше за інші правопорушення, детермінована алкоголізмом, наркоманією, психічними аномаліями та акцентуаціями особистості; ґ) наслідки агресивних злочинів, як правило, є невідворотними, а тому в системі засобів протидії – запобігання та своєчасна нейтралізація криміногенних рис особистості мають виключно велике значення[467].

Дійсно, ці моменти, зумовлені численними властивостями і рисами особи, свідчать про особливості агресивної поведінки терористів, їх підвищену суспільну небезпечність.

Отже, особа терориста характеризується підвищеною агресивністю і змістовними відмінностями, що в комплексі свідчать про глибину її антисуспільної спрямованості та підвищену суспільну небезпечність порівняно з іншими особами. Серед таких відмінностей виділяється: 1) специфічний спосіб мислення при обранні цілей, засобів, способів і шляхів їх досягнення, на які націлює певна соціальна група (терористи); 2) самоідентифікація особи з особливою людською спільнотою (групою) – терористами; 3) конфліктні стосунки між певними соціальними групами; 4) позитивне сприйняття й підтримування певних радикальних ідей, поглядів, правил групи, до якої належать; 5) вчинення терористичного злочину певного виду. При цьому підвищена суспільна небезпечність терористів, які вчинили терористичний злочин з релігійних чи ідеологічних мотивів, продовжується й після факту вчинення злочину практично на невизначений час.

У кінцевому підсумку, вважаємо, що особа терориста – це: 1) уражена соціопатією особа; 2) якій властива здатність виявля-

[467] Литвак О.М. Тероризм: соціально-психологічний аспект / О.М. Литвак // Тероризм і боротьба з ним. Тероризм і боротьба з ним. аналітичні розроб, пропозиції наук. і практ. працівників / за ред. А.І. Комарової, Ю.В. Землянського, В.О. Євдокимова та ін. – К.: Наукове видання, 2000. – Т. 19. – С. 203.

ти свою реакцію на ті чи інші соціальні проблеми у вигляді діянь, що мають ознаки тероризму. Усі інші численні риси є похідними від зазначених двох основних, системоутворюючих рис особи терориста. Однак про терористів як окремий соціальний тип можна говорити лише в тому випадку, якщо будуть знайдені такі їх риси, сукупність яких властива саме терористам[468].

4.2. Особливості кримінологічних рис особи терориста

Далі визначимо параметри, за якими має аналізуватися структура особи злочинця. Методологічно її потрібно проводити за необхідними рівнями, визначати її підстави, аж поки не будуть отримані типологічні підстави виділення соціального типу особистості терориста з його типовими ознаками.

У спеціальній юридичній літературі зустрічаються різні визначення структурних елементів, з яких, власне, складається структура особи злочинця. У цілому за допомогою структури відтворюється, конструюється й розкривається кримінологічна характеристика такої особи.

Серед кримінологів відсутня єдність поглядів на питання про те, з яких конкретно елементів складається структура подібної особи. Деякі з них лише в загальних рисах характеризують структуру особи злочинця, інші детально вказують на групи ознак, які обов'язково мають бути проаналізовані як обов'язкові елементи цієї структури. Наприклад, Е.Я. Стумбіна вважає, що в структурі мають бути присутні соціальні, соціально-психологічні, правові й фізичні характеристики[469]. О.Б. Сахаров зазначає, що при вивченні особи злочинця увага дослідника має звертатися, з одного боку, на найважливіші сфери її суспільного існування (сімейну, побутову, виробничу, загальногромадську тощо), а з іншого – на внутрішню сферу особи – моральні, психологічні, соціально-фізіологічні ознаки, властивості, особливості[470]. У свою чергу, А.І. Долгова

[468] Антонян Ю.М. Личность преступника как объект научного изучения / Ю.М. Антонян, В.Н. Кудрявцев, В.Е. Эминов. – СПб. Изд-во: «Юридический центр Пресс», 2004. – С. 223.

[469] Рецедивная преступность: понятие и криминологическая характеристика / под ред. Э.Я. Стумбиной. – Рига: Зинатне, 1983. – С. 64.

[470] Сахаров А.Б. Учение о личности преступника / А.Б. Сахаров // Сов. государство и право. – 1968. – № 9. – С. 66.

робить спробу диференціювати шість груп ознак у структурі особи злочинця: а) соціально-демографічні; б) кримінально-правові, в) соціальні прояви в різних сферах життєдіяльності (соціальні зв'язки); г) моральні властивості; ґ) психологічні; д) фізичні (біологічні) характеристики. Вбачається, що для пошуку критеріїв соціальної якості особи насамперед слід виключити з елементів її структури природні, біологічні особливості людини[471].

Ю.М. Антонян компонентами структури особи злочинця називає: а) соціально-демографічні ознаки; б) рівень розумового розвитку; в) моральну сферу особи; г) психічні процеси, властивості та стани; ґ) біофізіологічні ознаки, що мають соціальний зміст і прояв, – стать, вік, стан здоров'я та ін.[472]. Пізніше він уточнив положення щодо структури злочинця, розподіливши її на 6 блоків, три з яких містять види особистісних елементів без зазначення їх походження, перший – це навички, вміння, знання; другий – групують ознаки та властивості біосоціального походження[473].

Г.А. Аванесов вважає, що уявлення про структуру особи злочинця має бути складено на основі розуміння людини як особи та структури особи загалом. Остання – зазначає вчений – складається з двох підструктур: психологічної (індивідуальність) та соціальної (ролі та діяльність у соціальному середовищі); психологічна підструктура будується за рівнями, де до першого (нижчого) рівня належать біологічно обумовлені природні властивості та особливості, а найвищий (четвертний) рівень утворює спрямованість особистості. За такого розуміння, кримінологами у структурі особи злочинця виокремлюються три основні групи ознак: 1) загальні ознаки особи; 2) особливі ознаки особи злочинця; 3) ознаки конкретного суб'єкта, який вчинив злочин, що індивідуалізують його як особу злочинця[474].

---

[471] Криминология: учебник / под общ. ред. А.И. Долговой. – М. : Изд. Группа ИНФРА-М-НОРМА, 1997. – С. 280.

[472] Антонян Ю.М. Системный подход к изучению личности преступника / Ю.М. Антонян // Сов. государство и право. – 1974. – № 4. – С. 46.

[473] Антонян Ю.М. Криминология: избр. лекции / Ю.М. Антонян. – М.: Логос, 2004. – С. 84–89.

[474] Кримінологія: учеб. для вузов / под ред. Г.А. Аванесова. – [3-е изд., перераб. и доп.]. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2005. – С. 264–265.

На думку М.М. Кропачова, особа злочинця являє сукупність соціально-демографічних, соціально-психологічних, моральних і правових властивостей, ознак, зв'язків, відносин, що характеризують особу, яка вчинила злочин, і впливають на її поведінку[475]. Схожу позицію займав А.Ф. Зелінський, який вважає, що особа злочинця – це сукупність соціально-демографічних, психологічних і моральних характеристик, у тій чи іншій мірі типово властивих людям, винним у злочинній діяльності певного виду[476].

В.В. Голіна вказує, що традиційно в сучасній кримінології особа злочинця взагалі й особа злочинця певного виду чи навіть конкретного злочинця створюється й описується за допомогою соціально-демографічних, фізичних, кримінально-правових і морально-психологічних груп ознак[477].

Авторський колектив «Курса советской криминологии» пропонував свою систему особистісних характеристик, що призводять до вчинення злочину, в межах якої розрізнялися: а) потребно-мотиваційна сфера особи (потреби, інтереси, мотивація); б) ціннісно-нормативна сфера її свідомості (погляди, переконання, установки, ціннісні орієнтації, спрямованість); в) соціальні позиції особи з відповідними їх соціальними нормами – офіційними й неофіційними; г) значуща в соціальному, моральному, правовому сенсі діяльність особи і місце, роль у ній злочинної поведінки[478].

Для практичного дослідження особи злочинця в кримінології пропонувалося використовувати структуру, що складається з: а) соціально-демографічних ознак; б) потребно-мотиваційної сфери особи; в) ціннісно-нормативної сфери її свідомості; г) соціально-рольової (або функціонально-відносної) характеристики особи[479].

---

[475] Криминология: Общая часть : ученик / Н.А. Беляев, И.В. Волгарева, Н.М. Кропачев и др.; под ред. В.В. Орехова. – СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 1992. – С. 184.

[476] Зелинский А.Ф. Криминология: курс лекций / А.Ф. Зелинский. – Х. : Прапор, 1996. – С. 56.

[477] Голіна В.В. Кримінологічні та кримінально-правові проблеми боротьби з бандитизмом: соціально-правове і кримінологічне дослідження: моногр. / В.В. Голіна. – Х.: Регіон-інформ, 2004. – С. 97.

[478] Курс советской криминологии: Предмет. Методология. Преступность и ее причины. Преступник / под ред. В.Н. Кудрявцева, И.И. Карпеца, В.Б. Коробейникова. – М.: Юрид. лит-ра, 1985. – С. 263.

[479] Рецедивная преступность: понятие и криминологическая характеристика / под ред. Э.Я. Стумбиной. – Рига: Зинатне, 1983. – С. 62.

Дехто з сучасних дослідників взагалі не вживає терміна «структура особи злочинця», замінює його терміном «система ознак», за якою останні групуються[480], або «схема» вивчення особи злочинця з відповідними підсистемами (блоками) «особистісних якостей»[481]. А.П. Закалюк пропонує структуру особи злочинця, що складається з дев'яти блоків (груп) ознак, у тому числі: а) три відображають соціальну характеристику особи злочинця: ознаки формування, соціалізації особи; ознаки соціального статусу; безпосередні ознаки спрямованості особистості; б) п'ять – біосоціальні, що включають: демографічні ознаки, психофізіологічні особливості; показники фізичного та психічного стану здоров'я, індивідуальні психологічні риси. Окремий блок (дев'ятий) містить ознаки, пов'язані із вчиненням злочину[482]. Відзначимо, що структура особи злочинця має відповідати загальним принципам структуризації, на підставі уявлення про структуру особи загалом та розуміння необхідності визначення її таким чином, щоб була відображена детермінуюча роль кожного її елемента (груп елементів), а також предметне значення останніх і його специфіка в якості об'єкта запобіжного впливу.

Запропонована структуризація відповідає загальним методологічним підходам і принципам структуризації особи злочинця, оскільки: 1) є різновидом розподілення об'єктів за однопорядковою диференціацією (порівнюються між особою в одному значенні); 2) є системним утворенням, елементи якого пов'язані між особою системними зв'язками взаємозалежності і взаємодії; 3) пов'язана з метою вивчення об'єкта, що структурується – особа злочинця; 4) її результатом має стати предметна структура ознак, властивостей, рис особи, які придатні для відображення[483].

Тому з усього широкого кола варіантів структурування ознак, якими характеризується особа злочинця, запропонована

[480] Курс кримінології. Загальна частина : підруч.: у 2 кн. : Кн. 1 / за заг. ред. О.М. Джужи. – К. : Юрінком Інтер, 2001. – С. 96.

[481] Бандурка А.М. Преступность в Украине: причины и противодействие / А.М. Бандурка, Л.М. Давыденко. – Х. : Основа, 2003. – С. 66.

[482] Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика : у 3 кн. / А.П. Закалюк. – К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. – Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. – С. 257–258.

[483] Там само. – С. 258.

А.П. Закалюком типологія особи злочинця є найбільш вдалою, оскільки розглядає особу злочинця з дотриманням загальних принципів структуризації в контексті її участі в детермінації злочинності та злочинних проявів для того, щоб забезпечити теоретичну розробку та визначення практичних рекомендацій стосовно запобіжного впливу на відповідні детермінанти. В даному випадку особа злочинція (у разі вчинення злочину та визнання її винною) розглядається в контексті її участі у детермінації злочинності з метою теоретичного розроблення та визначення практичних рекомендацій у запобіжному процесі.

Крізь призму запропонованих блоків та їх складових ознак ми спробуємо розглянути особу терориста. Спочатку розглянемо елементи особи терориста, її соціальні якості, що відіграють головну змістовну роль у її спрямованості.

1. Ознаки формування, соціалізації особи

1.1. Освіта, її рівень, профіль, у тому числі загальний рівень та спеціальний профіль

Ця характеристика особи терориста має важливе значення і цікава в тому плані, що пов'язана з культурою особи, колом інтересів, життєвими планами і можливістю їх реалізації. Результати досліджень свідчать про зв'язок між злочинністю, рівнем культури, освітою[484].

За результатами дослідження радника Уряду США з питань боротьби з тероризмом, професора М.Сейджмена, який проаналізував досьє 382-х терористів-членів «Аль-Каїди», виявлено, що лише 16,7% осіб мають незакінчену середню освіту, 12,1% – середню, 28,8% – навчалися в коледжі, 33% закінчили коледж, а 9% мають науковий ступінь[485]. Наперекір поширеній думці про те, що вербування членів терористичної групи здійснюється в ісламських школах, лише 9,4% терористів мали релігійну освіту, решта — виключно світську[486].

[484] Алауханов Е. Криминология [Электронный ресурс] / Е. Алауханов. – Алматы. 2008. – 429 с. – Электронная библиотека. – Режим доступа : http://www.allpravo.ru/library/doc4204p0/instrum6815/item6882.html.

[485] Сейджмен М. Терроризм как судьба. Этические и социальные причины Глобального джихада Салафи. [Электронный ресурс] / М. Сейджмен // Национальная и государственная безопасность Российской Федерации. – Режим доступа : http://www.nationalsecurity.ru/library/00016/00016sageman1.htm.

[486] Там само.

За даними російських кримінологів, початкову освіту має 4%, неповну середню – 19%, повну середню – 48%, середньо-спеціальну – 25%, вищу – 4% терористів. За результатами порівняльного дослідження рівень освіти в групі терористів вищий, ніж рівень освіти вбивць (26% проти 10%)[487].

Наведені дані свідчать про те, загальноосвітній рівень засуджених за ці злочини значно нижчий, ніж у населення в цілому. Якщо в основі працюючого населення особи з середньою та вищою освітою (повною та неповною) складають 74,7%, то серед досліджуваних осіб малограмотні та особи з неповною середньою освітою складають 48,6 %, а особи з середньою та вищою освітою – 51,4%. При цьому особи, які мають спеціальну або вищу (повну чи неповну) освіту серед засуджених складають лише 4,5%. Однією з причин вчинення злочинів називають недоліки виховання в середній школі[488]. Очевидно, що дефіцит освіти значною мірою породжує деструктивне, руйнівне ставлення до інших культур, вірувань, уподобань[489].

За результатами проведеного дослідження, з початковою освітою не виявлено жодну особу, неповна середня освітою констатована у 16% терористів, повну середньою мають 24%, середньо-спеціальну – 31 %, вищу – 29%. Однак отримані дані не можна тлумачити як свідчення високого освітнього рівня, а значить, і професійно-інтелектуального розвитку терористів, оскільки, по-перше, високі показники «освіченості» досягаються за рахунок середньо-професійної та вищої освіти. По-друге, виконання більшості терактів потребує спеціальних знань для такої діяльності. По-третє, підвищення рівня освіти серед терористів є відбиттям загальної тенденції до зростання рівня освіти, отримання спеціальних знань серед населення більшості країн.

Разом з цим освіта не є єдиним критерієм визначення належного рівня моральної чи правової культури. З цього приводу

[487] Антонян Ю.М. Этнорелигиозный терроризм / Ю.М. Антонян, Г.И. Белокуров, А.К. Боковиков и др. ; под ред. Ю.М. Антоняна. – М.: Аспект Пресс, 2006. – С. 99, 131.

[488] Алауханов Е. Криминология [Электронный ресурс] / Е. Алауханов. – Алматы. 2008. – 429 с. – Электронная библиотека. – Режим доступа : http://www.allpravo.ru/library/doc4204p0/instrum6815/item6882.html.

[489] Ольшанский Д. Психология терроризма / Д. Ольшанский. – СПб.: Питер. 2002. – С. 136.

П. Лафарг зазначав: « ...освіта виявилася безсильною зменшити число злочинів: вона лише дає криміналістам можливість нової класифікації злочинів, оскільки було відмічено, що ступінь освіти впливає на роль і характер злочинів»[490]. Тому не випадково, що складні й витончені способи вчинення терористичних злочинів пов'язані з наявністю не тільки освіти, а й спеціальності. Якщо раніше найбільш привабливими вважалися особи, які за відсутності освіти не реалізували себе в соціумі, то на даний час терористичні організації все більше уваги приділяють особам, що мають стабільний соціальний статус.

1.2. Наявність спеціальності (професії)

Ця ознака сама по собі не є криміногенною, але пов'язана з умовами формування особи та її життєдіяльності.

У більшості випадків терористи є представниками «мирних» професій. Разом з цим існує думка, що терористи – це люди, які не знайшли себе в інших сферах життєдіяльності, крім тероризму[491].

Водночас удосконалення науково-технічного прогресу зумовлює широкий вибір засобів терору при вчиненні злочину терористичного характеру. Механізм такої злочинної поведінки неможливо уявити без моральної і психологічної, а нерідко й професійної підготовленості особи. Така особа повинна психологічно «визріти», а також бути професійно підготовленою, для чого необхідний час, іноді значний. Наприклад, важливим джерелом поповнення кадрів терористів є люди, що побували в різних конфліктних регіонах світу, насамперед найманці. Сьогодні частішають факти повернення до Європи ісламських бойовиків та інструкторів з районів бойових дій в Іраку та Афганістану, які намагаються «передати досвід» терористичної діяльності своїм одновірцям – членам ісламських терористичних організацій. Оскільки особистість терориста зумовлює спосіб вчинення терористичного злочину, виконавець вибуху, наприклад, має володіти цілим комплексом спеціальних знань, умінь, навичок, пов'язаних із підготовкою

[490] Лафарг П. Преступность во Франции в 1840–1886 гг. / П. Лафарг // Уголовное право и социализм. – М., 1908. – С. 21.

[491] Использование современных методов вовлечения лиц в террористическую деятельность. Аналитический обзор / А.Е. Бондаренко, Т.А. Гончарова, Д.А. Егоров и др.; под общ. ред. А.П. Новикова. – М., 2013. – С. 18. – (Серия «Энциклопедия антитеррора»).

та здійсненням вибуху[492]. Серед терористів виявлено значний відсоток тих, хто успішно пройшов військову службу (37%)[493]. У цілому привабливим для вербування терористів з метою використання в терористичній діяльності вважають колишніх військовослужбовців зі спеціальною фаховою підготовкою та членів екстремістських формувань в Україні, які мають досвід у бойових діях та локальних збройних конфліктах. До кола таких осіб можна також віднести військових та цивільних осіб, які мають значний досвід роботи з вибуховими пристроями й речовинами, фахівців у галузі інженерно-вибухових робіт, тренерів різноманітних видів єдиноборств, кульової стрільби тощо. Існує вірогідність того, що вони стануть на злочинний шлях, якщо відчують себе не потрібними. Тому здобування інформації та облік таких осіб є суттєвим компонентом узагальнення уявлень про особу злочинця, що має важливе значення для розробки і здійснення заходів профілактики злочинної поведінки. На думку С.У. Дікаєва, дієвим засобом у системі протидії терористичного насильства є створення обліку осіб, які володіють навичками мінно-підривної діяльності та обліку соціально небезпечних осіб (облік усіх осіб, що пройшли спеціальну підготовку з диверсійної, розвідувальної чи контррозвідувальної діяльності, після їх виходу у відставку чи припинення ними служби з інших причин, а також осіб, котрі брали участь у збройних конфліктах, з метою їх реабілітації й адаптації до інших соціальних умов, що знизить вірогідність використання їх досвіду кримінальними структурами)[494].

1.3. Відомості про риси, набуті у батьківській сім'ї

Вочевидь, характеристика сімейного стану, пов'язана з тією обстановкою, яка панувала в сім'ї майбутнього терориста. Адже через батька і матір суб'єкт сприймає свою націю і культуру, свою землю, природу тощо. В даному контексті заслуговують на увагу

[492] Преступления террористической направленности: уголовное преследование на досудебных стадиях / В.И. Иванов, К.А. Корсаков, О.Н. Коршунова и др.; под ред. О.Н. Коршунова. – М.: Юрид. центр Пресс, 2003. – С. 280.

[493] Антонян Ю.М. Этнорелигиозный терроризм / Ю.М. Антонян, Г.И. Белокуров, А.К. Боковиков и др.; под ред. Ю. М. Антоняна. – М.: Аспект Пресс, 2006. – С. 66.

[494] Дикаев С.У. Террор, терроризм и преступления террористического характера (криминологическое и уголовно-правовое исследование) : моногр. / С.У. Дикаев. – СПб.: Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2006. – С. 277, 284.

кілька параметрів: родинні стосунки, повнота сім'ї, характеристики самих батьків, їх ставлення, участь у формуванні та вихованні особи, наявність у батьків антисоціальної поведінки, аморальних вчинків, фізичних і психічних вад, тривалість перебування особи у батьківській сім'ї після народження, причина вибуття з сім'ї, риси, звички, моральні вимоги, набуті в сім'ї.

Що стосується першого параметра, то слід зауважити, що майже третина терористів (33,5%) зростала в неповних сім'ях. Відсутність батьківського піклування впливає на те, що особа прагне до визнання, пошуку духовного авторитета. Найчастіше особа ідентифікує себе в певних соціальних групах, через призму яких сприймає культуру та психологію свого народу. Іноді це відбувається внаслідок замкнення в собі через розрив із суспільством.

Заслуговує на увагу те, що у багатьох терористів у дитинстві були вбиті або репресовані близькі родичі. З одного боку, ця обставина сприяє виникненню почуття помсти, з іншого – це сприяє формуванню атмосфери емоційного дефіциту, в умовах якого розвивається майбутній терорист[495].

За даними таких дослідників, як І.В. Ліндер, О.М. Нечипоренко і С.А. Тітков, більшість терористів – люди, які обділені материнською увагою в дитинстві. Зазначені дослідники акцентують увагу на тому, що серед терористів багато осіб, які в дитячі роки, молодості зазнали приниження, внаслідок чого не змогли утвердитись у суспільстві[496]. Нерідко ті негативні зразки, які винний бачив у батьківській родині, він автоматично переносив на свою власну родину, вважаючи це нормальним і припустимим. У таких осіб злоба накопичується давно, а дитинство відмічено насильством.

За другим параметром – міжродинні стосунки – більшість терористів (76%) підтримують нормальні стосунки, що характеризуються любов'ю і взаєморозумінням.

У цьому зв'язку цікавим вбачається аналіз набуття злочинних навичок і прищеплення відповідних поглядів майбутнім терорис-

[495] Ольшанский Д. Психология терроризма / Д. Ольшанский. – СПб.: Питер. 2002. – С. 134 –135.

[496] Линдер И.Б. По ту сторону зеркала / И.Б. Линдер, О.М. Нечипоренко, С.А. Титков. – М.: КУМИР, 1995. – С. 61, 63.

там. Подальший життєвий шлях більшості терористів пов'язаний із стосунками і звичаями, що існували саме в їхній родині. Формуванню антисоціальної спрямованості особи може сприяти низка чинників. Це насильство і брутальність, соціальна ізоляція, кримінальне минуле будь-кого із родичів, розпад родини, обтяжена спадковість. Не можна відкидати і вплив субкультури, злочинного мікросередовища. Психологи відзначають, що жорстоке поводження з дитиною, її соціальна ізоляція, дефіцит доброго ставлення можуть призвести до формування озлобленої особистості з антисоціальними схильностями[497]. За певних умов такі особистості можуть стати інструментом терористичної організації[498]. Констатується, що більшого поширення отримав метод втягнення до терористичної діяльності з позиції сім'ї. Часто втягнення відбувається за ініціативою родичів[499].

Дж.Поуст, досліджуючи кримінологічну характеристику європейських терористів, розрізняє серед них дві групи: 1) особи, які ставлять за мету знищення світу батьків, їх посягання – акти помсти за реальні або удавані образи, акти, спрямовані проти батьків; 2) особи, які продовжують традиції батьків, здійснюють помсту за образу, спричинену їх батькам[500].

Цікавими в цьому плані є результати порівняльних досліджень основної групи (терористів) та осіб, які вчинили умисні вбивства за не обтяжуючих обставин. Як показник сімейної адаптації враховувалася роль досліджуваної особи в сім'ї. Якщо роль лідера в сім'ях була однакова, то роль підлеглого в основній групі виявлена майже не була, тоді як у групі вбивць така роль зустрічалася у 16%[501].

[497] Решетников М.М. Психология и психопатология терроризма / М.М. Решетников. – СПб.: Восточно-Европейский институт психоанализа, 2004. – С. 28.

[498] Там само.

[499] Использование современных методов вовлечения лиц в террористическую деятельность. Аналитический обзор / А.Е. Бондаренко, Т.А. Гончарова, Д.А. Егоров и др.; под общей ред. А.П. Новикова. – М., 2013. – С. 18. – (Серия «Энциклопедия антитеррора»).

[500] Поуст Дж. Мы против них: групповая динамика политического терроризма [Электронный ресурс] / Дж. Поуст // Социальные конфликты: экспертиза, прогнозирование, технологии разрешения. – 1993. – Вып. № 4. – Терроризм. – Режим доступа: http://psyfactor.org/lib/terror9.htm. - Заголовок с экрана.

[501] Антонян Ю.М. Этнорелигиозный терроризм / Ю.М. Антонян, Г.И. Белокуров, А.К. Боковиков и др.; под ред. Ю.М. Антоняна. – М.: Аспект Пресс, 2006. – С. 99.

1.4. Характер (зміст) занять у вільний час, культурні, релігійні потреби, інтереси та їх задоволення

Серед різноманітних функцій релігії (дезеінтегруюча, інтегруюча, політична, комунікативна, регулятивна, світоглядна) варто виділити культурну, за допомогою якої релігія впливає, використовуючи релігійно-філософські доктрини, на свідомість людей, формуючи в них уявлення про зло, а також про благе, мудре і всемогутнє правління Бога.

Культура є найважливішим з механізмів захисту від порочного кола насильства. Водночас, деякі науковці констатують, що в окремих випадках сама національна культура може стимулювати злочинну поведінку, особливо, якщо така культура, схильна до агресії та спирається на свою незвичність, виборність, зверхність над іншими культурами, народами, соціальним групами[502]. Це особливо стосується культур народів, у характері яких відмічаються нарцисичні риси, ригідність (застрягність), насамперед, коли давні образи постійно актуалізуються, незважаючи на зовнішні умови, що змінилися[503]. На думку Р. Жирара, універсальним засобом самозахисту суспільства від насильства є зосередження на обраній жертві – на жертвоприношенні, «передбаченому» ритуалі, завдяки якому воно взмозі контролювати насильство, зосереджуючи його на певній жертві[504].

Сучасна цивілізація, на думку А.А. Тер-Акопова, заснована на науково-технічному прогресі, за сутністю своєю бездуховна, вона спрямована на задоволення дедалі зростаючих матеріально-чуттєвих потреб людини, формує як динамічну властивість ставлення людини до себе, ігноруючи проблему її ставлення до навколишнього світу[505].

У багатьох країнах – членах Європи – мусульмани відчувають соціальну ізольованість і дискримінацію, неповагу до їхніх

[502] Антонян Ю.М. Терроризм. Криминологическое и уголовно-правовое исследование / Ю.М. Антонян. – М.: Изд-во Щит, 2001. – С. 246.

[503] Там само. – С. 231–274.

[504] Жирар Рене. Козел отпущения. – СПб.: Изд-во Ивана Лимбаха, 2010. – С. 6.

[505] Христианское учение о преступлении и наказании / научн. ред. К.В. Харабет, А.А. Толкаченко. – М.: Норма, 2009. – С. 111.

релігійних почуттів і традицій, що посилює радикальні настрої в цьому соціальному середовищі. Вважається, що основними чинниками, які сприяють радикалізації європейських мусульман та залученню нових членів до терористичної діяльності, є: солідарність з народами мусульманських країн, на території яких відбуваються збройні конфлікти (Чечня, Афганістан, Ірак, Палестина); труднощі в інтегруванні мусульман до європейського суспільства; існування суперечностей між різними культурами та цінностями; вплив мусульманського духовенства, яке проповідує екстремістські ідеї; незадоволення соціальним та економічним становищем тощо.

2. Ознаки соціального статусу та соціальних ролей

2.1. Соціальне становище, рід занять, характер виробництва (навчання)

Цей показник визначає можливість установити ступінь участі особи в суспільному виробництві, її професію, кваліфікацію, навички та вміння, що лежать в основі програми її особистісних настанов.

Як зазначає Д.В. Ольшанський, аналіз більшості висловлювань самих терористів демонструє, що терористична діяльність – не просто робота або професія. Це певний спосіб життя та діяльності, який повністю захоплює людину[506].

За даними М. Сейджемена, серед членів терористичних утворень не було виявлено ані безробітних, ані бродяг, які стали на шлях терору в пошуках грошей або слави. Їх можна охарактеризувати як кваліфікованих професіоналів: 42,5% осіб складають медики, юристи, вчителі, 32,8% осіб – професіонали середньої кваліфікації і лише 32,8% осіб – не мають спеціальної кваліфікації. На думку М. Сейджмена, уявлення про те, що бідність є основним стимулом, що допомагає вербуванню нових членів у терористичну групу, є дещо спрощеним. Більшість досліджених членів «Аль-Каїди» належало до середнього та заможного класу[507].

[506] Ольшанский Д. Психология терроризма / Д. Ольшанский. – СПб.: Питер. 2002. – С. 112.

[507] Сейджмен М. Терроризм как судьба. Этические и социальные причины Глобального джихада Салафи. [Электронный ресурс] / М. Сейджмен // Национальная и государственная безопасность Российской Федерации. – Режим доступа : http://www.nationalsecurity.ru/library/00016/00016sageman1.htm.

За даними російських дослідників, серед терористів частка осіб, які мали постійне місце роботи, складає лише 24%. Аналіз соціального статусу цієї категорії злочинців дав змогу констатувати, що це робітники (31%), підприємці (20%), працівники сільського господарства (8%), особи без визначеного місця роботи (25%), службовці (2,6%), працівники правоохоронних органів (2,6%), учні середньо-спеціальних навчальних закладів (1,4%), представники інших груп (9,4%)[508]. За даними порівняльних досліджень, число зайнятих інтелектуальною працею серед основної групи (терористів) більше ніж в 3 рази перевищує відповідний показник у групі осіб, що вчинили вбивства за не обтяжуючих обставин (17 % проти 5%), частка осіб, зайнятих фізичною працею, була на 10 % меншою, хоча кількість фізично здорових, але зайнятих працею виявилася вдвічі більшою[509].

Як ми бачимо, серед терористів сьогодні не спостерігається різкого майнового розшарування, яке притаманне суспільству в цілому.

2.2. Сімейний стан, наявність дітей, можливостей та засобів їх утримання, навчання, виховання, ставлення до долі дітей, тривалість перебування у сім'ї, стосунки між подружжям

Сімейний стан осіб, які вчинили злочини, впливає на формування їхніх особистісних якостей. Певним чином він впливає також на спрямованість та стійкість злочинної поведінки.

За даними російських дослідників, частка одружених терористів становить 86,4% від їх загальної кількості. Отже, переважна більшість терористів – одружені особи. Такий значний відсоток одружених пояснюється національними особливостями, традиціями, наявністю патріархальних настанов народів Північного Кавказу, їх релігійністю (абсолютна більшість терористів є віруючими, які сповідують іслам)[510].

[508] Малахов И.П. Основы уголовного права: Общая часть.: учеб. пособ. / И.П. Малахов. – К. : МАУП, 2000. – С. 132.

[509] Антонян Ю.М. Этнорелигиозный терроризм / Ю.М. Антонян, Г.И. Белокуров, А.К. Боковиков и др.; под ред. Ю.М. Антоняна. – М.: Аспект Пресс, 2006. – С. 99.

[510] Гришко А.Я. Личность террориста: криминологический портрет / А.Я. Гришко // Терроризм. Правовые аспекты противодействия: нормативные и международные правовые акты с комментариями, научные статьи / под ред. И.Л. Трунова, Ю.С. Горбунова. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – М.: Эксмо, 2007. – С. 505.

2.3. Соціальні житлові умови, їх придатність для нормального проживання

81,6% терористів, за матеріалами проаналізованих кримінальних справ, мали або власне житло, або проживали разом із батьками чи іншими родичами. Не мали власного житла, тобто проживали у знайомих, винаймали житло – 15,9%; 2,5% осіб офіційно в матеріалах кримінальних справ позначилися як особи без визначеного місця проживання. Як бачимо, переважна більшість терористів мають прийнятні житлові умови.

2.4. Належність до соціальних груп суспільно прийнятної спрямованості, у тому числі за інтересами, умовами життя, іншою потребою

Іспанський філософ Хосе Ортега-і-Гассет, вважає, що колектив є носієм усіх систем і способів поведінки, які відбиваються в людині, які дають їй можливість «творити» -присвячувати себе буттю особистості. Але зазначає, що людина настільки соціальна істота, наскільки й антисоціальна. Тому надання людині можливості «творити» не завди соціально-корисне для системи звичаїв. Окремі прояви людської «творчості» навіть небезпечні для неї. Як наслідок система звичаїв захищає себе, впливаючи на індивідів, знищуючи найбільш небезпечних[511]. Отже, як випливає із судження Ортеги, злочин є результатом прояву «творчості» людини як певного способу поведінки. Злочинець – це особистість, яка виходить за межі «сталих» звичаїв суспільства, це «творець» нового звичаю, а саме злочинного. Таке розуміння допомагає з'ясувати причини окремих злочинів насильницького характеру, наприклад тероризму[512].

Зауважимо, що при формуванні соціальних груп важливу роль відіграють традиції, звичаї, історія ідеологія, релігія народу, його психологія, притаманність певних форм поведінки.

Потреба належності до певної групи властива терористам у всьому світі, якими б різноманітними не були їхні ідеологічні цілі. В основі такої потреби лежить повна або роздроблена соціально-психологічна ідентичність. Єдине, завдяки чому індивід відчуває

[511] Ortega Gasset. Man and People. Norton, 1964. – 272 p.

[512] Нежурбіда С. Етіологія злочину: Теорії, аналіз, результат : монографія / С. Нежурбіда. – Чернівці : Друк Арт, 2013. – С. 112.

себе цілісною особистістю, – це його зв'язок з групою, належність до якої стає важливим компонентом його самопізнання, фундаментом соціально-психологічної ідентичності[513].

На думку Ю.М. Антоняна, надмірний симбіотичний зв'язок із родом, расою, іншою соціальною групою або релігією є визначальним чинником формування особистості, оскільки в такому разі жорстка прив'язаність позбавляє людину свободи, робить її глухою і сліпою, перешкоджає її розвитку, будучи потужним джерелом націоналізму, расизму, шовінізму, релігійної та політичної нетерпимості, всякого роду фанатизму, що іноді прикривається гучними фразами й зовні привабливою символікою[514].

Цю ідентичність і конфлікт цінностей корінних європейців та мусульман уміло експлуатують радикальні сили, котрі налаштовують мусульманську молодь з іммігрантського середовища проти основних принципів сучасних європейських суспільств як таких, що несумісні з ісламом.

У терористів спостерігається нестача критичної оцінки своїх вчинків. Зокрема, спостерігається феномен подвійної моралі, який виявляється в суттєвих розбіжностях між істинними поглядами й цінностями людини та тими орієнтирами, які диктуються суспільством ззовні. З одного боку, терорист пов'язує свої погляди, переконання з поглядами і переконаннями певної групи, з якою себе ідентифікує. З іншого боку, він вступає у специфічні зв'язки з суспільством, які не характерні для інших насильницьких злочинів, з державною владою, правоохоронними органами, засобами масової інформації[515]. З точки зору В. Фокса, злочинна поведінка є результатом зв'язку окремих людей або груп з моделями злочинної поведінки. Імовірність того, що індивід стане злочинцем залежить від частоти та стійкості цих зв'язків[516]. На думку Г. Кайзера, людина стає злочинцем тоді, коли контакти

[513] Поуст Дж. Мы против них: групповая динамика политического терроризма [Электронный ресурс] / Дж. Поуст // Социальные конфликты: экспертиза, прогнозирование, технологии разрешения. – 1993. – Вып. № 4. – Терроризм. – Режим доступа : http://psyfactor.org/lib/terror9.htm.

[514] Антонян Ю.М. Терроризм. Криминологическое и уголовно-правовое исследование / Ю.М. Антонян. – М. : Изд-во Щит, 2001. – С. 246.

[515] Антонян Ю.М. Терроризм. Криминологическое и уголовно-правовое исследование / Ю.М. Антонян. – М. : Изд-во Щит, 2001. – С. 244–245.

[516] Фокс В. Введение в кримінологію / Фокс В. – С. 106–107.

з кримінальними уявленнями про цінності переважають над контатками з антикримінальними уявленнями про цінності[517]. Згідно з теорією диференційованої асоціації контакти здійснюються в соціальних групах у формі процесів навчання, і, як результат, узагальнюються зразки поведінки, ціннісні орієнтації та способи реакції. А оскільки суспільство складається з безлічі груп з різною структурою норм і цінностей, кожний окремий член групи переймає цілком різні ціннісні орієнтації, які визначаються статтю, віком і соціально-економічним статусом[518].Система цінностей, яка існує у свідомості безпосередніх виконавців терористичних актів, видається ірраціональною, оскільки звичайний для нас спосіб співвідношення цілей та засобів украй викривлено[519].

Існує необхідність забезпечення можливостей індивідів визначити для себе чіткі усвідомлені життєві орієнтири і свій власний статус, відчути себе корисним, повноцінним членом суспільства. Обов'язковою є підтримка на емоційному та міжособистісному рівні.

2.5. Належність до соціальних груп асоціальної або антисуспільної спрямованості

У межах цієї характеристики нас цікавлять характер занять, діяльність групи, мотиви участі, належності: інтереси, потреби, залежність, роль у групі, тривалість перебування, негативні наслідки, у тому числі суспільні оцінки, корегуючий вплив, соціальні наслідки. Виділення будь-якої соціальної групи, що продукує осіб з терористичними схильностями, є складним завданням з огляду на широкий спектр досліджуваних груп, що підлягають виборці.

В.А. Бачінін вбачає у злочині соціальну аномалію, яка радикально суперечить нормам, відповідно до яких існує цивілізоване суспільство. Аномалія полягає у запереченні, деструкції, яку несе у собі злочин, що перетворює його на «чужеродне утворення в соціальному тілі цивілізації». Тому, на думку цього дослідника, злочин є однією з найнебезпечніших форм деструктивного активізму індивідів і груп[520].

[517] Кайзер Г. Криминология. – С. 191.

[518] Там само.

[519] Капітоненко М.Г. Міжнародні конфлікти: навч. посіб. / М.Г. Капітоненко. – К.: Либідь, 2009. – С. 249.

[520] Бачинин В.А. Философия права: Конспект лекцій / Бачинин В.А. – Х.: Консум, 2002. – С. 451, 459.

В.В. Михайлов у праці «Соціальні обмеження: структура і механіка придушення людини» визначає соціальні обмеження як прояв необхідності у вигляді системної сукупності експліцитних (явних) та імпліцитних (прихованих) соціокультурних правил і норм, моделей поведінки, стереотипів мислення, засобів, способів, а також результатів самовираження людей, яким свідомо чи несвідомо підкорюються люди і за межі яких вони не можуть або не бажають виходити навіть тоді, коли це необхідно для них самих чи суспільства, в якому вони живуть[521]. Досліджуючи проблему соціальних обмежень, В.В. Михайлов вбачає її у відмові від орієнтації на пристосування до безособових і соціально-виробничих потреб, які насправді є потребами владних соціальних груп, і переході до творчо-соціальних установок, які сприяють особистісному та професійному саморозкриттю. Але в сучасному суспільстві переважає протилежна установка на пристосування до існуючих тенденцій та реалій, що породжує маси людей, які перебувають не на своєму місці, і яка веде до системної соціальної деградації, шляхом зростання діяльнісного браку, який виражається у злочинності, корупції, тероризмі[522]. Отже, люди, які знаходяться не на своєму місці, стають джерелом соціального конфлікту – злочину[523].

А.П. Дубнов і В.А. Дубовцев зауважують, що традиційно вважається, що властивості, які породжують злочини, притаманні не законослухняним, благородним, чесним, добрим, нормальним, а ненормальним, – які мають відхилення від морально-етичної, культурно-ціннісної, державно-правової норми. При чому норма, на їх думку, зажди була й буде необхідною умовою суспільного та глобального порядку, незважаючи на те, що вона (релігійна, моральна, правова, політична, економічна) завжди рухома, умовна, неабсолютна. Але тільки умовою, оскільки норма є похідною від суспільно-визнаної та актуальної цінності. Цінності визначають

[521] Михайлов В.В. Социальные ограничения: Структура и механика подавления человека / Михайлов В.В. [4-е изд.]. – М. : Изд-во ЛКИ, 2011. – С. 27.

[522] Там само. – С. 113.

[523] Нежурбіда С. Етіологія злочину : Теорії, аналіз, результат: монографія / С. Нежурбіда. – Чернівці: Друк Арт, 2013. – С. 117.

норми, які повинні забезпечити порядок. Сила цінностей визначає силу норм[524].

В узагальненому плані можна відзначити, що постійне перебування молодих терористів у злочинній групі, їх свідоме ставлення до цінностей групи є продуктом систематичного й інтенсивного спілкування з іншими злочинцями. З цього приводу слушну думку висловлює Ю.М. Антонян, який вважає, що «звичне порочне коло антисуспільних уявлень, потреб та інтересів відповідає тому порочному колу зв'язків, у якому перебуває злочинець і яке формує, оживлює й підтримує подібні уявлення, потреби й інтереси»[525].

Д. Ольшанський виділяє низку специфічних особливостей, які притаманні терористичній групі: 1) розпливчасте визначення ролі членів терористичної групи; 2) обмежена стійкість групи; 3) непостійність її складу; 4) висока ротація членів групи; 5) обмеженість сподівань відносного членського складу групи; 6) мінімальна узгодженість норм поведінки в межах групи; 7) відносно безладне керівництво групи[526]. Відзначається зв'язок соціально-психологічних функцій такої групи з мотивацією її членів. Визнано, що така група функціонує як зручний засіб для прояву різноманітних індивідуальних потреб та вирішення особистісних завдань. Для ватажків така група є надпотужною організацією, за допомогою якої вони, у своїй уяві, підкорюють і контролюють життя багатьох людей. Що стосується рядових членів групи, то для них можливість швидкого та раптового застосування насильства служить засобом соціального просування і завоювання певної репутації у цій групі[527]. Зауважимо, що роль, яку виконують у терористичній діяльності, є одним з критеріїв типології терористів.

Не можна не погодитися з Б. Савінковим, який вважає, що «існування терористичної організації, неможливе без дисципліни,

[524] Христианское учение о преступлении и наказании / Научн. ред. К.В. Харабет, А.А. Толкаченко. – М.: Норма, 2009. – С. 112–113.

[525] Антонян Ю.М. Социальная среда и формирование личности преступника (неблагоприятные влияния на личность в микросреде) : учеб. пособие / Ю.М. Антонян. – М.: Акад. МВД СССР, 1975. – С. 110–111.

[526] Ольшанский Д. Психология терроризма / Д. Ольшанский. – СПб.: Питер. 2002. – С. 160.

[527] Там само. – С. 160–161.

оскільки її відсутність спричиняє порушення конспірації, що, у свою, чергу, тягне за собою часткові або загальні для всієї організації арешти. Дисципліна терористичної організації, як пише Б.Савінков, досягається не тільки формальним авторитетом старіших, але й визнанням кожним членом організації необхідності цієї дисципліни для успіху даного заходу[528].

Важливим способом забезпечення підлеглості в межах групи та її єднання є формування образу ворога в особі суспільства, державної влади, соціальної групи, нації тощо. Це трансформується у суб'єктивне відчуття особистої і соціальної неадекватності; у результаті чого для особистості терориста характерна позиція «я добрий, а світ поганий». Така позиція є засобом морального захисту, що дозволяє виправдати будь-які злочинні дії[529].

Єдине виправдання своїх поглядів терорист знаходить у тому, що кожен член суспільства, що «примирився з системою», вчиняє злочин перед «вищим ідеалом», а тому живе «не так». Саме тому така вибірковість, так звана позиція «судді» і в той же час «жертви системи», забезпечує терористам певну підтримку, яка за допомогою «комунікацій» стає головним знаряддям тероризму.

Таким чином, діяльність терористів у межах терористичної групи набуває характеру деструктивної самореалізації, внаслідок якої виникає нова світоглядна концепція упевненості у своїй правоті, що зводить до мінімуму можливості позитивного впливу на терористичну групу та окремого терориста. Деструктивна самореалізація терориста містить певний соціальний алгоритм формування, який у кожному конкретному випадку має свою специфіку[530]. На продовження теми можемо навести думку В.А. Бачініна, який вважає, що злочини, які вчиняються людьми, являють собою не тільки наслідки соціальних причин (явних і безпосередніх), але є похідними глибинних процесів, які відбуваються у світі. Він

[528] Савинков Б. Воспоминания террориста / Б. Савинков. – М.: Московский рабочий, 1990. – С. 154.

[529] Алауханов Е. Криминология [Электронный ресурс] / Е. Алауханов. – Алматы. 2008. – 429 с. – Электронная библиотека. – Режим доступа: http://www.allpravo.ru/library/doc4204p0/instrum6815/item6882.html

[530] Канцір В.С. Міжнародний тероризм як прояв деструктивної правосвідомості / В.С. Канцір // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2011. – № 1(1). – С. 164.

переконаний, що найважливіша вихідна підстава, яка зумовлює виникнення абсолютної більшості причин злочинів, – початкова недосконаліть соціального світу в цілому, яка повною мірою поширюється на людину, суть якої така: «Світова дисгармонія постає в соціальному житті як постійно присутня загроза і впадання в стани аномії та дисномії, коли «антинорми» переміщуються з периферії соціального світу в його епіцентр і починають тяжити над ним[531]. Цей процес «переміщення антинорм» в епіцентр соціального світу має ознаки кризи, при якій людині стає дедалі складніше здійснити вибір між «ціннісними системами і соціальними імперативами» і, як наслідок, вона робить помилки у моральному виборі[532].

Зв'язок індивідів з терористичним середовищем часто розглядають як спосіб для подолання соціальної ізоляції, пошук повноцінних комунікаційних зв'язків, відчуття належності до певної соціальної групи, авторитету та визнання в очах її представників, а також усвідомлення власної значимості. Саме тому важливо надати індивіду, який вирішив відірватися від негативного середовища, гідні альтернативні способи задоволення відповідних потреб. Робота в цьому напрямку полягає в тому, щоб надати можливість індивідам, які відмовилися від терористичної діяльності, інтегруватися у структуру соціальних зв'язків з метою створити альтернативи попередньому злочинному оточенню. Необхідно розробити комплексну стратегію реабілітації осіб для надання їм соціальної підтримки (умови для психологічної реабілітації, працевлаштування, отримання освіти, зміни місця проживання) з обов'язковим урахуванням специфіки цієї життєвої ситуації, в якій індивід перебував у конкретний момент часу.

3. Безпосередні ознаки спрямованості особистості

3.1. Потреби, інтереси, соціальні цінності в основних сферах життєдіяльності (сім'я, навчання, праця, культура, стосунки між людьми, ставлення до них, загальнолюдських цінностей, норм моралі, права)

[531] Бачинин В.А. Философия права: Конспект лекцій / Бачинин В.А. – Х.: Консум, 2002. – С. 331.

[532] Бачинин В.А. Основы социологии права и преступности / Бачинин В.А. – СПб.: Изд-во С.-Петербургского ун-та, 2001. – С. 218.

Особистість, її зміст, збудники вивчає передусім психологія. Психологи нерідко відводять домінуючу роль в особистості категорії ставлення, яка відображає взаємозв'язок особи з довколишнім світом та набутий при цьому досвід[533]. Очевидно, слід погодитися, що ставлення є загальною функціональною категорією, яка має предметний прояв у потребах, інтересах, ціннісних орієнтаціях. Серед них, мабуть, і слід шукати той критерій соціального, який нам потрібен.

Потреба – це нужда в чомусь, без задоволення якої не можна обійтися[534]. Потреба викликає дію, спрямовану на її задоволення[535]. Потреба – це протиріччя, яке розв'язується в дійсності суб'єкта[536]. Потреба являє собою стан об'єктивної потреби людського організму в чомусь, що лежить поза ним і є необхідною умовою його життя[537].

Із цих визначень можна зробити кілька припущень. По-перше, потреба є основою розвитку людини, обумовлює її спонукання до певної поведінки. По-друге, через потреби індивідуальне детермінується соціальним, зовнішня обумовленість переходить у внутрішню. По-третє, потреби можуть бути соціальними та біологічними.

Виникає закономірне питання: чи виступає кінцевою метою задоволення потреби?

З цього приводу немає єдності підходів у юридичній літературі.

Д.М. Узнадзе кваліфікував потребу як всілякий стан психофізичного організму, який, потребуючи зміни навколишнього середовища, дає імпульси до необхідної для цієї цілі активності, яка виступає не тільки прийомом, який гарантує особі засоби задоволення потреб, а одночасно і джерелом можливості безпосереднього їх задоволення[538].

Іншої позиції додержується Б.С. Волков, який вважає, що потреба викликає в людини певну внутрішню напругу, яка спонукає

[533] Мясищев В.Н. Проблема отношений человека. Хрестоматия по психологи : учеб. пособ. / В.Н. Мясищев; под ред. А.В. Петровского. – [2-е изд.]. – М.: Просвещение, 1987. – С. 164.

[534] Исабеков И.Б. Интерес / И.Б. Исабеков. – Махачкала: Дагкнигоиздат, 1972. – С. 12.

[535] Судаков К.В. Тайны инстинкта / Судаков К.В. – С. 7.

[536] Могилевский А.Л. Истоки правонарушения / Могилевский А.Л. – С. 107.

[537] Аванесов Г.А. 10 глав о мотивации и мотивах. Через призму науки криминологии: монограф / Аванесов Г.А. – М.: ЮНИТИ-ДАНА: Закон и право, 2012. – С. 44.

[538] Узнадзе Д.Н. Эксперемантальные основы психологии установки / Узнадзе Д.Н. – С. 29, 168.

її до постановки цілі та необхідності дії. Потреби мають особистісний характер, фізіологічну основу, і тому форма яких прояву і ступінь вираження значною мірою залежать від індивідуальних особистісних особливостей: темпераменту, емоційної сфери, характеру і т.д[539].

На думку В.С. Батиргареєвої, потреби людини – це фундамент її розвитку як біологічної істоти й особистості в контексті соціуму; одні потреби супроводжують людину все життя, інші формуються, змінюються або з часом зникають протягом життя; потреби багато в чому формують морально-психологічний клімат[540]. В.М. Кудрявцев визначав потреби як продукт зв'язку організму з навколишнім середовищем, зазначивши, що це стосується не тільки природніх потреб (в їжі, в теплі, у збереженні організму від зовнішніх впливів та ін.), але і всіх інших потреб людини, набутих у результаті її життя в суспільстві[541].

Як не дивно, чимало потреб терористів і законослухняних людей у своїй основі схожі, але добре відомо, що їх морально-психологічні властивості значно різняться. Якщо розглянути їх з точки зору біологічної природи, то потреби будь-якої людини, перш за все, мають біологічний характер: це їжа, сон, одяг, сексуальне задоволення тощо. Терорист так само відчуває потребу в цьому, як і будь-яка інша особа.

На думку Б.С. Волкова, потреба стає мотивом поведінки в міру того, як вона повязується з певним предметом (об'єктом)[542].

Доволі цікавою є думка С. Нежурбіди, який вважає, що задоволення будь-якої потреби людини, якою б вона не була, може призвести як до суспільно схвалюваних наслідків, так і до злочинних. Злочин може виступати формою задоволення потреби[543].

---

[539] Волков Б.С. Детерменистическая природа преступного поведения : монограф. / Волков Б.С. – М.: Изд-во РУДН, 2004. – С. 110–111.

[540] Батиргареєва В.С. Рецедивна злочинність в Україні : соціально-правові та кримінологічні проблеми : монограф. / Батиргареєва В.С. – Х.: Право, 2009. – С. 268.

[541] Кудрявцев В.Н. Причинность в криминологии (О структуре индивидуального преступного поведения): монограф. / Кудрявцев В.Н. – М.: ТК Велби, Проспект, 2007. – С. 134.

[542] Волков Б.С. Детерменистическая природа преступного поведения: монограф. / Волков Б.С. – М.: Изд-во РУДН, 2004. – С. 110–111.

[543] Нежурбіда С. Етіологія злочину: Теорії, аналіз, результат: монографія / С. Нежурбіда. – Чернівці: Друк Арт, 2013. – С. 409.

Певні потреби та мотиви породжують відповідні інтереси особи. Звернімося до семантики слова «інтерес». У тлумачному словнику В.І. Даля «інтерес» розуміється як увага, що збуджується стосовно когось або чогось, що є значним, важливим або корисним[544].

У Великому тлумачному словнику сучасної української мови цей термін пояснюється в кількох значеннях. Етимологічний зміст слова «інтерес» включає: а) увагу до кого-, чого-небудь, зацікавлення кимось, чимось; цікавість, захоплення; б) вагу; значення; в) те, що найбільше цікавить кого-небудь, що становить зміст чиїхось думок і турбот; г) прагнення, потреби; ґ) те, що йде на користь кому- чому-небудь, відповідає чиїмось прагненням, потребам; вигоду, користь, зиск[545].

Визначенню поняття «інтерес», його змісту приділяється значна увага у науковій літературі, проте це питання залишається дискусійним.

Є.В. Фесенко пише, що в узагальненому вигляді погляди науковців щодо поняття «інтерес» зводяться до трьох трактувань цього понять: філософського, соціологічного і психологічного[546]. При цьому Є.В. Фесенко посилається на роботу О.В. Кузнєцова, який говорить про три точки зору на це поняття: перша, розглядає інтерес як поняття, що характеризує потребу для індивіда, колективу, класу, нації, суспільства у цілому. Друга, яка є панівною у психології, розглядає інтерес як особливе ставлення особистості до певного предмета, як до чогось для неї цінного, такого, що притягує. Третя, яка, на думку О.В. Кузнєцова, є найбільш правильною, розглядає інтерес як єдність об'єктивного і суб'єктивного[547]. Є.В. Фесенко виділяє чотири змістовні ознаки поняття «інтерес»: суб'єктивна характеристика – зацікавленість суб'єкта у чомусь, тобто виникнення, активізація та зосередженість уваги на об'єкті

[544] Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка : в 4 т. / В. Даль. – М. : Рус. яз., 2002. – Т. 4. – С. 245.

[545] Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К. : Ірпінь : ВТФ «Перун», 2004. – С. 943.

[546] Фесенко Є.В. Злочини проти здоров'я населення та системи заходів з його охорони : моногр. / Є.В. Фесенко. – К. : Атіка, 2004. – С. 54.

[547] Кузнецов А.В. Уголовное право и личность / А.В. Кузнецов. – М., 1977. – С. 27, 29.

інтересу, яка має основне навантаження у визначенні цього поняття, тому що відображає його суть; 2) спрямованість інтересу на задоволення певних потреб; 3) його об'єктивізована форма, критеріями об'єктивізації якої є врегулювання та захищеність правовими нормами різних галузей права, а також регламентація інтересу моральними нормами, традиціями тощо, визнаними членами суспільства і захищеними кримінально-правовими нормами; 4) несуперечливість інтересу законам[548].

З наведеного можна побачити, що ознакою, важливою для з'ясування поняття «інтерес», є його спрямованість на задоволення певних потреб.

В.М. Дрьомін вказує, що кримінальна практика на індивідуальному рівні (предметна діяльність окремої людини) – це конкретна предметна діяльність, яка здійснюється для задоволення потреб[549].

Поняття останньої в теорії мотивації, як писав А.Ф. Зелінський, розглядається у трьох сенсах: 1) як благо, якого потребує індивід; 2) як властивість особистості; 3) як переживання потреби в чомусь, що викликає живу активність індивіда[550].

В.М. Кудрявцев робить припущення, що з виявленням потреб та інтересів може розпочатися злочинна поведінка. Але потреби та інтереси вчений не вважає головними, оскільки конфлікти, які виникають, також породжують намір розв'язати їх злочинним шляхом. Отже, на його думку, потреби, інтереси та конфлікти породжують злочинну поведінку, а вже потім з'являється мотив злочину, ставляться цілі, розроблюються плани дій і т.д.[551].

Якщо конкретизувати інтерес до злочинної діяльності, то він, залежно від тих чи інших злочинів, має свої відтінки. Наприклад, у грабежах і розбоях знаходить свою конкретизацію орієнтація злочинців на інтереси споживчого плану; у насильницьких злочинах домінує панування над іншою людиною, доведення їй своєї

[548] Фесенко Є.В. Злочини проти здоров'я населення та системи заходів з його охорони : моногр. / Є.В. Фесенко. – К.: Атіка, 2004. – С. 58-60.

[549] Дрьомін В. Інституціональна теорія відтворення та протидії злочинності / В. Дрьомін // Право України. – 2009. – № 7. – С. 47.

[550] Зелинский А.Ф. Криминальная психология / Зелинский А.Ф. – С. 58–60.

[551] Кудрявцев В.Н. Борьба мотивов в преступном поведении / Кудрявцев В.Н. – М., 2012. – С. 7, 9.

винятковості, влади над нею тощо; у злочинах, пов'язаних з обігом наркотичних речовин, теж виявляється інтерес споживчого плану, хоча й зумовлений фізичною залежністю людини від них[552].

Дослідити справжні інтереси терористів виявлилося дуже непростою справою з огляду на специфіку цього питання.

Стосовно тероризму кримінологи відзначають надмірне захоплення собою й незначну увагу до почуттів інших, іноді навіть їх ігнорування. Це так чи інакше визначає характер багатьох інтересів. Наприклад, зумовлює підвищений інтерес до спілкування у своїй злочинній групі та зайняття певної ніші серед злочинців, формування певного іміджу тощо.

Як відмічає Ю.М. Антонян, багато терористів відчувають хворобливі переживання, пов'язані з «нарцисичними» потягами, незадоволення яких веде до недостатнього почуття самоповаги й неадекватної інтеграції особистості. На думку цього дослідника, нарцисизм притаманний не тільки лідерам терористичних організацій, але також і її рядовим членам. Вони переконані у своїй досконалості, надзвичайних особистісних якостях і перевагах над іншими тільки тому, що належать до даної групи, яку вважають єдино «правильною». Щоб довести це собі й іншим, такий терорист вчиняє зухвалі напади і зневажає загальнолюдські цінності або нехтує ними[553].

Зауважимо, що фанатична впевненість у своїй правоті може витіснятися міркуваннями практичного інтересу, корисними мотивами, намаганням захопити й утримати владу.

З позиції психології нарцисизм означає зосередження на самому собі, своїх інтересах, переживаннях. Нарцисична особистість відчуває себе дещо дезатаптованою поза межами свого нарцисичного оточення – національного, кланового, релігійного тощо. З цієї причини психологи відзначають, що така особистість схильна до: 1) агресивності стосовно інших осіб, які перебувають за межами її групи; 2) зберігання своєї групової належності; 3) фор-

[552] Батиргареєва В.С. Рецедивна злочинність в Україні: соціально-правові та кримінологічні проблеми: моногр. / В.С. Батиргареєва. – Х.: Право, 2009. – С. 273.

[553] Антонян Ю.М. Терроризм. Криминологическое и уголовно-правовое исследование / Ю.М. Антонян. – М.: Изд-во Щит, 2001. – С. 242-243; Антонян Ю.М. Этнорелигиозный терроризм / Ю.М. Антонян, Г.И. Белокуров, А.К. Боковиков и др.; под ред. Ю.М. Антоняна. – М.: Аспект Пресс, 2006. – С. 96.

мування фундаменту фанатизму, який притаманний деяким терористам-убивцям[554].

Е. Фром, який досліджував нарцисизм в аспекті тероризму, визначає нарцисизм як «такий емоційний стан, у якому особа виявляє інтерес тільки до своєї власної персони, свого тіла, своїх потреб, своїх думок, своїх почуттів, своєї власності тощо. Водночас усе інше, що не складає частину його самого і не є об'єктом його прагнень, для нього не наповнено справжньою життєвою реальністю, позбавлено кольору, смаку, важкості, а сприймається лише на рівні розуму. Міра нарцисизму визначає в людини подвійний масштаб сприйняття – має значимість лише те, що стосується її особисто, а інший світ в емоційному сенсі не має ані запаху, ані кольору; і тому людина-нарцис виявляє слабку здатність до об'єктивності й серйозні прорахунки в оцінках»[555]. Погоджуючись з Е. Фромом, Ю.М. Антонян відзначає, що груповий нарцисизм є одним із головних джерел людської агресивності[556].

На погляд Ю.М. Антоняна, психологічну основу групового нарцисизму складає пихатість у зв'язку з належністю до певної країни, нації, релігії, іншої соціальної групи, звеличення її, що нерідко сприймається як патріотизм, упевненість, лояльність, міцна життєва позиція тощо. При цьому залишається поза увагою, що така пихатість припускає порівняння з іншими націями, класами, релігіями, соціальними групами але майже завжди не на користь останніх. Це значно полегшує вчинення насильницьких дій, якщо це вимагається, стосовно інших народів, класів, віруючих, соціальних груп тим паче, що нарцисична особистість завжди поділяє загальні для своєї групи цінності[557]. Особливо небезпечним є груповий нарцисизм, коли людина сповнена гордості й пихатості тільки з тієї причини, що належить до національної, релігійної, політичної, кримінальної або іншої групи. Цінності, правила й настанови цієї групи стають основою її соціального буття.

[554] Ольшанский Д. Психология терроризма / Д. Ольшанский. – СПб.: Питер. 2002. – С. 179.

[555] Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / Э. Фромм. – М.: ООО «Изд-во АСТ-ЛТД», 1988. – С. 175.

[556] Антонян Ю.М. Терроризм. Криминологическое и уголовно-правовое исследование / Ю.М. Антонян. – М.: Изд-во Щит, 2001. – С. 243.

[557] Антонян Ю.М. Терроризм. Криминологическое и уголовно-правовое исследование / Ю.М. Антонян. – М.: Изд-во Щит, 2001. – С. 243.

З цим погоджується Л.В. Сердюк, який вважає, що навіть нікчемна людина, що належить до нарцисичної групи, відчуває свою силу і значимість у межах цієї групи, але перетворюється в слабку істоту, залишившись відірваною від неї[558].

В.В. Вітюк і С.А. Ефіров стверджують, що, досліджуючи конкретних терористів, вони мали можливість переконатися, що ці особи характеризуються граничною нетерпимістю до інакомислення і фанатизмом, породжених максималістським ідеалістичним утопізмом, ненавистю до існуючого ладу чи загостреним почуттям відчуженості[559]. На погляд Ю.М. Антоняна, таким особам притаманна міцна віра у володінні абсолютною, єдиною й остаточною істиною, віра в месіанське призначення, вищу – й унікальну – місію в ім'я порятунку людства. Віра в названу місію може бути «темною», чисто емоційною, а може ґрунтуватися на «раціональних», ідеологічних постулатах, але її наявність не відрізняє щирого екстреміста від «попутників» і людей, які з тих чи інших причин випадково опинилися в екстремістських групах[560].

На думку В.В. Вітюка та С.А. Ефірова, терористи належать до закритого типу особистості, що виключає будь-яку критичну думку і свободу вибору, оскільки вони бачать світ тільки крізь призму «єдиної істини». Логічним наслідком «закритості» та фанатизму є надзвичайна, часом парадоксальна вузькість, однобічність, що веде до максимальної абсолютизації частковості, відірваної від загальної системи зв'язків. Через цю причину світ унаслідок трансформації у такій свідомості втрачає реальні риси, сама ж свідомість стає міфологізованою[561].

Б.Г. Чурков вважає, що у терориста, який готовий вчинити терористичний акт шляхом самовбивства, найбільш рельєфно

[558] Сердюк Л.В. Насилие: криминологическое и уголовно-правовое исследование / Л.В. Сердюк; под ред. заслуж. деятеля науки РФ, проф. С. П. Щербы. – М.: Юрлитинформ, 2002. – С. 349.

[559] Витюк В.В. «Левый» терроризм на Западе: история и современность / В.В. Витюк, С.А. Эфиров; отв. ред. Г.В. Осипов. – М.: Наука: АН СССР, Ин-т социол. исслед., 1987. – С. 259.

[560] Антонян Ю.М. Терроризм. Криминологическое и уголовно-правовое исследование / Ю.М. Антонян. – М.: Изд-во Щит, 2001. – С. 236; Антонян Ю.М. Этнорелигиозный терроризм / Ю.М. Антонян, Г.И. Белокуров, А.К. Боковиков и др.; под ред. Ю.М. Антоняна. – М.: Аспект Пресс, 2006. – С. 97.

[561] Витюк В.В. «Левый» терроризм на Западе: история и современность / В.В. Витюк, С.А. Эфиров; отв. ред. Г.В. Осипов. – М.: Наука: АН СССР, Ин-т социол. исслед., 1987. – С. 257.

виражається те, що умовно можна назвати «екстремістська свідомість». У ній мотиваційною домінантою є віра у вищу єдину істину, унікальне спасіння свого народу, соціальної групи або всього людства[562]. За результатами аналізу В.О.Брагіна, мотиваційна домінанта психіки терористів у вигляді «екстремістської свідомості» має тенденцію до часової динаміки[563] .

Таким чином, можемо стверджувати, що у терориста (або групи терористів) виникає «особливий» тип свідомості, який передбачає визнання тільки власних прав і нехтування правами інших. Правосвідомість терориста сконцентрована не на правових, а на деструктивних методах вирішення існуючих протиріч[564].

Як зазначає український дослідник В.В. Остроухов, тероризм як специфічний різновид соціальної дії насильства, однією з передумов свого існування має суттєву трансформацію морально-світоглядних чинників суспільної та індивідуальної свідомості. Сутність цієї трансформації виявляється в необґрунтованому розширеному уявленні про застосування насильства з боку влади, у зміні світогляду, за яким відбувається поділ людей на «своїх» і «чужих», а також в обґрунтуванні фізичного знищення супротивників, примітивізації суспільних відносин, можливості порушення правових норм і в суцільному нехтуванні загальнолюдської моралі, месіанських претензіях лідерів окремих суспільних груп[565].

Ціннісно-нормативна сфера. Слід зауважити, що сфера ціннісних орієнтацій нерідко наділялася здатністю бути домінуючим показником особистості. Ця сфера охоплює погляди, переконання, моральні риси, ставлення людини до різних матеріальних і нематеріальних цінностей. Вона віддзеркалює глибинні характерис-

[562] Чурков Б.Г. Мотивационные и идейные основания современного терроризма [Електронний ресурс] / Б.Г Чурков. – Режим доступу : www.conflictolog. isras.ru/93-4-1.html. – Заголовок з екрана.

[563] Брагин В.А. Мотивы совершения террористического акта и способы самооправдания современного террориста : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. психол. наук : 19.00.05 / В.А. Брагин ; Моск. гос. ун-т им. М.В.Ломоносова. – М., 2001. – С. 17–18.

[564] Канцір В.С. Міжнародний тероризм як прояв деструктивної правосвідомості / В.С. Канцір // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2011. – № 1(1). – С. 164.

[565] Остроухов В.В. Філософські проблеми дослідження насильства і терору / В.В. Остроухов. – К.: Укр. центр духовної культури, 2000. – С. 20.

тики індивіда, пов'язані з найбільш значущими й цінними для неї об'єктами, що сприяють збереженню внутрішньої послідовності поведінки людини. Розробка кримінологічної проблеми моральних цінностей посідає особливе місце, оскільки одним із джерел негативних явищ є певна деформація у сфері ставлення до цінностей культури, моральних ідеалів, принципів, етнічних правил [566]. У цілому ж ціннісні орієнтації являють собою основні поняття, що використовуються під час побудови психологічних концепцій особистісної регуляції поведінки[567].

Цінність – явище, предмет, що має те чи інше значення, важливий, суттєвий у якомусь аспекті[568]. Слід зауважити, що термін «цінності» широко застосовується у філософській та соціологічній літературі для вказівки на людину, соціальне та культурне значення певних явищ її діяльності. Під кутом зору філософії цінності являють, по суті, всю багатоманітність предметів людської діяльності, суспільних відносин, природних явищ, що включається у їх коло, може виступати в якості «предметних цінностей» як об'єктів ціннісних орієнтирів, тобто оцінюватися в плані добра або зла, істини чи не істини, справедливого чи несправедливого тощо. Однак проблема цінностей у філософії небезспірна. Йдеться про відому розбіжність поглядів матеріалістів та ідеалістів щодо розуміння та змісту цінностей. На думку Є.В. Фесенка, в основу вирішення цієї проблеми слід покласти положення діалектичного матеріалізму, основні постулати якого зводяться до такого: 1) цінності виступають як об'єктивна реальність; 2) поняття цінності втілює також і суб'єктивне, оскільки об'єкти оцінки усвідомлюються, якісно характеризуються суб'єктами оцінки; 3) пізнання реально існуючих об'єктів та їх оцінка людиною можливі; 4) цінності можуть бути матеріалізовані та не матеріалізовані; 5) суть поняття «цінність» полягає в тому, що це такі об'єкти матеріального світу, які мають суттєве значення для суспільства;

[566] Явчуновская Т.М. Особенности криминологической характеристики личности преступниц / Т.М. Явчуновская, И.Б. Степанова // Вестн. Иванов. гос. ун-та. Серия: Право. Экономика. Социология. – 2001. – Вып. 4. – С. 23.

[567] Шестопалова Л.Ф. Ценносно-смысловая сфера личности со специфическими расстройствами и склонностью к противоправному поведению / Л.Ф. Шестопалова, Т.А. Перевозная // Психол. журнал. – 2003. – Т. 24. – № 3. – С. 66–71.

[568] Толковый словарь русского языка / под. ред. проф. Д.Н. Ушакова. – 1940. – Т. 4. – С. 1214.

6) коло суб'єктів оцінки, їхні погляди можуть бути різними; 7) визначення цінних об'єктів залежить від історичної епохи, політично-економічної обстановки, життєвих ситуацій тощо[569].

Система ціннісних орієнтирів – це сталий комплекс соціальних оцінок довколишніх предметів, явищ, умов, людей. Ціннісною орієнтацією зазвичай називають своєрідне для кожної особи оцінювання предметів та явища довколишнього світу з точки зору їх цінності, потреби для цієї особи. Зміст ціннісних орієнтацій, стрижнева тенденція, що визначає їх систему, бере початок з елементів (компонентів) самих цінностей[570].

Однак проблема в тому, що необхідно знайти відповідь, які саме цінності є важливими для терористів, якими є їхній обсяг, зміст та інші характеристики.

Психологи відзначають особливий комплекс установок, цінностей і норм поведінки, характерних для терористів, серед яких виділяються: негативне ставлення до ворога, на якого спрямовані злочинні дії; визнання цінності особистого життя, яка привноситься у жертву для визнання свого вчинку; прийняття норм так званої «героїчної» поведінки, зразки якого специфічні для конкретної культури[571]. Прийняття норм так званої «героїчної» поведінки, зразки якої специфічні для конкретної культури, може стати міцним психологічним стимулом.

На думку А.А. Тер-Акопова, духовність, визначаючи хід і результати розвитку людства та індивідуально детермінуючи поведінку, виконує і такі функції: 1) інтеграція суспільства (консолідація, обєднання) і громадян у єдиний соціальний організм; 2) формування у громадян єдиної соціально-психологічної установки на діяльність відповідно до соціальних норм і вимог діяти згідно з потребами суспільства у відповідній критичній обстановці; 3) змушення членів суспільства поступатися особистісними

[569] Фесенко Є.В. Злочини проти здоров'я населення та системи заходів з його охорони : моногр. / Є.В. Фесенко. – К.: Атіка, 2004. – С. 50–51.

[570] Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: у 3 кн. / А.П. Закалюк. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. – Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. – С. 244–245.

[571] Радикальний ісламізм та ісламофобія в Європі: науковий огляд / автор-упорядник С.І. Качур. – К.: Інститут дослідження проблем державної безпеки, 2011. – С. 43.

інтересами в імя загального блага, пожертувати собою для збереження суспільства[572].

Нехтування цінністю власного життя, яким жертвує терорист для визнання свого вчинку, ілюзія безсмертя характерна для членів релігійних групувань, що сповідують іслам. Тоді як віра вирішує конфлікт між інстинктом самозбереження та бажанням вчинити терористичний акт і самогубства[573]. Для терористів віра – це мораль, спосіб життя. Це дає підставу розглядати терористів як абсолютистів та «істинно віруючих», оскільки така віра обумовлює тип ціннісних та моральних моделей терористичних груп[574]. При цьому нарочита релігійність аж ніяк не відповідає як основним біблейським християнським заповідям: «Не убий. Не укради...», так само як і мусульманським, прописаним в Корані.

На думку А.А. Тер-Акопова, духовність є такою соціальною цінністю, велична якої постійно збільшується. На його переконання, духовність бере участь у механізмі злочинної поведінки як головний детермінуючий фактор на двох рівнях:

1) особистісної характеристики суб'єкта;
2) соціальної характеристики.

У межах духовності формуються мотиви і цілі, які її виражають[575].

За результатами порівняльного аналізу способів самовиправдання терористичної діяльності В.О. Брагіним виявлено, що вони (способи) мають вихідні положення й характеризуються перенесенням відповідальності за вчинення терактів на зовнішні об'єкти. При цьому відповідність способів самовиправдання певному механізму психологічного захисту визначається як «пошук зручних причин для виправдання неможливості здійснити той чи інший

[572] Христианское учение о преступлении и наказании / Научн. ред. К.В. Харабет, А.А. Толкаченко. – М.: Норма, 2009. – С. 112–113.

[573] Любарский Е.С. Терроризм в условиях глобализирующегося мира: методологический аспект: автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. полит. наук : 23.00.01 / Е.С. Любарский; Моск. пед. гос. ун-т. – М., 2010. – С. 17.

[574] Eposito J. Who Speaks for Islam? What a billion muslims really think / J.Eposito, and D.Mogahed // Gallup Press, 2008. – P. 204.

[575] Христианское учение о преступлении и наказании / научн. ред. К.В. Харабет, А.А. Толкаченко. – М.: Норма, 2009. – С. 123.

вчинок або, навпаки, пошук упевненого обґрунтування неприйнятної поведінки»[576].

Разом з цим існує припущення, що наявність таких виправдань не є обов'язковим, оскільки іноді особи займаються терористичною діяльністю просто тому, що їй це подобається. Заперечуючи таке припущення, Д. Ольшанський вказує, що для терориста важливі ідейно-риторичні компоненти. Найчастіше терорист не знає своєї жертви і не проявляє до неї жодних емоцій. Саме тому терористи мають потребу в будь-яких виправданнях, оскільки «безідейне», звичайне вбивство можливе не для кожної людини[577].

Терористам властива відмова від загальнолюдських цінностей, високий рівень агресивності та жорстокості, упевненість у своїй винятковості, і, безумовно, відсутність співчуття до жертв теракту[578].

При вступі в терористичну організацію у людини відбувається зміна цінностей, етнічних норм, соціальних норм, установок, цілей поведінки й мотивації. З одного боку, терорист віддає у жертву власне життя, яке для нього становить цінність, з іншого боку – терорист нехтує життям інших людей. Така пожертва має символічний, знаковий характер[579]. Отже, в ієрархії ціннісних орієнтацій домінують індивідуальні або групові цінності, бажання захистити найбільш цінне з точки зору національної, релігійної, класової чи іншої належності. Вельми цікавим є висловлення А.С. Зайналабідова, який вважає, що найважливішим фактором, детермінуючим зростання та поширення в суспільстві криміногенних процесів, якісну зміну аксіологічних параметрів й установок суспільної та індивідуальної свідомості, яка проявляється в масовому несприйнятті існуючої ідеології, стратегії матеріального збагачення, дискредитації патріотичних цінностей, відчуженні від держави, зростанні правового нігілізму та формуванні «живих

[576] Брагин В.А. Мотивы совершения террористического акта и способы самооправдания современного террориста : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. психол. наук : 19.00.05 / В.А. Брагин; Моск. гос. ун-т им. М.В.Ломоносова. – М., 2001. – С. 7.

[577] Ольшанский Д. Психология терроризма / Д. Ольшанский. – СПб.: Питер, 2002. – С. 114.

[578] Антонян Ю.М. Этнорелигиозный терроризм / Ю.М. Антонян, Г.И. Белокуров, А.К. Боковиков и др.; под ред. Ю.М. Антоняна. – М.: Аспект Пресс, 2006. – С. 95.

[579] Там само.

норм» соціальної взаємодії, які органічно охоплюють елементи кримінальної свідомості[580].

Для формулювання своїх ідеалів у терористичному середовищі існує група інтелектуалів-теоретиків, так званий ідеологічний центр, навколо якого організовуються терористичні формування. Окремі терористичні групи часто-густо бувають «еталонними», тобто такими, чия систем поглядів, цінностей, уявлень, спрямованість діяльності розглядається певною особою як еталон. Такі цінності прищеплюються членам такої групи, що вимагає слідувати таким еталонам. Прикладом може слугувати поведінка шахідів – вороже налаштованих ісламістів, які жертвують своїм життям з метою утвердження ісламських цінностей. Як стверджує М.І. Могільнер, в історії кожної терористичної організації є приклади героїчних вчинків, які служать зразком для нових терористів, що зумовлює формування стилю героїчної поведінки[581].

В ієрархії моральних цінностей далеко не останнє місце посідають і такі цінності, як товариство, дружба, молодіжна романтичність, героїзм, авторитет, вірність, обов'язок, стійка життєва позиція. При цьому не звертається увага на те, що національна, класова або релігійна належність зажди порівнюється з іншими націями, групами, класами, що майже завжди виявляється не на користь останніх. Це значно полегшує вчинення насильства, якщо таке вимагається стосовно представників інших націй, груп, класів, віруючих в інші божества, оскільки терорист, як правило, поділяє загальні для всієї групи цінності. Те, що в дійсності являє достатньо небезпечну фантазію для особистості терориста – реальність, в яку він свято вірить, і ця віра зміцнюється груповою солідарністю, що додатково посилюється незадоволеністю реальним життям. Насамперед це особи, що не зуміли реалізувати себе в політичній сфері, але намагаються захопити владу, і які мають комплекс неповноцінності.

Одним із головним питань мотивації терористичної діяльності полягає в тому, чому деякі соціальні групи обирають шлях

[580] Зайналабидов А.С. Преступность в современном российском обществе: опыт системного анализа: дис. ... д-ра филос. наук: 09.00.11. – Ростов-на-Дону, 2004.

[581] Могильнер М.И. Мифология подпольного человека / М.И. Могильнер. – М.: Новое литературное обозрение, 1999. – С. 35.

тероризму, а інші, у подібних обставинах, це не роблять? Також важливим є з'ясування особистого спонукання терористів до злочинної поведінки. Спробуємо відповісти на ці питання у межах запропонованої характеристики.

3.3. Асоціальні або антисуспільні потреби, інтереси, цілі, діяльнісні прояви: зміст, спрямованість, мотиви, форми реалізації, соціальні результати, соціальна оцінка, ставлення до неї

Кожний терористичний рух намагається приховати або виправдати наявну антисуспільну спрямованість своїх діянь (убивства, підпали, вибухи бомб, захоплення заручників). Це завдання виконує ідеологічне обґрунтування, яке морально виправдовує тероризм, доказує його доцільність і навіть справедливість. Психологам відомо: для того, щоб забезпечити внутрішній психологічний комфорт, люди часто при поясненні своєї асоціальної діяльності віддають перевагу не справжнім мотивам, а «благородним спонуканням»[582].

А.П. Закалюк негативні антисуспільні риси свідомості та психології окремої особи відносив до безпосередньої причини на індивідуальному рівні. За загальним психологічним механізмом будь-яка людська діяльність – це система пов'язаних між особою мотивованих, опредмечених та цілеспрямованих дій, вчинків, менш об'ємних діяльностей, об'єднаних через обумовлення загальним (генеральним) мотивом, спрямування на реалізацію єдиної потреби та кінцевої мети[583].

Серед асоціальних (антисуспільних) рис і властивостей найбільшого значення набувають, безсумнівно, ті з них, що характеризують ціннісні орієнтації особистості, її інтереси, схильності, спонукання. У характері й змісті ціннісних орієнтацій, інтересів і схильностей у правопорушників має місце чимало специфічного, що відрізняє їх від законослухняних громадян[584].

[582] Асмолов А.Г. Классификация неосознаваемых явлений и категория деятельности / А.Г. Асмолов // Вопросы психологии. – 1980. – № 3; Бассин Ф.В. Проблема бессознательного (о неосознаваемых формах высшей нервной деятельности) / Ф.В. Бассин. – М., 1968; Зелинский А.Ф. Осознаваемое и неосознаваемое в преступном поведении / А.Ф. Зелинский. – Х.: Вища школа, 1986. Шерток Л. Неосознанное в психике человека / Л. Шерток ; пер. с фр. авт. ст. Ф.В. Бассин; ред. Ф.В. Бассин, Э.М. Пчелкина. – М.: Прогресс, 1982.

[583] Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології. – С. 150, 233.

[584] Шакун В.І. Суспільство і злочинність / В.І. Шакун. – К.: Атіка, 2003. – С. 502.

У будь-якої людини сильно розвинена потреба в спілкуванні. Особливість цієї потреби у терористів зумовлюється колом осіб, з якими вони спілкуються. Перебування у специфічній групі сприяє виникненню певних мотивів поведінки, їх конкуренції, постановки нових цілей, прищеплення певних звичок. При формуванні мотивів і цілей терористичної активності в групі відбувається обмін думками, знаннями, навичками, досвідом, що зміцнює рішучість вчинити злочин. Разом з цим, на думку Дж. Поуста, бажання вступити в групу не представляє собою повного розриву з суспільством, оскільки таке бажання може виникнути у зв'язку з почуттям соціального відчуження[585].

Потреба терористів у спілкуванні з родичами не посідає перше місце. Це говорить про те, що акцент у пріоритетах спілкування в терористів зміщується на користь злочинного світу, що сприяє монолітності групи з точки зору їх соціальних зв'язків.

З огляду на те, що терористичні групи, як правило, монолітні, відбувається посилення вмотивованості кожного учасника групи, спрямованість якої має вираження через орієнтацію на особистий чи груповий успіх, виконання загальної справи. Психологи припускають, що все, що за межами соціального утворення, до якого належить терорист, – усе незрозуміле, вороже, а тому, за переконанням терориста, має бути відкинуто, а якщо потрібно, – знищено.

За даними російських дослідників, отриманими з використанням запитальника В. Шутце, більшість досліджуваних терористів: не відчувають себе добре серед інших людей, схильні уникати спілкування з ними, уникають прийняття рішень, не здатні контролювати себе. Вони встановлюють більш близькі взаємини з обмеженим колом осіб, уважно відібраних для спілкування. За цими даними, формула психосоціальної ізоляції терориста у сфері спілкування зводиться до того, що міжособистісні стосунки мають смисл для терористів тільки як спосіб контролю над довколишніми людьми[586].

[585] Поуст Дж. Мы против них: групповая динамика политического терроризма [Электронный ресурс] / Дж. Поуст // Социальные конфликты: экспертиза, прогнозирование, технологии разрешения. – 1993. – Вып. № 4. – Терроризм. – Режим доступа : http://psyfactor.org/lib/terror9.htm.

[586] Антонян Ю.М. Этнорелигиозный терроризм / Ю.М. Антонян, Г.И. Белокуров, А.К. Боковиков и др.; под ред. Ю.М. Антоняна. – М.: Аспект Пресс, 2006. – С. 154.

Ще одне припущення полягає в тому, що тероризм може обумовлюватися потребою отримання значної вигоди особисто для себе чи своєї соціальної, особливо національної, групи. Така вигода може мати чисто матеріальний характер. Але таке припущення викликає кілька запитань: чому для досягнення своєї мети терорист обирає смерть, знищення або залякування, замість іншого способу, у тому числі законного; від чого залежить цей процес?

Наприклад, завдання реформації державних інституцій, так само як й отримання певної вигоди для своєї нації (групи) можна вирішити законним шляхом. Питання полягає в тому, що саме породжує в терориста саме такий вид поведінки. У спеціальних джерелах зазначається, що одним із таких мотивів (якщо вести мову про тероризм) є потяг окремих людей до смерті (самознищення). Такий потяг адекватний у певному сенсі потягу до життя. У конкретної особи ці потяги можуть бути наявні обидві як амбівалентні тенденції[587].

Ю. Антонян вважає, що, наближаючись до смерті, терорист набуває певного досвіду, який усвідомлюється ним, стає визначальним чинником поведінки, або, навпаки, не усвідомлюється ним, у тому числі через потребу знову відчути тремтіння від того, що перебуває за межею. Терорист намагається задовольнити два бажання: досягнення перемоги та власної смерті. Атмосфера близькості смерті, наштовхує його на вчинення інших злочинів, не обов'язково терористичних, наприклад, участь у збройних конфліктах[588]. Стосовно таких осіб мета загальної превенції покарання навряд чи може бути реально досягнута. Водночас ці особливості потребують врахування їх під час переговорів з такими терористами. В окремих джерелах зазначається, що агресію терористів-смертників формують особливі психологічні механізми, а тому мотиви їхньої поведінки є складними для розуміння[589].

[587] Антонян Ю.М. Терроризм. Криминологическое и уголовно-правовое исследование / Ю.М. Антонян. – М. : Изд-во Щит, 2001. – С. 255–256.

[588] Антонян Ю.М. Терроризм. Криминологическое и уголовно-правовое исследование / Ю.М. Антонян. – М.: Изд-во Щит, 2001. – С. 256–257; Антонян Ю.М. Этнорелигиозный терроризм / Ю.М. Антонян, Г.И. Белокуров, А.К. Боковиков и др.; под ред. Ю.М. Антоняна. – М.: Аспект Пресс, 2006. – С. 98.

[589] Ольшанский Д. Психология терроризма / Д. Ольшанский. – СПб.: Питер. 2002. – С. 90–91.

Разом з цим відзначається, що для більшості терористів усе ж таки характерний інстинкт самозбереження[590].

Окремими дослідниками висловлюється припущення, що за своїми психологічними особливостями терористи схожі на вбивць[591], оскільки тероризм – це умисне вбивство, а точніше його окремий різновид, коли злочинне посягання на життя іншої людини здійснюється не з мотивів ненависті чи неприязних стосунків, а через те, що вона є представником певної соціальної групи, виконавцем певної соціальної ролі[592].

Дійсно, прагнення до застосування насильства наближує терористів до насильницьких злочинців. За даними спеціальних досліджень насильницької злочинності, у 90% випадків потреби як збудники насильства були пов'язані з проявом «Я» злочинця. Більш того, у 80% випадків такі потреби були усвідомлені злочинцями, тоді як лише 30% випадків свідчили про стійку особистісну значимість[593].

Така схожість потреб цих двох категорій злочинців свідчить про значну однорідність соціального підґрунтя тероризму та насильницької злочинності. Крім цього, окремі дослідники виділяють низку передумов, які стають основою психології терориста: надсконцентрованість на захисті свого «Я» з постійною агресивно-оборонною готовністю; недостатня особиста ідентичність, низька самооцінка, елементи роздвоєння особистості, потреба до групової належності; гостре переживання соціальної несправедливості зі схильністю проектувати на суспільство причини своїх невдач; соціальна ізольованість і відчуженість, втрата життєвої перспективи[594].

---

[590] Антонян Ю.М. Терроризм. Криминологическое и уголовно-правовое исследование / Ю.М. Антонян. – М.: Изд-во Щит, 2001. – С. 235.

[591] Дубовик О.Л. Принятие решения в механизме преступного поведения и индивидуальная профілактика преступлений / О.Л. Дубовик. – М.: Наука, 1977. – С. 44.

[592] Антонян Ю.М. Терроризм. Криминологическое и уголовно-правовое исследование / Ю.М. Антонян. – М.: Изд-во Щит, 2001. – С. 234.

[593] Кудрявцев В.Н. Правовое поведение: норма и патология / В.Н. Кудрявцев – М.: Наука, 1982. – С. 164.

[594] Любарский Е.С. Терроризм в условиях глобализирующегося мира: методологический аспект: автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. полит. наук: 23.00.01 / Любарский Евгений Сергеевич; Моск. пед. гос. ун-т. – М., 2010. – С. 18.

Участь в терористичній організації є способом задоволення ними вищезазначених потреб. Терорист не прагне до приховування результатів своєї діяльності, він охоче бере на себе відповідальність за свої дії. У терористів особливо слід виокремити потребу у висвітленні своєї діяльності в засобах масової інформації. Останні, поширюючи інформацію про тероризм і теракти, збільшують кількість об'єктів залякування. За словами англійського філософа Я. Шрайбера, який працює у кримінологічному центрі Гарварда, сила тероризму, що став невід'ємною частиною сучасного політичного життя, корениться не в кількості та вміннях терористів, а в громадській думці. Учений стверджує, що тероризм викликає складний комплекс почуттів – ненависть, захоплення, відчай, надію та страх. Це – криве дзеркало, але з потужним підсилювачем, яким виступають мас-медіа[595]. Головне для терористів – це жадоба аудиторії, глядачів. Без телебачення, особливо показу терактів у прямому ефірі, у терористів не було б шансів сподіватися на здатність своїх жертв, їх родичів та частини населення висувати владі вимоги, що збігаються із вимогами самих терористів.

Можна уявити, що більшість терористів припинили б свою діяльність, якби вони не знаходили відображення в засобах масової інформації. Відповідно, у певних межах суспільство само породжує тероризм. Оскільки, з одного боку, засоби масової інформації, висвітлюючи результати діяльності терористів, задовольняють інтерес людей у сенсаційних, гучних подіях, з іншого боку, – задовольняють нарцисичні потреби самих терористів. Задоволення таких потреб поєднується з розвиненим прагненням до самоствердження, доведення самому собі та довколишньому середовищу своєї значущості, отримання високої оцінки з боку безпосереднього оточення.

Потреба до самоствердження часто-густо поєднується з бажанням домінувати, пригнічувати та управляти оточуючими[596]. Реалізація такого бажання іноді досягається шляхом застосування грубої сили, насильства, знищення інших людей. Це бажання про-

[595] Васильєв В.Л. Юридическая психология / В.Л. Васильев. – СПб. : Питер, 2002. –С. 369.

[596] Антонян Ю.М. Терроризм. Криминологическое и уголовно-правовое исследование / Ю.М. Антонян. – М. : Изд-во Щит, 2001. – С. 253.

являється у будь-яких видах терористичної діяльності, тим більше, що в окремих випадках застосування насильства забезпечує особисту безпеку самих терористів[597].

Проте потрібно погодитися з тим, що й серед осіб, які не вчиняють терористичних злочинів, є чимало тих, хто має потребу самоствердження за рахунок насильства над іншими людьми, нехай психологічного. Тероризм, на думку В.В.Вітюка, опирається на властивості людської натури, які домінують у психології та визначають менталітет не дуже великої групи людей, але тією чи іншою мірою властивій багатьом людям. Готовність до застосування насильства взагалі й терористичного зокрема коренями сягає схильності людини до агресивності та інших низьких інстинктів. Останні з різним ступенем виражені в різних людей, але значною мірою стримуються правовими та моральними нормами, вихованням, культурою, щоправда, не в однаковій мірі й неоднаково ефективно. Кожний з елементів збуджуючого процесу, що перебуває між потребою і рішенням, у сукупності здатні суттєво змінити вплив потреби, скорегувати доцільність її задоволення[598].

Поява у процесі, що збуджує особу до діяльності певного змісту, пов'язана з виникненням мотивів. З приводу природи та ролі останнього в структурі особистості злочинця існує декілька точок зору в спеціальній літературі. Найчастіше зустрічаються трактування мотиву як: 1) опредмеченої потреби, тобто поєднаної з визначенням предмета її задоволення[599]; 2) причинної обумовленості мотивації[600]; 3) специфічного ставлення до предмета задоволення потреби, яке відображає сприйняття здатності предмета задовольняти потребу та визначення способу виконання предметом цієї ролі[601].

Перше трактування ототожнює мотиви з потребами, що не дає можливості провести чітку межу між цими поняттями.

[597] Там само. – С. 253.

[598] Витюк В.В. «Левый» терроризм на Западе: история и современность / В.В. Витюк, С.А. Эфиров; отв. ред. Г.В. Осипов. – М.: Наука : АН СССР, Ин-т социол. исслед., 1987. – С. 53.

[599] Антонян Ю.М. Этнорелигиозный терроризм / Ю.М. Антонян, Г.И. Белокуров, А.К. Боковиков и др.; под ред. Ю.М. Антоняна. – М.: Аспект Пресс, 2006. – С. 119.

[600] Демин М.В. Проблемы теории личности / М.В. Демин. – М.: Моск. универ.-т, 1977. – С. 66.

[601] Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: у 3 кн. / А.П. Закалюк. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. – Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. – С. 243.

Друге трактування надає мотиву значення детермінантів діяльності.

Найбільш прийнятною є останнє тлумачення, оскільки як і будь-яке ставлення, мотив більш чітко відображає особистість, її сприйняття предметів: його місце між потребою і предметом як психічного засобу, який серед багатьох об'єктів визначає саме той, що може стати предметом задоволення потреби. Ще більш широко: мотив визначає потрібнесне ставлення до предмета[602].

Мотиви, які іноді навіть не усвідомлюються, визначають спосіб задоволення потреби, вибір якого залежить від соціального змісту особистості, набутому нею у процесі соціалізації. Знання мотивів не тільки дає відповідь на питання, чому вчиняються ті чи інші дії, але й у чому полягає їх зміст для даного індивіда, які його потреби при цьому задовольняються. Щодо місця мотиву у спонукальному процесі слід звернути увагу на те, що він, на відміну від потреби, інтересу, не є його самостійним елементом.

Існує багато класифікацій (поділу) мотивів, безпосередніх збудників терористичної діяльності. Розглянемо деякі з них.

На думку В.Ф. Антипенка, мотиви тероризму слід класифікувати за трьома основними характеристиками: мотиви ідейно-політичної спрямованості; мотиви самоутвердження, або утвердження себе в найближчому оточенні; мотиви корисливої спрямованості[603].

М.Г. Капітоненко до основних мотивів тероризму відносить ідеологічні, етнонаціональні або сепаратистські, релігійні[604].

Д. Ольшанський виділяє культурологічні (нав'язування іншої культури), раціональні (інструмент політичної діяльності), ідеологічні (засіб регуляції соціальних процесів), модернізаційні (перетворення світу) мотиви терористичної діяльності[605].

---

[602] Закалюк А.П. Прогнозирование и предупреждение индивидуального преступного поведения. – С. 34.

[603] Антипенко В.Ф. Сучасний тероризм: стан і шляхи його запобігання в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.08 [Електронний ресурс]– Режим доступу: http://referatus.com.ua/disertaciyi-avtoreferati/suchasniy-terorizm-stan-i-shlyahi-yogo.

[604] Капітоненко М.Г. Міжнародні конфлікти: навч. посіб. / М.Г. Капітоненко. – К. : «Либідь», 2009. – С. 253.

[605] Ольшанский Д. Психология терроризма / Д. Ольшанский. – СПб.: Питер. 2002. – С. 118–119, 162.

Ю.М. Антонян розрізняє сім груп мотивів терористичної діяльності, серед яких виділяються: 1) меркантильні; 2) ідеологічні; 3) мотиви перетворення (зміни) світу; 4) мотиви захоплення влади; 5) мотиви привабливості терору як сфери діяльності; 6) мотиви емоційної прив'язаності; 7) мотиви самореалізації[606]. На погляд цього дослідника, корисні мотиви не є головними, але під ними на підсвідомому рівні функціонують й інші, не менш міцні спонукання, які досить часто є провідними мотивами[607].

Терористичні прояви залежно від виду, спрямування, мети можуть мати різну мотивацію. Кримінальні терористичні прояви, як правило, мають політичну мотивацію, часто мають мотиви залякування, примусу, рідше – помсти.

Однією з рушійних сил, що спонукає осіб до терористичної діяльності, є корислива мотивація. Ряд російських дослідників вважають, що поняття «тероризм» охоплює діяння, вчинені з користі, а також із міркувань економічної конкуренції[608]. Корислива мотивація може сполучатися з різними цілями – корисливими і некорисливими, іншими словами, корисливі мотиви злочинної діяльності не завжди збігаються з корисливою метою дій. Але, як зазначають А.Ф. Зелінський та М.Й. Коржанський, «якими б «благодійними» спонуканнями не прикривався злочинець, його діяльність слід вважати корисливою, якщо вчинювались дії, спрямовані на досягнення корисливої мети (цілей)»[609].

Заслуговує на увагу теорія раціонального вибору, відповідно до якої особи діють з огляду на те, скільки особистої вигоди отримують від дії та скільки витратять задля неї. Такий підхід ґрунтується на припущенні про те, що раціональна особа діятиме завжди егоїстично, тобто так, щоб максимізувати власну вигоду. Положення цієї теорії застосовують і для пояснення участі окремих

[606] Антонян Ю.М. Почему люди совершают преступления? Причины преступности / Ю.М. Антонян. – М.: ИД «Камерон», 2006. – С. 301.

[607] Антонян Ю.М. Терроризм. Криминологическое и уголовно-правовое исследование / Ю.М. Антонян. – М.: Изд-во Щит, 2001. – С. 239.

[608] Миньковский Г.М. Характеристика терроризма и некоторые направления повышения эффективности борьбы с ним / Г.М. Миньковский, В. П. Ревин // Государство и право. – 1997. – № 8.– С. 85.

[609] Зелінський А.Ф. Корислива злочинна діяльність / А.Ф. Зелінський, М.Й. Коржанський. – К.: Генеза, 1998. – С. 60.

людей у політичних бунтах, діяльності політичних дисидентських організаціях[610]. Невдовзі ця теорія стала домінувати й поширюватися на інші науки про соціум, а згодом здобула визнання в царині політичних наук.

Теорія раціонального вибору з її тезою про індивіда, вмотивованого у своїх діях лише власною вигодою, стала вважатися узагальненим законом і використовуватися до пояснення виникнення об'єднань та втягування в політичні конфлікти[611]. Обрання протиправного способу задоволення своїх потреб та інтересів залежить від індивідуальних особливостей та кінцевої вигоди[612].

Однак припущення про максимілізацію індивідуальних, короткочасних егоїстичних вигод викликало й критичні зауваження, оскільки дана теорія не надає пояснень заздалегідь спланованих актів самогубства. Це щось із-поза меж «раціональних міркувань» людського розуму. Виховані в західній ліберальній традиції, в основу якої покладено оберігання індивідуалізму, не викликають здивування вчинки, викликані жадібністю чи надмірною пристрастю. Але прихильникам цієї теорії важко зрозуміти прояви екстремального альтруїзму та самопожертви, які тлумачаться як акти «божевілля», або «безглуздя»[613]. З цього приводу існує популярна думка, що багато учасників терористичних актів – справді божевільні люди. Подібну думку взято в основу деяких психологічних досліджень[614]. На ірраціональність мотивів психічно хворих людей вказують і деякі російські дослідники[615].

Продовжуючи критику, Й. Анденс підкреслює, що важко пояснити особливе трактування «економістами» психології та моти-

[610] Дагель П.С. Учение о личности преступника в советском уголовном праве : учеб. пособие / П.С. Дагель. – Владивосток: Изд-во Дальневост. гос. ун-та, 1970. – С. 61.

[611] Stigler G. De Gustibus Non est Dissputandum American Economic Review 67 (1) / George J. Stigler and Gary Becker. 1977. – P. 76–90.

[612] Бойко А. Детермінація злочинності як вид соціальної детермінації / А. Бойко // Право України. – 2009. – № 7. – С. 43–44.

[613] Дагель П.С. Учение о личности преступника в советском уголовном праве : учеб. пособ. / П.С. Дагель. – Владивосток: Изд-во Дальневост. гос. ун-та, 1970. – С.67.

[614] Hacker F. Crusaders, Criminals, Crazies; Terror and Terrorism in our time / F. Hacker. – New-York W.W.Norton, 1976. – P. 16–32.

[615] Миньковский Г.М. Характеристика терроризма и некоторые направления повышения эффективности борьбы с ним / Г.М. Миньковский, В.П. Ревин // Государство и право. – 1997. – № 8. – С. 85–86.

вації злочинців та потенційних злочинців[616]. На його думку, психологія раціонального вибору може бути застосована до деяких категорій злочинців (злочинців «білих комірців» та організованої злочинності), але не до всіх: «Вести мову про раціональний вибір, коли справа йде про вбивство, яке стало результатом сімейного конфлікту або бійки в кабаку, або про нетверезого ґвалтівника, або учасника шайки підлітків, очевидно, немає великого сенсу»[617].

Річард Салліван також критично висловився з цього приводу, відзначивши, що в цих нових дослідженнях криється небезпека ігнорування довгострокових соціальних витрат тієї чи іншої політики[618].

Критика економічної теорії раціонального вибору викликала відповідну реакцію з боку її прихильників. На жаль, неухильне дотримання логіки теорії раціональності дає пояснення лише двох варіантів мотивації вчинків терористів. Так, Д. Туллок категорично стверджує, що учасники революційних рухів далекі від альтруїзму або є ірраціональними, або ж керуються власними інтересами[619].

Інший дослідник М. Ліхбах, намагався пояснити, що часткова плата та/або примус з боку колективу виникають уже після того, як людина вирішить приєднатися до колективних акцій[620]. При цьому залишається поза увагою та обставина, що коли учасник акції отримує вигоду за участь, він перестає бути учасником акції задля спільного добра (сама акція втрачає свій сенс). Жодну участь такого типу не можна назвати альтруїзмом.

Зауважимо, що більшість економічних досліджень проводяться економістами, а не кримінологами. Вони мають, переважно, теоретичний характер і не підтверджені емпірично (за винятком злочинів економічного характеру). Даний факт дозволяє дійти висновку про «обмежану цінність» для кримінології «економічних» міркувань стосовно пояснення поведінки терористів[621].

[616] Анденс Йоганнес. Наказание и предупреждение преступлений / Анденс Йоганнес. – С. 182.

[617] Там само. – С. 183.

[618] Sullivan R. (1973). The Economic of Crime: An Introduction to the Literature. Crime & Delinquence 19(2): 138.

[619] Tullock G. The Paradox of Revolution / G. Tullock // Public Choice. – 1971. – № 11 (Fall) – P. 89-99.

[620] Lichbah M. Contentious Map of Contentious Poltics. Mobilization / M. Lichbah, 1997. – P. 87–98.

[621] Шнайдер Г.Й. Криминология / Шнайдер Г.Й. – С. 244.

Цікаву точку зору з цього приводу висловлює С.У. Дікаєв, на думку якого корисні стимули терористичного насильства діють лише на поверхні, а під ними, більш глибоко, на підсвідомому рівні функціонують й інші, не менш міцні й не менш важливі у кримінологічному плані спонукання, а саме вони досить часто виявляються визначальними[622].

Аналіз психології найманців свідчить про те, що для них важливо одне – хто більш заплатить, але часто вони спонукаються тільки «інтересом убивати», «показати свою перевагу над іншими». На певному етапі їх перестають цікавити гроші, невідворотною тягою володіє сама можливість убивати. Стверджується, що в процесі зайняття тероризмом мета втрачається, якою б справедливою вона не здавалася, а виникає жага відчувати владу над людьми[623]. Можливість хоча б тимчасово панувати над іншими можна віднести до таких особистих психологічних утворень, що лежать в основі агресивності як риси особистості.

При всій багатоманітності виявлених мотивів терористичної діяльності найбільш значну їх частину, на думку В.О. Брагіна, складають мотиви політико-ідеологічного характеру[624]. Це підтверджується іншими експертними дослідженнями. За даними американських дослідників, із загального числа актів тероризму 65% вчиняються з політичних мотивів. Більш ніж половина з них підтримується так чи інакше державами[625].

Серед мотивів, які є спонукою найбільш жорстоких терористичних злочинів, деякі кримінологи виділяють помсту. Помста, на думку О.М. Литвака, є різновидом ворожої мотивації, що характеризує агресію, спрямовану на об'єкт, який є джерелом гніву, страху, фрустрації. Ворожі почуття і стан гніву виникають часом

[622] Дикаев С.У. Террор, терроризм и преступления террористического характера (криминологическое и уголовно-правовое исследование): моногр. / С.У. Дикаев. – СПб.: Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2006. – С. 219.

[623] Любарский Е.С. Терроризм в условиях глобализирующегося мира: методологический аспект: автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. полит. наук: 23.00.01 / Любарский Евгений Сергеевич; Моск. пед. гос. ун-т. – М., 2010. – С. 8.

[624] Брагин В.А. Мотивы совершения террористического акта и способы самооправдания современного террориста: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. психол. наук: 19.00.05 / Брагин Виктор Александрович; Моск. гос. ун-т им. М.В.Ломоносова. – М., 2001. – С. 14.

[625] Schmid A. Political terrorism / A. Schmid, A. Jongman. – Oxford-New York, 1988. – P. 32.

у конфліктній ситуації як відповідь на агресію з протилежної сторони, а також на утвердження або демонстрацію влади. Нерідко ворожнеча деперсоніфікується й переноситься з конкретної особи або предметів на корпорацію та символи[626]. Відзначають, що домінуючий мотив терористичного злочину має подвійне підґрунтя: з одного боку, він є невід'ємною рисою людини, виходить зсередини, становить властивість особистості терориста; з іншого, – є агресивною реакцією на ситуацію.

Л.В. Сердюк, досліджуючи кримінологічні аспекти насильства вказує, що агресія формується, як правило, на релігійній основі, на достатньо сильних гіпертрофованих переконаннях, що переростають у потребу, яка за відповідної ідейної обробки формує фанатичні властивості мотиву[627]. Дослідження психіки осіб, які брали участь у збройних конфліктах, дозволяє зробити припущення про наявність в їхній психіці слідоутворення, що є додатковим чинником агресивної поведінки в різних ситуаціях взаємодії з оточуючими[628]. Не так давно гіпотеза про зв'язок агресії з розчаруванням породила велику кількість досліджень. Так, ідея причинного зв'язку розчарування та мотивації особи до бунту у спосіб, пов'язаний з насильством, уперше була запропонована Д. Долардом з метою усунення причин розчарування[629].

Слід зауважити, що більшість терористичних злочинів характеризуються так званою інструментальною агресією, – коли між терористом і його жертвою взагалі немає особистої ворожості та ненависті. Інструментальна агресія, спрямована на об'єкти (людей, інфраструктуру, пам'ятники історії та культури тощо), що безпосередньо не є витоком стану фрустрації суб'єкта і взагалі

[626] Литвак О.М. Тероризм: соціально-психологічний аспект / О.М. Литвак // Тероризм і боротьба з ним. аналітичні розроб, пропозиції наук. і практ. працівників / під ред. А.І. Комарової, Ю.В. Землянського, В.О. Євдокимова та ін. – К. : Наукове видання, 2000. – Т. 19. – С. 104–105.

[627] Сердюк Л.В. Насилие: криминологическое и уголовно-правовое исследование / Л.В. Сердюк ; под ред. заслуж. деятеля науки РФ, проф. С.П. Щербы. – М. : Юрлитинформ, 2002. – С. 107.

[628] Брагин В.А. Мотивы совершения террористического акта и способы самооправдания современного террориста : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. психол. наук : 19.00.05 / Брагин Виктор Александрович ; Моск. гос. ун-т им. М.В. Ломоносова. – М., 2001. – С. 13.

[629] Dollard J. Frustration and aggression / J. Dollard, L. Doob, N. Miller, O. Mowrer, R. Sears. – New Haven, CT: Yale Univ. Press, 1939. – P. 119.

не дає привід для нападу, пояснюється намаганням зняти напругу, викликану почуттям образи або іншими конфліктними ситуаціями. Психологічним механізмом інструментальної агресії є так зване зміщення агресії, внаслідок чого, виміщаючи злобу на сторонніх людях та предметах, особа почуває себе задоволеною. Найбільш цинічними і небезпечними проявами інструментальної агресії є потужні вибухи в багатолюдних місцях, на залізниці, жертвами яких є сторонні для терористів люди, або вбивство заручників.

Більшість теорій людської агресії, запропонованих наукою (концепція етноцентризму, теорія групового нарцисизму та інстинкту смерті, етологічні концепції інстинктивної природи агресивності) дають пояснення психологічної агресивності тероризму.

Вивчення проблеми тероризму в психологічному аспекті нерозривно пов'язане з теоріями людської агресивності, з одного боку, і з концепціями, що пояснюють патологічні варіанти розвитку особистості – з іншого. Виходячи з цього, у літературі виділяють три психологічні моделі особистості терориста.

Перша модель: людина, яка керується своїми переконаннями (релігійними, ідеологічними, політичними) і щиро вважає, що її дії, незалежно від конкретних результатів, корисні для суспільства. Це людина, у якої сфера свідомості вкрай звужена тими або іншими доктринами і їм же підпорядкована емоційна сфера.

Друга модель: людина знаходиться в стані фрустрації, породженої неможливістю з яких-небудь причин досягти життєво важливих для неї цілей, що породжує тенденцію до агресивних дій. Свідомість у такому разі може зіграти роль інструмента в раціоналізації цих дій, тобто в доборі тих або інших підстав для їхнього виправдання.

Як *третю модель* можна уявити випадки психо- або соціально-патологічного розвитку особистості, які пов'язані з ненормальними стосунками в сім'ї дитини[630].

У контексті другої з названих моделей заслуговує на увагу біхевіористська теорія фрустрації-агресивності, відповідно до якої

[630] Ашкинази Л. Психология террориста / Ашкинази Л. [Электронный ресурс]: Современная література. – Режим доступа : http://www.jig.ru/meadle_east/232.html.

відчуття фрустрації, яке обумовлюється неможливістю для людини з певних причин досягти життєво важливих цілей, що невідворотно породжує у неї тенденцію до агресивних дій.

Разом з цим агресивні дії багатьох терористів не завжди обумовлюються прагненнями руйнації, а й наказом, приписам якого вони зобов'язані підкоритися. Непокора вимогам представляє небезпеку, від якої захищаються тим, що виконують їх. Але їх підкорення не завжди є вимушеним при активному внутрішньому опорі, навпаки, їх виховання, соціальне формування зумовлюють таке підкорення[631].

Ю.М. Антонян та очолюваний ним творчий колектив зробили спробу визначити типологію терористів залежно від ступеня їх агресивності. За цим критерієм виділено 2 групи осіб: перша група («агресивні терористи»), друга група («не схильні до агресії»)[632].

Перша з названих груп характеризується пониженим включенням у спілкування, обережним підходом до вибору осіб, з якими планується створення близьких взаємин, зниженим самоконтролем.

Для другої групи характерна більша активність у спілкуванні, а інші згадані якості виражені менш акцентно.

При цьому особи, які входять до першої групи, більш схильні до невротичних реакцій, конфліктності, нехтування соціальними нормами й цінностями. Водночас, поведінка таких осіб відзначається тривожністю, нерішучими діями[633].

До того ж при вивченні взаємозв'язку впливу форм комунікативної агресії на деструктивні установки в міжособистісних стосунках для осіб, включених до другої групи, спостерігається завуальована, але більш виражена жорстокість щодо людей, а також відкрита жорстокість у судженнях про них, у зв'язку з чим вони мають негативний досвід спілкування з оточуючими. Що стосується осіб, включених до першої групи, то ці якості виражені слаб-

[631] Антонян Ю.М. Терроризм. Криминологическое и уголовно-правовое исследование / Ю.М. Антонян. – М.: Изд-во Щит, 2001. – С. 244.

[632] Антонян Ю.М. Этнорелигиозный терроризм / Ю.М. Антонян, Г.И. Белокуров, А.К. Боковиков и др.; под ред. Ю.М. Антоняна. – М.: Аспект Пресс, 2006. – С. 156-157.

[633] Антонян Ю.М. Этнорелигиозный терроризм / Ю.М. Антонян, Г.И. Белокуров, А.К. Боковиков и др.; под ред. Ю.М. Антоняна. – М.: Аспект Пресс, 2006. – С. 157.

ше і не відхиляються від норми, що є суттєвим доповненням до домінантно-контролюючого портрета терориста.

За результатами отриманих даних виявлено, що така якість, як агресивність, може мати будь-який прояв незалежно від національної належності[634].

Наступним мотивом, який безпосередньо спонукає вчинення терористичних злочинів, є спроба особи привернути увагу до себе, певних подій, довести собі та іншим цінність групи, до якої вона належить.

Психологічним мотивом може стати прагнення до самоствердження, бажання подолати відчуження й фрустрацію завдяки можливості застосувати насильство щодо інших[635].

Мотив, який використовується в контексті тероризму, найчастіше характеризує цілеспрямованість групової, а не індивідуальної злочинної діяльності. У злочинній групі відзначається підвищений вплив процесів ідентифікації, співвідношень особи з лідером або іншим «авторитетним» сленом групи за рахунок, головним чином, засвоєння мотивів його поведінки[636]. З іншого боку, для терористичних груп характерним є переплетіння терористичної діяльності з дружніми, нерідко родинними відносинами, що підвищує мотиваційну спроможність членів таких груп. Мотиви набуття авторитету, престижу, наслідування прикладу нерідко переміщуються на саму діяльність – показати свою силу, сміливість, жорстокість. Подібна мотивація може формуватися не лише рядових членів чи кандидатів до групи, а й у лідерів, «авторитетів», щоб зайвий раз продемонструвати свій статус у групі.

Для визначення характеру психології терористичної групи в соціальній психології зазначають феномен здвигу ризику, зміст якого полягає в домінуванні ризикованих планів групи на відміну від суми планів індивідуальних рішень[637]. Характеризуючи гру-

[634] Там само. – С. 156.

[635] Прозоров С.М. Ислам как идеологическая система / С.М. Прозоров. – М.: Вост. лит., 2004. – С. 14.

[636] Закалюк А.П. Курс сучасної кримінології: у 3 кн. / А.П. Закалюк. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. – С. 298.

[637] Гозман, Л.Я. Политическая психология / Л.Я. Гозман, Е.Б. Шестопал. – Ростов-на-Дону: Фенікс, 1996. – С. 312–314.

пову мотивацію терористів, відзначають перш за все її політичне забарвлення, оскільки терористичне насильство має за мету вирішення «символічних», а не інструментальних завдань, адресуючи свої послання політичному керівництву[638].

Деякі автори порушують питання про наявність ігрової моделі мотивації поведінки особи. Таких ігрових моделей нині є багато, серед них є й такі, що стосуються ситуацій, коли змагаються дві групи людей. Основне досягнення моделей ігор є те, що вони проливають світло на ті ситуації, коли дві групи людей, як це часто-густо буває, приймають рішення дуже далекі від оптимально можливих[639]. На думку прихильників пояснення криміногенної мотивації з позиції цієї моделі, зазначена мотивація породжується у разі, коли особа не знає, не усвідомлює свою роль, коли вона не знаходить правомірного виходу із суперечностей ролей («ролевого конфлікту») та у разі відчуження від ролі. Останнє продукує злочинні прояви: як осимлені результати відчуження, так і емоційно-експресивного, агресивного характеру («рольовий бунт»). За цим механізмом може мотивуватися тероризм, агресивність стосовно тих, хто уособлює соціальну роль та ін.[640].

Слід зауважити, що мотиви терористичної діяльності не завжди легко визначити, оскільки уявлення про них складається значною мірою за поясненнями суб'єкта, виходячи із оцінки характеру і спрямування його дій. До того ж мотиви здебільшого встановлюються на підставі суб'єктивного висновку з урахуванням виду терористичної діяльності.

На нашу думку, серед основних мотивів терористичної діяльності слід виділити: політичну, релігійну, а іноді корисливу мотивацію; помсту; бажання привернути увагу до особи (групи осіб) або певної проблеми; штучне враження про особливу «піднесеність» групи чи деяких осіб; ігрову мотивацію індивіда. Зрозуміло,

[638] Ожиганов Э.Н. Профиль терроризма: природа, цели и мотивация [Электронный ресурс] / Э.Н. Ожиганов // Социс. – 2006. – № 2. – С. 52–57. – Режим доступу: http://www.isras.ru/files/File/Socis/1-6-2006/ozhig.pdf. – Заголовок з екрана.

[639] Гупта, Д.К. Тероризм та політичне насильство: як їх розуміти / Д.К. Гупта. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2010. – С. 62.

[640] Закалюк А.П. Курс сучасної кримінології: у 3 кн. / А.П. Закалюк. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. – Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. – С. 301.

що жоден із згаданих мотивів не є визначальним, вони взаємодіють один з одним, що, в кінцевому підсумку, визначає мотивацію терористичної діяльності.

Разом з цим, яким би не був мотив тероризму, він прямо не включає масове вбивство людей. У такому разі не можна однозначно стверджувати, що низькі спонукання помсти або цілі відновлення справедливості обов'язково охоплюють смерть потерпілих[641]. Однак з цього не випливає, що терорист, який підірвав автобус із пасажирами, не бажає смерті людей, оскільки їх загибель є побічним (вимушеним) мотивом щодо основної мотивації.

Слід також зауважити, що вплив злочинної групи не є однобічним процесом. Насправді, процес формування криміногенної мотивації – це двостороння взаємодія особи і середовища. Причому провідна роль у ньому належить особистості. Від того, якою мірою вона попередньо соціалізована, а якому напрямі та наскільки у неї розвинуті основні соціальні якості, передусім спрямованість та ставлення до головних умов життєдіяльності, настільки підвладна особа криміногенному впливу середовища[642]. Жоден узятий окремо елемент процесу спонукання – потреби, інтереси, мотиви – не можуть бути домінуючим показником особистості. Вони взаємодіють один з одним у певному спрямуванні, процес якого визначається іншим чинником, що відображає зміст особистості.

В окремих працях перебільшена головна роль серед показників особистості відводиться *соціальним установкам*. Остання є психологічною категорією, обґрунтування якої було здійснено для характеристики психологічного механізму імпульсивної дії до початку свідомого регулювання діяльності[643]. На думку Д.М. Узнадзе, установка являє собою стан особистості, модус її в кожний даний момент, але не яку-небудь з її приватних функцій: «... установка – це не приватний психічний феномен серед інших

[641] Лунеев В.В. Организованная преступность, уголовный терроризм в условиях глобализации / В.В. Лунеев // Социс. – 2002. – № 5. – С. 61.

[642] Закалюк А.П. Курс сучасної кримінології: у 3 кн. / А.П. Закалюк. – К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. – Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. – С. 300.

[643] Там само. – С.244.

таких феноменів, а дещо цілісне, яке характеризує, так би мовити, особистий стан суб'єкта[644]. Таким чином, елемент неусвідомленого стану став визначальним компонентом у сфері соціальної детермінації. Згодом наявність установки була перенесена і на вольове рішення. На погляд С. Нежурбіди, дана установка виступає установкою злочинної імпульсивної активності – готовністю до злочинного акту поведінки. За забезпечення свідомої злочинної поведінки відповідає установка, зумовлена потребою, ситуацією, мисленням і волею[645]. Але це тільки готовність до злочинної повдеіки, появу якої викликають нові фактори – мислення і воля. Саме вони сприяють реалізації злочинної імпульсивної активності. На думку А.Бойка, особа прагне якомога ефективніше використати свій потенціал і досягти бажаного результату (задоволення власних потреб і інтересів) найактуальнішим шляхом, у т.ч. протиправним: «Обрання протиправного способу завдоволення своїх потреб та інтересів залежить від індивідуальних особливостей, кінцевої вигоди, а також імовірності настання для особи негативних наслідків»[646].

Результати емпіричних досліджень осіб, засуджених за терористичні злочини, свідчать про гіперсоціальність установок, які мають вигляд у формі «фасаду», за яким приховуються дратівливість, повчальність інтонацій тощо[647].

Часто соціальну установку наділяють інтегративними характеристиками особистості. Було запропоновано розуміти соціальну установку як особистісну, що має функцію та механізм соціальної (ціннісної) орієнтації, яка характеризує особистість повністю, інтегруючи та синтезуючи увесь її життєвий і духовний світ[648]. Але резонним є зауваження А.П. Закалюка: якщо мова йде про соціальну

[644] Узнадзе Д.Н. Экспериментальные основы психологии установки. – С. 176–177.

[645] Нежурбіда С. Етіологія злочину: Теорії, аналіз, результат : монограф. / С. Нежурбіда. – Чернівці: Друк Арт, 2013. – С. 411–412.

[646] Бойко А. Детермінація злочинності як вид соціальної детермінації / Бойко А. – С. 43–44.

[647] Антонян Ю.М. Этнорелигиозный терроризм / Ю.М. Антонян, Г.И. Белокуров, А.К. Боковиков и др.; под ред. Ю.М. Антоняна. – М.: Аспект Пресс, 2006. – С. 142.

[648] Волков Б.С. Криминологическое исследование личности преступника в советском праве / Б.С. Волков // Теоретические проблемы учения о личности преступника: сб. научн. тр. / редкол.: Г.В. Антонов-Романовский, В.К. Звирбуль, К.Е. Игошев, А.Б. Сахаров. – М.: Изд-во Всесоюз. ин-та по изуч. причин и разраб. мер предупреждения преступности, 1979. – С. 41.

ціннісну орієнтацію особи, то навіщо її називати терміном «установка», через що ускладнюється розуміння сутності процесу[649].

Слід відзначити, що система ціннісних орієнтацій нерідко наділялася здатністю бути домінуючим показником особистості. В кожної людини свої цінності, система яких визначається індивідуально. Якщо з ідентичними цінностями більшість у суспільстві, то правомірно вести мову про існування панівної системи цінностей у суспільстві. Проте слід мати на увазі, що система ціннісних орінєнтацій залежить як від спрямованості особи, так і численних факторів макро- та мікросередовища, умов індивідуального буття, інших індивідуальних, у т.ч. біопсихічних та фізичних особливостей людини. Показником змісту спрямованості особистості особи слугує ставлення до головних умов буття, до яких відносяться економічні, політичні, інші суспільні, у т.ч. моральні, правові, релігійні інститути, норми, які узагальнено представляють суспільство і становище у ньому[650].

Відзначимо, що спрямованість особистості є психологічною категорією, яка відображає етнічну специфічність особистості, синтезує моральні погляди, почуття, волю, навіть політичні погляди.

Висвітлюючи тісний зв'язок між психологією та природою людини як істоти культурної, Е.А. Поздняков підкреслює, що злочин є важливим елементом культури, в якому концентрується вся сутність культури. Культура, яка відображає різні сфери розумової діяльності людини, відображає і сферу злочинності, «елементом живлення» якої виступає «творча уява» людини, яка, за переконанням Е.А. Позднякова, виступає джерелом «...різноманітних та найхимерніших мотивів, які служать підставою для вчинення всякого роду протиправних вчинків»[651]. Е.А. Поздняков досліджує «безмежність» уяви, порівнюючи її з безмежністю егоїзму, в якому бере свій початок більша частина вчинків людини. Егозм безмежний, як безмежна уява. «Безмежність» егоїзму є результатом крайнього себелюбства людини, яке спонукає її прагнення до звільнитися будь-якими способами від страждань, потреб, лих і

[649] Закалюк А.П. Курс сучасної кримінології: у 3 кн. / А.П. Закалюк. – К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. – Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. – С. 244.

[650] Там само. – С. 245.

[651] Поздняков Э.А. Философия преступления / Поздняков Э.А. – М., 2001. – С. 239.

одночасно отримати максимум задоволень і насолод, які надає їй життя. Звісно виконати ці завдання вдається не завжди. На шляху їх реалізації стоять перешкоди, як внутрішні, так і зовнішні, існування яких викликає в людині незадоволення, гнів, дратливість, які здатні спонукати до вчинків, несумісних з існуючими нормами і законами[652]. Збільшення кількості конфліктних ситауцій є наслідком трансформації культури з однорідного і добре інтегрованого стану в різнорідний і дезінтегрований. І навпаки – процес інтеграції зменшує кількість конфліктних ситуацій. В будь-якому разі поведінка члена групи, втягненого в конфлікт між кодексами різних культур, буде в певному відношенні оцінюватися членами іншої групи як ненормальна[653]. Отже, система ціннісних орієнтацій може бути визнана інтегрованою синтезуючою характеристикою змісту особистості, яка розкриває наскільки її зміст відповідає особистості відповідає системі суспільних відносин.

4. Демографічні ознаки, що мають соціальне і психологічне значення:

4.1. Стать. За результатами емпіричних досліджень, абсолютну більшість засуджених терористів складають чоловіки. Ці дані узгоджуються з результатами інших досліджень[654]. Хоча роль жінок у терористичній діяльності не можна відкидати. Оскільки жінки більш схильні до маніпулювання внаслідок особливої порівняно з чоловіками вразливості, для терористичної діяльності відбираються жінки з обмеженим колом друзів, перш за все, з числа віруючих, розлучених, вдів, а також тих, хто має особисті чи матеріальні проблеми. Психологічна обробка жінок здійснюється з урахуванням їх емоційності й високого ступеня навіюваності представниць слабкої статі[655].

[652] Там само. – С. 261.

[653] Sellin, Johan Thhorsten (1938). Culture Conflict and Crime. – P. 64–65.

[654] Гришко А.Я. Личность террориста: криминологический портрет / А.Я. Гришко // Терроризм. Правовые аспекты противодействия: нормативные и международные правовые акты с комментариями, научные статьи / под ред. И.Л. Трунова, Ю.С. Горбунова. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – М.: Эксмо, 2007. – С. 504.

[655] Использование современных методов вовлечения лиц в террористическую деятельность. Аналитический обзор / А.Е. Бондаренко, Т.А. Гончарова, Д.А. Егоров и др.; под общей ред. А.П. Новикова. – М.: Серия «Энциклопедия антитеррора», 2013. – С. 36.

На частку чоловіків припадає 91,2% усіх терористів, на частку жінок – відповідно 8,8%. За результатами дослідження Рибачука М.В., у загальній кількості учасників терористичної діяльності чоловіки складають 96%, жінки 3%, неповнолітні обох статей – 1%[656].

За даними І.Б. Ліндера, О.М. Нечипоренко, С.О. Тіткова, більшість терористів – чоловіки, хоча багато і жінок, роль яких у терористичній діяльності є досить значною[657].

Щороку серед виявлених терористів частка жінок у середньому складає 6–7%. Питома вага їх серед усіх терористів нижча за питому вагу жінок у загальній структурі осіб, які вчинили злочини. Хоча останнім часом іноземні фахівці відзначають збільшення участі жінок у терористичній діяльності.

Наведені дані не дають підстави для однозначного висновку, що терористична злочинність – це різновид чоловічої злочинності. Стать – лише одна з обставин, з якою пов'язані різні соціальні прояви особи. Лише одне, що виявляється переважно в чоловіків – це прагнення (часом неусвідомлене) до ризику, пригод, екстремальних ситуацій. Але подібна поведінка пов'язана з тією соціальною роллю, яку суспільство традиційно відводить представникові чоловічої статі з раннього дитинства: він повинен бути наполегливим, сильним, рішучим.

4.2. Вік. Ця характеристика дає уявлення про структуру терористичної злочинності на конкретний момент, тобто в статиці, що дає змогу відповісти на питання щодо переважної вікової категорії цих злочинів у всьому масиві. Аналіз вказаного параметру також дозволяє зробити висновки про криміногенну активність та особливості злочинної поведінки різних вікових груп, визначитися з віковим бар'єром, після якого інтенсивність злочинних проявів знижується.

Серед терористів зустрічаються особи різного віку. Залежно від віку по-різному впливає на людину зовнішнє середовище. Так, у підлітковому та зрілому віці в індивіда реакція на ті ж самі або

[656] Рибачук М.В. Запобігання тероризму органами внутрішніх справ України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.08 / М.В. Рибачук; Нац. ун-т імені Тараса Шевченка. – К., 2010. – С. 10.

[657] Линдер И.Б. По ту сторону зеркала / И.Б. Линдер, О.М. Нечипоренко, С.А. Титков. – М.: КУМИР, 1995. – С. 61, 63.

схожі обставини може значно відрізнятися. Стосовно терористів вік є тим чинником, який визначає уразливість особи. Як правило, керівники та організатори терористичної діяльності – це особи похилого віку, тоді як виконавці – особи молодого віку. Останні найбільш уразливі щодо втягнення в терористичну діяльність[658]. У зв'язку з цим фахівці відзначають, що стимулом для молодиків є можливість самоствердитися, відчути власну значимість.

За даними А.Красильникова, більшість керівників терористів належать до трьох вікових категорій: від 25 до 29 років, від 29 до 40 років, від 40 років і старіших. Виконавців та інших співучасників терористичних організацій можна поділити на три групи: 1) до 18 років; 2) від 18 до 25 років; від 25 років і старші[659].

Високою є питома вага терористів віком 18-29 років. На їх частку припадає 68,5%. Якщо до 30 років криміногенна активність збільшується (терористів віком від 18 до 29 років), то після 30 спостерігається її занепад: 30–39 років – 36,3%, 40–49 років – 5,2%. Не виявлено жодного терориста, вік якого перевищує 50 років. Середній вік терористів – 27,9 років[660]. Це підтверджується іншими емпіричними дослідженнями[661].

Як ми бачимо, серед терористів зустрічаються люди різного віку, але це питання певною мірою залежить від того, яке місце конкретна особа займає в ієрархії терористичної організації. Керівниками та організаторами терористичної діяльності, як правило, є особи старшого віку, а виконавцями – молоді[662].

[658] Алауханов Е. Криминология [Электронный ресурс] / Е. Алауханов. – Алматы. 2008. – 429 с. – Электронная библиотека. – Режим доступа: http://www.allpravo.ru/library/doc4204p0/instrum6815/item6882.html.

[659] Красильников А. Личность террориста: криминологический аспект / А. Красильников // Законность. – 2008. – № 5. – С. 46–47.

[660] Гришко А.Я. Личность террориста: криминологический портрет / А.Я. Гришко // Терроризм. Правовые аспекты противодействия: нормативные и международные правовые акты с комментариями, научные статьи / под ред. И.Л. Трунова, Ю.С. Горбунова. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – М.: Эксмо, 2007. – С. 505.

[661] Антонян Ю.М. Этнорелигиозный терроризм / Ю.М. Антонян, Г.И. Белокуров, А.К. Боковиков и др.; под ред. Ю.М. Антоняна. – М.: Аспект Пресс, 2006. – С. 99; Использование современных методов вовлечения лиц в террористическую деятельность. Аналитический обзор / А.Е. Бондаренко, Т.А. Гончарова, Д.А. Егоров и др.; под общей ред. А.П. Новикова. – М.: 2013. – С. 16; – (Серия «Энциклопедия антитеррора»).

[662] Антонян Ю.М. Терроризм. Криминологическое и уголовно-правовое исследование / Ю.М. Антонян. – М.: Изд-во Щит, 2001. – С. 238.

Після 45 років усе менше терористів потрапляє в поле зору правоохоронних органів. На їх частку припадає стільки ж осіб, скільки й підлітків у віці 14–17 років – 5,5%. Це пояснюється декількома причинами: по-перше, активна злочинна кар'єра найчастіше підходить до свого завершення; по-друге, тривалість життя у терористів, як правила незначна; по-третє, якщо злочини ними все ж вчиняються, то строки позбавлення волі виявляються достатньо тривалими, що фактично виключає можливість подальше ведення інтенсивного злочинного способу життя.

Викликає тривогу той факт, що серед усіх терористів багато молоді. Очевидно, що саме молодь є найбільш сприятливим підґрунтям для формування терористичної ціннісно-мотиваційної орієнтації особи, яка за відсутності власного досвіду розв'язання існуючих соціальних конфліктів мирним шляхом, вдається до тероризму як до безальтернативного варіанту такої поведінки відповідно до отриманих ззовні настанов. На наш погляд, це є результатом цілеспрямованої ідеологічної обробки цієї категорії населення. Дослідження також показують, що систематичне підкорення своєї поведінки груповим мотивам, нехай навіть звоніше, що не зачіпає домінуючих мотивів особи, з часом призводить до переорієнтації мотивів, у т.ч. набуття ними більш криміногенної спрямованості та здібності.

Думку про те, що терористи – це люди молодого віку заперечує В.О. Брагін, який, досліджуючи мотиви вчинення теракту, зафіксував вік терористів-чоловіків у межах 24–55 років[663].

Що стосується засуджених терористів, то найкриміногеннішою в кількісному значенні серед чоловіків виявилася група віком до 28 років[664]. Як ми бачимо, в цьому плані вікові групи засуджених терористів і терористів, які в момент проведення дослідження не мали судимості, майже не відрізняються.

[663] Брагин В.А. Мотивы совершения террористического акта и способы самооправдания современного террориста : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. психол. наук : 19.00.05 / Брагин Виктор Александрович ; Моск. гос. ун-т им. М.В. Ломоносова. – М., 2001. – С. 18.

[664] Лебедев И.В. Личность осужденного террориста: криминологический и уголовно-исполнительный аспекты : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : 12.00.12 / Лебедев Иван Вячеславович ; Академия ФСИН России. – Рязань, 2006. – С. 17.

5. Психофізіологічні особливості: реакції, адаптації, моторики, тип вищої нервової діяльності, особливості темпераменту, мислення, у тому числі вади, психофізіологічні риси, що мають генетичне походження.

З нашої точки зору важливим є аналіз певних психічних процесів, результатом яких є певні, у т.ч. злочинні, дії людини. Ми погоджуємося з думкою О.М. Костенко, який обґрунтовано вважає, що «Біологічна природа людини, відповідно до принципу соціального натуралізму, є єдиним матеріалом», з якого лише і може розвиватися її соціальна природа. Саме завдяки існуванню інстинктів в людей розвиваються властивості, що мають соціальну природу, і люди стають здатними до суспільного життя. Усі соціальні властивості (тобто все, чим відрізняється людина від тварини) генетично походять (утворюються) із біологічних її властивостей, а останні, у свою чергу, – із фізичних[665].

Досліджуючи механізм злочинної поведінки, В.М. Кудрявцев писав: «... злочинна поведінка є процесом, який розгортається у просторі та часі і включає зовнішні, об'єктивні дії, що утворюють склад злочину, а також внутрішні, передуючі їх психологічні явища, які детермінують вчинення злочину[666].

Отже, потребують дослідження процеси, психічні стани, психічні властивості особистості.

На жаль, існуючі методи практично обмежені у можливості виявлення рис та властивостей генетичного походження. У разі необхідності їх виявлення потрібні спеціальні генетичні дослідження.

К.В. Судаков вважав природним, що в спадковій інформації законодована не тільки структура організму, але й основні етапи її цілеспрямованої поведінки[667].

Н.С. Лейкіна також не заперечувала існування «природженої програми» поведінки, яка має важливе значення для формування образу поведінки людини, але лише впливає на динаміку, врівно-

[665] Костенко О.М. Культура і закон – у протидії злу. – С. 58.

[666] Криминология: учебник / под ред. В.Н. Кудрявцева, В.Е. Эминова. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – М. : Юристъ, 2002. – С. 158.; Криминология: учебник / под ред. В.Н. Кудрявцева, В.Е. Эминова. – [4-е изд.]. – М.: Юристъ, 2009. – С. 179.

[667] Судаков К.В. Тайны инстинкта (Билогические мотивы врожденного поведения) / Судаков К.В. – М.: Знание, 1967. – С. 43.

важеність її нервових процесів: «Швидкість реакції, рухливість нервових процесів мають однакове відношення як до поганих, так і добрих вчинків людини. Психофізіологічні особливості людини (вік, стать) самі по собі не визначають її поведінку. Вони тільки заломлюються крізь соціально-психолдогічні умови і, лише будучи опосередковані останніми, впливають на вчинки людини»[668].

Думку про те, що люди, як і тварини, діють згідно з «програмою» поведінки підтримує і А.Д. Слонім[669].

Більш обережною є позиція І. Карпеця, який вважає, що людина як біологічна істота має свої особливості, які впливають на її поведінку, і ігнорувати їх, звичайно не можна. Але роль їх у злочинній поведінці мізерна, де, доречі, вона і не з'ясована генетикою повністю.[670]

Вважаючи, що не можна всерйоз займатися поведінкою людини, ігноруючи її інстинкти, А.І. Фєт виділяє такі інстинкти людини: 1) інстинкт самозбереження; 2) інстинкт самозбереження; 3) інстинкт размноження; 4) соціальний інстинкт; 5) інстинкт внутрішньої агресії. На думку цього дослідника, поведінка людини мотивується її інстинктами, які утворюють складну систему, зміст якої складають вроджені програми поведінки, записані в геномі виду. Відкриті програми інстинктів людини заповнюються підпрограмами, виробленими не тільки її особистим досвідом, але й культурою. Остання визначає своїми підпрограмами реалізацію інстинктів, мотивуючи їх поведінку[671].

Слід погодитися з С. Нежурбідою, який вважає, що всі інстинкти, властиві людині, являючи собою цілісні системи, є вищою цілісною системою інстинктів, які в широкому смислі також вважаються спадково закріпленими компонентами поведінкового акту. Тому, якщо мова іде про передачу з покоління в покоління генетичної програми, якою визначається структура і функціонування організму, який її успадкував (структурні та функціональні гени),

[668] Лейкина Н.С. Личность преступника и уголовная ответственность / Лейкина Н.С. – Л., 1968. – С. 20.

[669] Слоним А.Д. Инстинкт. Загадки врожд. Поведения организмов / Слоним А.Д. – Л., 1967. – С. 5.

[670] Карпец И.И. Современные проблемы уголовного права и криминологии / Карпец И.И. – М.: Юрид. лит-ра, 1976. – С. 29.

[671] Фет А.А. Инстинкт и социальное поведение / Фет А.А. – Новосибирск: ИД «Сова», 2005. – С. 20–21, 35, 83–84, 122.

то вона з живого організму (зокрема й людини) є вродженою[672]. У будь-якому випадку не можна відкидати риси та властивості генетичного походження, хоча їх виявлення та врахування у більшості випадків є справою майбутнього.

Зарубіжні дослідники вважають кримінологію пріоритетною сферою кримінології дослідження осіб, які вчиняють тяжкі насильницькі та систематичні злочини, оскільки генетичні основи поведінки таких осіб і досі залишаються малодослідженими. На основі вивчення генетичних передумов системної небезпечної поведінки виявлено наявність зв'язку «ген-навколишнє середовище» в контексті передбачення антисоціальних фенотипів[673].

Порівняльні дослідження терористів з особами, які вчинили умисні вбивства за не обтяжуючих обставин, свідчать, що в цілому рівень соціальної адаптації основної групи є дещо вищим порівняно з убивцями переважно за рахунок високого освітнього рівня, хоча число тих, хто не працював, було меншим[674].

Значні кримінологічні особливості сучасного тероризму допоможуть побудувати відповідну модель його поведінки: це і зовнішній вигляд, і манера триматися, і мовлення, а також усі поведінкові реакції, котрі можуть бути віднесені до поведінки відхилень.

Серед фахівців існує припущення, що терорист постійно перебуває в напрузі, що виявляється в жестах, погляді, моториці тощо. Це впадає в око, оскільки неважко помітити тривожність чи стан стресу людини, особливо поглядом фахівця. Таке припущення виходить з того, що терорист хвилюється, у зв'язку з чим відмічають наведені нижче три варіанти поведінки такої особи.

1. Зовні це може виражатися в напруженні плечей і шиї – так людина реагує на страх і сильне хвилювання. Цілком мимовільно шия йде в плечі, що помітно завжди. Людина навряд чи зможе утриматися від звичних, стереотипних рухів: хвилюючись, тор-

[672] Нежурбіда С. Етіологія злочину: Теорії, аналіз, результат: моногр. / Сергій Нежурбіда. – Чернівці: Друк Арт, 2013. – С. 396, 399.

[673] Beaver, Kevin M.; Ratchford, Marie and Ferguson, Christopher J. (2009). Evidence of Genetic and Envermental Effects on the Development of Low Self-Control. Criminal Justice and Behaviore 36: 1158.

[674] Антонян Ю.М. Этнорелигиозный терроризм / Ю.М. Антонян, Г.И. Белокуров, А.К. Боковиков и др.; под ред. Ю.М. Антоняна. – М.: Аспект Пресс, 2006. – С. 99.

кається мочки вуха або кінчика носа, крутить у руках кулькову ручку або розгинає скріпки – приховувана напруга випліскується назовні погано контрольованими рухами. Поєднання стресу і напруженості може виявитися також у мимовільному чуханні. Такій людині вкрай важко впоратися з дрібною моторикою очей. Вона починає або часто кліпати очима або «шарити» поглядом навсібіч.

2. Можна зіткнутися з поведінкою людини, яку пов'язують з «кам'яним обличчям», коли особа всіляко намагається приховати своє хвилювання. Зовні незворушливість поєднується з напруженням. Це також виявляється і в моториці. Людина настільки хоче не привертати уваги своїм стресовим станом, що починає рухатися, намагаючись контролювати кожний свій крок. У результаті з'являється скутість, що помітна всім довкола. Крім того, у людини, яка знаходиться в нервовому стані, виявляються вазомоторні реакції. Можливі раптове спітніння, розширені зіниці, бліда або, навпаки, почервоніла шкіра.

3. Відмічають перебування терориста у зміненому стані свідомості, в трансі, оскільки в нормальному стані людина не стане себе підривати. Цей стан важко помітити, але професіоналові за результатами тренінгів із комунікативної психології, неважко вирахувати людину за всіма згаданими ознаками. Отже, терорист буде або занадто скутий, або надмірно знервований – ось дві його основних ознаки[675].

Інтелект є основною формою пізнання людиною навколишнього природного середовища, рівень розвитку якого дозволяє надати характеристику іншим елементам морально-вольової сфери. Дослідженню цього компонента морально-психологічної групи відводиться належне місце в кримінологічних дослідженнях. Так, В.С.Батиргареєва, характеризуючи суспільну небезпечність як властивість рецидивістів, пише про злочинний спосіб мислення. Крім того, вона конкретизує його, зазначаючи, що такий спосіб мислення, який забезпечує відповідні поведінкові реакції людини, пов'язані саме з протиправними діяннями, образно можна визна-

[675] Вычисляющие взглядом. Как в толпе выявить возможных террористов? [Електронный ресурс] [9 февр. 2011 г.] // Независимая газета. – Режим доступу: http://www.zagolovki.ru/article/09Feb2011/terror.

чити як злочинний[676]. У результаті такого злочинного мислення людина визнає необхідність злочинного виду активності[677].

Ще у 1987 р. В.В. Вітюк і С.А. Ефіров, намагаючись встановити єдиний психологічний та інтелектуальний прототип терориста, визнавали, що це невдячне, часом навіть безнадійне завдання, про що свідчить безліч спроб зробити це. Тоді терористів поділяли на злочинців, героїв-ідеалістів, шизофреників, фанатиків догми, садистів або людей закомплексованих, схильних до самоствердження, що характеризуються особистими амбіціями, владолюбством або ж відчаєм і бажанням знищення, чи як людей морально глухих або мучеників вищого морального імперативу[678].

Серед особливостей психологічного потрету терористів виділяють: примат емоцій над інтелектом (імпульсивність); безпосередність активних реакцій на дійсність; низький ступінь терпимості і контролю[679]. На жаль, зазначені особливості далеко не завжди притаманні саме терористам. Пошук цих особливостей складає основне завдання наукового пояснення мотивації терористів. Конфлікт є найбільш гострий й такий, що супроводжується негативними емоціями, спосіб розв'язання існуючих суперечностей.

На думку Д.В. Ольшанського логіка та мислення терористів є заплутаною та суперечливою. Окремі особливості терористів помітно різняться залежно від конкретного виду терористичної активності, її масштабів та цілей, ідеології тощо. Деякі дослідники вважають, що політичні й «ідеалістичні» терористи помітно відрізняються від націоналістичних, релігійних, тим більше кримінальних[680].

Сьогодні відзначають, що сучасний терорист, особливо той, що діє у складі групи, більш упевнений у своїх діях, ніж будь-яка

[676] Батиргареєва В.С. Рецедивна злочинність в Україні: соціально-правові та кримінологічні проблеми: моногр. / В.С. Батиргареєва. – Х.: Право, 2009. – С. 233, 235.

[677] Нежурбіда С. Етіологія злочину : Теорії, аналіз, результат: монограф / Сегрій Нежурбіда. – Чернівці : Друк Арт, 2013. – С. 415.

[678] Витюк В.В. «Левый» терроризм на Западе: история и современность / В.В. Витюк, С.А. Эфиров; отв. ред. Г. В. Осипов. – М.: Наука : АН СССР, Ин-т социол. исслед., 1987. –С. 257–259.

[679] Витюк В.В. Некоторые проблемы терроризма в аспекте современных конфликтных ситуаций (соображения террологов) / В.В. Витюк // сб.: Социальные конфликты: экспертиза, прогнозирование, технология разрешения. – 1993. – Вып. 4. – С. 53.

[680] Антонян Ю.М. Терроризм. Криминологическое и уголовно-правовое исследование / Ю.М. Антонян. – М.: Изд-во Щит, 2001. – С. 257–259.

інша особа, яка обумовлюється тактикою і технікою підготовки до вчинення теракту. Це не означає, що кожен терорист повинен бути активним, уміти професіонально аналізувати інформацію, прогнозувати та планувати свої і чужі дії – він може бути і звичайним виконавцем. Навіть керівники терористичних груп істотно відрізняються один від одного залежно від складу злочинної групи, масштабу та цілей її діяльності, технічної оснащеності тощо.

Одним із критеріїв рівня інтелектуальної діяльності, що характеризують операційній бік мислення, є здатність до узагальнення, відвертання й абстрагування[681].

За даними емпіричних досліджень, стиль мислення в осіб, засуджених за терористичні злочини (75%), є інертним, домінантним і таким, що відповідає загальновідомим уявленням про десоціалізацію терористів, центром якої є гіперсоціалізація спрямованості їхніх інтересів[682].

Більшості терористів притаманне повсякденне пізнання, достатня поінформованість у подіях соціально-політичного життя й обізнаність у течіях релігії, особливостях національної культури.

Серед терористів є особи, рівень інтелекту яких можна оцінити як високий. Незважаючи на кримінальні схильності, їх можна віднести до харизматичних особистостей. Цим особам не можна відмовити в розвитку пізнання, творчій діяльності, наявності аналітичних здібностей. До таких осіб, як правило, слід віднести керівників та ідейних терористів.

У терористів специфічна логіка мислення: з одного боку, вона буває надто конкретною (у разі меркантильної мотивації), з іншого боку, – вона буває й надто абстрактною (ідейна мотивація). В обох випадках терорист не відділяє себе від терористичної діяльності, що дає підставу сприймати будь-яку людину в одній із трьох іпостасей: прихильника, ворога або жертви[683]. У питаннях, не пов'язаних з терористичною діяльністю, логіка, як правило, обумовлюється рівнем їхньої культури.

[681] Зейгарник Б.В. Введение в патопсихологию / Б.В. Зейгарник. – М.: Изд-во МГУ, 1969. – С. 151.

[682] Антонян Ю.М. Этнорелигиозный терроризм / Ю.М. Антонян, Г.И. Белокуров, А.К. Боковиков и др.; под ред. Ю.М. Антоняна. – М.: Аспект Пресс, 2006. – С. 140.

[683] Ольшанский Д. Психология терроризма / Д. Ольшанский. – СПб.: Питер. 2002. –С. 138.

На думку Ю.М. Антоняна, мотивація поведінки будь-якого терориста може на підсвідомому рівні полягати в потребі власної участі в гострій, емоційно насиченій ситуації[684]. Подібної думки дотримується Д. Ольшанський, який вважає, що терористи утворюють особливий тип людей, раціональні компоненти у поведінці яких майже відсутні, а емоційні домінують[685]. Саме тому дослідження логіки та особливостей мислення терористів є дуже важливим завданням. Результати таких досліджень можуть сприяти ефективному веденню переговорів із терористами.

Складність виявлення справжніх мотивів терористів пов'язана з двома аспектами: раціональними та ірраціональними. Раціональність полягає у тому, що акт насильства, який виходить за межі соціальних норм, спонукає систему йти на поступки терористам. Ірраціональний аспект тероризму включає в себе екзистенціальний досвід, який переживає його учасник[686].

Характер. Важливим у морально-психологічному портреті терористів є відомості про особливості їх характеру. Під характером розуміється психологічний індивідуальний склад особи людини, що виявляється в специфічності поведінки та ставленні до довколишнього середовища[687].

На думку О.А. Герцензона, психологічні риси дають ключ до розуміння, чому саме ця особа вчинила злочин[688]. Розглядаючи характер терористів, вважаємо, що слід зробити декілька принципових зауважень, суть яких полягає в такому.

По-перше, факт протиставляння інтересів певної особи (групи осіб) інтересам суспільства негативно характеризує таку особу. По-друге, виявлення тих чи інших рис і властивостей, з одного боку, зумовлюється їх нарцисизмом, а з іншого, – саме характер багато в чому визначає залучення терориста до злочинної орга-

[684] Антонян Ю.М. Терроризм. Криминологическое и уголовно-правовое исследование / Ю.М. Антонян. – М.: Изд-во Щит, 2001. – С. 254–255.

[685] Ольшанский Д. Психология терроризма / Д. Ольшанский. – СПб.: Питер. 2002. – С. 138.

[686] Антонян Ю.М. Терроризм. Криминологическое и уголовно-правовое исследование / Ю.М. Антонян. – М.: Изд-во Щит, 2001. – С. 251–252.

[687] Большой энциклопедический словарь / гл. ред. А.М. Прохоров. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – М.: Большая рос. энцикл; СПб.: Норинг, 2004. – С. 1306.

[688] Герцензон А.А. Введение в советскую криминологию / А.А. Герцензон. – М.: Юрид. лит., 1965.

нізації. По-третє, вплив злочинної групи на криміногенну мотивацію особливо помітний, коли особа цінує своює належність до групи або прагне стати її членом. По-четверте, аналізуючи характер терористів, слід пам'ятати, що вони – перманентна частина суспільства, схильного до насильства. Викладені положення дозволяють визначитися з спрямованістю вивчення рис і особливостей характеру особи терористів, а також одночасно пояснити їх природу. Тут також має місце протиставляння злочинним намірам запобіжних, профілактичних зусиль.

6. Показники фізичного стану здоров'я

6.1. Загальний стан, фізичні вади, що безпосередньо впливають на можливості соціальної адаптації, розвитку, діяльності

І.В. Ліндер і С.А. Тітков наводять цікаві відомості про фізичні вади терористів, але, на жаль, не вказують джерел, з яких такі дані отримані. За їх даними, у терористів часто зустрічаються захворювання середнього вуха, мають місце певні закономірності: недостатній розвиток, дитячий травматизм, певні захворювання від народження[689].

6.2. Хронічні захворювання соматичного типу. Серед терористів не виявлено таких захворювань як ознаки, що їм притаманні.

6.3. Захворювання, що є наслідком антисоціальної (аморальної) поведінки: алкоголізм, наркоманія, венеричні захворювання, ВІЛ-СНІД

Схильність осіб до вживання алкоголю або наркотиків – дуже важливий показник не тільки фізичного стану, а й з погляду морально-психологічного складу, оскільки залежність від алкоголю й наркотиків нерідко стає домінантою рисою особи злочинця та «порочно вростає в соціально-психологічну систему її елементів»[690]. За матеріалами кримінальних справ лише 7,6% осіб перебували у стані сп'яніння. Наркотичне сп'яніння спостерігалося у 9,9% осіб. Були тверезими 82,3% осіб. Усі терористи були ви-

[689] Линдер И.Б. По ту сторону зеркала / И.Б. Линдер, О.М. Нечипоренко, С.А. Титков. – М.: КУМИР, 1995. – С. 61–63.

[690] Рецедивная преступность: понятие и криминологическая характеристика / под ред. Э.Я. Стумбиной. – Рига: Зинатне, 1983. – С. 122.

знані осудними. Порівняно з іншими особами в терористів немає особливої специфічної потреби вживати алкоголь чи наркотики. За даними М.В. Рибачука, число осіб, які беруть участь у терористичній діяльності, і тих, хто зловживає алкогольними напоями та наркотичними речовинами, – 19%[691].

За даними опитування, проведеного російськими дослідниками, переважна більшість осіб, засуджених за терористичні злочини, не вважає себе наркоманами. Однак стосовно багатьох із них були оперативні дані про вживання наркотичних речовин[692].

7. Показники психічного стану здоров'я: патологія, що виключає осудність; обмежуючі аномалії (відхилення), аномалії в межах осудності

Поширеним є погляд, що тероризм є наслідком соціально-особистісної хвороби, яка, перш за все, є проявом соціальної хвороби особистості, причина якої лежить у соціумі, а знаходить втілення через саму особистість. Таким чином, особистість виступає патологічним формуючим чинником.

Швейцарський юрист Е. Фрей ще у 1951 р. дійшов висновку, що певні правопорушники стають рецидивістами не поступово, проходячи стадії випадкових злочинів, а генотипові носять у собі схильність до цього від самого народження. За оцінкою А. Мергена, проблема психопатії залишилася однією з найважливіших у кримінології, оскільки, на його думку, тенденція до злочину закладена в кожній людині з самого початку. Психопат піддається їй, тому що сила цієї тенденції отримує патологічну перевагу над іншими[693]. Представники цієї теорії намагалися вивести безпосередні причини злочину з особистісних властивостей злочинця.

За оцінкою окремих психологів, поведінка терориста як різновидом антисоціальної поведінки містить патологічний компонент[694].

---

[691] Рибачук М.В. Запобігання тероризму органами внутрішніх справ України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.08 / М.В. Рибачук; Нац. ун-т імені Тараса Шевченка. – К., 2010. – С. 10.

[692] Антонян Ю.М. Этнорелигиозный терроризм / Ю.М. Антонян, Г.И. Белокуров, А.К. Боковиков и др.; под ред. Ю.М. Антоняна. – М.: Аспект Пресс, 2006. – С. 137.

[693] Seelig E. (1951). Lehrbuch der Kriminologie. Graz, S. 130.

[694] Ольшанский Д. Психология терроризма / Д. Ольшанский. – СПб.: Питер. 2002. – С. 126 –131.

Помітний вплив на поведінку людини здатні справити психічні розлади. За загальною оцінкою, поведінка терориста являє різновид антисоціальної поведінки. При цьому відзначається, що терорист загалом є нормальною людиною, однак відрізняється глибокою акцентуацією характеру (тобто посиленням певних психічних властивостей, наприклад, істерії)[695].

Психологічною підставою для терористичної поведінки може стати індивідуальна неадаптованість до існуючої соціальної системи, нездатність вирішити проблему легальними засобами[696].

Аналіз існуючих теорій дозволяє дійти висновку про те, що тероризм не випливає з патологічних відхилень психіки. На думку окремих учених, є всі підстави стверджувати, що психопатологія достатньо рідкісна річ серед політичних терористів[697].

Більшість дослідників вважає, що терористи не належать до специфічної діагностико-психіатричної групи. Хоча в деяких роботах представлений певний їхній ряд (від нормального типу до психопата), велика частина порівняльних досліджень не підтвердила явної психічної ненормальності та не виявила явних психологічних відхилень у більшості випадків[698].

Водночас, у спеціальній літературі триває дискусія щодо розуміння тероризму як негативного варіанту соціально-психологічної залежності. Якщо виходити з розуміння тероризму як психологічної залежності, то слід відверто сказати, що тероризм – це психологічна хвороба, а терористи – психічно хворі люди. Зрозуміло, що за такого підходу виникає потреба чітко визначити рівень і характер психологічних розладів терориста, науково виважено класифікувати таку хворобу. На думку А.Ю. Акопова, дії терористів свідчать про певну біологічно-психологічну регресію їх стану в момент вчинення теракту, коли психіка сходить

[695] Там само. – С. 129.

[696] Акопов А.Ю. Терроризм как негативный вариант социально-психологической зависимости [Электронный ресурс] / А.Ю. Акопов АнтЭра. Холист. Центр. – Режим доступа: http://www.antmed.ru/index.php/psychology/69-terrorism-dependence.

[697] Livingstone N. The War against Terrorism / N. Livingstone Lexington Mass. 1982. – P. 48.

[698] Поуст Дж. Мы против них: групповая динамика политического терроризма [Электронный ресурс] / Дж. Поуст // Социальные конфликты: экспертиза, прогнозирование, технологии разрешения. – 1993. – Вып. № 4. – Терроризм. – Режим доступа: http://psyfactor.org/lib/terror9.htm. - Заголовок с экрана.

на нижчий рівень розвитку, а вищі форми психіки в момент теракту блокуються. Звідси вчений доходить висновку, що тероризм – це найбільш агресивний варіант реалізації негативно психологічної залежності – ще одна (поряд із багатьма) соціальна хвороба особистості[699].

Про це свідчить намагання терористів до організації масштабних терактів, яке характеризується моральною блокадою, глухотою до страждань своїх жертв, ідіотизмом при параної[700]. Такі риси пов'язують з параноїдальністю терористів, схильністю бачити постійну загрозу з боку «інших» і відповідати на неї агресією. Цікаво, що, за результатами проведення судово-психіатричних експертиз, у 88% обвинувачених у скоєнні терористичних злочинів була виявлена типова агресія як реакція на можливу загрозу з боку довколишнього середовища[701].

Сьогодні кримінологія, підкреслюючи вагому роль психологічних аномалій у мотиваційному комплексі протиправних дій особи, оперує лише приблизною оцінкою масштабів терористичної злочинності осіб із психологічними відхиленнями. Це пов'язано з неможливістю охопити всіх без винятку терористів у планетарному масштабі. Оскільки неможливо здійснити суцільне обстеження всієї категорії терористів щодо виявлення в них будь-яких психічних аномалій, то неможливо й дати коректний висновок стосовно чисельності терористів з такими відхиленнями.

Варто погодитись з В.В. Лунєєвим, який стверджує, що співвідношення соціального і біологічного в генезисі людської поведінки взагалі і злочинної зокрема у світлі глибоких генетичних досліджень не можна вважати завершеним[702].

8. Індивідуальні психологічні риси

Узагальнення цих даних дозволяє точніше прогнозувати динаміку терористичної злочинності, її вплив на соціальні процеси,

[699] Акопов А.Ю. Терроризм как негативный вариант социально-психологической зависимости [Электронный ресурс] / А.Ю. Акопов АнтЭра. Холист. Центр. – Режим доступа: http://www.antmed.ru/index.php/psychology/69-terrorism-dependence.

[700] Решетников М.М. Психология и психопатология терроризма / М.М. Решетников. – СПб.: Восточно-Европейский институт психоанализа, 2004. – С. 36.

[701] Антонян Ю.М. Этнорелигиозный терроризм / Ю.М. Антонян, Г.И. Белокуров, А.К. Боковиков и др.; под ред. Ю.М. Антоняна. – М.: Аспект Пресс, 2006. – С. 95.

[702] Лунеев В.В. Курс мировой и российской криминологии: ученик: в 2 т. Т. 1. Общая часть / Лунеев В.В. – М.: Изд-во Юрайт, 2011. – С. 168.

науково обґрунтувати побудову організації роботи щодо запобігання тероризму, удосконалюючи методи корекції криміногенної деформації особи терориста й оптимізуючи взаємодію останньої із соціальним середовищем.

Психологічним підґрунтям для деструктивної самореалізації на індивідуальному рівні є те, що для особистості терориста характерне негативне світосприйняття, яке виникає під впливом низки чинників. Насамперед до них відносять невідповідність між образами ідеальної моделі світу і самого себе в реальній дійсності за відсутності можливостей для самореалізації. Це протиріччя з ідеалом трансформується в суб'єктивне сприйняття особистої та соціальної неадекватності.

У результаті для особистості терориста є характерною позиція: «Я добрий, а світ поганий», яка стає засобом морального самозахисту, що дозволяє виправдовувати будь-які свої деструктивні дії. Ось у такий спосіб діяльність терористів набуває характеру деструктивної самореалізації. При цьому через заперечення світу зароджується нова концепція впевненості у своїй правоті, що зводить до мінімуму можливості позитивного впливу на терористичну групу чи окремого терориста.

Як правило, деструктивна самореалізація виникає не тільки на підставі індивідуальних психологічних настанов, але й на ґрунті тоталітарних ідеологій, релігійних культів, ядро яких становлять зазвичай щирі фанатики, готові йти на смерть заради своїх переконань, а їх участь у терористичній діяльності виступає засобом парадоксальної адаптації до реальної соціальної дійсності[703]. Виходячи з висновків психологів, люди стають терористами скоріше у зв'язку з психологічними потребами, ніж через бажання вразити соціополітичне становище мас.

На основі інтеграції проведених різними авторами досліджень, Д.В. Ольшанський виділяє основні індивідуальні властивості особи терориста: відданість справі (терору) та організації; готовність до самопожертви; витриманість, дисциплінованість, підлеглість,

[703] Канцір В.С. Міжнародний тероризм як прояв деструктивної правосвідомості / В.С. Канцір // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2011. – № 1(1). – С. 165–166.

здатність підтримувати добрі стосунки з усіма членами своєї групи. На його думку, у структурі особистості терориста помітно виражений психопатологічний компонент, пов'язаний з відчуттям реальної чи удаваної шкоди, заподіяної терористу, дефіцитом чогось необхідного, нагального для такої особи[704].

Дослідження, які проведені в Казанському державному університеті виявили такі психологічні особливості особистості терориста: схильність до підкорення наказу, самовбивства, підвищене відчуття сумлінності, особистісна агресія, нестійка самооцінка, підвищений рівень пасіонарності.

9. Ознаки, пов'язані із вчиненням злочину

Виявити потенційного терориста-злочинця на основі специфічного, але абстрактного його портрета досить складно. Оскільки терористичні акти плануються та виконуються конкретними особами, інформація про специфічні кримінально-правові риси особистості терориста є надзвичайно важливою для запобігання, виявлення і припинення терористичної діяльності. Тому більш ефективною вбачається дослідження встановлених осіб, які вчинили терористичні злочини, та відбувають або відбули покарання. Для з'ясування ознак, пов'язаних із вчиненням злочину, нами узагальнено матеріали правозастосовчої практики правоохоронних органів України у період 2001–2013 рр. у справах про злочини, передбачені ст. 258–258-4 КК.

9.1. Ознаки складів злочину, об'єктів посягання, суспільна небезпечність останніх; способи досягнення злочинної мети; мотиви, що спонукали особу до вчинення злочину, його конкретні результати, у тому числі заподіяна ним шкода; вина і роль особи у злочинному діянні, форма останнього (індивідуальна, групова, організована) та ін.

За ч. 1 ст. 258 КК засуджено 43,5 % осіб. За ч. 2 цієї статті засуджено 23,5% осіб. Лише 33% було засуджено за ч. 3 цієї статті.

Серед об'єктів терористичних посягань виділяються торговельно-розважальні заклади (42%), об'єкти транспорту(38%), навчальні заклади (8%), державні комунальні установи (6), житлові приміщення (3%), медичні установи (1%), виробничі об'єкти (1%), установи відбування покарань (1%).

[704] Ольшанский Д. Психология терроризма / Д. Ольшанский. – СПб.: Питер. 2002. –С. 138.

У більшості випадків (45,7%) при виборі способів вчинення терористичного акту терористи надавали перевагу способам небезпечним для життя і здоров'я невизначеного кола осіб (вибух, підпал), зокрема при використанні саморобних вибухових пристроїв, котрі мають найбільш вражаючий вплив, що може свідчити про підвищену суспільну небезпечність цього злочину. Про підвищену небезпеку застосування СВП свідчать статистичні дані. Протягом 2001–2013 рр. в Україні порушено 29 кримінальних справ за ознаками складу злочину, передбаченого статтею 258 «Терористичний акт» Кримінального кодексу України, 16 із яких – за фактами застосування СВП[705]. Це підтверджується й подіями, що відбулися протягом 2011–2012 рр. у м.м. Харкові, Запоріжжі, Дніпропетровську.

За даними, отриманими російськими дослідниками, серед осіб, засуджених за терористичні злочини, значений відсоток (32%) складають особи, які при вчиненні злочину використовували вогнепальну зброю[706].

Як відзначалося раніше, серед основних мотивів терористичної діяльності слід виділити: політичну, релігійну, а іноді корисливу мотивацію; помсту; бажання привернути увагу до особи (групи осіб) або певної проблеми.

Співучасть. За законом співучастю у злочині визнається умисна спільна участь декількох суб'єктів злочину у вчиненні уминого злочину. Співучасть починається тоді, коли у кількох осіб виникає бажання спільно вчинити один злочин і коли кожен з них вчиняє певне діяння, усвідомлюючи при цьому, що воно «перебуває у певному зв'язку з діяннм іншого суб'єкта злочину, і цей зв'язок сприяє заподіянню певним соціальним цінностям – об'єкту (об'єктам) кримінально-правової охорони»[707]. Співучасниками є виконавець, організатор, підбурювач і пособник.

[705] Маяков В.А. З практики розслідування кримінальних справ про вчинення терористичного актів / В.А. Маяков // Досудове розслідування: актуальні проблеми та шляхи їх вирішення : матеріали семінару. – Х. : ТОВ «Оберіг», 2011. – Вип. 3. – 340 с.

[706] Антонян Ю.М. Этнорелигиозный терроризм / Ю.М. Антонян, Г.И. Белокуров, А.К. Боковиков и др. ; под ред. Ю.М. Антоняна. – М. : Аспект Пресс, 2006. – С. 137.

[707] Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / відп. ред. С.С. Яценко. – [4-те вид., переробл. та доповн.]. – К. : А.С.К., 2005. – С. 43.

Вважаємо за доцільне докладніше зупинитися на характеристиках терористів з позиції їх ролі та прояву ними активності в злочинній групі. За результатами огляду досліджень зарубіжних спеціальних джерел планування та підготовку терористичних актів потенційні виконавці все частіше здійснюють самостійно, у складі невеликих груп, сформованих на основі дружніх чи родинних зв'язків. Вони не є членами якоїсь сталої організації із чіткою структурою та ієрархією, діють на власний розсуд, перебуваючи під впливом відповідних радикальних ідей[708].

Протилежна ситуація склалася у РФ. Емпіричні дослідження свідчать про те, що переважна більшість терористичних злочинів, вчинюється організованими групами (організаціями). Число таких злочинів в РФ з 2000 р. збільшилася у кілька разів. Ці групи відрізняються внутрішньою стійкістю, розподілом ролей, озброєністю і жорстокою дисципліною. В основному злочини цієї категорії вчинюють молоді люди віком до 30 років. Зі слів досліджуваної категорії учасників терористичних організацій, виявлено, що 36% із них вчинили злочини за відсутності співучасті, 35 були підбурювачами, 6% – організаторами, 25% – пособниками. Однак за результатами детального вивчення їх кримінальних справ виявлено, що 90% з них були виконавцями терористичних дій[709].

Матеріали кримінальних справ, порушених (відкритих) протягом 2001–2013 рр. за ознаками злочинів, передбачених статтею 258 «Терористичний акт» КК України, свідчать, що в основній масі терористів у злочинних групах відводилася роль співвиконавця (62%). Організаторами вчинення злочину були 21%; функції підбурювача до вчинення злочину виконували 7%; пособника – 10%. Часто в діях осіб, які вчинили злочини, спостерігається поєднання декількох функцій, наприклад, виконавця й підбурювача, організатора тощо. Як справедливо зауважує С.У. Дікаєв, за будь-якої зміни ролей усередині групи вона сама, тим не менш, зберігається як об'єднання співучасників, які заздалегідь вступили у

[708] Радикальний ісламізм та ісламофобія в Європі: науковий огляд / Автор-упорядник С.І. Качур. – К.: Інститут дослідження проблем державної безпеки, 2011. – С. 84.

[709] Антонян Ю.М. Этнорелигиозный терроризм / Ю.М. Антонян, Г.И. Белокуров, А.К. Боковиков и др.; под ред. Ю.М. Антоняна. – М.: Аспект Пресс, 2006. – С. 124.

змову для вчинення певного злочину. При цьому не має значення проміжок часу між змовою і початком акту. Головне – наявність групи, яка заздалегідь об'єдналася для вчинення злочину[710]. Змова на вчинення злочину як домовленість кількох суб'єктів про спільне вчинення злочину може бути попередньою та такою, що досягнена після початку виконання діяння як елемента об'єктивної сторони складу закінченого злочину[711]. Як слушно зазначає С.Д. Шапченко, така домовленість не може зводитися лише до згоди кількох осіб спільно вчинити злочин, оскільки тоді така згода є лише виявленням наміру вчинити злочин і доведенням його до відома інших осіб. Домовленість про спільне вчинення злочину як наслідок узгодження намірів, на думку вченого, включає вирішення кількома особами основних питань, що стосуються події злочину (зміст діяння, орієнтовні час та місце його вчинення), а також визначення хоча б у загальних рисах ролі кожної з них у вчиненні злочину[712]. Зовсім не обов'язково, щоб виконавець був детально обізнаний про розподіл ролей між іншими співучасниками і вже при змові знав, в чому конкретно буде полягати їх сприяння вчиненню злочину[713].

За результатами аналізу матеріалів кримінальних справ видно, що у групових злочинах один із найактивніших співвиконавців фактично брав на себе організаторську роль чи функції підбурювача. Виконання однією особою кількох ролей співучасників різних видів є однією з «проблемних» (нетипових) кримінально-правових ситуацій співучасті у злочині, проблемність якої обумовлена виключно характеристиками співучасті у злочині[714].

[710] Дикаев С.У. Террор, терроризм и преступления террористического характера (криминологическое и уголовно-правовое исследование): моногр. / С.У. Дикаев. – СПб.: Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2006. – С. 375.

[711] Карпенко І.М. Особливі ситуації співучасті у злочині за кримінальним правом України : дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.08 / І.М. Карпенко; Нац. ун-т імені Тараса Шевченка. – К., 2014. – С. 99.

[712] Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / відп. ред. С.С. Яценко. – [4-те вид., переробл. та доповн.]. – К.: А.С.К., 2005. – С. 23.

[713] Угрехелидзе Н.Г. Криминологическая характеристика соучастия в преступлении / Н.Г. Угрехелидзе. – Тбилиси: Мецниереба, 1975. – С. 32.

[714] Карпенко І.М. Особливі ситуації співучасті у злочині за кримінальним правом України: дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.08 / І.М. Карпенко; Нац. ун-т імені Тараса Шевченка. – К., 2014. – С. 34.

У групі, сформованій безпосередньо для вчинення акту тероризму, організатор висуває саму ідею вчення злочину, визначає його цілі, час і місце, обов'язки інших співучасників. Проте не виключені ситуації, коли домовленість про спільне вчинення злочину не передбачає визначення місця, часу і способу його вчинення.

Керування організованою групою або злочинною організацією полягає у вчиненні сукупності дій, спрямованих на управління їх функціонуванням як стійких об'єднань осіб (забезпечення існування, відповідного рівня організованості, дотримання загальних правил поведінки і дисципліни; вербування нових учасників, розподіл або перерозподіл між ними функціональних обов'язків; планування конкретних злочинів і злочинної діяльності в цілому; організація заходів щодо прикриття останньої; вдосконалення структури об'єднання) та здійсненням ними злочинної діяльності (визначення її мети і напрямів, конкретних завдань об'єднання, його структурних частин або окремих учасників, координація їхніх дій; ініціювання здійснення певного виду злочинної діяльності чи вчинення конкретних злочинів тощо). Зазначені дії організаційного характеру можуть здійснюватись у формі віддання наказів, розпоряджень, давання доручень, проведення інструктажів, прийняття звітів про виконання тих чи інших дій, застосування заходів впливу щодо учасників злочинного об'єднання за невиконання наказів і доручень або порушення встановлених у ньому правил поведінки[715].

В організованих злочинних утвореннях, що мають розгалужені зв'язки, ієрархію, внутрішню дисципліну і т.п. організатор може обмежитися постановкою завдання вчинити акт тероризму, не вдаючись при цьому в деталі[716]. Проте основною метою організатора такої групи (організації) є утворення стійкого об'єднання осіб для заняття злочинною діяльністю, забезпечення взаємозв'язку

[715] Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про практику розгляду судами кримінальних справ про злочини, вчинені стійкими злочинними об'єднаннями» від 23 грудня 2005 р. № 13 [Електронний ресурс] // Верховна Рада України [Електронний ресурс] : офіційний веб-сайт. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi. – 21.07.14.

[716] Дикаев С.У. Террор, терроризм и преступления террористического характера (криминологическое и уголовно-правовое исследование) : моногр. / С.У. Дикаев. – СПб. : Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2006. – С. 375.

між діями всіх учасників останнього, упорядкування взаємодії його структурних частин[717].

В ч.ч. 3–4 ст. 28 КК визначено, що слід розуміти під вчиненням злочину організованою групою і злочинною організацією. Визначення понять організованої групи і злочинної організації, особливим різновидом якої є терористична організація, даються в постанові Пленуму Верховного Суду України від 23.12.2005 №13 «Про практику розгляду судами кримінальних справ про злочини, вчинені стійкими обєднаннями». Згідно з абз. 9 цієї постанови організовану групу слід вважати утвореною з моменту досягнення її учасниками домовленості про вчинення першого злочину за наявності планів щодо подальшої спільної злочинної діяльності[718].

За ступенем активності й інтенсивності виконання терористами своїх ролей у злочинній групі їх можна поділити на категорії: підбурювачів, лідерів, активних учасників і тих, хто виконує другорядну роль. Так, особа може бути визнана виконавцем, але свою роль у групі виконує не настільки активно, як інша: один терорист, наприклад, у процесі підготовки до терористичного акту безпосередньо складає саморобно-вибуховий пристрій, підшукує до нього необхідні технічні компоненти, другий закладає цей пристрій до автомобіля, а третій, будучи обізнаний про намір на вчинення злочину, приводить його в дію.

Очевидно, що співвиконавство створюють і випадки, коли один із співучасників керує автомобілем при слідуванні до місця злочину, переносить вибуховий пристрій, боєприпаси, а співвиконавці беруть безпосередню участь у закладенні вибухового пристрою. Проте осіб, які доставили вибуховий пристрій у процесі безпосередньої роботи виконавців, слід розглядати як пособників за умови, що вони усвідомлювали ці обставини[719]. Активними учасниками слід визнати 59% усіх досліджуваних терористів;

[717] Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про практику розгляду судами кримінальних справ про злочини, вчинені стійкими злочинними об'єднаннями» від 23 грудня 2005 р. № 13 [Електронний ресурс] // Верховна Рада України [Електронний ресурс]: офіційний веб-сайт. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi. – 21.07.14.

[718] Там само.

[719] Дикаев С.У. Террор, терроризм и преступления террористического характера (криминологическое и уголовно-правовое исследование): моногр. / С.У. Дикаев. – СПб.: Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2006. – С. 376.

другорядними, роль яких незначна або мінімальна у реалізації злочинного наміру, – 7%, пособниками – 44%. Ці дані збігаються з даними опитування осіб, засуджених за терористичні злочини, проведеного російськими дослідниками. Ними, зокрема, виявлено, що більшість з досліджуваних осіб були пособниками та виконавцями[720].

Вважаємо, що такий поділ терористів за ступенем активності й інтенсивності в злочинній групі чи організації говорить про те, що утворення терористів, по-перше, складаються за попередньою змовою, по-друге, не обмежуються вчиненням звичайних для них, а зорганізовуються для вчинення технічно «складних» злочинів, які потребують значної організаційної та технічної підготовки. Це означає, що терористичні злочини мають підвищену суспільну небезпечність: терористи беруть активну участь у реалізації злочинного наміру. Значний відсоток наявних активних учасників серед них може вказувати на високий професіоналізм, достатньо чітке керівництво та скоординованість злочинних дій інших співучасників.

9.2. Ознаки ставлення особи до вчиненого, у тому числі до доказів, потерпілого, завданої шкоди, призначеного покарання

Виявлення у терориста умислу на вчинення злочину залежно від часу його виникнення викликає особливий інтерес для дослідження його особистості з декількох позицій. По-перше, проміжок між часом виникнення умислу і процесом його реалізації характеризує рівень глибини його антисоціальної спрямованості й суспільної небезпечності. По-друге, виявлення моменту виникнення умислу має важливе значення для вироблення заходів запобігання тероризму.

Аналіз норм, що встановлюють відповідальність за терористичні злочини, свідчить про наявність спеціальної злочинної мети, постановка і досягнення якої можливе за умови взаємодії свідомості і волі. Це говорить про те, що ці злочини вчиняються умисно.

З часом виникнення й формування умислу в теорії кримінального права розрізняють заздалегідь обдуманий і раптовий уми-

[720] Антонян Ю.М. Этнорелигиозный терроризм / Ю.М. Антонян, Г.И. Белокуров, А.К. Боковиков и др.; под ред. Ю.М. Антоняна. – М.: Аспект Пресс, 2006. – С. 137.

сел. Хоча диференціація цих видів умислу для «... кримінального права не має вирішального значення, проте в більшості випадків заздалегідь обдуманий умисел свідчить про наявність у винного сформованого наміру вчинити злочин і, отже, про його більшу суспільну небезпечність»[721].

У 86,9% обстежених терористів (за матеріалами кримінальних справ) мав місце заздалегідь обдуманий намір, коли протягом певного часу, іноді досить тривалого, ними обмірковувався, як ефективніше вчинити злочин: який спосіб вчинення злочину обрати, які знаряддя вчинення злочину використати; у групі з ким вчинити діяння; кому яку роль у виконанні задуманого відвести; як уникнути викриття. Прикладом може послужити такий випадок. Громадяни України С., З., П., Ш. підготували та здійснили вибух двох саморобно-вибухових пристроїв (еквівалент кожного – близько 150 г тротилу) на території речового ринку Т. в м. Києві, внаслідок якого загинула громадянка України Л., тілесних ушкоджень різного ступеня тяжкості зазнали 14 осіб, в тому числі громадяни Пакистану, Бангладеш та В'єтнаму. Готуючись до вчинення злочину терористи виготовили саморобний вибуховий пристрій, який складався з мобільного телефона, суміші свинцевого сурику та порошку алюмінію («серебрянки»), елементів живлення.

Для того, щоб визнати особу винною у тероризмі, необхідно перш за все встановити те, що вона усвідомлювала фактичну сторону своїх дій (бездіяльності), які й створили реальну загрозу громадській безпеці. Усвідомлення небезпеки дій (бездіяльності) для суспільних інтересів означає також й усвідомлення об'єкта посягання, яке, як відзначає П.С. Дагель, «нерідко відбувається опосередковано, через усвідомлення інших ознак складу злочину»[722]. Наприклад, терорист вводить в обману продавця зброєю, кажучи, що вибуховий пристрій потрібен йому для легального використання. У такому разі продавець не може бути співучасником

[721] Дагель П.С. Проблемы вины в советском уголовном праве / П. С. Дагель. // Ученые записки Дальневост. гос. ун-та, 1968. – Вып. 21. – Ч. 1. – С. 147–148.

[722] Дагель П.С. Проблемы вины в советском уголовном праве / П. С. Дагель. // Ученые записки Дальневост. гос. ун-та, 1968. – Вып. 21. – Ч. 1. – С. 147–148.

злочину. З суб'єктивної сторони співучасть завжди передбачає умисну вину. При цьому така вина не може бути спільною (колективною), оскільки відповідно до ст. 23 КК вина в кримінальному праві завжди носить індивідуальний (особистий) характер. Таким чином, умисел при співучасті має встановлюватись стосовно кожного співучасника окремо[723].

Співучасть припускає таку сумісну діяльність, за якої самостійний характер дій сили, що приєдналася (в нашому випадку торгівля зброєю) повинен перервати причинний зв'язок. Якщо торговець зброєю відмовився від її продажу, узнавши про мету покупця, причинний зв'язок подій був би перерваний[724]. Обов'язковість збігу результатів інтелектуальної діяльності співучасників не завжди свідчить про обов'язковість їх збігу з вольовими ознаками, що в сукупності утворюють прямий умисел[725].

Особливості ставлення терористів до потерпілих детально висвітлені у підрозділі 4.4 цієї роботи.

9.3. Інші кримінально-правові ознаки: наявність колишніх судимостей; характеристика (кваліфікація) злочинів, за які особа раніше була засуджена; відбуття покарання за попередніми судимостями, застосування різних видів дострокового, умовно-дострокового звільнення від відбуття покарання або звільнення від кримінальної відповідальності.

Ці ознаки потребують предметної кримінологічної характеристики. Низка з цих ознак, значущих для кримінолога, була виявлена за результатами ґрунтовного дослідження особи засудженого терориста, проведеного І.В. Лебедєвим. Скористаємося його висновками. Зокрема, дослідником відзначаються типові особистісні властивості засудженого терориста: чоловік у віці 28 років; має міцні сімейні зв'язки; відносно невисокий освітній рівень, без певного роду занять, позитивне ставлення до релігії (як правило,

[723] Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / відп. ред. С.С. Яценко. – [4-те вид., переробл. та доповн.]. – К.: А.С.К., 2005. – С. 44.

[724] Дагель П.С. Проблемы вины в советском уголовном праве / П.С. Дагель. // Ученые записки Дальневост. гос. ун-та. Владивосток, 1968. – Вып. 21. – Ч. 1. – С. 147–148.

[725] Дикаев С.У. Террор, терроризм и преступления террористического характера (криминологическое и уголовно-правовое исследование): моногр. / С.У. Дикаев. – СПб.: Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2006. – С. 385.

мусульманства); засуджений уперше; при вчиненні злочину був виконавцем; характерною формою співучасті є вчинення злочину за попередньою змовою групою осіб; засуджений до тривалого строку позбавлення волі – не менше 13 років; під час відбування покарання зарекомендував себе з негативного боку; у виховних заходах участі не бере; у виправних установах не працює; не бере участі в діяльності самодіяльних організацій; вчинив злочин на ґрунті помсти; не визнає себе винним; має релігійні та загальнополітичні переконання, погляди; матеріальні або поверхові, безпосередні інтереси, соціальні орієнтації; предметно-практичні, рухомі навички, фізіологічні звички; наслідувальний, реактивний і агресивний стереотип поведінки; має елементарні соціальні установки; превалюють сильні, низькі (біологічні) мотиви[726]. Перелічені ознаки, безумовно, несуть цінні кримінологічні знання, що мають значення для проведення типологізації терористів, а тому вимагають врахування й оцінки при вжитті заходів кримінально-правового впливу до осіб, визнаних винними у вчиненні терористичних злочинів. Зауважимо, що набір таких рис не завжди характерний для всіх засуджених. В індивідуальних випадках можливе поєднання дяких рис чи їх перехрещення.

На думку Ю. Антоняна, відмова від праці та участі у навчанні та виховних заходах максимально ускладнює для засудженого терориста відбуття покарання, оскільки він заперечує всі можливості зайняти себе, згаїти час[727]. Дослідник вважає, що психодинаміка терориста базується на підтриманні внутрішньої суперечливості та психосоціальної ізольованості. При цьому системна дисоціалізованість зберігається і в місцях позбавлення волі[728].

Радикально налаштовані особи, які вчинили протиправні діяння, після відбуття покарання стають більш досвідченими й конспіративними, користуються більш витонченими методами. Крім цього, такі особи в місцях позбавлення волі часто здійснюють релігійну чи ідеологічну пропаганду серед ув'язнених, готую-

[726] Лебедев И.В. Личность осужденного террориста: криминологический и уголовно-исполнительный аспекты: автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. юрид. наук: 12.00.12 / Лебедев Иван Вячеславович; Академия ФСИН России. – Рязань, 2006.

[727] Антонян Ю.М. Этнорелигиозный терроризм / Ю.М. Антонян, Г.И. Белокуров, А.К. Боковиков и др.; под ред. Ю.М. Антоняна. – М.: Аспект Пресс, 2006. – С. 135.

[728] Там само. – С. 136.

чи нових членів для своїх організацій з метою їх використання у своїх цілях[729], оскільки керівництво виправно-трудової установи, як правило, не забороняє терористам спілкуватися з іншими засудженими особами. Тому окремою та недостатньо дослідженою проблемою залишається поширення засудженими терористами радикальної ідеології в місцях позбавлення волі.

За даними російських дослідників, серед засуджених терористів значна частина: представлена виконавцями та пособниками; має одну судимість (71%), на відміну від тих, хто має дві та більше судимості (29%) раніше вчиняла злочини і була членами організованих злочинних формувань[730].

Як ми бачимо, підвищена суспільна небезпечність як властивість засудженої особи терориста, по-перше, не виключає можливість вчинення нового злочину, по-друге, не зникає після вчинення злочину, а, по-третє, може зберігатися на фактично невизначений строк і самостійно існувати за межами поняття «засуджений».

За даними А. Красильникова, серед лідерів-терористів є раніше засуджені, які були засуджені в основному за вчинення корисливих злочинів і бандитизм, інші насильницькі злочини[731]. Співзвучні результати дослідження, отримані М.В. Рибачуком. За його даними, серед терористів велика кількість осіб, які раніше притягалися до кримінальної відповідальності два і більше разів за різні насильницькі злочини, зокрема за вбивство, нанесення тяжких тілесних ушкоджень[732]. За результатами опитування терористів, більшість осіб, визнаних винними у терористичних злочинах, мають одну судимість (71%), і лише 29% опитаних осіб мають дві і більше судимості[733].

[729] Использование современных методов вовлечения лиц в террористическую деятельность. Аналитический обзор / А.Е. Бондаренко, Т.А. Гончарова, Д.А. Егоров и др.; под общей ред. А.П. Новикова. – М.: Серия «Энциклопедия антитеррора», 2013. – С. 38.

[730] Антонян Ю.М. Этнорелигиозный терроризм / Ю.М. Антонян, Г.И. Белокуров, А.К. Боковиков и др.; под ред. Ю.М. Антоняна. – М.: Аспект Пресс, 2006. – С. 122, 137.

[731] Красильников А. Личность террориста: криминологический аспект / А. Красильников // Законность. – 2008. – № 5. – С. 47–48.

[732] Рибачук М.В. Запобігання тероризму органами внутрішніх справ України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.08 / М.В. Рибачук; Нац. ун-т імені Тараса Шевченка. – К., 2010. – С. 10.

[733] Антонян Ю.М. Этнорелигиозный терроризм / Ю.М. Антонян, Г.И. Белокуров, А.К. Боковиков и др.; под ред. Ю.М. Антоняна. – М.: Аспект Пресс, 2006. – С.122.

Як правило, перший злочин терористів є тяжким або особливо тяжким, унаслідок чого вони потрапляють до місць позбавлення волі на тривалий строк. Після затримання ознак каяття не виявляють, оскільки розуміють, що сподіватися на полегкість не доводиться.

Терорист, де б він не був, – в колонії чи на волі – живе звичайним життям. Підсвідомо він вважає себе учасником терористичного руху (т.зв. феномен «обраності»). Він розраховує на зв'язки і моральну підтримку, а тому психологічно не відбуває покарання, а впевнений, що вийде на волю і продовжить свою справу. Тоді як звичайний засуджений, при всіх «за» і «проти», підлягає виправному впливу, а терорист ні[734]. Поведінка терористів відрізняється демонстративністю й зухвалістю. Сподіватися на виправлення таких терористів не доводиться. Вони невиправні, а їх кримінальна активність припиняються зі смертю. В будь-якому разі для засудженого терориста характерний комплекс рис, які дозволяють виділити особливий психологічний тип. Саме тому щодо терористів пропонується розробити комплекс особливих заходів виправного й психологічного характеру, який би відрізнявся від кримінально-правових заходів впливу, що застосовуються до звичайних злочинців.

Така докладна кримінологічна характеристика особи терориста виправдовується, по-перше, завданням типологізації терористів у наукових і практичних цілях, по-друге, поясненням детермінації злочинної поведінки, по-третє, необхідністю розробки ефективних заходів запобігання тероризму.

Можливість дослідження особи терориста, на жаль, доволі обмежена вибором методів дослідження. Тому будь-який дослідник змушений використовувати «вторинний», наповнений суб'єктивізмом метаріл: аналіз спогадів, біографій, автобіографій. Все це безумовно ускладнює розуміння особи терориста, яка є особливим феноменом, за яким найбільше спостерігають і водночас - найменше розуміють. У підсумку вважаємо, що «особа терориста» - це: 1) уражена соціопатією особа, 2) якій властива здат-

[734] Антонян Ю.М. Этнорелигиозный терроризм / Ю.М. Антонян, Г.И. Белокуров, А.К. Боковиков и др.; под ред. Ю.М. Антоняна. – М.: Аспект Пресс, 2006. – С. 175.

ність виявляти свою реакцію на ті чи інші соціальні проблеми у вигляді діянь, що мають ознаки тероризму. Усі інші численні риси є похідними від зазначених двох основних, системоутворюючих рис особи терориста.

Структуру особи злочинця пропонується розглядати з урахуванням трьох блоків (груп) ознак, що відображають: 1) соціальну (ознаки формування, соціалізації, соціального статусу, спрямованості особистості); 2) біосоціальну (демографічні, психофізіологічні ознаки, показники фізичного і психічного стану, індивідуальні психологічні риси); 3) кримінально-правову (ознаки складу злочину, об'єкт посягання, способи досягнення злочинної мети, мотивації злочинної поведінки, форми співучасті, наявність судимостей) характеристики особи.

З урахуванням такої характеристики стверджується, що терористична злочинність – це чоловіча злочинність, оскільки абсолютна більшість терористів – чоловіки (95,4%), середній вік яких складає 27,9 років. Сьогодні найвища питома вага терористів – особи віком 18–29 років. На їх частку припадає 68,5%. Після досягнення терористом-виконавцем 45 років спостерігається повільний спад кримінальної активності. Середню освіту (неповну, загальну або спеціальну) мають 90% терористів. Переважну більшість терористів складають одружені (86,4%) і лише 13,6% терористів були неодружені або розлучені. Чимало злочинців не мають дітей. Серед терористів немає різкого майнового розшарування, переважна більшість із них має середній достаток. Водночас матеріальний достаток більшість із них (87,5%) оцінюють як недостатній.

Раніше проведений у спеціальній літературі аналіз соціально-демографічних ознак особи терориста результатами нашого дослідження здебільшого підтвердився.

Особа терориста – складний соціальний феномен для розуміння. Потреби терористів і законослухняних людей різняться. Різниця криється не тільки в способі їх задоволення та змісті деяких із них. Якщо зробити спробу виокремити найспецифічніше потребу терористів, то, вочевидь, такою буде потреба належності до певної групи людей, в основі якої лежить повна або часткова

соціально-психологічна ідентичність. Перебування у специфічній групі сприяє виникненню певних мотивів поведінки, їх конкуренції, постановки нових цілей, прищеплення, звичок. При цьому інші соціальні зв'язки стають слабкішими. Ще одна специфічна потреба терористів – це потреба в самоствердженні, яка часто-густо поєднується з бажанням домінувати, пригнічувати та управляти оточуючими шляхом застосування грубої сили, насильства, знищення інших людей. Терорист не приховує суспільно небезпечних наслідків своєї терористичної діяльності, а, навпаки, тяжіє до їх демонстрації, висвітлення через засоби масової інформації тощо. Серед мотивації терористичної діяльності виділяють: політичну, ідеологічну, а іноді – корисливу мотивацію; помсту; бажання привернути увагу до особи (групи осіб) або певної проблеми; ігрову мотивацію індивіда; штучне враження про особливу «піднесеність», «вищість» групи чи деяких осіб.

В ієрархії ціннісних орієнтацій превалюють індивідуальні або групові цінності, бажання захистити найбільш цінне з погляду національної, релігійної, класової чи іншої належності, прагнення до задоволення власних інтересів, що зумовлюють негативне, зневажливе ставлення до інших людей. Одночасно для терористів не є характерним негативне ставлення до всіх існуючих цінностей. Їх свідоме ставлення до цінностей формується в групі. Цінності цієї групи стають основою її соціального буття і є продуктом систематичного й інтенсивного спілкування з членами цієї групи. У цілому ж ціннісно-нормативна сфера характеризується подвійними стандартами, що зумовлюється параметрами кризових явищ суспільства.

4.3. Типи терористів: наукове та практичне значення

Вирішення проблеми типології терористів, що має як теоретичне, так і практичне значення, доцільно розпочинати з визначення сутності цього методу наукового пізнання, який з'явилася у кримінології задовго до того, як у філософії та соціології отримали розробку та визначення категорії «типового», «типу», «типологізації».

Слід зробити застереження, що дослідниками не завжди враховується розбіжність між типологією і класифікацію. Класифікація і типологія – методи, які широко використовуються в кримінологічній науці, зокрема для вивчення особи злочинця. Вважаємо, що слід проводити відмінність між типологією і класифікацією з урахуванням цілей зазначених методів дослідження. Типологія – це особливий різновид класифікації, який принципово відрізняється від інших видів останньої проведенням диференціації об'єктів за їх типовими ознаками, тоді як класифікація може здійснюватися за будь-якою спільною ознакою[735]. Її метою є розчленування систем об'єктів та їх групування за допомогою узагальненої моделі або типу, а функціями – пояснення й інтерпретація.

У кримінології типологія фіксує те головне, без чого немає й не може бути особи злочинця, розкриває внутрішні, стійкі зв'язки між суттєвими ознаками, чим сприяє виявленню закономірностей, властивих злочинцеві як типу. Класифікація ж практично може проводитися за будь-якою ознакою злочину, механізму або особи його вчинення.

Принципово відмінним, що ґрунтується на філософсько-методологічному визначенні, є розуміння типового і типу Ю.М. Антоняном: «Типологія – метод наукового пізнання, в основі якого лежить виокремлення систем об'єктів та їх групування за допомогою узагальненої, ідеалізованої моделі або типу ... типологія, на відміну від класифікації, не вимагає виокремлення всіх без винятку типів, що складають частину об'єкта пізнання ... Найважливішою відмінністю класифікації від типології є те, що перша дає опис об'єкта вивчення, а друга (поряд з іншими методами) – його пояснення, тобто дозволяє успішно виявити його природу, причини, закономірності зародження та розвиток, складати прогнози»[736].

Не можна не відзначити й загальну мету класифікації і типології, зміст якої вдало розкрила А.І.Долгова: «Кримінологічна типологія, як і класифікація осіб, які вчинили кримінальні ді-

[735] Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: у 3 кн. / А.П. Закалюк. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. – Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. – С. 265–266.

[736] Антонян Ю.М. Криминология: избр. лекции / Ю.М. Антонян. – М.: Логос, 2004. – С. 91.

яння, мають бути підпорядковані діагностичним, генетичним і прогностичним завданням, давати уявлення про ступінь розвитку криміногенних якостей особи, особливості соціальної взаємодії і соціального середовища, що зумовили ці якості, дозволяти прогнозувати, в яких умовах слід очікувати злочинну поведінку особи»[737].

І.Карпець вважає, що необхідно виявляти та аналізувати ті аморальні прояви, «які найближче стоять до злочинності й запобігання яким може реально вплинути на зменшення кількості злочинів та числа людей, що втягнуті у злочини». Як методи він пропонує встановлювати найбільш типові явища, що утворюють так званий передкримінальний стан, та виявляти кількісні співвідношення різних аморальних явищ, їх зв'язки зі злочинністю і форми переходу в злочини[738].

Жодне більш-менш поглиблене кримінологічне дослідження будь-якого виду злочинності не обходиться без спроби типологізувати осіб, які вчиняють саме ці злочини. Масштаби типологізації осіб тут обмежуються лише конкретним видом злочинності або навіть злочину певного виду, але користь типології від цього не менша, оскільки дозволяє якомога точніше встановити типологічні особливості, властиві тому чи іншому виду злочинів[739].

Існує багато критеріїв виокремлення типологічних груп тих чи інших злочинів. О.Б.Сахаров пропонував типологію за двома критеріями: 1) характером антисоціальної спрямованості й ціннісними орієнтирами особи; 2) глибиною і стійкістю її антисоціальної спрямованості. За першою підставою вирізняються такі типи правопорушників: а) умисний насильницький; б) корисливий; в) корислово-насильницький; г) особи, які при вчиненні злочину виявили індивідуально-анархістське ставлення до різних соціальних установок і приписів, службових, сімейних та інших обов'язків;

[737] Долгова А.И. Социально-психологические аспекты преступности несовершеннолетних / А.И. Долгова. – М.: Юрид. лит., 1981. – С. 114.

[738] Карпец И.И. Пределы криминологических исследований / И.И. Карпец // Соц. законность. – 1968. – № 9. – С. 21–22.

[739] Батиргареєва В.С. Рецедивна злочинність в Україні: соціально-правові та кримінологічні проблеми: моногр. / В.С. Батиргареєва. – Х.: Право, 2009. – С. 297.

г) особливо небезпечний, у тому числі особи, визнані особливо небезпечними рецидивістами[740].

Ю.В. Солопанов та А.І. Алексєєв вирізняють три типи злочинців: антисоціальний, асоціальний, ситуативний[741].

Ю.М. Антонян пропонує свою типологію злочинців, беручи за основу такої типології мотив як найбільш важливу, сутнісну ознаку, що характеризує людину[742].

Стосовно ж терористів існує низка типологій. Є сенс стисло розглянути основні їх положення.

Найбільш відомою є запропонована Б. Савінковим типологія терористів залежно від класичних типів темпераменту («холерик», «флегматик», «сангвінік», «меланхолік») з урахуванням специфіки терористичної діяльності[743]. В основі такої типології покладені як зовнішні (конститутивні), так і внутрішні (характерологічні) ознаки, що дозволяють співставлення кожного із згаданих типів до одного з чотирьох класичних типів темпераменту.

Поширеною є типологія, що базується на мотивах терористичної діяльності: тип 1 – політично мотивовані терористи; тип 2 – кримінальний тип терористів (наприклад, замовні вбивства у сфері організованої злочинності); тип 3 – ірраціональні терористи (психічно хворі)[744]. Безумовно, мотиви й мотивація діянь є дуже показовим для характеристики особи, вони свідчать про те, якою є особа, особливо в конкретний момент часу, у конкретних обставинах. Однак, не мотиви визначають особистість, а навпаки: мотиви є такі, як особистість, як тип її суспільної спрямованості. На думку А.П. Закалюка, пояснення цього феномена полягає в тому, що мотив, мотивація не належать до типових соціальних

740 Сахаров А.Б. Учение о личности преступника / А.Б. Сахаров // Сов. государство и право. – 1968. – № 9. – С. 64–65.

741 Криминология и профилактика преступлений: учебник / под ред. А.И. Алексеева. – М.: МВШМ МВД СССР, 1989. – С. 316–318.

742 Антонян Ю.М. Криминология: избр. лекции / Ю.М. Антонян. – М.: Логос, 2004. – С. 107–108.

743 Савинков Б. Воспоминания террориста / Б.Савинков. – М.: Московский рабочий, 1990.

744 Цыцарев С.В. Социальная психология и психопатология терроризма / С.В. Цыцарев // Психология и психопатология терроризма. Гуманитарные стратегии антитеррора: сб. ст. под ред. проф. М.М. Решетникова. – СПб.: Восточно-Европейский Институт Психоанализа, 2004. – С. 27.

ознак, а є змінюваною категорією, що змінюється у межах певного соціального типу. Тому, на думку цього дослідника, диференціація особи за мотивами діянь є її класифікацією, а не типологізацією[745]. Слід погодитися з цією думкою, тим більше, що останній тип наведеної вище типології навряд чи залежить від мотиву діяння.

Говорячи про зміни, яких зазнала особа сучасного терориста, В.Е. Петрищев поділяє всіх осіб, які причетні до тероризму, на три категорії: 1) політики, які експлуатують теорію і практику тероризму та фінансують його у своїх інтересах; 2)організатори терористичної діяльності; 3) виконавці актів тероризму[746].

Оригінальну типологію терористів, в основу якої поклали результати індивідуальних тестувань осіб, засуджених за терористичні злочини, із наступним розрахунком психодинамічних коефіцієнтів за методом Д.В. Сочівки, запропонували науковці Інституту гуманітарної освіти Академії права та управління Федеральної служби виконання покарань РФ: 1) «безпорадний» терорист (який очікує допомоги ззовні й сподівається таким чином вирішити свої внутрішні проблеми); 2) «залежний» терорист (який обвинувачує у всіх своїх бідах довколишні реалії); 3) терорист-«фанатик» (незважаючи ні на що, відстоює свою позицію); 4) «слабовільний» терорист (пригнічений і незадоволений своїм соціальним статусом); 5) ніким «не зрозумілий» терорист (продовжує здійснювати свої дії знову й знову); 6) «сентиментальний» терорист (незважаючи ні на що, йому шкода своїх жертв, свого роду «вбивця, який плаче»)[747].

Л. Ашкіназі дотримується більш узагальненої типології терористів, поділяючи їх на три групи: 1) терористи, які вимушені застосовувати насильство для досягнення певних цілей; 2) терористи – особи, які готові до насильства для зміни своїх цілей, невірних з їх точки зору; 3) терористи, які готові до насильства

[745] Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: у 3 кн. / А.П. Закалюк. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. – Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. – С. 265–266.

[746] Петрищев В.Е. Состояние и тенденции терроризма в СНГ / В.Е. Петрищев // Международный терроризм в СНГ: АТЦ СНГ : материалы круглого стола. – М., 2003. – С. 12.

[747] Антонян Ю.М. Этнорелигиозный терроризм / Ю.М. Антонян, Г.И. Белокуров, А.К. Боковиков и др.; под ред. Ю.М. Антоняна. – М.: Аспект Пресс, 2006. – С. 179.

для знищення неприйнятних для них цілей, засобів їх досягнення. Останній тип терористів ненавидить цінності західного світу (з їх культурою і багатством), а тому намагається їх знищити[748].

Суттєве значення також має обрана терористами тактика здійснення терору. За цим критерієм В. Зартман поділяє терористів на три групи: 1) «абсолютні терористи», основною метою яких є терор, насильство та руйнування для досягнення певної мети; 2) «умовні терористи», для яких терор є засобом досягнення мети; 3) «умовні абсолютні терористи», які обирають тактику боротьби «абсолютних терористів», тобто насильство та самогубство, не висуваючи жодних вимог, однак не відмовляючись від переговорів, предметом яких може стати незалежність, територія або етнічне самовизначення[749].

Цікавою є узагальнена Ю. Антоняном та очолюваним ним колективом типологія терористів, в основу якої покладено соціально-психологічний портрет особистості терориста, що складається з трьох основних груп рис (внутрішньої суперечливості, психосоціальної ізоляції та принципової десоціалізації). Серед індивідуальних профілів особистості терористів виділяються: 1) типовий учасник терористичної діяльності (75%), переважно виконавець, до особливостей якого належить сумлінність, агресивність, наявність ціннісних ідей; 2) яскраво виражений учасник терористичної організації (12%), переважно лідер або керівник, до особливостей якого відносять агресивність, посилене ставлення до таких ідей, обережність, відсутність схильності уникати відповідальності; 3) аморфний тип (13%), зміст якого складають різні психологічні властивості[750]. До останнього типу належать також особи, які випадково потрапили до лав терористичної організації.

На підставі трьохланкової інтерпретації індивідуальних профілів терористів за результатами математично-статистичної обробки даних зазначеним ученим виділено дві найбільш великі групи

[748] Ашкинази Л. Психология террориста [Электронный ресурс]: Современная література. – Режим доступа: http://www.jig.ru/meadle_east/232.html

[749]Zartman W. Negotiating with Terrorists / W. Zartman // International Negotiation. – 2003. – №3. – P. 443–450.

[750] Антонян Ю.М. Этнорелигиозный терроризм / Ю.М. Антонян, Г.И. Белокуров, А.К. Боковиков и др.; под ред. Ю.М. Антоняна. – М.: Аспект Пресс, 2006. – С. 144.

типів терористів, а саме: 1) найбільш виражений тип терористів; 2) найменш виражений тип терористів[751].

В результаті дослідження детальних психологічних портретів «домашніх» терористів, окрема група експертів дійшла висновку, що потенційні члени терористичних організацій умовно розподіляються на чотири групи: 1) месники, які бажають виплеснути своє внутрішнє обурення; 2) особи, які прагнуть до визнання їх суспільством; особи, що самовизначаються; 3) прагнуть вступу до будь-якої групи; 4) шукачі «гострих» пригод, що потребують відчуття ризику.

Запропоновані типології, безумовно, містять дуже цінний інформаційний матеріал, на якому слід ґрунтуватися, пропонуючи власну типологію. Але під час типологізації терористів треба більш чітко визначити критерій, який лежить в її основі, з урахуванням діагностичних, генетичних і прогностичних завдань, покладених на кримінологічну типологію.

Автори фундаментального курсу кримінології констатували традицію, згідно з якою в основу кримінологічної типології особи закладалися три групи ознак, що відображають: а) ступінь криміногенного виправлення особистісних характеристик; б) характер такого викривлення; в) соціальний генезис становлення особи на злочинний шлях[752]. З помітним песимізмом автори згаданого курсу зробили висновок щодо практичної неможливості створення певної «універсальної» типології, придатної на всі випадки життя, що обумовлювалося «крайньою різноманітністю можливих типологічних ознак та їх сполучень, а також неоднаковою значущістю цих ознак і сполучень для вирішення різних кримінологічних завдань»[753].

Плідними вбачаються пошуки комплексного, інтегративного критерію типології особи злочинця, які ввела А.І. Долгова та керовані нею колективи. Зрештою, вони дійшли висновку, що критерієм, який би об'єднав названі вище три традиційні типологічні підстави, може бути визнаний характер кримінологічно значущої

[751] Там само. – С. 146–147.

[752] Курс советской криминологии: Предмет. Методология. Преступность и ее причины. Преступник / под ред. В.Н. Кудрявцева, И.И. Карпеца, В.Б. Коробейникова. – М.: Юрид. лит-ра, 1985. – С. 294.

[753] Там само.

взаємодії особи із соціальним середовищем як у період вчинення злочину, так і в часі, що передував останньому[754]. З критикою цієї позиції виступив А.П.Закалюк, який вважає, що цей підхід веде до створення не типології особи злочинця, а її взаємодії з мікросередовищем. Остання у її безпосередньому прояві за всіх умов належать до індивідуально-психологічного комплексу особи, зокрема її спрямованості до певного типу[755]. Але сама по собі взаємодія – це механізм реалізації елементів свідомості, а не причина такої реалізації. Спроможність людини зробити вибір правомірний або протиправний, у тому числі злочинний, надає свідомість людини, зміст та рівень її формування, досвід реалізації в індивідуальному, психологічному та психофізіологічному комплексі[756]. Сам же А.П. Закалюк пропонує кілька рівнів типологізації особи злочинця, у межах якої виділяються характеристики залежно від: сутності спрямованості (1-й рівень); ознак суспільної неприйнятності (2-а рівень); характеру ймовірного прояву суспільної небезпечності (2-б рівень); діяльнісного прояву активності (3-й рівень)[757].

Наведені вище типології свідчать про те, що проблема типології терористів у науковій літературі залишається актуальною. Це пояснюється не лише спробою систематизувати типи цих злочинів, а й вирішити суто практичні завдання. Ці завдання вбачаються дуже важливими під час: 1) планування профілактичної роботи стосовно конкретних типів осіб; 2) виявлення, розслідування вчиненого злочину; 3) застосування до винних осіб конкретних заходів кримінально-правового впливу; 4) виявлення причин злочину, закономірностей його зародження; 5) прогнозування можливості злочинної поведінки в майбутньому.

[754] Долгова А.И. Теоретические посылки и общая характеристика результатов длящегося криминологического изучения личности. / А.И. Долгова // Опыт криминологического изучения личности преступника: сборник научных трудов. – М.: Изд-во Всесоюзного ин-та по изучению причин и разработке мер предупреждения преступности, 1981. – С. 29–32.

[755] Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: у 3 кн. / А.П. Закалюк. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. – Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. – С. 269–270.

[756] Там само. – С. 213.

[757] Там само. – С. 272–273.

Разом з цим, типологія терористів зумовлює визначення критеріїв, які лежать в її основі. Ці критерії, як убачається, пов'язані, перш за все, з феноменом тероризму, оскільки останній за своєю суттю являє складне соціально небезпечне явище, що знаходиться в постійному розвитку. Тому вважаємо, що є комплекс критеріїв, за якими доцільно класифікувати терористів. На наш погляд, змістом цих критеріїв охоплюється: 1) глибина і стійкість антисоціальної спрямованості особи, її ціннісні орієнтації; 2) ставлення до своєї злочинної діяльності; 3) особливості формування злочинного умислу, планування й реалізація запланованого; 4) роль, яку особа виконує у терористичній діяльності.

З позиції цих аспектів аналіз особи терориста дає достатньо цілісне уявлення про конкретний тип терориста.

Проведене дослідження особи терориста надало можливість виокремити декілька типів і запропонувати їх градацію.

1-й тип:

– терористи-ідеологи, лідери першого рівня. Характерними рисами цих терористів є міцна антисоціальна спрямованість, відрив від ціннісно-нормативної системи суспільства і держави, активність у ситуації вчинення злочину, комплекс антисуспільних поглядів і звичок. Як правило, злочин вчиняється під впливом їх поглядів, понять, переконань, звичаїв, традицій (ідеології). Поведінка цих терористів відрізняється демонстративністю й зухвалістю. Умисел на вчинення злочину виношують завжди, мають чітке уявлення про цілі терористичного угруповання, обізнані з формами і методами поширення ідеології тероризму, володіють ораторськими здібностями. Вони мають сильну психічну енергетику, здатні створювати у рядових членів групи необхідні настанови перед виконанням терористичних акцій. По суті, ці особи є натхненниками терористичної діяльності. Як правило, вони не беруть безпосередню участь у вчиненні самого теракту.

2-й тип:

– лідери (керівники) терористичних організацій, лідери другого рівня (тактичні лідери). За своєю суттю вони є лідерами

злочинного світу. Деякі з них згодом досягають верхньої сходинки злочинної ієрархії. Лідери терористичних організацій, як правило, освічені та інтелектуально розвинуті особи, які виховувалися у повних сім'ях етнічної або релігійної еліти. Характерною рисою для них є фанатична відданість певній ідеї, ненависть до існуючого устрою, віра у своє месіанство. Ці особи відрізняються прагненням до домінування та керування довколишніми. Лідери терористичних організацій (тактичні лідери) володіють засобами психологічного впливу, у зв'язку з чим здатні впливати на волю інших людей, здійснювати керівництво їхніми діями. Організатори також можуть виконувати роль ідеологів (натхненників). З одного боку, організатор може виконувати роль функції лідера, з іншого – організатором групи чи її лідером на певному етапі можуть бути різні особи[758]. Ці особи беруть активну участь у терористичному русі, реально контролюють організовану злочинність. Їх особистісні якості відіграють важливу роль у терористичній діяльності. Основними напрямами діяльності лідера терористичної організації є забезпечення умов для успішного здійснення терористичної діяльності. Організація приховування злочинної діяльності організованої групи або злочинної організації може полягати у координації дій щодо легалізації (відмивання) доходів, одержаних зазначеними об'єднаннями злочинним шляхом; підкупу осіб, уповноважених на виконання функцій держави; створення умов для проникнення учасників цих об'єднань до органів влади з метою забезпечити безпеку злочинної діяльності та виїзду учасників такої діяльності за межі регіону чи країни; збуту предметів, здобутих злочинних шляхом; маскування слідів злочину; фізичного знищення потерпілих чи свідків, а також тих співучасників, які могли б виступити як свідки[759]. При цьо-

[758] Преступления террористической направленности: уголовное преследование на досудебных стадиях / В.И. Иванов, К.А. Корсаков, О.Н. Коршунова и др.; под ред. О.Н. Коршунова. – М.: Юрид. центр Пресс, 2003. – С. 147.

[759] Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про практику розгляду судами кримінальних справ про злочини, вчинені стійкими злочинними об'єднаннями» від 23 грудня 2005 р. № 13 [Електронний ресурс] // Верховна Рада України [Електронний ресурс]: офіційний веб-сайт. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi. – 21.07.14.

му особисто участі в терористичних акціях у більшості випадків лідери терористичної організації не беруть, а виступають у ролі організаторів, внаслідок чого в теоретичному і практичному планах корисною здається спроба виокремлення з типу керівника терористичної організації наступних підтипів: лідер-натхненник, лідер-організатор, лідер-елітних групувань та змішаний тип лідера.

3-й тип:

– дезадаптовані (деградовані, асоціальні) злочинці, терористи. Цей тип характеризується схильністю до підкорення, фанатизму, а тому вони є ідеальними особами для використання в якості терористів-смертників, які вірять у краще життя після «гідної» смерті. До цієї категорії належать малограмотні особи, нездатні для пізнання, особи, які перебувають у певній залежності (наприклад, невиконані договірні зобов'язання), а також особи, характер яких відрізняються глибокою акцентуацією (тобто посиленням певних психічних властивостей, наприклад, істерії, агресії), а їх поведінка часто виходить за межі психічної норми. У більшості випадків має місце змішаний тип дезадаптованих злочинів. Як правило, типи потенційних виконавців стають жертвами маніпуляцій, зомбування і вчиняють злочини під впливом ідеологічних, політичних і релігійних чинників. Унаслідок цього у такої людини посилюється ступінь морально-психологічної занедбаності, відбуваються незворотні процеси, вона стає практично втраченою стосовно будь-якого виправлення. Це найбільш сприятлива категорія для використання як виконавців терактів. Часто як виконавці терактів обираються глибоко віруючі люди, які вчинили правопорушення й засуджені до смертної кари, а смерть у ході виконання теракту «гарантує» спокутування вини[760].

4-й тип:

– пособник з ознаками злочинної професіоналізації. Оскільки сьогодні терористична діяльність являє собою організовану, професійну цілеспрямовану тривалу діяльність, терористи

[760] Коновалов И.В. Психология терроризма / И.В. Коновалов // Юридическая психология. – 2007. – № 4. – С. 31–32.

часто використовують для вчинення злочину спеціалістів, фахівців з ознаками злочинної професіоналізації. Зростання рівня спеціалізації терористичних організацій потребує використання високоточного озброєння й технічного оснащення, що зумовлює необхідність залучення відповідних фахівців. Терористична діяльність забезпечується «спеціалістами» дуже високого класу, зокрема у конструюванні технологічно передових саморобних вибухових пристроїв. Існують відомості про те, що в системі Аль-Каїди створені учбові центри з підготовки власних високопрофесійних спеціалістів у сфері ІТ-технологій, метою яких є здійснення кібератак на електронну структуру будь-якої держави та просування терористичної ідеології із залученням фахівців. Їх втягнення до терористичної діяльності відбувається різними способами. Одні особи втягуються для безпосереднього вчинення злочину, інші – для забезпечення зв'язку або іншого матеріального забезпечення.[761] Звичайно, не всі такі спеціалісти є терористами. Іншими словами, визначаючи в цілому професійну злочинність, необхідно чітко відмежувати ту частину професійних злочинців, які є одним із типів терористів. На відміну від інших терористів вони не мають за мету суто власні цілі, їхні дії не пов'язані з бажанням неприйняття цінностей суспільства або заявити про своє невдоволення та власну позицію. Злочинну діяльність вони, як правило, не вважають метою свого життя, тому їх використовують час від часу для підготовки злочину або полегшення його вчинення. Такі злочинці переважно скоюють злочини з корисливих мотивів або під впливом умовлянь, погроз чи спокуси інших, не завжди поділяючи ідеологію терористичної організації, до якої належать. Указані злочинці нерідко вчиняють різні злочини, але перевагу надають тим протиправним діянням, що приносять матеріальну вигоду. Такі особи не намагаються посісти лідируючі позиції та досягнути певного становища в злочинному середовищі. Іноді їхня діяльність щодо надання засобів чи

[761] Использование современных методов вовлечения лиц в террористическую деятельность. Аналитический обзор / А.Е. Бондаренко, Т.А. Гончарова, Д.А. Егоров и др.; под общ. ред. А.П. Новикова. – М.: Серия «Энциклопедия антитеррора», 2013. – С. 8.

знарядь теракту або усунення перешкод вчинення злочину має епізодичний характер. Вирізняючи тип пособників з ознаками злочинної професіоналізації, слід зауважити, що до нього недоцільно відносити осіб, пособництво яких у вчиненні злочину зумовлюється їхньою наркотичною залежністю або пияцтвом.

5-й тип:

– терорист-одинак. Цей тип терористів діє, як правило, під впливом гніву та відчаю, зумовлених пропагандою ідей тероризму, закликів до вчинення певних терористичних дій, висвітлених у друкованих виданнях або в Інтернеті. Особи цієї категорії нерідко є емігрантами або вихідцями з емігрантських родин, які незадоволені політикою країни, де вони перебувають. Зазвичай це спокійні та непомітні люди, які скоюють терористичний акт для того, щоб привернути увагу громадськості до певної події (наприклад, війни в Афганістані). Прояви індивідуального тероризму потребують належної уваги з боку правоохоронних органів. Яскравим прикладом таких актів є напад, який вчинив Андрес Брейвік у Норвегії у липні 2011 року, в результаті якого було вбито 77 людей. На жаль, сьогодні немає єдиних характеристик для всіх терористів-одинаків.

Вважаємо, що скласти стереотипний портрет прихованого радикалізованого терориста-одинака практично неможливо. В кожному конкретному випадку, факти біографії, особливості розвитку радикалізаційних процесів і методи вчинення терактів як правило відрізняються.

Дослідники відзначають, що типовою особливістю для терористів-одинаків є нестійке формування їх особистісних якостей у підлітковий період. Причинами можуть бути різного роду проблеми: конфліктні ситуації в сім'ї (розлучення, втрата роботи), досвід насильства в ранньому дитинстві, неспроможність в освітній діяльності (комплекс «студента»), відсутність стабільного доходу.

На думку іноземних фахівців, можна виділити 6 спільних ознак, характерних для терористів-одинаків: 1) зростаючий рівень стресу, стурбованості щодо особистих та соціальних проблем; 2) часте використання крайніх форм ведення полеміки для

того, щоб звинуватити певні групи в цих проблемах; 3) уявлення про те, що насильство є єдиним засобом вирішенням проблеми і відсутність альтернатив цьому насильству; 4) зростаюче усамітнення від інших та одержимість радикальними ідеями; 5) зміни у звичках і поведінці; 6) схильність до літератури, де пропагується насильство.

Встановлено, що терористи-одинаки, як правило, схильні атакувати тих, кого вони звинувачують в особистих та соціальних проблемах. У 80% випадків особи досліджуваної категорії здійснювали напад на: а) демографічну меншість, а саме осіб з небілим кольором шкіри, євреїв або осіб нетрадиційної сексуальної орієнтації; б) урядові установи та посадових осіб; в) особовий склад збройних сил та правоохоронних органів. Лише 10 % досліджуваної категорії осіб вбили більше п'яти осіб, а в 40% випадків – взагалі жертв не було. При цьому надзвичайно рідко такі атаки призводять до масових жертв.

Тип терориста-одинака, для якого характерна підвищена активність в Інтернеті й відсутність зв'язків з терористичними організаціями, є відносно новим соціальним феноменом, боротьба з яким складає серйозну проблему для суб'єктів боротьби з тероризмом.

Слід зауважити, що на практиці можлива трансформація зазначених типів (перехід одного типу в інший), частіше спостерігаються змішані типи, оскільки між ними важко провести чітку межу. До того ж кожен тип терориста може мати кілька назв, які однаково точно відбивають сутнісні риси певного типу.

Запропонована типологія терористів у теоретичному плані є проміжним етапом у плані розв'язання проблеми тероризму, метою якого є спроба довести, що вказане явище неоднорідне за своєю структурою, а значить, із загальної маси терористів можна виокремити кілька типів, природа яких не тотожна.

У практичному сенсі типологія терористів може бути врахована правоохоронними органами під час запобігання, виявлення та розкриття терористичних злочинів, переговорів з терористами. Це один із шляхів підвищення ефективності діяльності підрозділів суб'єктів боротьби з тероризмом, до компетенції яких віднe-

сено здійснення оперативно-розшукової та слідчої діяльності у справах цієї категорії.

4.4. Випадковість вибору потерпілого у механізмі проявів тероризму

Останні роки у спеціальній літературі багато уваги приділяється вивченню особи терориста. Це, безперечно, важливо, однак не можна забувати і про друге, не менш важливе завдання – максимальний захист потерпілої сторони – жертв тероризму. Це завдання має комплексний і міжгалузевий характер. Незважаючи на те, що сьогодні науковці мають інформацію про особу злочинця та його поведінку, існує потреба в інформації про тих осіб, хто стає жертвами посягань. Знання особливостей таких осіб, аналіз їхньої поведінки, узагальнення даних, спільно з вивченням особи злочинця може допомогти у визначенні профілактичних заходів, виокремити групи людей, що найбільш часто піддаються тому або іншому небезпечному посяганню. Останні теракти актуалізують дослідження жертв тероризму.

Законодавче визначення поняття потерпілого міститься у ч. 1 ст. 55 КПК України, згідно з якою потерпілим у кримінальному провадженні може бути фізична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано моральної, фізичної або майнової шкоди, а також юридична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано майнової шкоди[762].

Для вивчення ролі потерпілого у механізмі прояву тероризму необхідна кримінологічна оцінка такої особи.

Здатність особи стати потерпілою злочину отримала у кримінології назву віктимність. Поняття віктимізації являє собою своєрідну характеристику віктимності, що об'єктивно існує і може бути вимірюваною кількістю випадків заподіяння шкоди жертвам злочинів, а також сукупністю кількісних і якісних характеристик потерпілих від злочинів[763].

[762] Кримінальний процесуальний кодекс України : за станом на 26 червня 2012 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 9–10, № 11–12, № 13. – Ст. 88.

[763] Туляков В.О. Вчення про жертву злочину: соціально-правові основи : автореф. дис. … докт. юрид. наук: 12.00.08 / В.О. Туляков; Одес. нац. юрид. акад. – О., 2001. – С. 15.

У Декларації основних принципів правосуддя для жертв злочинів і зловживання владою від 29.11.1985 зазначено, що під «жертвами» слід розуміти осіб, яким індивідуально або колективно була завдана шкода, в тому числі тілесні ушкодження чи моральна шкода, емоційні страждання, матеріальна шкода або суттєве обмеження їх основних прав у результаті дії чи бездіяльності, що порушує чинні національні кримінальні закони держав-членів, включаючи закони, які заборонять злочинне зловживання владою[764]. Термін «жертва» в певних випадках включає близьких родичів або утриманців безпосередніх жертв, а також осіб, яким була завдана шкода при намаганні надати допомогу жертвам, які перебувають у небезпечному становищі, або запобігти віктимізації.

Зауважимо, що цей документ надає статус жертви тероризму дуже широкому колу осіб. Тому в даному контексті цей термін може бути застосований щодо осіб, яким заподіяно шкоду «індивідуально чи «колективно» незалежно від їх соціального статусу.

В основу віктимології покладена думка про те, що поряд з вивченням злочинності має бути вивчено на тому ж рівні два питання: 1) жертва як можливий чинник, що впливає на хід подій у вчиненні злочину; 2) жертви як певної сукупності внаслідок спричинення злочином шкоди. Ці два аспекти поняття «жертви» отримали втілення в двох найбільш важливих специфічних для віктимології поняттях – у термінах «віктимність» (розуміється як підвищена вірогідність з огляду на суб'єктивні й об'єктивні чинники стати мішенню злочинних посягань); «віктимізація» (описує процес перетворення потенційної жертви в реальну, його кінцевий результат).

Віктимологія на макросоціальному рівні передбачає специфічний підхід до вивчення проблеми тероризму, розглядаючи соціальну систему як жертву. На цьому рівні віктимологія покликана вирішувати коло питань: суспільство та його ставлення до тероризму; поведінка товариств, які постраждали від тероризму; їх роль у генезисі тероризму, шляхи і способи згладжування шкоди, завданої тероризмом.

[764] Декларация основных принципов правосудия для жертв преступлений и злоупотребления властью от 29 ноября 1985 г. [Электронный ресурс] – Режим доступу : http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/power.shtml.

На індивідуальному рівні у кожному випадку з'ясування причинного комплексу необхідно встановити, через які саме напрями конкретна життєва ситуація впливала на злочинця, зокрема створювала сприятливі умови для його негативних наслідків.

Серед ряду питань механізму злочинного прояву, пов'язаних з поведінкою потерпілого, найбільше кримінологічне значення має з'ясування: а) якостей особистості потерпілого, що робили його більш уразливим для злочинця; б) міри залежності від цих якостей процесу створення умов, сприятливих для формування криміногенної орієнтації та мотивації; в) дій (вчинків) потерпілого, які об'єктивно або в уявленні особи, що має намір вчинити злочин, свідчили про активне вчинення та реалізації цього рішення[765].

Вчення про жертву злочину та роль потерпілого у формуванні та реалізації мотиву злочину стало предметно розроблятися порівняно нещодавно. У вітчизняній кримінології теоретичні засади віктимології стали предметом досліджень Л.В.Франка, Д.В. Ривмана, В.І. Полубинського. Проблемами віктимології активно займається професор В.О. Туляков, який вважає, що основна ідея загальної теорії віктимології полягає в побудові системної моделі взаємодії «негативне соціальне явище – жертва», що описує і визначає шляхи нормалізації негативних соціальних, психологічних і моральних впливів на людину (соціальну спільність) з боку природного середовища, особистого побутового і робітничого середовища, соціального середовища, а також кризового внутрішнього середовища самої людини (соціальної спільності) з метою їхньої корекції і нейтралізації, підвищення адаптивних здібностей людини, соціальної групи, організації[766]. Нова концептуальна ідея цього вченого полягає у тому, що діада «злочинність – кримінальна віктимність» являє собою самоорганізовану надсистему, в якій зазначені відкриті гомеостатичні системи, обмінюються одна з одною речовиною, інформацією та енергією на речовинному, енергетичному і інформативно-регулятивному

[765] Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: у 3 кн. / А.П. Закалюк. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. – Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. – С. 313.

[766] Туляков В.О. Вчення про жертву злочину: соціально-правові основи [Текст]: автореф. дис. … док-ра юрид. наук: 12.00.08 / В.О. Туляков; Одес. нац. юрид. акад. – О., 2001. – С. 9.

рівнях. Тому і віктимність, і злочинна поведінка особистості породжуються антагонізмом між рівнями визнання (соціальний аспект), можливостей (психічний аспект) і домагань (моральний, духовний аспект), і на масовому рівні відображують різні прояви існування девіантності як соціальної форми[767].

Слід зауважити, що у віктимології виділяються і предметно аналізуються: а) віктимні розлади потреб (порушення потреби в забезпеченні безпеки – гіпервіктимність і гіповіктимність та перешкоди в реалізації потреби в забезпеченні безпеки); б) віктимні комплекси (комплекс жертви-малюка); в) партнерські проблеми; г) патологічна пристрасть до пригод; г) страхи і фобії (синдром провокаційності оточення, віктимні стани страху, віктимні фобії, гострі стани страху, культурні стани страху перед злочинністю (синдром субкультури), навколосонні виктимні ілюзії; д) порушення норм безпечної поведінки (комплекс неповноцінності, дисфункції організму, соціогенні дисфункції, синдром уявної й удаваної жертви); е) нетипові віктимні відхилення (німфоманія, інцест, проституція, алкоголізм, наркоманії); є) віктимні тенденції (соціогенні комплекси у децидивних і евентуальних жертв); ж) віктимні девіації (мазохізм, вуайєризм, садизм, кримінальність).

До кінця двадцятого століття більшість населення на пострадянському просторі не сприймало серйозно проблему тероризму та боротьбу з ним. Побутувала думка, що тероризм існує десь далеко, а тому не являє реальну загрозу. Розширення географії тероризму спростувало цю думку. Терористичні акти, вчиненні останнім часом у світі, свідчать про те, що тероризм не становить проблеми для окремої держави. Цілі терористів не обмежені певною територією, певними об'єктами, оскільки терористичні акти відбувається в різних містах, регіонах світу. Зрозуміло, що реалізація задумів терористів істотно обмежується їх можливостями, а тому часто-густо об'єктами злочинних посягань стають об'єкти, які, по-перше, найменш захищені в терористичному плані, а, по-друге, територіально ближче до місць дислокації терористів.

Аналіз зарубіжних видань із розглядуваної проблеми свідчить про те, що жертви тероризму, як правило, обираються за символіч-

[767] Там само. – С. 8.

ними чинниками. Потерпілі, особливо, якщо йдеться про значну кількість людей, для терористів не мають особливого значення, у зв'язку з чим не персоніфікуються як особистості. Цілі терористичної діяльності досягаються, як правило, шляхом психологічного впливу на осіб, що не є безпосередніми жертвами тероризму. Коло жертв терористичної діяльності досить широке. До них можуть належати окрема людина, дві чи більше особи, представники інших держав, громадські об'єднання, державні органи, суспільство в цілому. Це можуть бути як фізичні особи, так і юридичні – підприємства, установи чи організації.

Однією з найбільш небезпечних реалій сучасного тероризму є бажання терористів спричинити масову загибель людей шляхом використання небезпечних для здоров'я властивостей об'єктів промисловості, транспорту, зв'язку, ядерного, паливно-енергетичного та продовольчого комплексів, об'єктів масового використання та життєзабезпечення у великих містах та населених пунктах.

Зміни сучасного світоустрою, кризові явища, сформовані внаслідок істотних деформацій в економічному і політичному розвитку міжнародного співтовариства в загальнопланетному масштабі супроводжуються структурною зміною транснаціональної організованої злочинності і темпів її росту, збільшенням стихійної віктимізації, зменшенням почуття безпеки і залежності в процесі глобалізації. Цілком природно, що зазначені зміни спричиняють зростання страху перед тероризмом і суспільних прагнень до підвищення власної безпеки, захищеності націй, громади, індивіда від будь-яких видів терористичних посягань.

Небезпека тероризму пов'язана не з числом його жертв – загальна кількість потерпілих від тероризму є значно меншою, ніж кількість загально-кримінальних вбивств. Тим не менш тероризм можна порівняти з ядерною та радіаційною загрозою, оскільки терористи, по-перше, можуть використовувати ядерну зброю та інші компоненти зброї масового ураження, спричиняють шкоду довкіллю, по-друге, створюють страх у людей, по-третє, масштаби тероризму виходять за межі національних кордонів, по-четверте, небезпека тероризму полягає у погіршенні політичної та еконо-

мічної ситуації в країні чи регіоні для досягнення злочинних цілей та демонстрації сили вузької групи осіб[768].

Збільшення жертв тероризму, втягнення в терористичну діяльність значної кількості людей, використання злочинцями жорстоких та нелюдських способів застосування насильства вимагають підвищення ефективності заходів запобігання тероризму з урахуванням характеристики потерпілих від терористичних актів.

Спробуємо виділити вектори взаємодії віктимності і тероризму на різних рівнях соціального узагальнення, серед яких можна виділити – макрорівень, рівень малих груп, а також індивідуальний рівень.

На макрорівні (суспільство у цілому) криміногенне значення віктимності слід розглядати в контексті особливостей впливу суспільно небезпечних проявів тероризму як масової форми девіантної поведінки, та її зворотного впливу на формування кількості вчинених терористичних злочинів.

За допомогою опису прямих і непрямих витрат суспільства на ліквідацію негативних наслідків терористичної діяльності можна визначити характер взаємозв'язків «тероризм – віктимність» (поводження з жертвами злочинів, обчислення витрат, компенсація заподіяної шкоди).

Вважаємо, що є підстави відзначити масову віктимізацію населення через страх, а також недооцінення кримінологічних засобів запобігання тероризму та його злочинних проявів. Проаналізовані дані окремим дослідникам дають підставу для висновку, що важко віднайти кореляцію між ступенем загрози з боку тероризму та суспільною тривогою, яку він породжує[769].

Дійсно, загрозу часто перебільшують. Водночас, віртуальний страх можна визначити як вражаючий чинник інтелектуальної чи інформаційної зброї, причому зброї масової поразки, спрямованої на суспільну безпеку[770]. Ступінь його ефективності визначається

[768] Антонян Ю.М. Терроризм. Криминологическое и уголовно-правовое исследование / Ю.М. Антонян. – М.: Изд-во Щит, 2001. – С. 18.

[769] Гупта Д.К. Тероризм та політичне насильство: як їх розуміти / Д.К. Гупта. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2010. – С. 274.

[770] Рижов І.М. Віртуальний страх як кримінологічна ознака тероризму / І.М. Рижов // Збірник наукових праць НА СБУ. – 2012. – № 41. – С. 165.

ступенем адекватності відображуваної інформації про погрозу. Адекватність, у свою чергу, залежить від якості каналу передачі інформації[771]. Вигляд нещасних, безвинних жертв, що загинули або покалічені, викликає у людей почуття небезпеки. Поглибленню відчуття небезпеки сприяють телевізійні репортажі про насильство та нагнітання теми в засобах масової інформації[772]. При цьому людина боїться не тільки смерті, але й нестабільності у суспільстві, соціальних катаклізмів, епідемій тощо. Цим біологічним та соціально-біологічним намаганням людина підкорюється мимовільно та підсвідомо. Відповідно, цілеспрямоване та вміле використання відчуття страху дозволяє керувати великими масами людей, скеровуючи їх енергію в потрібному для маніпуляторів руслі чи паралізуючи її[773].

Масова психологія жертв тероризму включає страх, який викликає апатію, паніку, яка іноді змінюється на стихійну агресію[774].

Історія переповнена прикладами прагнень невідкладної і рішучої помсти, яка, окрім самого відчуття помститься, задовольняє ще й інші психологічні потреби, зокрема відновлення справедливості, або певності, що цей жах більше не повториться.

Міжнародний досвід вказує на те, що опинившись у несподіваній ситуації зі смертями та руйнаціями, будь-яка нація світу – незалежно від масштабу заподіяної шкоди – іноді зазнає колективного стресу з відповідним посттравматичним синдромом[775]. Як свідчать спеціальні дослідження, терористичні акти сприймаються більшістю опитуваних як неочікувані події, жахливого або травмуючого характеру[776].

Серед чинників, що вплинули на травмованість опитуваних від терористичного акту, виділяються: 1) неочікуваність події терак-

[771] Рижов І.М. Віртуальний страх як кримінологічна ознака тероризму / І.М. Рижов // Збірник наукових праць НА СБУ. – 2012. – № 41. – С. 165.

[772] Гупта Д.К. Тероризм та політичне насильство: як їх розуміти / Д.К. Гупта. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2010. – С. 305.

[773] Кара-Мурза С.Г. Краткий курс манипуляции сознанием (серия «Тропы практического разума») / С.Г. Кара-Мурза. – М.: Алгоритм, 2002. – С. 141–183.

[774] Ольшанский Д. Психология терроризма / Д. Ольшанский. – СПб.: Питер. 2002. – С. 107–108.

[775] Гупта Д.К. Тероризм та політичне насильство: як їх розуміти / Д.К. Гупта. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2010. – С. 305.

[776] Ильясов Ф.Н. Терроризм – от социальных оснований до поведения жертв / Ф.Н. Ильясов // Социс. – 2007. – № 6. – С. 78–86.

ту; 2) кількість жертв теракту; 3) ступінь жорстокості поведінки терористів; 4) ступінь соціальної та фізичної незахищеності жертв теракту; 5) несподіваність у виборі жертв теракту; 6) висвітлення інформації про подію теракту та його наслідки; 7) ідентифікація себе (чи близьких родичів) з жертвами теракту; 8) відповідність вимог терористів, мотивів їх поведінки соціальним нормам людини, що сприймають інформацію про теракт[777]. З приводу останнього слід звернути увагу на думку професора В.О. Тулякова, який припускає що віктимізаця і злочинність як соціальні процеси багато в чому визначаються загальною характеристикою і станом культури суспільства, що організує людське життя в цілому[778].

В контексті нашого дослідження вважаємо, що за допомогою аналізу безпосередньо пов'язаного зі станом віктимності віртуального страху населення перед тероризмом і його впливу на найбільш уразливих, чуттєвих осіб, їх реакції, опосередковувані ними відчуття соціальної безпеки, можна визначити стан кримінальної політики в суспільстві. За результатами такого аналізу можна визначити чинники, що впливають на вибір об'єктів терористичних посягань, державну політику управління ризиками, які несе тероризм, та умови за яких вона могла б стати більш ефективною.

Низка чинників, що впливають на вибір терористами об'єктів для нападу, була виявлена за результатами ґрунтовного дослідження заходів безпеки в системі протидії тероризму, проведеного М. Пєшковим. Наведемо деякі з них.

Зазначається, що серед чинників, що впливають на вибір терористами об'єктів для нападу, виділяються чинники: 1) символічної значимості; 2) соціальної цінності; 3) масовості; 4) доступності[779].

Автор зауважує, що терористичних посягань зазнають об'єкти, які уособлюють певні цінності держави або окремої групи. Для реалізації злочинних посягань терористи намагаються обрати пе-

[777] Там само.

[778] Туляков В.О. Вчення про жертву злочину: соціально-правові основи [Текст]: автореф. дис. … докт. юрид. наук: 12.00.08 / В.О. Туляков; Одес. нац. юрид. акад. – О., 2001. – С. 16.

[779] Пешков М.С. Меры безопасности в системе противодействия терроризма : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : 12.00.08 [Электронный ресурс] / М.С. Пешков; Краснояр. гос. ун-т, юрид. ин-т. – Красноярск, 2006. – 24 с. – Режим доступа : http://sartraccc.ru/i.php?oper=read_file&filename=Disser/peshkov.htm. – Заголовок с экрана.

ріод проведення масових спортивних заходів (наприклад, Олімпійські ігри) або святкування певних подій, що мають суспільну значимість (День Перемоги)[780].

В тому разі, якщо терористична акція спрямована на створення обстановки страху, злочинні дії посягають на осіб, напад на які викликає в суспільстві співчуття й готовність на будь-які уступки заради їх порятунку (наприклад, діти, жінки, ветерани, інваліди тощо).

На думку М.Г. Капітоненка, терористи вбивають мирних людей не тому, що не мають достатньо сил і хоробрості вбивати військових, а тому, що вбивство військових у ході регулярної кампанії або партизанської війни не викликає таких емоцій, як, скажімо, захоплення літаків та знищення ними хмарочосів у серці наймогутнішої держави світу[781]. Протилежним варіантом є вибір у якості об'єкта посягання непопулярних політиків, військових, офіцерів окупаційних військ, напад на які не викликає виключно негативну реакцію, а іноді навіть схвалюється певною частиною населення.

Не менш важливим є чинник масовості, дія якого проявляється в тому, що об'єктами терористичних посягань стають місця масового скупчення людей (стадіони, школи, магазини, лікарні тощо). Щоправда, це не завжди спричиняє очікуваний жахливий ефект. Терористи, як справедливо зазначає В.Ф. Антипенко, намагаються впливати на владу через спричинення невинних жертв у доступному середовищі (мирне населення)[782]. А.І. Долгова відзначає, що жертви терористів виступають як заручники прийняття потрібних терористам рішень[783]. Велика аудиторія, широкий розголос, максимальний резонанс для терористів є інколи важливішим, аніж убивство лідера держави чи взагалі наявність людських жертв.

[780] Там само.

[781] Капітоненко М.Г. Міжнародні конфлікти: навч. посіб. / М.Г. Капітоненко. – К.: «Либідь», 2009. – С. 251.

[782] Антипенко В.Ф. Борьба с современным терроризмом: международно-правовые подходы / В.Ф. Антипенко. – К.: Юнона-М, 2002. – С. 712.

[783] Долгова, А.И. Организованная преступность, терроризм и коррупция: тенденции и совершенствование борьбы с ними / А.И. Долгова // Организованная преступность, терроризм, коррупция в их проявлениях и борьба с ним. – М.: Российская криминологическая ассоциация, 2005. – С. 6.

У зв'язку з цим слід відзначити, що жертви (потерпілі) від терактів не збігаються, як правило, з тими, на кого мають намір вплинути терористи, оскільки потенційні «клієнти» тероризму, як правило, перебувають за межами мішеней, які терористи фізично зачіпають.

З цього приводу В.О. Брагін констатує, що з плином часу адреса терористичних актів набуває більш безособистісного характеру, що може свідчити про підвищену агресивність сучасних терористів та дестабілізуючий, жахливий характер сучасного тероризму[784].

Терористичний акт вражає і впливає завдяки відсутності будь-якого логічного зв'язку терориста з жертвами терору, їх повна непричетність до події теракту, що викликає страх[785]. На думку С.У. Дікаєва, специфіка розглядуваного злочину полягає в тому, що жертва, якщо вона є, майже ніколи не виступає як конкретна особа з конкретним прізвищем, ім'ям, місцем і родом занять і т.п., або як щось, що уособлює певну сферу, культуру або систему відносин. Як би ми не заглиблювалися в історію взаємовідносин терористів та їх безпосередніх жертв, нічого нового це не принесе: терористи, як правило, не знайомі зі своїми жертвами, і останні ні в чому не винні перед терористами[786]. Відсутність можливості конкретизувати жертви цих злочинів означає, що вони однаково небезпечні для кожного індивідуально не визначеного члена суспільства, а звідси, і для всього суспільства в цілому[787].

Різке зростання жертв тероризму за рахунок «випадкових» осіб свідчить про те, що тероризм набув якості інструмента масового насильства і залякування. Це пов'язано з появою в арсеналі терористів засобів великої потужності, що не вимагають безпо-

[784] Брагин В.А. Мотивы совершения террористического акта и способы самооправдания современного террориста: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. психол. наук: 19.00.05 / Брагин Виктор Александрович; Моск. гос. ун-т им. М.В. Ломоносова. – М., 2001. – С.14.

[785] Капітоненко М.Г. Міжнародні конфлікти: навч. посіб. / М.Г. Капітоненко. – К.: Либідь, 2009. – С. 105.

[786] Дикаев С.У. Террор, терроризм и преступления террористического характера (криминологическое и уголовно-правовое исследование): моногр. / С.У. Дикаев. – СПб.: Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2006. – С. 357.

[787] Дикаев С.У. Террор, терроризм и преступления террористического характера (криминологическое и уголовно-правовое исследование): моногр. / С.У. Дикаев. – СПб.: Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2006. – С. 357.

середнього контакту терористів з об'єктами посягання, збільшенням числа терористів-смертників, а також наявність установки на підвищений вплив актів терористів на політичних супротивників та громадську думку[788].

На рівні малих етнічних та релігійних соціальних груп на криміногенне значення віктимності впливає сукупність психологічних та соціально-психологічних явищ (соціальний досвід, норми, установки, звичаї, традиції, вірування) і процесів, що підвищують небезпеку віктимності окремих етнічних та релігійних груп, роблять їх більш уразливими, а також посилюють ризик стати жертвами тероризму.

Вкрай важливим є визначення в межах груп, що диференціюються за національними, релігійними, расовими, соціально-рольовими і соціально-демографічними критеріями суб'єктів, що володіють підвищеною віктимністю сфері тероризму і тим самим «притягують» саме його злочинні прояви.

З цього приводу заслуговує на увагу типологія жертв тероризму, яка запропонована Т.В. Макаровою. В основу її типології покладено критерії: 1) ступеня взаємодії між злочинцем і жертвою; 2) роль жертви у вчиненому злочині. За першим з названих критеріїв виділяються: а) прямі чи безпосередні жертви, яким заподіяно фізичну, матеріальну чи моральну шкоду, або порушено їх конституційні права і свободи; б) побічні або опосередковані жертви – фізичні особи (близькі родичі жертв) чи міжнародні інститути, держава (групи держав), політичні партії, громадські об'єднання, населення у цілому. Залежно від ролі жертви у вчиненні злочину виділяються групи жертв з: 1) нейтральною поведінкою; 2) позитивною (співчуваючою) поведінкою; 3) неправомірною (провокаційною) поведінкою; 4) правомірною поведінкою (виконання службового обов'язку)[789].

Між тим віктимологічні дослідження дають змогу визначити зміст психологічної поведінки окремої категорії жертв тероризму – заручників. Так, за результатами віктимологічного дослідження Д.Ольшанського виявлено три типи поведінки заручни-

[788] Там само. – С. 171–172.

[789] Макарова Т.В. Типология жертв терроризма / Т.В. Макарова // NB: Вопросы права и политики. – 2013. – №8. – С. 213–226.

ків. Для першого типу поведінки характерна регресія, поєднана з інфантильністю, підлеглістю, переживаннями страху. Другий тип – демонстративна покірність, намагання заручника заслужити схвальність з боку терористів. Третій тип поведінки характеризується хаотичними протестними діями, демонстрацією незадоволення, провокацією конфліктів з терористами[790].

Аналіз криміногенного впливу віктимності на індивідуальному рівні (мікрорівні) включає вивчення впливу минулого віктимного досвіду і ролі у формуванні негативних особистісних якостей на процес соціального становлення особистості злочинця, а також на процес здійснення злочину[791].

Як відзначають у юридичній літературі, тероризм – це єдиний вид злочинної діяльності, що передбачає подвійний об'єкт: безпосередню жертву терористичного акту й опосередковану жертву психологічного впливу[792].

Вельми цікавими є результати дослідження, які отримані М.В. Рибачуком. Він, зокрема, дійшов висновку, що безпосередньою жертвою терористичної діяльності може стати практично будь-яка людина за умови збігу несприятливих обставин.[793]

Зауважимо, що висвітлення проблем жертв тероризму є питанням дуже делікатним і складним, оскільки, з одного боку, не можна забувати про жертви та вчинені стосовно них злочини, з іншого, – фотографії з натуралістичним описом спричинених терактом страждань можуть викликати в його жертв тяжкі спогади, що змусить їх знову пережити ці страждання. Не слід також забувати, що висвітлення жахливих наслідків терактів через засоби масової інформації значною мірою підвищує ефект страху, чого власне й намагаються досягти терористи.

---

[790] Ольшанский Д. Психология терроризма / Д. Ольшанский. – СПб.: Питер. 2002. – С. 108.

[791] Туляков В.О. Вчення про жертву злочину: соціально-правові основи: автореф. дис. … докт. юрид. наук: 12.00.08 / В'ячеслав Олексійович Туляков; Одес. нац. юрид. акад. – О., 2001. – С. 15.

[792] Рижов І.М. Основи аналізу терогенності соціальних систем : моногр. / І.М. Рижов. – К. : Магістр – XXI сторіччя, 2008. Шарп Дж. Роль силы в ненасильственной войне / Дж. Шарп // Вопросы философии. – 1992. – № 8. – С. 30.

[793] Рибачук М.В. Запобігання тероризму органами внутрішніх справ України: авторефер. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.08 / М.В. Рибачук; Нац. ун-т імені Тараса Шевченка. – К., 2010. – С. 10.

Окремо слід зупинитися на проблемі організації поводження з жертвами тероризму, яка дедалі активніше обговорюється на міжнародному рівні.

До 2004 року обговорення на міжнародному рівні питань щодо жертв тероризму були лише фрагментарними. 27.04.2006 р. на 16-й сесії Асамблеї ООН Генеральний секретар ООН у своїй доповіді звернув увагу світової спільноти на те, що жертвам тероризму відмовляють в їх основних правах людини. Таким особам слід надавати підтримку та допомогу відповідно до національного законодавства кожної окремої держави. Глобальна контртерористична стратегія має сприяти захисту прав жертв тероризму[794].

Не випадково, у цій стратегії визнається, що терористичні дії серйозно порушують права людини, а тому існує необхідність зміцнення солідарності з жертвами тероризму. У плані дій реалізації Глобальної контртерористичної стратегії ООН, затвердженого резолюцією ГА ООН № 60/288, порушено питання щодо створення до добровільній основі національних систем допомоги жертвам тероризму і членам їхніх родин, що сприятиме нормалізації їх життя (п. 8). ООН закликала держав-учасниць щодо дегуманізації жертв тероризму, залучення громадянського суспільства до вироблення практичних механізмів для надання практичної допомоги жертвам тероризму[795].

Серед питань, які є підґрунтям захисту жертв тероризму, поряд з історичними, глобальними, загальноцивілізаційними, бюрократичними, слід виокремити питання захисту їх честі та гідності, надання певного юридичного статусу, надання належної медичної допомоги, соціально-психологічної та фінансової підтримки, зміцнення солідарності з жертвами теракту, встановлення зв'язку між жертвами теракту й антитерористичними заходами.

[794] Доклад Генерального Секретаря ООН: Объединяясь против терроризма: рекомендации для Глобальной контртеррористической стратегии [Електронний ресурс]: представлен на 16-ом заседании Генеральной Ассамблеи ООН 27 апреля 2006 г. // Офиц. сайт ООН. – Режим доступу : http://www.un.org/russian/unitineagainstterrorism/a60825.pdf. – Заголовок з екрана.

[795] Глобальная контртеррористическая стратегия Организации Объеденных Наций [Електронний ресурс] от 08.09.2006 // офиц. сайт ООН. – Режим доступу : http//daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/NO5/504/90/PDF/N550490. – Заголовок з екрана.

Ще раз підкреслимо, що жертви тероризму мають право на справедливе поводження, соціальну реабілітацію та підтримку, як це й передбачено Концепцією боротьби з тероризмом, затвердженою Указом Президента України від 25.04.2013 р. № 230. З цією метою держава повинна вживати заходів щодо встановлення спеціальних засобів захисту прав жертв тероризму.

Розділ 5.
ЗАПОБІГАННЯ ТЕРОРИЗМУ: ПРОБЛЕМИ ТА НАПРЯМИ УДОСКОНАЛЕННЯ

5.1. Запобігання злочинності та її окремих проявів у вигляді тероризму: теоретичні підходи

Запобігання злочинності в буквальному розумінні означає діяльність, що перешкоджає вчиненню злочинів. Одним із напрямів впливу саме на злочинну поведінку – це намагання створити ефективну систему запобігання вчиненню злочинів, яка б охоплювала комплекс заходів соціального, організаційного, правового, фінансового характеру, спрямованих на зміцнення безпеки й порядку в суспільстві, на зменшення кількості антисуспільних поглядів[796].

Сьогодні запобігання як інтегративна система організованої протидії злочинності включає в себе різноманітні запобіжні заходи різних галузей знання[797], сформованих в окремі стратегічні напрями. У зазначеній системі виокремлюються її цілі, завдання, принципи, суб'єкти, наділені певною компетенцією, об'єкти й методи запобіжного впливу, науково-методичне, ресурсне, організаційно-управлінське, інформаційне та інше забезпечення[798].

Концептуальні положення та ідеї, що розроблені в межах кримінологічного вчення про запобігання злочинності[799], мають зна-

[796] Шостко О.Ю. Протидія організованій злочинності в європейських країнах: моногр. / О.Ю. Шостко. – Х.: Право, 2009. – С. 153.

[797] Кримінологія: Загальна та Особлива частини: [підруч. для студентів юрид. спец. вищ. навч. закладів] / І.М. Даньшин, В.В. Голіна, О.Г. Кальман та ін.; за ред. проф. І.М. Даньшина. – Х.: Право, 2003. – С. 95.

[798] Батиргареєва В.С. Рецедивна злочинність в Україні: соціально-правові та кримінологічні проблеми: моногр. / В.С. Батиргареєва. – Х.: Право, 2009. – С. 389.

[799] Блувштейн Ю.Д. Профилактика преступлений / Ю.Д. Блувштейн, М.И. Зырин, В.В. Романов; под ред. Ю.Д. Блувштейна. – Минск: Университетское, 1986; Герцензон А.А. Введение в советскую криминологию / А.А. Герцензон. – М.: Юрид. лит., 1965; Жалияский А.Э. Специальное предупреждение преступлений в СССР (вопросы теории) / А.Э. Жалияский. – Львов: Вища школа, 1976. Иванцов С.В. Организованная преступность: системные свойства и связи (криминологическая оценка): автореф. дисс. на соискание учен. степени д-ра юрид. наук: 12.00.08 / Иванцов Сергей В'ячеславович; Моск. универ-т МВД России. – М., 2009; Игошев К.Е. Социальные аспекты предупреждения правонарушений / К.Е. Игошев, И.В. Шма-

чний вплив на розвиток законодавства та практику боротьби зі злочинністю.

Свій внесок у розробку концептуальних засад запобігання злочинності зробили вчені, які зверталися до різних конкретних аспектів цієї проблеми. Це, зокрема, праці, в яких міститься характеристика окремих видів і напрямів запобігання[800], нормативно-правового забезпечення цієї діяльності, організації й тактики запобіжної діяльності правоохоронних органів та суду[801]. Не залишені поза увагою науковців і питання участі громадськості в запобіганні злочинності[802].

Водночас, в теорії запобігання злочинності ще існують невирішені питання. На жаль, невизначеність понятійного апарату часто є однією з причин дискусій і непорозумінь. Незважаючи на спроби термінологічної уніфікації, навіть у радянський період часу єдиного «монолітного» вчення про запобігання злочинності так і не вдалося сформувати.

З метою уніфікації понятійного апарату в літературі пропонувалися різні варіанти: «боротьба зі злочинністю», «комплексний вплив на злочинність», «запобігання злочинності», «контроль над злочинністю», «протидія злочинності», «втримування злочинності».

Перш ніж аналізувати діяльність із запобігання злочинності слід з'ясувати найбільш адекватне її термінологічне визначення.

ров. – М.: Юрид лит., 1980; Курс советской криминологии: Предмет. Методология. Преступность и ее причины. Преступник / под ред. В.Н. Кудрявцева, И.И. Карпеца, В.Б. Коробейникова. – М.: Юрид. лит-ра, 1985; Лекарь А.Г. Профилактика преступлений / А.Г. Лекарь. – М.: Юрид. лит-ра, 1972; Лунеев В.В. Преступное поведение: мотивация, прогнозирование, профілактика / В.В. Лунеев. – М., 1980; Сахаров А.Б. О личности преступника и причинах преступности в СССР / А.Б. Сахаров. – М.: Юрид. лит., 1961; Теоретические основы предупреждения преступности / под ред. В.К. Звирбуль, В.В. Клочкова, Г.М. Миньковского и др.; Всесоюз. ин-т по изуч. причин и разработке мер предупреждения преступности. – М.: Юрид. лит., 1977; Устинов В.С. Методы предупредительного воздействия на преступность / В.С. Устинов. – Горький, 1989.

[800] Филимонов О.В. Индивидуальная профилактика пре ступлений / О.В. Филимонов. – Томск, 1985. Яковлев А.М. Теория криминологии и социальная практика / А.М. Яковлєв; отв. ред. В.Н. Кудрявцев. – М.: Наука, 1985.

[801] Бойков А.Д. Роль защитника в предупреждении преступлений / А.Д. Бойков. – М.: Юрид. лит-ра, 1971. – 112 с. Деятельность органов расследования, прокурора и суда по предупреждению преступлений / Т. М. Арзумаиян, В.К. Звирбуль Г.М. Минъковский, и др.; под общ. ред. Н.В.Жогин. – М.: Госюриздат, 1962. – 279 с.

[802] Гальперин И.М. Взаимодействие государственных органов и общественности по борьбе с преступностью / И.М. Гальперин. – М.: Юрид. лит., 1972. – 184 с.

У юридичній літературі для визначення зазначеної діяльності використовуються різні терміни: «профілактика», «припинення», «попередження», «запобігання», «відвернення» тощо. Всі зазначені терміни мають загальну змістовну діяльнісну основу, яка полягає у вчиненні дій для недопущення якогось явища[803] тощо. Разом із тим, деякі з цих термінів мають різне функціональне та отримали на практиці окреме смислове навантаження.

Термін «профілактика» розуміється як цілеспрямована діяльність щодо запобігання порушенням будь-яких суспільних норм, усуненню причин, що породжують ці відносини[804]. Цей термін застосовується до одного з різновидів запобігання злочинності, сутністю якого є недопущення розвитку, мінімізація негативного впливу криміногенних детермінант, що зумовлюють злочинність та її окремі види, вжиття різного роду заходів, які заздалегідь зменшують імовірність потенційних злочинів або формування злочинної мотивації[805].

Як зазначає Г. Аванесов, профілактику доцільно розглядати в широкому й вузькому розумінні. В широкому значенні – це діяльність щодо утримування членів суспільства від вчинення злочинів. У вузькому значенні – це виявлення та усунення причин злочинів і умов, що їм сприяють, а також діяльність щодо виявлення осіб, які можуть вчинити злочин, проведення з ними необхідної виховної роботи[806].

Термін «відвернення», зазвичай, асоціюється із загрозою. «Відвернення загрози» означає існування загрози, для нейтралізації якої вживаються певні заходи[807]. З'ясування сутності процесів розвитку загрози, її причин та сприятливих умов дозволить зо-

[803] Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: у 3 кн. / А.П. Закалюк. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. – Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. – С. 319.

[804] Игошев К.Е. Социальный контроль и профилактика преступлений / К.Е. Игошев. – Горький, 1976. – С. 20-31.

[805] Шостко О.Ю. Протидія організованій злочинності в європейських країнах: моногр. / О.Ю. Шостко. – Х.: Право, 2009. – С. 155.

[806] Аванесов Г.А. Криминология и социальная профилактика / Г.А. Аванесов. – М.: Изд-во Акад. МВД СССР, 1980.

[807] Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: у 3 кн. / А.П. Закалюк. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. – Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. – С. 319.

середжувати зусилля на виявленні та відверненні конкретних загроз ще на стадіях зародження злочинних намірів.

Коли ж уже розпочалася реалізація злочинного наміру, стосовно дій із недопущення такого розгортання вживають термін «припинення злочину». На погляд А.П. Закалюка, такі терміни відрізняються не лише етимологічно, а й за змістом, що пов'язано із застосуванням їх для визначення запобіжної діяльності на різних її етапах, а головне – для виконання різних функцій, завдань, різних за спрямованістю та конкретним змістом заходів, через які реалізуються ці завдання[808].

Раніше у вітчизняній літературі, зокрема в публіцистичних матеріалах, активно використовувалися терміни «боротьба», «війна зі злочинністю», зміст яких у широкому розумінні охоплював суспільну діяльність щодо виявлення, усунення та нейтралізації чинників, які детермінують злочинність. Останнім часом, здебільшого у зв'язку з критичним ставленням до терміна «боротьба» стосовно злочинності, у юридичній літературі активно використовується термін «протидія».

Деякі дослідники термін «протидія» вважають ширшим за термін «боротьба», що охоплює й запобігання злочинності, яке в широкому значенні тотожне протидії[809]. Іноді «боротьбу» пропонують визнавати як один із складових елементів терміну «протидія». Стосовно тероризму «протидія» розглядається як увесь комплекс антитерористичних заходів впливу на тероризм[810].

З енциклопедичних видань відомо, що термін «боротьба» відображає протиборство (військове, спортивне, політичне), у процесі якого одна із сторін боротьби стає переможцем, інша – переможеною. Цим результатом боротьба й закінчується.

[808] Там само. – С. 320.

[809] Бандурка А.М. Преступность в Украине: причины и противодействие / А.М. Бандурка, Л.М. Давыденко. – Х.: Основа, 2003. – С. 86–87.

[810] Кубальський В.Н. Існуючі нормативні моделі протидії тероризму потребують перегляду / В.Н. Кубальський // Запобігання радикалізації і тероризму: міжнародний досвід і національний вимір: зб. матер. круглого столу / за ред. М.Г. Гуцало. – К.: НІСД, 2012. – С. 100; Кубальський В.Н. Кримінально-правові проблеми протидії тероризму в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.08 / В.Н. Кубальський; Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – К., 2007. – С. 10.

А.П. Закалюк вважає, що поняття «протидія» та «боротьба» належать до класу узагальнених, які відтворюють загальну сутність, що полягає в діях супротиву. Вони не розкривають напрямів, спрямованості, функціональної ролі та змістовної сутності різних форм супротиву, що мають значну сутнісну, а звідси й понятійну різницю, як, наприклад, запобігання злочинам та судове покарання за них згідно з кримінальним законом. Сутнісний зміст останніх має лише одну загальну спільність, що полягає у чиненні супротиву злочинам[811]. Варто погодитися з думкою А.П. Закалюка, що термін «протидія» може бути використаний для відтворення загального впливу на злочинність, але він лише однобічно («супротив») відображає останній і не містить однозначного відображення поняття запобігання злочинності, тобто не може вживатися як такий, що за сутністю тотожний поняттю «запобігання», навіть коли він вживається у широкому значенні[812].

Останнім часом у працях відомих російських кримінологів, термін «боротьба» став вживатися поряд із терміном «мистецтво боротьби» та може застосовуватися, коли на злочинність здійснюється системний вплив[813]. В.М. Кудрявцев вважає, що більш змістовним є термін «стратегія боротьби»[814]. Погоджуючись з такою думкою, А.П. Закалюк зазначає, що стратегія – це кращий спосіб ведення боротьби, більш досконалий, професійний, на рівні мистецтва. Тобто стратегія стосується іншого рівня діяльності – не предметної, а управлінської, і наразі є стратегією управління діяльністю щодо запобігання і протидії злочинності[815].

Що стосується терміна «попередження», то його слід розглядати як синонім терміна «запобігання».

[811] Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: у 3 кн. / А.П. Закалюк. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. – Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. – С. 321.

[812] Там само. – С. 321–322.

[813] Криминология / под ред. А.И. Долговой. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – М., 2001. – С. 24, 46.

[814] Кудрявцев В.Н. Генезис преступления. Опыт криминологического моделирования: учеб. пособ. / В.Н. Кудрявцев. – М.: ФОРУМ-ИНФРА-М, 1998.

[815] Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: у 3 кн. / А.П. Закалюк. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. – Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. – С. 368.

За останні роки в наукових працях, а також у нормативно-правових актах частіше використовується термін «запобігання». Шляхом вживання терміна «запобігання» стосовно злочинності пішла й законодавча практика України. У Конституції (ст. 34) і законах України, прийнятих останнім часом, вживається термін «запобігання». Цей термін вживається й у КК України (ст. 1).

З точки зору В.В. Голіни, запобігання злочинності – це сукупність різноманітних видів діяльності і заходів держави, спрямованих на вдосконалення суспільних відносин з метою усунення негативних явищ і процесів, що породжують злочинність або сприяють їй, а також недопущення вчиненню злочинів на різних стадіях злочинної поведінки[816].

На думку А.П. Закалюка, запобігання злочинності – це різновид суспільної соціально-профілактичної діяльності, функціональний зміст та мета якої полягає у перешкоджанні дії детермінантів злочинності та її проявів, передусім причин і умов останніх через обмеження, нейтралізацію, а за можливості – усунення їхньої дії[817].

У літературі іноді зустрічається думка про те, що запобігання зводиться лише до виявлення й усунення причин і умов злочинності. Наприклад, на думку авторів монографії «Теоретичні засади запобігання злочинності», запобігання передбачає вплив на причини й умови злочинності, який полягає в тому, «... щоб, з одного боку, перешкодити їх виникненню, а з іншого – припинити або нейтралізувати криміногенну дію тих із них, які існують і доки не усунуті»[818].

Таке розуміння запобігання злочинності відтворюється в роботах більш пізнього періоду. На думку В.В. Орехова, запобіган-

[816] Даньшин І.М. Організована злочинність та її запобігання / І.М. Даньшин // Кримінологія: Загальна та Особлива частини: підруч. / за ред. В.В. Голіни. – [2-ге вид., переробл. і доповн.]. – Х., 2009. – Розд. 24. – С. 53.

[817] Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика : у 3 кн. / А.П. Закалюк. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. – Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. – С. 324.

[818] Теоретические основы предупреждения преступности / под ред. В.К. Звирбуль, В.В. Клочкова, Г.М. Миньковского и др.; Всесоюз. ин-т по изуч. причин и разработке мер предупреждения преступности. – М.: Юрид. лит., 1977. – С. 31, 38.

ня злочинності – це система державних і громадських заходів, спрямованих на усунення чи нейтралізацію причин і умов злочинності[819]. У підручнику за редакцією А.І. Долгової під запобіганням розуміється «цілеспрямований вплив на причини та умови злочинності»[820]. Вплив на причини й умови злочинності має безумовно важливе завдання. Однак запобігання злочинності не обмежується цим завданням.

На наш погляд, запобігання злочинності не можна зводити лише до впливу на причини та умови. Так само не можна пов'язувати запобігання з моментом формування наміру вчинити злочин, виникненням злочинного умислу. Запобігти вчиненню злочину, не допустити його вчинення можливо лише шляхом превентивного впливу, об'єктом якого можуть бути як причини й умови злочину, так і те, що є незакінченим результатом їх дії (спричинення).

За цільовим призначенням запобіжні заходи в теорії поділяють на: 1) цільові або спеціальні (спеціально-кримінологічні), що мають спеціальну мету запобігання злочинності; 2) загальносоціальні, здійснення яких спрямовується на вирішення інших соціальних проблем, але побічно має ефект і щодо запобігання злочинності[821].

Останнім часом у літературі запобігання розглядають як специфічну систему (підсистему) соціального управління і контролю.

На думку С.І. Герасимова, запобігання являє собою специфічну підсистему соціального управління, регулювання і контролю, зміст існування та функціонування якої полягає в недопущенні, усуненні тієї шкоди, яка може бути спричинена особі, її правам, свободам, життю і здоров'ю громадян, сім'ї, власності, економіч-

[819] Криминология: Общая часть: ученик / Н.А. Беляев, И.В. Волгарева, Н.М. Кропачев и др.; под ред. В.В. Орехова. – СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 1992. – С. 139.

[820] Криминология: учебник / под общ. ред. А.И. Долговой. – М.: Изд. Группа ИНФРА-М-НОРМА, 1997. – С. 319.

[821] Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: у 3 кн. / А.П. Закалюк. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. – Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. – С. 327.

ній діяльності, громадській безпеці, іншим благам і цінностям, що охороняються кримінальним законом[822].

Подібної думки дотримується М.В. Щедрін, який вважає, що запобігання – це специфічний різновид соціального управління, метою якого є зниження вірогідності злочинної поведінки, для чого суб'єкт використовує комплекс законних засобів впливу (в том числі й примусових), стимулює включення об'єкта в систему суспільно корисних відносин й обмежує його негативні наслідки[823]. Визнання специфічності кримінально-правового запобігання, на наш погляд, нічого не змінює.

І.М. Даньшин розглядає запобігання злочинам як особливу сферу соціально-правового регулювання, специфічний аспект управління суспільними відносинами, що орієнтується безпосередньо або опосередковано на подолання окремих злочинів, на забезпечення безпеки цінностей у державі, які охороняються правом[824].

Центральне місце в тандемі «кримінологія і управління» займає проблема соціальної зумовленості й обґрунтованості кримінологічних управлінських рішень, що дозволяє стверджувати про основи кримінологічного управління процесами боротьби з тероризмом. Акцент завжди має зміщуватися в бік запобігання тероризму. Ці рішення мають бути конкретними і визначати, що потрібно робити і як це має бути виконано[825].

На думку О.Ю. Шостко, запобігання можна розглядати як один із методів безпосереднього контролю над злочинністю або різновид контролю[826]. Серед українських дослідників слід також

[822] Герасимов С.И. Концептуальные основы и научно-практические проблемы предупреждения преступности: дис. … д-ра юрид. наук: 12.00.08 [Электронный ресурс] / С.И. Герасимов; Моск. ин-т МВД России. – М.: РГБ, 2001. – 405 с. // Электронная библиотека: диссертации: [из фондов Рос. гос. б-ки]. – Режим доступа: http://www.dissercat.com/content/kontseptualnye-osnovy-i-nauchno-prakticheskie-problemy-preduprezhdeniya-prestupnosti.

[823] Щедрин М.В. Меры безопасности как средство предупреждения преступности: дис. … докт. юрид. наук: 12.00.08 / М.В. Щедрин. – Красноярск: Красноярск. гос. ун-т, 2001. – С. 198.

[824] Даньшин И.Н. Общетеоретические проблемы криминологии: моногр. / И.Н. Даньшин. – Х.: Прапор, 2005. – С. 149.

[825] Канцір В.С. Філософія тероризму: правовий вимір: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук: 12.00.12 / Канцір Володимир Степанович. – Львів. держ. ун-т внутр. справ. – Л., 2011. – С. 29.

[826] Шостко О.Ю. Протидія організованій злочинності в європейських країнах: моногр. / О.Ю. Шостко. – Х.: Право, 2009. – С. 157.

відзначити роботи О.М. Литвака, який є прихильником концепції соціального контролю над злочинністю[827].

Як справедливо зазначає В.В. Лунєєв, вихід із кримінальної пастки, в яку загнало себе людство, полягає в розширенні та поглибленні соціально-правового контролю над протиправною поведінкою, контролі кримінально-правового та кримінологічного з перевагою останнього як найбільш радикального та ефективного[828].

Соціальний контроль розглядається як діяльність із стабілізації показників злочинності на соціально прийнятному рівні, що має за мету скорочення обсягів злочинності. Така діяльність розглядається як елемент соціально-економічної політики[829]. На рівні ще більш високого узагальнення та абстракції соціальної системи в цілому, що має певну досконаліть, запобігання злочинам, соціальний контроль над злочинністю має розглядатися як частина досконалості та стабільності цієї системи. Тому ми приєднуємося до поширеної в кримінології думки про те, що кримінально-правовий контроль має бути включений до предмета кримінології.

З позиції європейського підходу соціальний контроль означає підтримку наявного рівня злочинності в суспільстві й управління ним[830]. Стосовно британської моделі, де відсутні суперечки щодо термінів, пов'язаних із запобіганням, О.М. Ведерникова зазначає, що для визначення діяльності із запобігання, профілактики, відвернення, оберігання суспільства від злочинних посягань використовується один термін – «превенція» (від анг. prevention), котрий об'єднує всі вказані вище значення цього слова, що розглядаються як синоніми[831].

[827] Литвак О.М. Тероризм: соціально-психологічний аспект / О.М. Литвак // Тероризм і боротьба з ним. Тероризм і боротьба з ним. аналітичні розроб, пропозиції наук. і практ. працівників / під ред. А.І. Комарової, Ю.В. Землянського, В.О. Євдокимова та ін. – К.: Наукове видання, 2000. – Т. 19. – С. 202–204.

[828] Лунеев В.В. Общие проблемы терроризма / В.В. Лунеев // Міжнародна кримінологія: стан та перспективи: зб. матеріалів круглого столу / за ред. М.П. Орзіха, В.Ф. Антипенка. – Одеса: Фенікс, 2010. – С. 247–248.

[829] Ведерникова О.Н. Теория и практика борьбы с преступностью в Великобритании / О.Н. Ведерникова. – М.: Рос. криминол. ассоц., 2001. – С. 275.

[830] Falk R. Revolutionaries and Functionaries. The Dual Face of Terrorism / Richard Falk. – N.Y., 1988. – C. 20.

[831] Ведерникова О.Н. Теория и практика борьбы с преступностью в Великобритании / О.Н. Ведерникова. – М.: Рос. криминол. ассоц., 2001. – С. 272.

Британські кримінологи усвідомлюють, що запобігання злочинності пов'язано з обмеженнями прав людини і втручанням в її особисте життя, яке має носити збалансований характер і враховувати ступінь тяжкості спричиненої шкоди. На думку одного з англійських кримінологів К. Піза, зміст запобігання злочинності складає «руйнування механізмів, що сприяють вчиненню злочинів»[832]. У Великобританії немає єдиної теорії запобігання злочинної поведінки. Існує множинність підходів запобігання злочинності, котрі випливають із відповідних концепцій причинності злочинної поведінки, і пов'язані з впливом на певні групи чинників. Цим чинникам відводиться вирішальна роль у детермінації злочинної поведінки.

Спеціалісти у сфері превенції розподіляють ці підходи на три основні групи, залежно від того, у чому вбачаються причини злочинної поведінки: соціальній структурі суспільства, психологічних особливостях особи чи в умовах зовнішнього середовища. У зв'язку з цим виділяють: *структурний, психологічний і ситуаційний підходи*.

Структурний підхід пов'язує перспективи ефективної профілактики злочинів з проведенням великих соціально-економічних перетворень у суспільстві.

Психологічний надає вирішального значення впливу на потенційних злочинців та осіб, які вчинили злочин (з метою профілактики рецидиву).

Ситуаційне запобігання виходить з того, що вирішальне значення має вплив на фізичні й соціальні чинники зовнішнього середовища, що сприяють вчиненню злочинів[833].

Отже, превентивні заходи охоплюють структурне, психологічне і ситуаційне запобігання.

Термін «запобігання», згідно з думкою більшості західних кримінологів, охоплює будь-яку дію, що спрямована на зниження

[832] Pease K. Crime Prevention / K. Pease. – The Oxford Handbook of Criminology. Second edition, Oxford, 1997. – P. 963.

[833] Pease K. Crime Prevention / K. Pease. – The Oxford Handbook of Criminology. Second edition, Oxford, 1997. – P. 963–964.

реального рівня злочинності, а також почуття жаху в населення перед злочинністю.[834]

Згідно з визначенням Ради ЄС від 28.05.2001, запобігання – це діяльність, яка охоплює всі заходи, які так чи інакше сприяють скороченню злочинів, а також зменшенню відчуття небезпеки у громадян як кількісно, так і якісно безпосередньо за допомогою утримання від злочинних дій або через політику і втручання, спрямовані на зменшення можливостей для вчинення злочинів, а також через впливи на причини злочинності. Ця практика передбачає роботу урядових та інших компетентних органів влади, асоціації фахівців, приватного сектора, добровольців, дослідників і громадськості, які діють за підтримки ЗМІ.[835]

Боротьба з тероризмом залишається для країн ЄС одним із пріоритетних напрямів діяльності із забезпечення національної безпеки. Базовим документом для опрацювання національних стратегій країнами ЄС є Контртерористична стратегія ЄС 2005 р. (EU Counter-Terrorism Strategy), яка визначає 4 основні напрями діяльності: запобігання (prevention); захист (protect); впровадження (pursue); реагування (respond).

Контртерористичні заходи ЄС включають європейський ордер на арешт, посилення візової системи в межах Шенгенської зони, біометричні дані у паспортах, протидію фінансуванню тероризму, запобігання радикалізації молоді.

Деякі країни, наприклад Нідерланди, використовують у національних програмах умовний поділ усієї антитерористичної діяльності на два напрями: «репресивні заходи» та «превентивні заходи». При цьому особлива увага приділяється саме превентивним заходам, спрямованим на виявлення злочинної діяльності на ранніх стадіях.

---

[834] Шостко Е.Ю. Теоретические предпосылки разработки и реализации программ предупреждения преступности несовершеннолетних в США: дис. … канд. юрид. наук : 12.00.08 / Е.Ю. Шостко. – Х., 1997. – С. 158; Шостко О.Ю. Протидія організованій злочинності в європейських країнах: моногр. / О.Ю. Шостко. – Х. : Право, 2009. – С. 157–158.

[835] Crime prevention the EU. ACT Communication from the Commission to the Council the European Parliament – Crime prevention in the European Union // Europe: Activities of the European Union Summaries of legislation. – Режим доступу: http:/www.europa.eu/scadplus/en/lvb/133258.htm.

Стратегія боротьби з тероризмом Швеції на період 2012–2012 рр. визначає три головні напрями діяльності: 1) профілактика тероризму; 2) запобігання тероризму; 3) реагування на інциденти терористичного характеру.

Діюча у Великобританії Стратегія Об'єднаного Королівства з протидії тероризму (The United Strategy for Countering Terrorism) виділяє чотири напрями зусиль: запобігання; переслідування; захист; підготовка.

Відповідно до Контртерористичної стратегії Канади боротьба з тероризмом складається із запобігання (prevention); виявлення (detect), протидії (deny), реагування (respond). Для кожного напряму діяльності стратегія визначає мету, бажані результати та конкретні програми, які необхідно запровадити.

Отже, превентивні заходи охоплюють соціальне та ситуаційне запобігання, що спрямоване на зміну навколишнього середовища та зменшення злочинної діяльності. Воно також передбачає навчання, координацію та злагоджені дії між різними органами державної влади. Ефективність реалізації будь-яких концепцій боротьби з тероризмом безпосередньо залежить від наявності детального плану дій органів державної влади та недержавних структур, які залучаються до боротьби з тероризмом.

Узагальнюючи всі стратегії запобігання, українська дослідниця О.Ю. Шостко звертається до позиції словенського кримінолога Г. Мешко, який вважає, що ці стратегії можна розподілити на стратегії органів кримінальної юстиції (робота поліції, прокуратури, суду, установ виконання покарань), стратегії розвитку (еволюційні), стратегії на місцевому рівні (ком'юніті), стратегії із ситуаційного запобігання[836]. У працях науковців Європи, термін «запобігання» охоплює як звичайну правоохоронну діяльність (арешти, конфіскацію), так і більш широке коло дій, що спрямовані на руйнування злочинних ринків або сприятливих можливостей для їх розвитку[837]. В останні роки все більше уваги приділяється особливим заходам запобігання.

[836] Crime prevention – Theory Practics and Dielemmas: a book of Conference abstracts of the Second Criminological Conference, Ljubjana, Semptember 26-27, 2003. – Режим доступу : http:/www.ncjrs.gov/pdffiles/205825.pdf.

[837] Levi M. The Prevention Control of Organised Crime in Europe: The Emerging Global Paradigm? / M. Levi // International Key issues in Crime Prevention and Criminal Justice: papers in celebration of 25 years of HEUNI – Helsinki, 2006. – C. 94.

Таким чином, можна дійти висновку, що багато в чому погляди вітчизняних і зарубіжних дослідників на теоретичному рівні збігаються.

Звичайно, ефективне здійснення запобіжних заходів можливе, насамперед, за умов усебічного дослідження криміногенної ситуації та її чинників і прогнозування на цій основі еволюції тероризму. З'ясування сутності процесів розвитку цього суспільно небезпечного явища, його причин та сприятливих умов дозволить зосереджувати зусилля на виявленні та відверненні конкретних загроз ще на стадіях зародження злочинних намірів.

У ст. 3 Закону України «Про боротьбу з тероризмом» передбачено принцип пріоритетності попереджувальних заходів. Кінцевим підсумком реалізації державної політики у сфері запобігання тероризму має стати усунення причин і умов, що сприяють виникненню цього негативного явища. Курс на пріоритетність запобігання, поєднаного із заходами з припинення організованої терористичної діяльності, має забезпечити налагоджування та самовдосконалення гнучкої системи запобігання тероризму, котра працюватиме на засадах превентивності, ефективного відвернення терористичних загроз.

Вирішення зазначеного завдання в діяльності щодо запобігання тероризму обумовлюється такими чинниками: 1) доктринальним визначенням стратегії запобіжної діяльності; 2) прогнозуванням змін і тенденцій тероризму та його проявів; 3) визначенням порядку, методики, форм і засобів запобіжної діяльності; 4) інформаційним забезпеченням реалізації визначених завдань; 5) розробкою програм, планів запобігання тероризму; 6) координацією запобіжної діяльності суб'єктів боротьби з тероризмом; 7) здійсненням контролю за виконанням; 8) матеріальним та іншим ресурсним забезпеченням[838].

З нашого погляду, стратегічною метою запобігання тероризму є виявлення, розслідування, розкриття конкретних терористич-

[838] Леонов Б.Д. Запобігання та протидія тероризму: теоретичні підходи [Електронний ресурс] / Б.Д. Леонов // Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». – 2012. – №2 (6). – Режим доступу : http://archive.nbuv.gov.ua/e-journals/Choasp/2012_2/12lbdttp.pdf.

них злочинів, встановлення та ліквідація терористичних угруповань, зменшення, нейтралізація, мінімізація детермінантів, що спричинили або допомогли розвитку, поширенню того чи іншого терористичного формування, ускладнення залучення до терористичної діяльності й недопущення поширенню ідей тероризму.

Таким чином, термін «запобігання» охоплює цілеспрямовану діяльність, спрямовану на обмеження, нейтралізацію, усунення та послаблення дії детермінантів, що породжують чи сприяють злочинності, скорочення окремих видів злочинів. Вбачається, що запобігання тероризму має розглядатися як особливий різновид управлінської діяльності, що складає багаторівневу систему заходів з обмеження, нейтралізації, мінімізації, послаблення та усунення дії детермінантів терористичної злочинності та її проявів шляхом реалізації комплексу превентивних заходів з метою недопущення вчинення терористичних злочинів на різних стадіях злочинної поведінки. Це діяльність не тільки однієї держави (групи держав), а й міжнародної спільноти, яка складається із заходів загальносоціального характеру, спрямованих на подальший розвиток і вдосконалення національних та міжнародних суспільних відносин, створення соціальних умов для мінімізації тероризму, а також заходів спеціально-кримінологічної спрямованості, що передбачають безперервний захист суспільства, держави і людини від терористичної діяльності.

Аналіз вітчизняного та зарубіжного досвіду запобігання тероризму, як й іншим видам організованої злочинності, все більше засвідчує, що в разі вжиття виключно або переважно репресивних заходів, спрямованих на припинення злочинної діяльності, домогтися відчутного успіху в боротьбі з тероризмом практично неможливо. Надто часто діяння виявляються аж тоді, коли настали їх наслідки. За це суспільство загалом і наші громадяни зокрема платять надзвичайно високу ціну або зазнають взагалі непоправних втрат.

Водночас проблема запобігання тероризму має свою специфіку, а тому багато загальноприйнятних і поширених превентивних заходів не можуть бути застосованими при її розв'язанні.

Багато в чому це пояснюється тим, що тероризм є не тільки видом злочинів, а, на погляд окремих дослідників, постає у вигляді складної багатополярної системи зі своєю упорядкованою структурою. Так, на думку С.У. Дікаєва, якщо будь-яке явище перетворюється у систему, то це спонукає суспільство на створення відповідної системи супротиву. При цьому система супротиву має бути більш ефективною, ніж нелегальна система, адже в системі більш високого порядку має бути достатньо сил для того, щоб виявити і згладити об'єктивно існуючі суперечності в підсистемах з метою їх урівноваження, забезпечивши стійкість, стабільність своєї структури і якісну визначеність[839].

З позиції соціальної системи розглядає тероризм й І. Рижов. На погляд цього дослідника, тероризм, так само як і протидія йому, – специфічний соціальний процес, у якому стратегічно важливим завданням є переконання з використанням насильства певної частини громадянського суспільства, як правило, меншої, але більш прогресивної чи соціально активної, у правильному алгоритму соціального управління (генеральної стратегії), обраної більшістю, або навпаки[840]. Однак саме ця діяльність не завжди є ефективною. Не повною мірою реалізовується участь громадськості в запобіжній діяльності. Тому першочерговими заходами, спрямованими на зменшення тероризму вбачаються ті, які можна віднести до загальносоціального запобігання. Отже, тиск усіх елементів громадянського суспільства може призвести до створення умов для мінімізації проявів тероризму.

Однак до цього часу головною проблемою в нашій країні залишається впровадження наукових розробок і рекомендацій у практику діяльності суб'єктів боротьби з тероризмом.

Теоретичне уявлення щодо системи запобігання тероризму як теоретичної моделі має отримати конкретний зміст через наповнення узагальненої інформації стосовно її складових: 1) між-

[839] Дикаев С.У. Террор, терроризм и преступления террористического характера (криминологическое и уголовно-правовое исследование) : моногр. / С.У. Дикаев. – СПб. : Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2006. – С. 269, 447.

[840] Рижов І.М. Щодо перспектив удосконалення концепцій та оптимізації стратегій боротьби з тероризмом [Електронний ресурс] / І.М. Рижов // Юридичний науковий електронний журнал (Запоріжжя). – 2014. – № 3. – Режим доступу : http://lsej.org.ua/3_2014/36.pdf.

народного інституційного співробітництва у сфері запобігання тероризму; 2) створення соціальних умов для мінімізації проявів тероризму; 3) напрямів діяльності правоохоронних органів щодо запобігання тероризму; 4) напрямів удосконалення нормативно-правового, організаційного, інформаційно-аналітичного забезпечення запобігання тероризму.

5.2. Міжнародне інституційне співробітництво у сфері запобігання тероризму

Міжнародна інтернаціоналізація і глобалізація сучасного світу, крім позитивного впливу, зумовлює і низку негативних чинників, серед них – збільшення сприятливих можливостей для розвитку злочинності та її різновидів. Розвиток міжнародного тероризму випереджав антитерористичні зусилля держав у минулому столітті і продовжує їх випереджати на початку нового століття, що зумовлює необхідність пошуку дієвих шляхів підвищення ефективності антитерористичного співробітництва держав[841].

Ефективна запобіжна діяльність з урахуванням цих процесів неможлива без скоординованої роботи міжнародної спільноти, взаємодії правоохоронних органів і спецслужб у сфері боротьби з тероризмом. Характер сучасного тероризму вимагає глобального реагування на його виклики на засадах міжнародної співпраці й кооперації. Тому заходи запобігання, що запроваджуються на національному рівні, без міжнародного співробітництва й координації спільних зусиль мають дуже обмежений результат.

Міжнародне співробітництво у сфері боротьби з тероризмом, як правило, відбувається шляхом: 1) встановлення на міжнародному рівні єдиних підходів щодо притягнення до кримінальної відповідальності за тероризм та його прояви; 2) розробка та укладання міжнародних договорів у сфері боротьби з тероризмом, прийняття інших міжнародних документів як правової основи регулювання діяльності держав, міжнародних організацій у цій сфері.

[841] Змеевский А.В. Международно-правовая борьба с терроризмом / А.В. Змеевский // Международное право в современном мире: сб. статей ; отв. ред. Ю.М. Колосов. – М., 1991. – С. 42.

Практично ця діяльність може мати характер співробітництва у сфері вироблення єдиної державної політики щодо запобігання тероризму, оперативного обміну інформацією між органами кримінальної юстиції, кримінального переслідування терористів і притягнення їх до відповідальності.

Міжнародне співробітництво у боротьбі з сучасним тероризмом ґрунтується на таких принципах: 1) принцип осуду тероризму, незалежно від цілей терористів, що закріплено практично в усіх міжнародних конвенціях про боротьбу з тероризмом; 2) відмова від будь-яких форм (фінансова, військово-технічна та ін.) сприяння терористам; 3) співробітництво на світовому рівні в боротьбі з фінансовими й технологічними можливостями сучасного тероризму; 4) захист світових культур і релігій від екстремістського впливу тероризму; 5) дотримання норм міжнародного права[842].

Аналіз наявних міжнародних антитерористичних структур, які займаються запобіганням тероризму, дозволяє констатувати, що існує міжнародний (інтернаціональний) та регіональний (субрегіональний) рівень організації відповідного співробітництва держав у цій сфері.

ООН є головним органом, на який покладено здійснення єдиної антизлочинної політики у світі. Це єдина з існуючих організацій, що володіє мандатом та міжнародним механізмом, необхідним для надання країнам ефективної допомоги з метою запобігання злочинності та боротьби з нею у національному та міжнародному масштабах.

Розроблені та прийняті в рамках ООН міжнародні стандарти у сфері боротьби з тероризмом можна умовно поділити на дві великі групи. До першої групи слід віднести стандарти договірного походження, які отримали регламентацію в низці універсальних міжнародних антитерористичних угод. Стандарти другої групи мають переважно рекомендаційний характер. У переважній більшості це резолюції головних органів цієї організації, перш за все Генеральної Асамблеї ООН та Ради Безпеки ООН. Остання є другим за важливістю органом, який цілеспрямовано займається проблемою тероризму.

[842] Глотова С.В. Правовые аспекты борьбы с терроризмом и Совет Безопасности ООН / С.В. Глотова // Москов. журн. междунар. права. – 2005. – № 4. – С. 142–165.

У діяльності Ради Безпеки ООН виділяються такі напрями: привернення уваги світового співтовариства до актів міжнародного тероризму та його засудження; покладання на держав-учасниць широкого комплексу обов'язків з метою припинення актів тероризму; утворення спеціальних органів з питань боротьби з тероризмом; створення міжнародних комісій із розслідування терористичних актів[843].

Безпосередньо політику боротьби зі злочинністю формує Комісія ООН із запобігання злочинності та кримінальної юстиції, яка створена у 1992 р. у складі Економічної й Соціальної Ради ООН. Комісія планує заходи ООН з питань контролю злочинності, зокрема щодо таких видів злочинів, як організована злочинність, готує матеріали для проведення періодичних конгресів ООН тощо.

У 1997 р. засновано відділ ООН з питань злочинності й наркотиків, яким розроблено постійно діючу Програму запобігання злочинності й кримінальної юстиції. Завдяки цій Програмі країнам-членам ООН надається допомога у впровадженні міжнародних принципів у сфері захисту жертв злочинців, впровадженню альтернативних позбавленню волі покарань, формувань програм запобігання злочинності з урахуванням високих стандартів справедливості, дотримання прав людини, професійної поведінки.

У системі органів ООН функціонують Генеральна Асамблея, Секретаріат, а також спеціалізовані органи та установи – Міжнародна організація цивільної авіації (ІКАО), Міжнародна морська організація (ІМО), Міжнародна агенція з атомної енергетики (МАГАТЕ), які беруть участь у міжнародному співробітництві сфери боротьби з тероризмом. Слід також виділити діяльність спеціальних доповідачів ООН (36 тематичних мандантів і 12 мандатів щодо окремих країн).

При Раді Безпеки ООН створені кілька комітетів: Комітет із Санкцій проти «Аль-Каіди» та руху «Талібан», Контртерористичний комітет, Комітет 1540 щодо контролю за нерозповсюдженням зброї масового знищення.

Під егідою ООН функціонують спільний дослідницький Центр ООН міжнародного запобігання злочинності (CICP),

[843] Там само. – С. 142–143.

Центр вивчення транснаціональної організованої злочинності (Transcrime), Міжрегіональний інститут ООН дослідження злочинності та юстиції (UNICRI), Європейський інститут запобігання злочинності й контролю над нею (HEUNI). Останній є тією ланкою, що об'єднує мережу інститутів, що діють у рамках Програми ООН із запобігання злочинності та кримінальної юстиції[844].

Відчутним кроком в оптимізації міжнародного співробітництва щодо боротьби з тероризмом стало створення на підставі Резолюції Ради Безпеки ООН 1373 (2001) Контртерористичного комітету (КТК), до складу якого увійшли 15 членів Ради Безпеки ООН.

Робота КТК ООН здійснюється у формі пленарних засідань за участі держав-членів Ради Безпеки та Бюро у складі Голови та його заступників у межах його допоміжного штату експертів та Виконавчого директорату КТК (ВДКТК).

Рада Безпеки ООН закликала держави надати КТК звіти про реалізацію ними Резолюції. Водночас, для аналізу цих звітів Комітетом було створено підкомітети й до роботи в них залучено відповідних фахівців. Оцінка кожного звіту здійснюється в партнерстві з державою, яка його подає, що дає змогу Комітетові та закладам ООН надавати адекватну технічну допомогу в співробітництві щодо виконання Резолюції 1373(2001).

Резолюція 1373 (2001) увійшла в історію й завдяки тому, що кваліфікувала акт тероризму, як загрозу міжнародному миру та безпеці та привела міжнародне співробітництво під обов'язкову для виконання всіма державами главу VII Статуту ООН[845].

КТК забезпечує контроль за здійсненням усіма державними структурами Резолюції Ради Безпеки ООН 1373 (2001), яка закликає держав-учасниць вжити низку заходів для боротьби з тероризмом, а саме: запобігати та припиняти фінансування терористичних актів; встановити кримінальну відповідальність за

[844] Борисов В.І. Міжнародна співпраця науковців – запорука розробки дієвої моделі протидії злочинності / В.І. Борисов, О.Ю. Шостко // Міжнародна кримінологія – проблемне поле міждисциплінарних досліджень: матеріали ІІ Наук.-практ. семінару / за ред. В.Ф. Антипенка. – К.: Сталь, 2011. – Вип. 2. – С. 55.

[845] Змеевский А.В. Международно-правовая борьба с терроризмом / А.В. Змеевский // Международное право в современном мире: сб. статей; отв. ред. Ю.М. Колосов. – М., 1991. – С. 162.

навмисне надання коштів чи їх збір будь-якими методами, прямо чи опосередковано, їх громадянами або на їх території з наміром, щоб такі кошти використовувалися, для здійснення терористичних актів; невідкладно заблокувати кошти чи будь-які фінансові активи або економічні ресурси осіб, які здійснюють або намагаються здійснити терористичні акти, або ж вони беруть участь у здійсненні терористичних актів чи сприяють їх здійсненню; заборонити своїм громадянам або будь-яким іншим особам та організаціям на своїй території надання будь-яких коштів, фінансових активів, економічних ресурсів, фінансових або інших послуг, прямо чи опосередковано, для використання в інтересах осіб, які здійснюють або намагаються здійснити терористичні акти, сприяють їх здійсненню, організаціям, які прямо чи опосередковано знаходяться у власності або під контролем таких осіб, а також осіб і організацій, що діють від їхнього імені чи за вказівкою таких осіб[846].

У Резолюції 1377 (2001) Рада Безпеки ООН запропонувала КТК вивчити можливі шляхи надання державам допомоги стосовно поширення передового досвіду у сфері, що охоплюється Резолюцією 1373, зокрема щодо доступності відповідних програм технічної, фінансової, нормативно-правової та іншої допомоги і сприяння зміцненню можливостей взаємодоповненості цих програм допомоги.

Окрема роль відводиться вдосконаленню функції КТК з координації і співробітництва з міжнародними, регіональними та субрегіональними організаціями. Аналізуючи роботу з міжнародними регіональними і субрегіональними організаціями, КТК має на меті створення відповідної глобальної антитерористичної мережі.

Серед тенденцій розвитку КТК відзначають: його потенціал як ключового міжнародного інституціонального антитерористичного органу; спрямованість до універсалізації системи в цілому; чіткі й транспарентні механізми його діяльності[847].

[846] Протидія легалізації злочинних доходів і фінансуванню тероризму: навч. посіб. / С.Г. Гуржій, С.М. Клюшке, В.М. Кірсанов та ін.; Держ. ком. фін. моніторингу України. – К.: Такі справи, 2008. – С. 51–52.

[847] Антипенко В.Ф. Оптимізація антитероистичної системи держави в умовах міжнародної і регіональної інтеграції / В.Ф. Антипенко.– К., 2008. – С. 239.

У 2004 р. резолюцією Ради Безпеки ООН 1524 (2004) створено ще один спеціальний орган – Комітет 1540, який здійснює контроль за дотриманням країнами-членами ООН положень Резолюції 1524 (2004)[848]. Ця Резолюція закликає держав-учасниць щодо запобігання потрапляння зброї масового знищення до рук терористів.

У цьому ж році Рада Безпеки ООН прийняла резолюцію 1566 (2004), якою закликала країни-члени вжити заходів проти груп та організацій, втягнутих у терористичну діяльність, на яку не поширюється дія Резолюції 1267 (1999). Відповідно до цієї Резолюції створено спеціалізований контртерористичний орган – Комітет 1267, який здійснює контроль за виконання санкцій ООН щодо «Талібан» та «Аль-Каїди». Комітет 1267 на періодичній основі переглядає та публікує повністю оновлені версії переліків осіб та установ, на яких поширюється дія санкційних режимів.

У вересні 2005 року Рада Безпеки ООН прийняла резолюцію 1624, яка стосувалася підбурювання до терористичних актів. Згідно з цією резолюцією держави-учасниці ООН мають законодавчо заборонити таку поведінку й відмовляти у притулку будь-яким особам, щодо яких є достовірна інформація, яка дає підстави вважати їх винними в підбурюванні до терористичних актів.

У цьому ж році Генеральним секретарем за підтримки Генеральної Асамблеї ООН була створена Цільова група з імплементації Контртерористичної стратегії (ЦГІТКС), метою якої стало зміцнення та координація контртерористичних зусиль системи ООН. До складу цієї групи входять тридцять один міжнародний суб'єкт, які, відповідно до своєї компетенції, беруть участь у багатосторонніх зусиллях для боротьби з тероризмом. ЦГІТКС забезпечує від імені ООН аналіз потреб держав-членів в ході імплементації даної стратегії, надаючи країнам необхідну політичну та технічну підтримку, а також консультативну допомогу щодо ефективної реалізації завдань стратегії. вживає заходів для розвитку координації та відпрацювання злагодженості дій у контексті багатостороннього формату запобігання тероризму, сприяння держа-

[848] UN Doc. E/CN.15/2004/2 [Електронний ресурс] / Офиц. сайт ООН. – Режим доступу : http://www.unodc.org/unodc/en/commissions/CCPCJ/session/13.html.

вам-членам у частині створення ними необхідного потенціалу для реалізації Глобальної контртерористичної стратегії. ЦГІТКС виконує функції генератора ідей та одночасно інструменту підтримки практичних заходів із надання сприяння державам-членам ООН. Серед пріоритетних напрямків роботи ЦГІТКС необхідно виділити розробку контртерористичних стратегій національного і регіонального рівня, а також виконання функцій вузлового компонента системи відпрацювання алгоритмів функціональної взаємодії між різними національними, регіональними й міжнародними контртерористичними центрами.

У 2006 р. проголошена Глобальна ініціатива щодо боротьби проти ядерного тероризму (ГІБЯТ) ООН, основні напрями діяльності якої визначені в Заяві про принципи. Вісім із цих принципів спрямовані на розвиток міжнародного співробітництва у сфері забезпечення безпеки збереження ядерних та радіоактивних матеріалів, недопущення їх використання з терористичною метою.

Найважливішим нормативним актом, спрямованим на запобігання тероризму, є Глобальна контртерористична стратегія ООН, прийнята у 2006 р.

З того часу вже двічі (у 2008 та 2010 рр.) були здійснені її огляди, у результаті чого Генеральна Асамблея ООН підтвердила Глобальну контртерористичну стратегію ООН та її компоненти[849]. Одним із аспектів взаємодії держав на основі цієї стратегії виступає міжнародне договірно-правове співробітництво, при цьому «договірний (конвенційний) механізм міжнародно-правового співробітництва» є «основним напрямом» антитерористичного співробітництва держав[850]. Виключно важливу роль у цій сфері відіграють універсальні інструменти міжнародно-правового регулювання, які утворюють «основу правової бази міжнародного режиму протидії тероризму»[851].

[849] Глобальная контртеррористическая стратегия Организации Объеденных Наций [Электронный ресурс] 08.09.2006 // офиц. сайт ООН. – Режим доступа: A/RES/60/228 – http//daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/NO5/504/90/PDF/N550490.

[850] Грачова В.В. Міжнародно-правове регулювання антитерористичного співробітництва держав на сучасному етапі / В.В. Грачова // Міжнародна кримінологія – проблемне поле міждисциплінарних досліджень. матеріали ІІ Наук.-практ. семінару; за ред. В.Ф.Антипенка. – К.: Сталь, 2011. – Вип. 2. – С. 57.

[851] Зелинская Н.А. Международные преступления и международная преступность / Н.А. Зелинская. – О.: Юрид. літ-ра, 2006. – С. 382.

Можна припустити, що надалі роль ООН як центру координації зусиль міжнародної спільноти в боротьби з тероризмом буде тільки зростати.

Правову базу співробітництва у сфері боротьби з тероризмом в даний час складають універсальні антитерористичні конвенції. Насамперед це – Конвенція про злочини та деякі інші акти, що вчиняються на борту повітряних суден, 1963 р. (набрала чинності 1969 р.), Конвенція про боротьбу з незаконним захопленням повітряних суден, 1970 р. (набрала чинності 1971 р.), Конвенція про боротьбу з незаконними актами, спрямованими проти безпеки цивільної авіації, 1971 р. (набрала чинності 1973 р.), Конвенція про запобігання та покарання злочинів проти осіб, які користуються міжнародним захистом, у тому числі дипломатичних агентів, 1973 р. (набрала чинності 1977 р.), Міжнародна конвенція про боротьбу із захопленням заручників, 1979 р. (набрала чинності 1983 р.), Конвенція про фізичний захист ядерного матеріалу, 1980 р. (набрала чинності 1987 р.), Протокол про боротьбу з незаконними актами насильства в аеропортах, що обслуговують міжнародну цивільну авіацію (1988 р.), Конвенція про боротьбу з незаконними актами, спрямованими проти безпеки морського судноплавства, 1988 р. (набрала чинності 1992 р.), Протокол про боротьбу з незаконними актами, спрямованими проти безпеки стаціонарних платформ, розміщених на континентальному шельфі (1988 р.), Міжнародна конвенція про боротьбу з бомбовим тероризмом (1997 р.), Міжнародна конвенція про боротьбу з фінансуванням тероризму (1999 р.), Міжнародна конвенція про боротьбу з актами ядерного тероризму (2005 р.).

Відповідно до п/п. «d» п. 3 резолюції Ради Безпеки ООН від 28.09.2001 № 1373 всі держави, у тому числі Україна, мають стати якнайскоріше учасниками відповідних міжнародних конвенцій і протоколів про боротьбу з тероризмом.

Україна є учасником усіх міжнародних конвенцій, що регулюють боротьбу з тероризмом. На даний час Верховною Радою України ратифіковано, зокрема Міжнародну конвенцію про боротьбу з фінансуванням тероризму (підписана 09.12.99, ратифікована із

заявою Законом України від 12.09.2002 № 149-IV, набрала чинності для України 05.01.2003); Європейську конвенцію про боротьбу з тероризмом (ETS №90) (підписана 27.01.77, ратифікована Законом України від 17.01.2002, набрала чинності для України 14.06.2002); Конвенцію Ради Європи про запобігання тероризму (підписана 16.05.2005, ратифікована з заявами і застереженнями Законом України від 31.07.2006 № 54-V, набрала чинності для України 01.06.2007); Міжнародну конвенція про боротьбу з бомбовим тероризмом (підписана 15.12.97, Україна приєдналась до Конвенції із застереженнями Законом України від 29.11.2001 № 2855-III); Конвенцію Ради Європи про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом, та про фінансування тероризму (підписана 16.05.2005, ратифікована з заявами і застереженнями Законом України від 17.11.2010, набрала чинності для України 01.06.2011). Крім цього, Україною ратифіковано також Протокол, що вносить зміни до Конвенції Ради Європи про запобігання тероризму (від 20.09.2006).

Більшість із цих документів створюють достатню законодавчу основу для реалізації спільних дій щодо боротьби з тероризмом.

13 лютого 2007 р. Україною було прийнято рішення про приєднання до ГІБЯТ, про що наша держава офіційно повідомила країни-засновниці. З 13 березня 2007 р. Україна є державою-членом (partner nation) Глобальної ініціативи ООН. Приєднавшись до ГІБЯТ, Україна взяла на себе зобов'язання на добровільній основі дотримуватись прийнятих у її рамках принципів.

Як член Ради Безпеки ООН, Україна дотримується всіх резолюцій і рішень Ради Безпеки, зокрема, у сфері боротьби з міжнародним тероризмом. На урядовому рівні здійснюються заходи з виконання резолюцій Ради безпеки ООН від 28 вересня 2001 р. №1373, від 15 січня 2002 р. №1388 та від 16 січня 2002 р. №1390, спрямованих на недопущення використання території України міжнародними терористичними організаціями й дотримання режиму санкцій щодо «Аль-Каїди» та афганського руху «Талібан».

Водночас в ООН триває діяльність із розробки й узгодження проекту всеохоплюючої конвенції щодо міжнародного тероризму,

в якій має бути наведено універсальне міжнародно-правове визначення тероризму. Однак в огляді справ щодо тероризму, опублікованому відділом ООН з проблем наркотиків та злочинності, зазначається, що станом на 2009 р. ніякого консенсусу щодо проекту цього документа ще не досягнуто.

ООН підтримує тісне співробітництво з регіональними організаціями, наприклад ЄС, ОБСЄ, НАТО, здійснює допомогу в імплементації рішень на національному рівні через регіональні міжурядові інститути (організацію Азіатсько-Тихоокеанського економічного співробітництва (АТЕС), Асоціацію держав Південно-Східної Азії (АДПСА), Організацію американських держав (ОАД). ООН постійно співпрацює з такими профільними організаціями, як Інтерпол, Європол, Група розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням доходів (ФАТФ), Офшорна група банківських інспекторів (OGBS)[852].

ОБСЄ як регіональна міжурядова організація, яка займається питаннями колективної безпеки, виробила низку політичних обов'язків у сфері боротьби з тероризмом. Одним із яких є покладення на держав-учасниць зобов'язань ратифікувати всі конвенції і протоколи ООН у сфері боротьби з тероризмом.

Реалізація політики ЄС у сфері боротьби з тероризмом проводиться через формування співробітництва правоохоронних органів і спеціальних служб європейських країн, утворення наднаціональних структур, таких як Євроюст, Європол, а також взаємодії з ООН, регіональними, субрегіональними структурами у цій сфері.

У межах зазначених об'єднань ефективно вирішується значна кількість питань: удосконалення правоохоронної системи, правосуддя, міграційної політики та практики, вплив на сам характер боротьби з тероризмом, у т.ч. і завдяки нормотворчій діяльності, уніфікації антитерористичного законодавства. Зокрема, напрацьовані проти тероризму заходи включають: загальний ордер на арешт; загальний список терористичних організацій; постійний обмін інформацією між країнами-членами та Європолом; створення координаційної

[852] Бердюк В.І. Міжнародне співробітництво у сфері протидії тероризму / В.І. Бердюк, М.А. Погорецький // Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика). – 2009. – № 21. – С. 21–31.

структури з суддів-магістратів, прокурорів та працівників поліції Євроюст (Eurojust); створення спільних слідчих груп із працівників поліції та судів по різні боки кордону[853].

Євроюст розпочав свою діяльність у березні 2002 р. Головним завданням Євроюсту є координація діяльності органів національної влади, відповідальних за розслідування злочинів і підтримку обвинувачення та сприяння спрощенню процедури взаємної правової допомоги[854].

У 2004 р. створено інститут координатора ЄС з питань боротьби з тероризмом, на якого покладені функції координації дій у рамках ЄС у сфері боротьби з тероризмом.

Дедалі активнішою стає антитерористична позиція НАТО, яка має унікальні активи й можливості, що можуть бути спрямовані на підтримку зусиль членів Альянсу в боротьбі з тероризмом. Основні напрями сучасної політики НАТО в боротьбі з тероризмом були започатковані на Паризькому самміті «Трансформування НАТО» в листопаді 2002 р. За результатами його роботи було прийнято низку стратегічних рішень щодо поліпшення збройного потенціалу НАТО та його гнучкості при проведенні військових операцій, ухвалено військову концепцію в галузі захисту від тероризму, прийнято рішення про створення сил швидкого реагування. Ця організація гарантує інформованість усіх членів Альянсу про терористичну загрозу та їх уразливі місця через консультації, посилений обмін розвідданими, безперервний стратегічний аналіз і оцінки на допомогу національній владі[855].

Політика більшості країн світу виходить із необхідності створення комплексної системи протидії тероризму з боку світової спільноти, що включає: удосконалення нормативно-правової бази з питань боротьби з тероризмом; посилення взаємодії міждержав-

[853] Білас І.Г. ООН та проблеми міжнародної безпеки в умовах глобалізації [Еектронний ресурс] / І.Г. Білас. – Режим доступу: http://comparativelaw.org.ua/pub/ppd082/161.doc. – Заголовок з екрана.

[854] Шостко О.Ю. Протидія організованій злочинності в європейських країнах: моногр. / О.Ю. Шостко. – Х.: Право, 2009. – С. 265.

[855] Брежнєва Т. Самміт НАТО в Стамбулі: основні підсумки та перспективи [Електронний ресурс] / Т. Брежнєва, А. Шевцов. – Режим доступу: http://www.db.niss.gov.ua/docs/polmil/136.htm. – Заголовок з екрана.

них органів, надання допомоги та сприяння в боротьбі з тероризмом; налагодження співпраці оперативних та розвідувальних органів; максимальний тиск на країни, які підтримують тероризм, використовуючи комплексні засоби протидії, в тому числі й військові; відмова в задоволенні вимог терористів; активізація діяльності силових структур; формування підрозділів боротьби з тероризмом та інші заходи[856].

Усвідомлюючи, що жодна країна неспроможна самостійно ефективно протидіяти міжнародному тероризму, Україна бере активну участь у різноманітних міжнародних заходах з питань боротьби з міжнародним тероризмом у межах антитерористичних структур ООН, ОБСЄ, СНД. Постійна увага приділяється розвитку і поглибленню міжнародного співробітництва з правоохоронними органами та спеціальними службами іноземних держав у цій сфері. Так, СБУ як головним органом у загальнодержавній антитерористичній системі підписано 80 міжвідомчих угод і понад 90 протоколів до них, у яких першочергова увага приділена питанням боротьби з міжнародним тероризмом. У межах двосторонніх і багатосторонніх угод про співробітництво та взаємодію зі спеціальними службами і правоохоронними органами здійснюється постійний обмін інформацією щодо міжнародних терористичних організацій та угруповань, форм і методів їх діяльності, конкретних осіб, причетних до терористичної діяльності[857].

Показником реальності становлення мережі регіональних антитерористичних інституціональних систем є створення та функціонування АТЦ СНД. Останній є постійно діючим спеціалізованим галузевим органом СНД, який призначений для забезпечення координації взаємодії компетентних органів держав-учасниць СНД у сфері боротьби з тероризмом.

Прикладом ефективного співробітництва у межах антитерористичної структури регіонального масштабу також може стати

[856] Бердюк В.І. Міжнародне співробітництво у сфері протидії тероризму / В.І. Бердюк, М.А. Погорецький // Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика). – 2009. – № 21. – С. 27–28.

[857] Міщенко К. Тероризм як соціальний феномен та спосіб насильницького досягнення цілей / К. Міщенко // Запобігання радикалізації і тероризму: міжнародний досвід і національний вимір : зб. матеріалів круглого столу / за ред. М.Г. Гуцало. – К.: НІСД, 2012. – С. 16–17.

Шанхайська організація співробітництва (ШОС), яка була створена главами шести держав (Росії, Казахстану, Киргизії, Китаю, Таджикистану, Узбекистану).

Не можна оминути увагою регіональну антитерористичну за своїм характером організацію, якою є Організація договору про колективну безпеку (ОДКБ), фундаторами якої стали Вірменія, Казахстан, Киргизія, РФ, Таджикистан, Узбекистан, Азербайджан, Грузія та Білорусь.

Як свідчить міжнародний досвід, форми міжнародного співробітництва залежать від мінливої динаміки злочинності та її загальних тенденцій. У багатьох випадках таке співробітництво є формою реагування правоохоронних органів.

Міжнародна спільнота йде по шляху вироблення єдиної політики щодо боротьби з тероризмом. Разом з цим багато глобальних інструментів можуть бути обтяжливими і їх важко застосувати на національному рівні. Тому підходи, що ґрунтуються на спільних регіональних підходах щодо запобігання тероризму, є пріоритетними.

Сучасна міжнародна політика боротьби з тероризмом у новому столітті характеризується прийняттям актів, які враховують необхідність криміналізації всіх суспільно небезпечних проявів терористичної діяльності, посиленням міжвідомчого співробітництва правоохоронних органів та спеціальних служб іноземних країн, утворенням спеціальних наднаціональних структур, таких як КТК ООН, Європол, Євроюст, а також налагоджуванням зв'язків між регіональними антитерористичними структурами.

Корисним є залучення неурядових структур до боротьби з тероризмом, які часто зосереджують свою діяльність на рівні окремих спільнот, що дозволяє виявити їх проблеми, зібрати необхідну інформацію[858]. Це дасть змогу виявити окремі соціальні проблеми, зібрати необхідну інформацію, обмінятися позитивним досвідом.

Можна зробити висновок, що сьогодні простежується тенденція до впровадження комплексного (інтеграційного) підходу, що поєднує запобіжні, репресивні, інформаційні, режимні,

[858] Лебедев М. Международное сотрудничество в борьбе с терроризмом: роль бизнеса / М. Лебедев // Мировая экономика и международные отношения. – 2007. – № 3. – С. 47–48.

організаційні, координаційні, навчальні та виховні заходи, зміст яких спрямований на нейтралізацію, усунення та послаблення дії факторів терористичної злочинності, поєднання зусиль держави й суспільства у діяльності, що ускладнює вчинення терористичних злочинів, веде до скорочення їх чисельності, зменшення стимулів терористичної діяльності, мінімізації її наслідків, вплив на мотивацію потенційних терористів, розвиток міжнародного співробітництва у сфері боротьби з тероризмом. Зараз у міжнародно-правовій практиці домінує тенденція запровадження особливих заходів запобігання тероризму. До основного напрямку можна зарахувати профілактичну діяльність, яка охоплює різного роду програми, плани та ініціативи, розроблені для впливу на громади, окремі групи населення. Друга складова особливої запобіжної діяльності – заходи, спрямовані на вдосконалення соціальної політики держави, а також активізацію всіх ланок громадянського суспільства.

Терористичні загрози продукують підходи і значною мірою можуть визначати роль і місце держави в системі міжнародних відносин. Адже антитерористична активність держави, ступінь її реагування на потенційні терористичні загрози визначають її міжнародний авторитет. За відсутності активної антитерористичної позиції держава навряд чи може претендувати на відповідне положення у міжнародних і регіональних організаціях.

Положення національної антитерористичної системи значною мірою визначається міжнародною антитерористичною системою, яка вбирає в себе найбільш вдалий досвід боротьби з тероризмом у різних країнах світу. Зважаючи на міжнародну сутність тероризму, одним із основних критеріїв державної антитерористичної системи слід впроваджувати її здатність адаптуватися до міжнародних антитерористичних структур і заходів[859].

Міжнародне інституційне співробітництво у сфері боротьби з тероризмом можна визначити як об'єднання зусиль міжнародної спільноти, регіональних антитерористичних структур, органів кримінальної юстиції різних країн, спрямованих на запобігання,

[859] Антипенко В.Ф. Оптимізація антитероистичної системи держави в умовах міжнародної і регіональної інтеграції / В.Ф. Антипенко.– К., 2008. – С. 338.

припинення, розслідування злочинів, пов'язаних з тероризмом, притягнення винних до відповідальності, розробку антитерористичної стратегії, а також удосконалення координації, соціального управління та контролю уповноваженими антитерористичними структурами, кадровим, матеріальним, науково-технічним забезпеченням цієї діяльності.

5.3. Створення соціальних умов для мінімізації проявів тероризму

Теорія запобігання злочинності визначає рівні, масштаби, різновиди цієї діяльності, у тому числі залежно від її цільового призначення, – теоретичні засади науково-методичного та організаційно-інформаційного забезпечення. За цільовим призначенням запобіжні заходи в теорії поділяють на: 1) цільові або спеціальні (спеціально-кримінологічні), що мають спеціальну мету запобігання злочинності; 2) загальносоціальні, здійснення яких спрямовується на вирішення інших соціальних проблем, але побічно має ефект і щодо запобігання злочинності[860].

Як відзначає Г.М. Міньковський, функція загальносоціального запобігання послідовно здійснюється прогресивним розвитком суспільства. Вона пов'язана з найбільш значними і довготривалими видами соціальної діяльності, яка здійснюється у процесі вирішення великомасштабних соціальних завдань, а саме: розв'язання суперечностей суспільного розвитку, його проблем і складностей, прорахунків, подолання перешкод, помилок у соціальному управлінні, тобто економічна, політична, ідеологічна, соціально-психологічна, правова основа для усунення, послаблення, нейтралізації процесів і явищ, що детермінують злочинність[861].

На думку В.В. Голіни, загальносоціальне запобігання створює соціально-економічні та культурні підвалини для ефективного

[860] Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: у 3 кн. / А.П. Закалюк. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. – Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. – С. 327.

[861] Криминология: учебник / под ред. Н.Ф. Кузнецовой, Г.М. Миньковского. – М.: Изд-во МГУ, 1994. – С. 184–185.

здійснення спеціально-кримінологічного та індивідуального запобігання злочинам[862].

У кримінології поділ заходів запобігання на загальносоціальні і спеціально-кримінологічні став майже аксіоматичним, хоча не можна не звернути увагу на недостатню визначеність обсягу названих класифікаційних груп. Спроби їх уточнити ускладнені ще й тим, що кримінологи часто використовують терміни «заходи соціальної профілактики», «заходи безпеки», «заходи спеціальної профілактики», інші профілактично значущі заходи, при цьому дослідники, які вживають однакові й схожі терміни часто вкладають у них різний зміст.

Слід зауважити, що іноді межі загальносоціальних заходів запобігання злочинності помилково розширюють та ототожнюють їх з «ефективним функціонуванням» усіх позитивних інститутів соціальної правової держави» і в такому розумінні стверджують, що «загальносоціальне запобігання» не є предметом кримінологічної науки.

На думку А.П. Закалюка, ключ до розв'язання цієї суперечливої, а часто помилкової позиції, вбачається в розумінні того, що заходи загальносоціального запобігання мають своїм об'єктом явища, факти, прояви тощо, які мають зі злочинністю, хоч і не спричинюючий чи обумовлюючий, але інший детермінуючий, здебільшого кореляційний, зв'язок або зв'язок станів[863].

Це спричиняє змішування підстав (критеріїв), за якими запобігання класифікується на загальносоціальне і спеціально-кримінологічне. Одна група авторів в якості підстав для такої класифікації використовують «мету»[864], друга група – «рівень»[865]

[862] Кримінологія: Загальна та Особлива частини: підруч. / І.М. Даньшин, В.В. Голіна, М.Ю. Валуйська та ін.; за ред. В.В. Голіни; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – [2-ге вид. переробл. і допов.]. – Х. : Право, 2009. – С. 55.

[863] Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: у 3 кн. / А.П. Закалюк. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. – Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. – С. 328.

[864] Шляпочников А.С. К вопросу о классификации мер предупреждения преступности / А.С. Шляпочников // Вопросы борьбы с преступностью. – М.: Юрид. лит., 1972. – Вып. 17. – С. 7–10.

[865] Криминология: учебник / под ред. Н.Ф. Кузнецовой, Г.М. Миньковского. – М.: Изд-во МГУ, 1994. – С. 159–163; Криминология: учебник / под ред. В.Н. Бурлакова, В.П. Сальникова. – СПб.: С.-Петербург. академия МВД России, 1998. – С. 185–188; Четвериков В.С. Криминология: учеб. пособ. / В.С. Четвериков. – М.: ИНФРА-М, 1996. – С. 97–99.

запобіжних заходів. Третя група дослідників за основу класифікації беруть декілька підстав, визначаючи згадані різновиди до різних рівнів запобігання злочинів, одночасно підкреслюючи те, що заходи спеціально-кримінологічного рівня відрізняються від загальносоціального рівня своїм спеціальним призначенням і цілеспрямованістю[866].

Одна група авторів виділяє два різновиди спеціальних заходів, реалізація яких заснована на нормах кримінального, кримінально-процесуального права і заходи спеціально-кримінологічні[867], інші, навпаки до спеціально-кримінологічні включають кримінально-правові[868].

Існує думка про те, що кримінальне покарання не належить до спеціального запобігання, а утворює спеціальну підсистему[869]. Не позбавлена підстав і позиція дослідників, які вважають, що більш точно загальносоціальний рівень запобігання розглядати не в складі відповідного виду соціальної практики, а в якості необхідних, попередніх передумов[870].

Відомо, що загальносоціальному запобіганню сприяють багато процедур та засобів, що здійснюються без адресування щодо причин і умов злочинності та конкретних злочинів. Запобіжний вплив на них, хоч і не цілеспрямований, належить до загальносоціального. Це кримінологічні засоби з переважанням виховних, соціально-психологічних, педагогічних, індивідуально-побутових, медичних тощо. Названі заходи об'єднує те, що вони засто-

[866] Теоретические основы предупреждения преступности / под ред. В.К. Звирбуль, В.В. Клочкова, Г.М. Миньковского и др.; Всесоюз. ин-т по изуч. причин и разработке мер предупреждения преступности. – М.: Юрид. лит., 1977. – С.38.

[867] Проблеми систематизації та комплексного розвитку антитерористичного законодавства України: моногр. / В.С. Зеленецький, В.П. Ємельнов, В.Я. Настюк та ін.; за заг. ред. В.С. Зеленецького, В.П. Ємельянова. – Х.: Право, 2008. – С. 200–201.

[868] Криминология: учебник / под общ. ред. А.И. Долговой. – М.: Изд. Группа ИНФРА-М-НОРМА, 1997. – С. 350.

[869] Жалияский А.Э. Специальное предупреждение преступлений в СССР (вопросы теории) / А.Э. Жалияский. – Львов: Вища школа, 1976. – С. 75.

[870] Герасимов С.И. Концептуальные основы и научно-практические проблемы предупреждения преступности [Электронный ресурс]: дис. … д-ра юрид. наук: 12.00.08 / С.И. Герасимов; Моск. ин-т МВД России. – М.: РГБ, 2001. – 405 с. // Электронная библиотека: диссертации: [из фондов Рос. гос. б-ки]. – Режим доступа: http://www.dissercat.com/content/kontseptualnye-osnovy-i-nauchno-prakticheskie-problemy-preduprezhdeniya-prestupnosti. – Заголовок с экрана.

совуються та чинять вплив: 1) засобами, що мають інше спеціальне призначення і лише «попутно» відіграють запобіжну роль; 2) у сфері, що регулюються нормами права; 3) у межах, які визначаються нормами права.

Загальносоціальний рівень запобігання злочинності являє по суті антикриміногенний потенціал діяльності всього суспільства. Запобіжний потенціал цієї діяльності полягає в тому, що вона протидіє негативним явищам і процесам, які сприяють відтворенню або збільшенню рівня злочинів, стимулює законослухняну поведінку людини[871].

Тому обов'язковою передумовою успіху в реалізації заходів, спрямованих на запобігання злочинності в цілому й терористичним проявам зокрема, є досягнення іншого, якісного стану нашого суспільства. Ґрунтуючись на позиції еволюційності й наступництва в діяльності запобігання злочинності взагалі зауважимо, що проблема запобігання тероризму має вирішуватися в руслі боротьби зі злочинністю.

Цілком обґрунтовано систему антитерористичної боротьби, яка являє собою важливий елемент забезпечення національної безпеки, пропонують розглядати на трьох рівнях: міжнародному, регіональному та державному[872] .

Перш ніж запропонувати конкретні напрями запобіжної роботи, треба зупинитися на питанні загальносоціальних і спеціально-кримінологічних заходів у структурі державної політики запобігання тероризму. Ці заходи є складниками цієї політики, характер і спрямованість яких визначає склад останньої. Конкретні заходи запобігання мають відповідати правовим принципам і мають будуватися на глибокому осмисленні явища тероризму й специфіки, зумовлюючих його обставин, узгоджуватися з чітким уявленням суб'єктів боротьби з тероризмом.

[871] Кримінологія: Загальна та Особлива частини: підруч. / І.М. Даньшин, В.В. Голіна, М.Ю. Валуйська та ін.; за ред. В.В. Голіни; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – [2-ге вид. переробл. і допов.]. – Х.: Право, 2009. – С. 54.

[872] Калінін І.О. Методи структурно-функціонального аналізу та синтезу системи забезпечення національної безпеки держави (Аналітичний огляд результатів попередніх досліджень, побудова структурно-логічної схеми дослідження) / І.О. Калінін, І.О. Кириченко. – Х.: Акад. ВВ МВС України, 2013. – С. 18–20.

Державна політика у сфері запобігання тероризму зумовлюється низкою особливостей, що пов'язані з особливостями антитерористичної діяльності:

1. На загальносоціальному рівні тероризм обумовлюється конфліктами, суперечностями, кризовими явищами у вирішенні низки соціальних проблем: на їх вирішення недостатньо використовуються існуючі можливості, насамперед сили та засоби, їх належне фінансове, кадрове, матеріальне забезпечення.

2. Досить значною є питома вага спеціально-кримінологічних заходів запобігання тероризму. Це пояснюється тим, що основна функція антитерористичної діяльності полягає в запобіганні, виявленні, припиненні та мінімізації наслідків терористичної діяльності, зокрема шляхом проведення оперативно-розшукової діяльності, спрямованої на чітке виконання зазначених функцій; здійснення досудового розслідування у справах про злочини, що пов'язані з терористичною діяльністю; організації й проведенні антитерористичних заходів, координації діяльності суб'єктів боротьби з тероризмом. Вивчений міжнародний досвід свідчить про те, що система кримінальної юстиції неспроможна власними силами виконати це завдання.

3. Незважаючи на обмежені можливості, антитерористична діяльність потребує оптимізації, у т.ч. вдосконалення організаційно-управлінських засад, які не потребують дуже великих асигнувань, а залежать від інформаційно-аналітичного забезпечення антитерористичної діяльності, обґрунтування управлінських рішень, їх планування, контролю за виконанням.

4. Антитерористична діяльність у цілому врегульована спеціальними актами законодавства, неухильне дотримання якого є визначальною умовою цієї діяльності. Водночас, необхідно сформулювати пріоритетні напрямки адаптації заходів боротьби з тероризмом до відповідних міжнародних та європейських стандартів у цій сфері.

5. Антитерористична діяльність має відповідати системі забезпечення національної безпеки України загалом та бути орієнтованою на практичну багаторівневу координацію всіх видів

діяльності державних і громадських інститутів з метою відвернення, виявлення й усунення явних і потенційних внутрішніх і зовнішніх терористичних загроз. У цьому зв'язку важливого значення набуває державне управління процесом запобігання терористичним загрозам, основними завданнями якого є запобігання, виявлення та припинення терористичних актів, мінімізація їх наслідків, а також ефективне застосування різноманітних сил і засобів суб'єктів боротьби з тероризмом.

6. Антитерористична діяльність потребує визначення концептуальних засад такої діяльності, як частини загальнодержавної політики у сфері боротьби зі злочинністю, а це обумовлює потребу розроблення науково обґрунтованої концепції запобігання тероризму, яка охоплюватиме не лише основи стратегії та тактики цієї діяльності, а й передбачати ресурсне (правове, інформаційно-аналітичне, кадрове, матеріально-технічне, фінансове, науково-методологічне) та інше забезпечення.

7. Цілком обґрунтованою є позиція, що система антитерористичної боротьби має базуватися на принципах філософсько-правового, наукового й об'єктивного підходу до дослідження та оцінки всієї сукупності явищ, охоплюваних поняттям «тероризм»; неприпустимості політики «подвійних» стандартів в оцінці тероризму; реалістичного прогнозування сучасного тероризму; критичного аналізу історичного досвіду боротьби з тероризмом; правових основ і норм (міжнародного права й національно-державних законодавств); наступальності, безперервності й безкомпромісності[873].

8. Антитерористична система функціонує в режимі постійної готовності до реагування на загрозу вчинення терористичного акту.

Усе наведене обумовлює необхідність розв'язання проблем антитерористичної діяльності у вигляді системного впливу на детермінанти, що є підґрунтям та умовою терористичної діяльності. Саме тому система запобігання тероризму має передбачати здійснення заходів із мінімізації, нейтралізації і, за можливості, усунення дії причин та умов тероризму, а також його суспільно не-

[873] Канцір В.С. Філософія тероризму: правовий вимір : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук: 12.00.12 / В.С. Канцір. – Львів. держ. ун-т внутр. справ. – Л., 2011. – С. 27.

безпечних проявів. При цьому головним є формування у соціумі таких умов, котрі унеможливлювали б створення підґрунтя тероризму, перешкоджали б розвитку криміногенних процесів та здійсненню терористичної діяльності. Вивчений міжнародний досвід свідчить про те, що система кримінальної юстиції неспроможна власними силами виконати це завдання. Ураховуючи це, головна роль належить створенню соціальних умов для мінімізації проявів тероризму.

Результати запобігання злочинності в цілому й тероризму зокрема залежать від реалізації комплексу соціально-економічних, політичних і організаційно-управлінських, виховних, технічних, правових та інших заходів, що здійснюються в суспільстві.

Говорячи про запобігання саме тероризму, слід відзначити, що основними сферами суспільства, в яких передусім треба здійснювати запобіжну роботу на цьому рівні, є: 1) політична; 2) соціально-економічна; 3) правова; 4) організаційно-управлінська; 5) інформаційна; 6) морально-психологічна; 7) культурно-виховна. Всі ці складові мають бути відображені в стратегії запобігання тероризму як засобу забезпечення національної безпеки України.

У *політичній площині* виникає питання щодо адекватності цілей і засобів запобігання тероризму окресленій меті, чи не призведе їх застосування до зворотного результату: поглиблення соціальної кризи, затягування або загострення міжнаціонального, конфесійного, релігійного або іншого соціального конфлікту; політизації проблематики міжнаціональних, етноконфесійних відносин, поширення громадської нетерпимості та протистояння, насамперед у площині суспільно-політичних відносин; негативний вплив міжнародних терористичних і релігійно-екстремістських організацій. З огляду на це, актуалізується необхідність вироблення рішень, що приймаються особами, уповноваженими виконувати владні функції. Гадаємо, що в політичній сфері антикриміногенний заряд несуть заходи, спрямовані на: 1) розвиток міжнародного співробітництва у різних сферах життєдіяльності; 2) забезпечення соціального будівництва (по суті в усіх сферах суспільного життя);

3) прийняття найважливіших державних програм економічного й соціального розвитку з урахуванням думки населення; 4) реалізацію зваженої політики у вирішенні національних та міграційних питань; 5) боротьбу з корупцією тощо.

Прогресивні соціальні програми мають бути спрямовані на утвердження законності, поваги до конституційних прав і свобод людини, зміцнення громадського порядку, на вирішення проблем поєднання громадських, виробничих, сімейно-побутових інтересів жінок і сім'ї, соціальної адаптації маргінальних верств населення тощо[874].

У *соціально-економічній сфері* напрямами запобігання є забезпечення соціально-політичної стабільності в країні, проведення продуманої соціальної політики, уповільнення та зниження темпів інфляції, справедливий перерозподіл власності, підвищення добробуту населення, обмеження негативних наслідків бідності, безробіття, міграції.

Проблеми соціально-економічного характеру обумовлюються зниженням рівня життя та соціальної незахищеності окремих верств населення України, його розшаруванням за майновими ознаками і наявністю великої кількості громадян працездатного віку, не зайнятих суспільно корисною діяльністю.

Зазначене стимулює протестний потенціал та негативно впливає на криміногенну ситуацію у країні. Значна відмінність у матеріальному становищі людей сприяє виникненню напруженості, незадоволення, що призводить до конфліктних ситуацій, здатних викликати вчинення антисуспільних дій. Невдоволення значної частини населення діяльністю органів державної влади стає причиною виникнення конфліктних ситуацій. Тому підґрунтям позитивних змін у суспільстві є впровадження економічних заходів, що створюють передумови для стабілізації матеріального становища громадян.

В *організаційно-управлінському* плані необхідно вирішити, чи можливо практично вжити тих або інших заходів, чи вистачить

[874] Кримінологія: Загальна та Особлива частини: підруч. / І.М. Даньшин, В.В. Голіна, М.Ю. Валуйська та ін.; за ред. В.В. Голіни; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – [2-ге вид. переробл. і допов.]. – Х.: Право, 2009. – С. 54.

для цього часу, наявних сил та засобів, які залучаються до боротьби з тероризмом, спланувати, які будуть витрати. Очевидно, що вироблення і реалізація ефективної концепції запобігання тероризму вимагає не тільки обґрунтованого прогнозу розвитку криміногенної ситуації, але й урахування реальної перспективи організаційно-правового та ресурсного забезпечення суб'єктів боротьби з тероризмом.

В *інформаційній* сфері основними напрямами запобігання є інформування громадян, виявлення та вираження суспільної думки населення, активізація роз'яснювальної роботи серед громадян шляхом залучення з цією метою ЗМІ, взаємодія останніх із суб'єктами боротьби з тероризмом; інформування громадськості про результати антитерористичної діяльності; забезпечення в державних аудіовізуальних ЗМІ сприяння підвищенню рівня поінформованості суспільства про небезпеку, масштаби та неприйнятність тероризму.

Вивчений досвід європейських країн показав, що в них багато уваги приділяється інформаційним кампаніям, метою яких є якомога повне інформування населення щодо загроз тероризму.

Запобіганню терористичним проявам сприятиме також вдосконалення *морально-психологічної* сфери людських стосунків. Сьогодні в суспільстві відмічається прогресивне падіння духовності, моральної культури. Цьому, зокрема, сприяють відеопродукція, художня література, які пропагують культ грубої сили, обману, вульгарності й цинізму. Це говорить про неблагополуччя людини. Заходи марального характеру як важіль загальносоціального запобігання злочинності – це окрема тема дослідження, однак зауважимо, що усуненню морального неблагополуччя сприятиме врахування емоційного розвитку, індивідуальних особливостей підлітків у процесі морального виховання як з боку школи, так і в родині. Вирішення проблеми вдосконалення духовної сфери вимагає комплексного підходу, використання різних засобів – ідеологічних, культурно-виховних, організаційних, управлінських тощо. Стратегічними напрямами у справі оздоровлення є освіта, виховання й пропаганда одвічно високих цінностей і культурного

надбання сучасності[875]. Це, насамперед, освітні програми із забезпечення пропаганди прав людини, вдосконалення міжкультурного взаєморозуміння, поваги всіх релігій, релігійних цінностей, культур тощо. Але інформаційні просвітницькі програми самі по собі неспроможні змінити ситуацію на краще.

У цій справі певну роль покликані відігравати *культурно-виховні заходи*, стратегічним напрямом яких є руйнування кримінальної субкультури. У цьому зв'язку В.В. Голіна справедливо зазначає, що в масштабах країни треба організувати дискредитацію злочинного світу та злочинної субкультури за спеціально розробленою довготривалою програмою через ЗМІ, кіно, літературу, мистецтво тощо[876].

У зв'язку з цим існує необхідність в організації протидії різним формам негативного соціально-психологічного впливу на суспільство, який чиниться прямо, а частіше опосередковано: через ЗМІ, літературу, кінофільми тощо[877]. Корисними, на наш погляд, є пропозиції щодо впровадження в шкільну програму спеціальних уроків (або навчального курсу), які умовно можна назвати – навчання розважливій громадянській поведінці. Метою цих уроків повинно стати виховання громадянської позиції, підтримка законослухняної поведінки підлітків на основі моральних принципів, духовних традицій українського народу, прищеплення навичок, необхідних для розв'язання складних завдань майбутнього дорослого життя власними силами, категоричне несприйняття корупційної поведінки й уміння їй протистояти[878]. Тим самим Україна конкретними діями підтвердить своє бажання здійснювати узгоджену антитерористичну політику, вироблену на рівні ООН, європейських міжнародних організацій, які здійснюють боротьбу з тероризмом.

[875] Батиргареєва В.С. Рецедивна злочинність в Україні: соціально-правові та кримінологічні проблеми: моногр. / В.С. Батиргареєва. – Х.: Право, 2009. – С. 455.

[876] Голіна В.В. Кримінологічні та кримінально-правові проблеми боротьби з бандитизмом: соціально-правове і кримінологічне дослідження: моногр. / В.В. Голіна. – Х.: Регіон-інформ, 2004. – С. 171.

[877] Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: у 3 кн. / А.П. Закалюк. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. – Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. – С. 413.

[878] Шостко О.Ю. Протидія організованій злочинності в європейських країнах: моногр. / О.Ю. Шостко. – Х.: Право, 2009. – С. 345.

Існує нагальна потреба у підвищенні рівня правової культури українського населення, значна частина якого вбачає в нормах антитерористичного законодавства тільки бюрократичні, обмежувальні заходи й не враховує їх справжнього призначення – створення надійної системи державної та громадської безпеки.

Вважаємо, що визначальними в розвитку будь-якого суспільства є морально-культурні чинники. З огляду на це, підтримуємо точку зору О.М. Костенка стосовно «культурно-репресивної концепції протидії злочинності» згідно з теорією «комплексу сваволі та ілюзії», фундатором якої він виступає. Ця теорія ґрунтується на визначенні злочину як порушення законів соціальної природи, за якими має існувати людина. Воля і свідомість людини, не узгоджені з цими законами, утворюють «комплекс сваволі та ілюзій», який є джерелом соціального зла. Виходячи з нього, соціальна культура особистості є мірою узгодженості її волі та свідомості з законами соціальної природи. Основною загрозою національної безпеки, за О.М. Костенко, є розповсюдження у суспільстві комплексу свавілля та ілюзії безкарності. Тому основою національної безпеки є соціальна культура громадян, підвищення рівня якої, наближення законодавства до законів соціальної природи призведе до зближення національних концепцій у боротьбі з тероризмом[879].

У сфері правових відносин слід виділити кілька напрямів.

Перший – це вдосконалення законодавства України, яке хоч і не націлене безпосередньо на запобігання тероризму, однак має своїм завданням правове регулювання інших суспільних відносин – цивільних, сімейних, адміністративних тощо. Ці відносини, будучи неврегульованими, можуть мати криміногенний характер[880].

Другий напрям загальносоціального запобігання злочинності у сфері правових відносин представлено превентивним призначенням кримінально-правових норм. Соціальна обґрунтованість і чітке формулювання кримінально-правових норм, їх застосуван-

[879] Міжнародна кримінологія: стан та перспективи: збірник матеріалів круглого столу // Б-ка журналу «Юридичний вісник» / за ред. М.П. Орзіха, В.Ф. Антипенка. – Одеса: Фенікс, 2010. – С. 28, 33.

[880] Сухарев А.Я. Основы государственной политики борьбы с преступностью в России (Теоретическая модель) / А.Я. Сухарев, А.И. Алексеев, М.Л. Журавлев. – М., 1997. – С. 27.

ня на практиці, як відомо, сприяють запобіганню злочинів як на загальному, так і на індивідуальному (спеціальному) рівнях[881].

Третій напрям запобіжної діяльності у сфері правових відносин – це організація роботи правоохоронних органів, що виражається в ретельному доборі й комплектуванні кадрів, матеріальному й моральному стимулюванні їх праці.

Четвертний напрям – наукові фундаментальні й прикладі розробки у сфері боротьби зі злочинністю, невід'ємною умовою ефективності яких є достатнє фінансування.

Формування соціальних умов для запобігання тероризму в Україні має здійснюватись у трьох напрямах: 1) формування антикримінальної культури, усунення соціальних протиріч; 2) реалізація державного курсу, спрямованого на: поліпшення життєвого рівня життя та соціальної захищеності значних верств населення України; зниження безробіття; недопущення у країні гострих політичних, релігійно-етнічних, расових або ідеологічних конфліктів, які суттєво посилюють позиції різних радикальних, у тому числі терористичних організацій; підвищення духовності і моральності населення; зниження негативного впливу на суспільство, передусім на молодь, з боку злочинності та її проявів у виді тероризму; 3) створення умов, пов'язаних з належним організаційним, матеріально-технічним та кадровим забезпеченням суб'єктів боротьби з тероризмом.

5.4. Напрями діяльності правоохоронних органів щодо запобігання тероризму

Формування соціальних умов для запобігання тероризму в Україні зумовлює необхідність реалізації постійних комплексних заходів, які можна віднести до спеціально-кримінологічного запобігання. Спеціально-кримінологічне запобігання розглядається як сукупність заходів боротьби зі злочинністю, змістом яких є різно-

[881] Туркевич І.К. Оцінка окремих положень Кримінального кодексу України з позиції криміналога / І.К. Туркевич // Новий Кримінальний кодекс України: питання застосування і вивчення: матер. міжн. наук.-практ. конф. (м. Харків, 25–26 жовтня 2001 р.). – К.-Х.: Юрінком Інтер, 2002. – С. 228.

манітна робота державних органів, громадських організацій, соціальних груп і громадян, спрямована на усунення причин та умов, що породжують і сприяють злочинності, а також недопущення вчинення злочинів на різних стадіях злочинної поведінки[882].

Спеціально-кримінологічне запобігання злочинам складається із трьох напрямів діяльності: 1) кримінологічної профілактики; 2) відвернення злочинів; 3) припинення злочинів. Зазначену діяльність відповідно розподіляють на три етапи: 1) до формування мотиву злочинного прояву та мотиву його вчинити; 2) після його сформованості, але до початку реалізації; 3) після початку реалізації наміру через здійснення конкретних злочинних дій.

Таке розуміння поняття спеціально-кримінологічного запобігання дає можливість сформулювати основні завдання такого запобігання тероризму: виявлення, усунення та нейтралізація причин та умов негативних явищ, які виникли чи можуть виникнути і детермінувати терористичну діяльність або її окремі прояви; виявлення груп чи конкретних осіб, які виношують злочинні наміри та можуть внаслідок своєї поведінки або сприйняття злочинного способу життя вдатися або бути втягнутими до терористичної діяльності, здійснення на них профілактичного впливу з урахуванням їх особистісних властивостей; припинення розпочатої злочинної поведінки на стадії готування або замаху.

На першому етапі сфера застосування запобігання є досить широкою, оскільки охоплює джерела негативних процесів, що детермінують формування антисуспільної спрямованості особистості, а також інших детермінантів формування цієї особистості. Запобігання на цій стадії відрізняється завчасним виявленням та профілактичним впливом на ті процеси та явища, які потенційно можуть відігравати роль причин і умов вчинення конкретного злочину до формування його мотиву. На цьому етапі виховні, соціально-психологічні, педагогічні, індивідуально-побутові заходи переважають над кримінологічними.

На наступному етапі формування мотиву злочину та наміру його вчинити конкретною метою є відвернення можливості ре-

[882] Кримінологія: Загальна та Особлива частини: підруч. / І.М. Даньшин, В.В. Голіна, М.Ю. Валуйська та ін.; за ред. В.В. Голіни; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – [2-ге вид. переробл. і допов.]. – Х.: Право, 2009. – С. 55.

алізації злочинного наміру. Заходи запобігання злочинній мотивації розділяють на дві великі групи: 1) заходи переорієнтації антисуспільної настанови; 2) активні контрзаходи. Заходи першої з названих груп включають: а) спеціальні економічні та соціально-психологічні програми, які розраховані на те, щоб людина у суспільстві отримувала більш-менш повне задоволення своїх потреб і відмовлялась від злочинних намірів; б) заходи, спрямовані на формування в громадян антикримінальної культури; в) кримінологічна поінформованість населення для його більш тісного співробітництва з правоохоронними органами; г) організаційно-правові заходи, які підвищують у людей почуття відповідальності й виробляють у них уявлення про допустимі засоби досягнення своїх потреб. Заходи другої з названих груп (активні контрзаходи) — це заходи переконання, різних форм примусу, застереження і допомога особам, звільненим із місць позбавлення волі[883]. Це переважно оперативно-розшукові заходи, що поєднуються з індивідуально-психологічними.

На стадії припинення злочинної діяльності переважають криміналістичні та процесуальні заходи. Це дає підставу для окремого відображення в єдиній статистиці показників щодо профілактики, відвернення та припинення терористичної діяльності.

Наведене свідчить про принципову відмінність етапів спеціально-кримінологічних запобігань тероризму з огляду на їх мету та спрямування. Специфіка спеціально-кримінологічних заходів запобігання тероризму полягає в тому, що значна їх частина пов'язана з державним примусом, тобто з обмеженням конституційних прав і свобод людини. Ця примусова частина потребує окремої законодавчої регламентації. Звідси випливає, що, крім принципів соціального управління, запобігання злочинності, у т.ч. тероризму, має відповідати правовим принципам, найважливішим з яких є принцип законності. Серед інших принципів виділяються:

– *принцип цілеспрямованості*, оскільки саме мета запобігання є тим системоутворюючим чинником, який дозволяє відносити

[883] Кримінологія: Загальна та Особлива частини: підруч. / І.М. Даньшин, В.В. Голіна, М.Ю. Валуйська та ін.; за ред. В.В. Голіни; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – [2-ге вид. переробл. і допов.]. – Х.: Право, 2009. – С. 55.

об'єкти, суб'єкти і заходи впливу до певної діяльності. Мета перебуває в центрі уваги суб'єкта, а її досягнення є мірою якості й ефективності запобіжної діяльності;

– *принцип системності*, який передбачає розгляд запобігання злочинності як взаємодії суб'єкта (керівна підсистема) і об'єкта (керована підсистема) у якості відносин управління;
– *принцип об'єктивності* вимагає максимального співвідношення керуючих впливу із закономірностями і тенденціями розвитку соціальних процесів. Щодо запобігання злочинності – це означає, що запобіжна діяльність неможлива без знання закономірностей функціонування об'єкта і суб'єкта;
– *принцип основного ланцюга* дозволяє знайти головне завдання діяльності із запобігання злочинам, виокремити ключову проблему і сконцентрувати на її розв'язанні існуючі ресурси;
– *принцип оптимальності й ефективності* вимагає, щоб за найменшої витрати сил і засобів, матеріальних і фінансових ресурсів отримати найбільш ефективний результат за найкоротшій строк.

Реалізація цих принципів обумовлює необхідність розробки концептуального підходу, спрямованого на реалізацію системних та комплексних заходів державної політики щодо сфери боротьби з тероризмом із використанням загальнонаціональних ресурсів держави для вдосконалення правових та організаційних засад боротьби з тероризмом, ресурсного забезпечення діяльності суб'єктів боротьби з тероризмом. Тому надзвичайно актуальним і важливим є завдання стосовно формування концептуальних засад політики боротьби з тероризмом, наукове обґрунтування заходів із витіснення цього негативного явища.

У 2012 р. у зв'язку з виконанням підпункту «а» підпункту 4 пункту 1 рішення Ради національної безпеки і оборони України від 25 травня 2012 р. «Про заходи щодо посилення боротьби з тероризмом в Україні» (уведене в дію Указом Президента України від 08.06.2012 № 388) автор брав участь у розробці проекту Концепції боротьби з тероризмом. Цей проект було підготовлено у взаємодії з науковими закладами та установами СБ України

з урахуванням думки Національної академії правових наук України, Національного університету ім. Тараса Шевченка, Національної юридичної академії ім. Ярослава Мудрого, Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України.

Для розробки цієї Концепції необхідно було знати як реальний стан тероризму, його сучасні та майбутні тенденції, так і уявляти основні чинники розвитку й поширення цього негативного явища. Тому особливу увагу приділено комплексним аналітичним дослідженням, результати яких слугували підставою для розробки цього нормативно-правового акта.

Під час підготовки Концепції було взято до уваги висновки, що робилися окремими кримінологами на підставі кримінологічної оцінки тероризму у світі, у сусідній Росії та в Україні. Дана концепція, яка була затверджена Указом Президента України від 25.04.2013 № 230[884], становить значний творчий внесок у теорію і практику запобігання тероризму, оскільки є орієнтованою на максимальний позитивний результат і ефективність цієї діяльності. Разом з тим слід відзначити, що розробка концептуальних документів на національному рівні являє собою непросте завдання не тільки у зв'язку з серйозністю проблем, розв'язанню яких вони мають присвячені, а ще й тому, що в Україні відсутня усталена система поглядів на ієрархію стратегічних документів (доктрина, концепція, стратегія) у сфері забезпечення національної безпеки, їх суті, змісту, структури, послідовності розробки тощо[885].

Серед головних напрямів діяльності щодо спеціально-кримінологічного запобігання тероризму були визначені й конкретно викладені заходи організаційного, правового, оперативно-розшукового, адміністративного, режимного та технічного характеру, спрямовані на усунення чинників, що сприяють виникненню тероризму.

[884] Концепція боротьби з тероризмом: Указ Президента України від 25.04.2013 р. № 230 [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Офіц. веб-сайт. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/230/2013. – Заголовок з екрана.

[885] Горбулін В.П. Стратегічне планування: вирішення проблем національної безпеки: моногр. / В.П. Горбулін, А.Б. Качинський. – К.: НІСД, 2010 – 288 с.; Новицький Г.В. Теоретико-правові основи забезпечення національної безпеки України / Г.В. Новицький. – К.: Інтертехнологія, 2008. – 496 с.; Семенченко А.І. Методологія стратегічного планування у сфері державного управління забезпечення національної безпеки України / А.І. Семенченко. – К.: НАДУ, 2008. – 429 с.

Масив цих заходів вважаємо за доцільне поділити за напрямами залежно від етапів (стадій) розвитку терористичної діяльності. Принаймні можна вирізнити декілька груп спеціальних заходів, що вживаються: 1) на етапі виявлення, усунення та нейтралізації причин та умов негативних явищ, які виникли чи можуть виникнути й детермінувати терористичну діяльність або її окремі прояви; 2) під час виявлення терористичних груп чи конкретних осіб, які виношують злочинні наміри та можуть внаслідок своєї поведінки або сприйняття злочинного способу життя вдатися або бути втягнутими до терористичної діяльності; 3) при припиненні розпочатої злочинної поведінки на стадії готування або замаху. Інколи ці заходи можуть перехрещуватися та здійснюватися одночасно.

На першому етапі важливим складником роботи є збір та аналіз тенденцій поширення тероризму в Україні та за її межами.

Як зазначалося раніше, в основі тероризму завжди лежить певний непримиренний конфлікт, для розв'язання якого одна зі його сторін вдається до насильства. Отже, комплекс завдань, що вирішуються на першому етапі, визначається необхідністю виявлення та усунення передумов соціально-політичних конфліктів, які можуть бути використані як привід для застосування терористичної діяльності[886]. Зрозуміло, що об'єктами уваги мають бути не всі соціальні та політичні конфлікти, що виникають у суспільстві, а лише ті, які безпосередньо породжують мотивацію або активно використовують для закріплення терористичної свідомості радикально налаштованих сторін конфлікту. Особливої уваги потребують етнічні, релігійні, національні та територіальні суперечності, що систематично виникають та провокуються на території України.

На підставі системного аналізу інформації про тенденції поширення тероризму в Україні та за її межами, багатовимірного комплексного оцінювання причин і умов, що впливають на виникнення та поширення тероризму, до органів державної влади вносяться в установленому порядку пропозиції для вжиття відповідних заходів, прийняття відповідних управлінських рішень.

[886] Семенченко А.І. Методологія стратегічного планування у сфері державного управління забезпечення національної безпеки України / А.І. Семенченко. – К.: НАДУ, 2008. – С. 138.

Основними напрямками запобіжної роботи на етапі виявлення, усунення й нейтралізації причин та умов негативних явищ, які виникли чи можуть виникнути і детермінувати терористичну діяльність, є: 1) періодичне проведення перевірок та експериментів, спрямованих на виявлення передумов для вчинення терористичних актів на об'єктах можливих терористичних посягань, підвищення рівня безпеки зазначених об'єктів; 2) організація роботи, спрямованої на запобігання можливим терористичним проявам під час підготовки та проведення загальнодержавних та місцевих заходів з масовим перебуванням людей, забезпечення належного рівня безпеки і контролю в цих місцях; 3) проведення на об'єктах можливих терористичних посягань антитерористичних командно-штабних, тактико-спеціальних навчань і тренувань із залученням сил і засобів суб'єктів, які безпосередньо здійснюють боротьбу з тероризмом; 4) розробка та впровадження особливих правил антитерористичної безпеки, зокрема стандартів, кодексів усталеної практики (настанов, правил, зводів правил), технічних умов антитерористичної захищеності об'єктів можливих терористичних посягань.

Важливою є праворозяснювальна робота в інтересах запобігання можливому вчиненню правопорушень, яка полягає у проведенні комплексу заходів правового й виховного характеру, що постійно здійснюються уповноваженими органами шляхом доведення до населення через ЗМІ, мережу Інтернет інформації про досягнуті результати з протиправним посяганням з боку терористичних організацій, організованих злочинних угруповань, доведення змісту положень чинного законодавства щодо прав та обов'язків суб'єктів боротьби з тероризмом, відповідальності за терористичний акт та інші злочини, що вчинюються з терористичною метою, а також видання літератури з правової тематики. Така праворозяснювальна робота здійснюється систематично.

Корисним на цьому етапі є оприлюднення в ЗМІ чи мережі Інтернет цілеспрямованих публікацій або повідомлень для позитивного впливу на конкретну групу осіб в інтересах нейтралізації причин та умов, що можуть сприяти поширенню тероризму.

Важливим запобіжним заходом на етапі виявлення, усунення, нейтралізації причин та умов негативних явищ, що виникли чи можуть виникнути й детермінувати терористичну діяльність, є направлення письмових повідомлень на адресу державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій стосовно конкретних фактів, причин і умов, що можуть сприяти вчиненню терористичних актів чи інших злочинів терористичної спрямованості, з пропозиціями щодо їх усунення. Підставами для таких профілактичних заходів є наявність достатньої інформації, що свідчить про наміри проведення окремими особами чи організаціями терористичної діяльності або виникнення негативного процесу, неконтрольований розвиток якого може вплинути на стан об'єктів можливих терористичних посягань чи спричинить вчинення терористичного посягання.

Одним із головних завдань на цьому етапі є забезпечення постійного і своєчасного обміну інформацією між суб'єктами боротьби з тероризмом про реальні та потенційні терористичні загрози в Україні.

Запобіжному ефекту сприяють надані АТЦ при СБУ рекомендації, спрямовані на підвищення ефективності заходів щодо виявлення й усунення причин та умов, які сприяють вчиненню терористичних актів, інших злочинів, здійснюваних з терористичною метою[887]. Як позитивний приклад можна також вважати видані та розміщені на відповідному сайті Державною службою з надзвичайних ситуацій методичні рекомендації щодо дій населення у разі отримання інформації про загрозу вчинення терористичного акту або виявлення підозрілих предметів, що можуть бути використані для вчинення терористичного акту.

Виявленню груп чи конкретних осіб, які виношують злочинні наміри та можуть внаслідок своєї поведінки або сприйняття злочинного способу життя бути втягнутими до терористичної діяльності, має приділятися значна увага.

[887] Про Положення про Антитерористичний центр та його координаційні групи при регіональних органах Служби безпеки України [Електронний ресурс]: Указ Президента України від 14.04.1999 р. № 379 / Верховна Рада України. – Офіц. веб-сайт. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/379/99. – Заголовок з екрана.

На етапі виявлення терористичних груп чи окремих осіб основними напрямками запобіжної роботи слід визнати заходи: 1) обміну інформацією щодо: а) злочинної діяльності осіб, причетних до тероризму, в тому числі міжнародного, фінансування, підтримки чи вчинення терористичних злочинів; б) заволодіння чи виникнення загрози заволодіння терористичними групами (терористичними організаціями) зброєю, вибуховими речовинами, іншими засобами масового ураження; 2) припинення спроб іноземців, щодо яких є дані про їх причетність до міжнародних терористичних груп чи організацій, здійснювати транзитний проїзд через територію України.

На цьому етапі слід вжити заходів запобігання діям або пересуванню терористів, терористичних груп чи терористичних організацій, а також осіб, які підозрюються у вчиненні терористичних злочинів або причетності до міжнародних терористичних груп чи організацій. Ці завдання достатньо розкриваються у ст. 8 Закону України «Про боротьбу з тероризмом»[888].

Не вдаючись до теоретичних дискусій з приводу стадійності запобігання тероризму і відсутності термінологічної єдності у визначенні тих чи інших напрямів спеціально-кримінологічного запобігання, лише відмітимо, що, формулюючи положення закону щодо боротьби з тероризмом (запобігання, виявлення та припинення терористичної діяльності), законодавець намагався особливо підкреслити значення оперативно-розшукової діяльності, спрямованої на запобігання, виявлення та припинення терористичної діяльності.

Реалізація заходів оперативно-розшукової діяльності (ОРД) – один із найголовніших напрямів спеціального запобігання тероризму. Надані чинним законодавством засоби ОРД дають досить широкі можливості для контролю криміногенної обстановки, своєчасного виявлення загроз та їх чинників, а звідси – активно протидіяти вчиненню конкретних злочинів або розширенню соціальної бази для тероризму. Провідна роль у виявленні терористичної

[888] Про боротьбу з тероризмом : Закон України від 20.03.2003 р. № 638-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 25. – Ст. 180.

діяльності належить оперативним підрозділам органів СБУ[889], які в процесі виконання службових обов'язків виявляють та аналізують оперативну інформацію, що може свідчити про терористичну діяльність окремих осіб чи організацій. Для цього ці підрозділи застосовують багато методів і способів оперативно-розшукової діяльності.

На даний час склалася практика вжиття оперативно-розшукових заходів, ураховуючи, що існуючі в цій специфічній сфері науково-практичні проблеми є доволі масштабними, вважаємо за доцільне дуже обережно підходити до питань вдосконалення цієї практики. З огляду на великий обсяг напрацювань у цій сфері, що так чи інакше втілюються у відомчих нормативних актах, якими регулюється оперативно-розшукова діяльність, зауважимо, що шляхом внесення змін до законів та інших нормативно-правових актів мають бути врегульовані, зокрема, питання: 1) визначення правового статусу підрозділу спеціального призначення з силового припинення терористичних актів; 2) отримання на запит Служби безпеки України інформації від банків під час здійснення заходів щодо боротьби з тероризмом і фінансуванням терористичної діяльності; 3) прав і обов'язків із забезпечення безпеки, соціального і правового захисту осіб, які співробітничають зі Службою безпеки України, в тому числі на договірних засадах; 4) адміністративної відповідальності за невиконання законного розпорядження або вимоги співробітників Служби безпеки України при виконанні ними службових обов'язків.

На реалізацію зазначених напрямів спрямована, зокрема, Концепція реформування Служби безпеки України, затверджена Указом Президента України від 20.03.2008 № 249[890].

На етапі припинення розпочатої злочинної поведінки на стадії готування або замаху великого значення набувають оперативно-розшукові та профілактичні заходи, в результаті яких запобігається

[889] Тут ми свідомо залишаємо осторонь діяльність інших суб'єктів боротьби з тероризмом, передбачених Законом України «Про боротьбу з тероризмом», оскільки основне навантаження в запобіганні тероризму покладається на оперативні підрозділи СБУ.

[890] Концепція реформування Служби безпеки України: Указ Президента України від від 20.03.2008 № 249 / Верховна Рада України. – Офіц. веб-сайт. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/249/2008. – Заголовок з екрана.

розпочата терористична діяльність. Пріоритетність цього напрямку зумовлена потребою припинення цієї діяльності до моменту настання суспільно небезпечних наслідків. На зазначеному етапі розгортання злочинної діяльності акцент слід робити на вжитті оперативно-розшукових заходів, спрямованих на припинення терористичної діяльності, звісно ж не виключаючи й заходів суто профілактичного впливу стосовно осіб, стосовно яких є підстави вважати, що в них сформувався умисел на вчинення терористичного злочину, але вони ще не приступили до його реалізації (проведення профілактичних бесід з метою схилення до відмови від реалізації злочинного умислу, вжиття заходів примусу тощо).

Способом реалізації цього завдання є відстеження інформації про підготовку та вчинення терористичного акту. Важливою на цьому етапі є діяльність АТЦ при СБУ, який координує і організовує підготовку та проведення заходів щодо припинення терористичних[891].

Визначаючи шляхи підвищення ефективності оперативно-розшукової діяльності в запобіганні тероризму, ще раз підкреслимо, що вона має свою специфіку. Результати опитування працівників оперативних підрозділів СБУ дозволили визначитися з пропозиціями щодо підвищення ефективності оперативно-розшукової діяльності в запобіганні тероризму на етапах реально виявленого умислу, підготовки й замаху на вчинення злочину.

По-перше, підвищує ефективність запобіжної роботи постійна взаємодія між різними підрозділами СБУ. Зокрема, потребує покращення взаємодія між оперативними підрозділами з питань боротьби з тероризмом та Штабом АТЦ при СБУ, оскільки робота останнього не передбачає оперативної складової.

По-друге, на рівні нормативно-правових актів не закріплено критеріїв оцінки ефективності оперативно-розшукової діяльності з питань боротьби з тероризмом, тому така робота потребує активізації.

[891] Про Положення про Антитерористичний центр та його координаційні групи при регіональних органах Служби безпеки України [Електронний ресурс]: Указ Президента України від 14.04.1999 р. № 379 / Верховна Рада України. – Офіц. веб-сайт. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/379/99. – Заголовок з екрана.

По-третє, успішність оперативно-розшукової діяльності прямо залежить від рівня забезпеченості засобами зв'язку, оргтехнікою й автотранспортом.

По-четверте, цінне джерело отримання оперативної інформації – приватні особи, з якими встановлено конфіденційне співробітництво (п. 13 ст. 8 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність»)[892]. Про необхідність визначення прав і обов'язків із забезпечення безпеки, соціального і правового захисту осіб, які співробітничають зі Службою безпеки України, в тому числі на договірних засадах, наголошувалося у Концепції реформування Служби безпеки України (затверджена Указом Президента України від 20.03.2008 № 249). Потреба запровадження механізму стимулювання фізичних і юридичних осіб до співпраці із суб'єктами боротьби з тероризмом відмічається й у Концепції боротьби з тероризмом.

По-п'яте, запобіжна робота щодо недопущення тероризму серед осіб, які володіють спеціальними навичками, передбачає ведення спеціального обліку таких осіб з використанням інформаційних автоматизованих систем.

По-шосте, перспективним є впровадження міжнародної єдиної бази даних про біологічні інциденти (у доповнення бази даних про біологічні злочини), створення якої передбачено Глобальною контртерористичною стратегією (п. 11). Намір про створення цієї бази має Міжнародна організація кримінальної поліції.

Профілактика терористичних проявів вимагає від спеціальних служб постійної роботи, спостереження за оперативною обстановкою в терористичному середовищі та вжиття заходів для унеможливлення розширення цього середовища за рахунок осіб, які підтримують терористичну ідеологію. Розв'язання цих завдань можливе лише за умов єдності зусиль суб'єктів боротьби з тероризмом, їх скоординованої взаємодії.

Багатоаспектність цієї діяльності потребує зосередження уваги на узгодженні та об'єднанні зусиль правоохоронних органів із забезпечення кримінального переслідування причетних до теро-

[892] Про оперативно-розшукову діяльність : Закон України від 18.02.1992 р. № 2135-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 2. – Ст. 303.

ризму осіб, починаючи з моменту їх виявлення, припинення злочинної діяльності.

Конкретизація спеціально-кримінологічних заходів запобігання тероризму потребує вдосконалення антитерористичних заходів безпеки, їх правового регулювання, зокрема розробки та впровадження особливих правил антитерористичної безпеки.

Отже, оптимізуючи дані напрямки запобіжної роботи, треба забезпечити: а) подальше формування й практичне використання єдиного міжвідомчого інформаційного банку даних про терористичні злочини, злочинців, що їх вчинили, а також об'єктів можливих терористичних посягань, налагодження системи користування цією інформацією зацікавленими суб'єктами боротьби з тероризмом; б) визначення критеріїв оцінки ефективності оперативно-розшукової діяльності, спрямованої на запобігання, виявлення і припинення терористичної діяльності; в) ведення спеціального обліку осіб, поведінка яких свідчить про їх наміри вчинити терористичний акт чи інший терористичний злочин; г) зміцнення взаємодії між оперативними підрозділами суб'єктів боротьби з тероризмом та АТЦ при СБУ; ґ) координацію діяльності цих суб'єктів.

5.5. Напрями вдосконалення нормативно-правового, організаційного та інформаційно-аналітичного забезпечення запобігання тероризму

У Глобальній контртерористичній стратегії ООН підкреслюється, що ефективні заходи запобігання тероризму та забезпечення прав людини доповнюють один одного і складають важливу частину контртерористичних зусиль. Ще раз наголосимо, що одним із пріоритетних міжнародних зобов'язань України перед ООН, іншими міжнародними організаціями, що здійснюють боротьбу з тероризмом, є імплементація світових стандартів безпеки, комплексне та збалансоване впровадження всіх компонентів Глобальної Контртерористичної Стратегії ООН[893]. Отже, вважає-

[893] Глобальная контртеррористическая стратегия Организации Объеденных Наций [Электронный ресурс]: 08.09.2006 // офиц. сайт ООН. – Режим доступа : A/RES/60/228 – http//daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/NO5/504/90/PDF/N550490.

мо, що в цьому документі визначено напрямки політики, на яких слід сконцентрувати зусилля української влади.

Використовуючи закордонні розробки й механізми запобігання злочинності, не слід забувати, що вони «є неприйнятними для України без наукової інтерпретації та адаптації за допомогою кримінологічної науки до української суспільства»[894].

Останнім часом у середовищі українських політиків, управлінців та науковців точиться дискусія щодо проблем виникнення і розвитку тероризму на українському ґрунті. Ураховуючи досліджений міжнародний досвід, практику окремих країн і міжнародний організацій, які здійснюють боротьбу з тероризмом, хотілося б висловити окремі міркування щодо означеної проблеми й запропонувати рекомендації для вжиття радикальних та планомірних заходів у сфері боротьби з тероризмом.

Ми враховуємо той факт, що за останні п'ятнадцять років Україна знаходиться на перехідній стадії, відбувається системна і структурна трансформація, яка має свої передумови тероризму, прояви якого зумовлені багато в чому економічною кризою, бідністю, соціальним розшаруванням населення, неадекватною реакцією держави на суспільні зміни, а також об'єктивними негативними чинниками зовнішнього характеру (підвищений інтерес до території України як транзитної зони з боку міжнародних злочинних угруповань, поширення ідей тероризму через мережу Інтернет тощо).

Останніми роками суверенітет України випробовувався на міцність під тиском зовнішніх політичних впливів та через уразливість національної економіки від кон'юнктури світового ринку. У зовнішньому просторі навколо України сформувалися нові тенденції, які є джерелами значних загроз національній безпеці в частині забезпечення захисту державного суверенітету України, її територіальної цілісності, недоторканності державного кордону[895]. Остан-

[894] Костенко О. Сьогодні боротьба зі злочинністю нагадує поведінку «вершника без голови» / О. Костенко // Юрид. вісник України. – 2008. –№ 44. – С. 2. – 1–7 лист.

[895] Обгрунтування необхідності актуалізації Стратегії національної безпеки України [Електронний цифровий ресурс]: Аналітична записка // Національний інститут стратегічних досліджень при Президентові України. – Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/articles/1494/. – Заголовок з екрана.

нім часом на території України поширилися прояви тероризму, що призводять до загибелі мирного населення.

Накопичилися проблемні питання у сфері соціально-економічних відносин. Окреслилися тенденції радикалізації настроїв у суспільстві, основою якої є кризові явища в зовнішній, соціально-економічній, політичній, міжнародній, духовній сферах. Системною проблемою є криза системи державної влади (корумпованість державних інститутів, їх неспроможність надавати адекватні відповіді на виклики сучасності, криза суспільної довіри до них тощо). У внутрішньому безпековому середовищі посилилися загрози національній безпеці, обумовлені, зокрема, значним зростанням протестних та сепаратистських настроїв у суспільстві[896].

Натомість багато в чому причини виникнення й існування тероризму в Україні пов'язані з функціонуванням самої держави, реалізацією політичної влади. Чим менше суперечностей у цій сфері, тим менше можливостей для розвитку та відтворення тероризму.

Зауважимо, що найбільш небезпечні прояви радикально налаштованих сил використати нерозв'язані соціальні проблеми у своїх вузькокорпоративних цілях нівелюють зусилля керівництва держави, спрямовані на стабілізацію соціально-економічної ситуації. Окремі з цих проявів свідчать про загострення соціальних протиріч, що посилює підґрунтя тероризму.

Загалом ускладнення соціально-економічної та політичної ситуації в Україні потребує застосування системного підходу на загальнонаціональному рівні для розв'язання соціальних проблем, усунення причин політичних, міжнаціональних, етноконфесійних конфліктів, забезпечення громадського спокою і стабільності в країні, недопущення протиправних проявів, пов'язаних із терористичною діяльністю, зменшення стимулів терористичної діяльності, мінімізацію її наслідків. З цією метою Указом Президента України від 8 червня 2012 р. № 388[897] уведено в дію рішення Ради національної безпеки і оборони України від 25.05.2012 р. «Про

[896] Там само.

[897] Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 25 травня 2012 року «Про заходи щодо посилення боротьби з тероризмом в Україні» : Указ Президента України від 08.06.2012 р. № 388 // Президент України: офіц. інтернет-представництво. – Режим доступу : http://www.president.gov.ua/documents/14822.html. – Заголовок з екрана.

заходи щодо посилення боротьби з тероризмом в Україні», яким передбачено реалізацію низки заходів організаційно-правового, інформаційно-аналітичного та ресурсного забезпечення антитерористичної діяльності.

Ще раз підкреслимо, що розробка ефективних заходів щодо запобігання тероризму є нагальним питанням державної політики. Відповідно до Закону України «Про засади внутрішньої та зовнішньої політики» основними завданнями внутрішньої політики держави у сфері національної безпеки та оборони є своєчасне виявлення, запобігання та нейтралізація реальних і потенційних загроз національній безпеці, однією з яких є поширення тероризму.

Цілком погоджуємося з думкою М.Г. Гуцало, яка вважає, що в системі державного управління має утвердитися розуміння того, що антитерористична діяльність визначених суб'єктів боротьби з тероризмом є лише складником державної політики у даній сфері, яка повинна мати комплексний характер і вирішуватись з урахуванням системного підходу. Вона має передбачати не лише організаційно-адміністративні та спеціальні заходи, а й профілактичну діяльність, що потребує урегулювання широкого кола проблем: від подолання бідності та забезпечення прав і свобод людини і громадянина до виховання політичної та правової культури[898].

На сучасному етапі необхідно активно запроваджувати в практику положення, передбачені Концепцією боротьби з тероризмом стосовно діяльності всіх суб'єктів боротьби з тероризмом.

Очевидно, що реалізація Концепції боротьби з тероризмом, де визначені конкретні завдання, вимагає плідної роботи серед законодавців, науковців з метою вдосконалення державної політики України у сфері боротьби з тероризмом.

Ця Концепція є базовим документом, яким визначається, спрямовується державна політика у сфері боротьби з тероризмом. Метою цієї Концепції є забезпечення ефективної реалізації державної політики у сфері боротьби з тероризмом шляхом розробки та впровадження комплексу заходів, спрямованих на виявлення й усунення причин та умов, що можуть призвести до проявів те-

[898] Протидія тероризму, нерозповсюдження зброї та матеріалів масового знищення й захист критичної інфраструктури [Текст]: зб. матеріалів Міжвідомчої експертної робочої групи, створеної при НІСД / за ред. О.Д. Маркєєвої, Ю.М. Скалецького. – К.: НІСД, 2013. – С. 13–14.

роризму, захист людини і громадянина, суспільства і держави від тероризму, зосередження основних зусиль на протидії терористичній діяльності, мінімізації її наслідків, а також налагодження дієвої взаємодії між уповноваженими органами державної влади, органами місцевого самоврядування і громадськістю та розширення міжнародного співробітництва у цій сфері[899].

Відповідно до Концепції проблему боротьби з тероризмом на території України передбачається розв'язувати шляхом зосередження зусиль на: запобіганні терористичній діяльності; виявленні й припиненні терористичної діяльності; усуненні та мінімізації наслідків терористичної діяльності; інформаційному, науковому та іншому забезпеченні боротьби з тероризмом; міжнародному співробітництві з питань боротьби з тероризмом[900].

Слід акцентувати увагу на необхідності реалізації цих базових завдань з урахувань вимог міжнародно-правової політики, до яких зокрема, належить:

1) виконання всіх резолюцій Генеральної Асамблеї РБ ООН щодо ліквідації міжнародного тероризму, впровадження всіх компонентів Глобальної Контртерористичної Стратегії ООН насамперед у частині вжиття заходів щодо усунення причин і умов, які сприяють поширенню тероризму;

2) визначення основних напрямків забезпечення запобігання тероризму, зокрема у сфері підготовки кадрів для правоохоронних та інших органів, а також у сферах освіти, культури, інформації, засобів масової інформації та розвитку обізнаності населення про загрозу тероризму;

3) прогнозування потенційних терористичних загроз та можливості їх переростання в реальні загрози як на внутрішньому, так і міжнародному рівні з метою запобігання терористичним злочинам і їхнім негативним наслідкам з одночасним дотриманням зобов'язань стосовно прав людини;

[899] Концепція боротьби з тероризмом : Указ Президента України від 25.04.2013 р. № 230 [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Офіц. веб-сайт. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/230/2013. - Заголовок з екрана.

[900] Концепція боротьби з тероризмом : Указ Президента України від 25.04.2013 р. № 230 [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Офіц. веб-сайт. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/230/2013. – Заголовок з екрана.

4) поліпшення й розвиток співробітництва між національними органами та спецслужбами з метою запобігання терористичним злочинам та їхнім негативним наслідкам, зокрема, шляхом: a) здійснення обміну інформацією; b) удосконалення фізичного захисту осіб й об'єктів; c) поліпшення навчання й планів координації дій на випадок надзвичайних ситуацій;

5) імплементації у національне законодавство вимог міжнародно-правової політики в частині криміналізації суспільно небезпечних діянь, які визначені в міжнародних антитерористичних конвенціях та протоколах до них;

6) продовження практики приєднання до міжнародних договорів щодо протидії тероризму, укладених у рамках ООН, інших міжнародних організацій, які здійснюють боротьбу з тероризмом.

Зауважимо, що в умовах створення концептуальних засад запобігання тероризму рекомендації міжнародної кримінально-правової політики є безумовними, мають своєчасно імплементуватися в чинне законодавство України, у т.ч. законодавство про кримінальну відповідальність. Саме вони виступають напрямками міжнародної кримінально-правової політики, що спрямовують відповідну національну політику в подальших діях для забезпечення запобігання тероризму.

Аналізуючи напрямки міжнародної кримінально-правової політики і проголошені вимоги міжнародної спільноти, держави повинні вживати національних політико-правових заходів із запобігання всім формам і проявам тероризму, які в разі їх ефективності можуть бути застосовані й на міжнародному рівні.

Від формулювання загальних завдань реалізації вимог міжнародно-правової політики слід переходити до реалізації відповідних завдань на національному рівні.

Реалізовувати заходи для виконання Концепції боротьби з тероризмом передбачається протягом 2013–2020 рр. за такими напрямками: визначення та аналіз причин і умов, що сприяють поширенню тероризму; удосконалення правових та організаційних основ боротьби з тероризмом; удосконалення існуючих, розробка та імплементація нових методів боротьби з тероризмом; оптимізація шляхів та способів захисту прав та свобод людини і громадя-

нина, захисту суспільства та держави від терористичних посягань; інформаційне, наукове, кадрове та матеріально-технічне забезпечення реалізації державної політики у сфері боротьби з тероризмом; підвищення рівня інформованості суспільства про небезпеку та масштаби тероризму; формування громадської думки з метою сприяння ефективній реалізації державної політики у сфері боротьби з тероризмом; розвиток міжнародного співробітництва у сфері боротьби з тероризмом[901].

Ураховуючи зазначене, пропонуємо розглянути ці напрямки в межах завдань нормативно-правового, організаційного, інформаційно-аналітичного та іншого забезпечення запобігання тероризму.

Нормативно-правове забезпечення запобігання тероризму

Недостатня урегульованість норм національного законодавства у сфері боротьби з тероризмом, їх недостатня узгодженість з нормами міжнародного права створюють сприятливі можливості для тероризму. Вважаємо, що наша держава потребує оновлення законодавства у сфері боротьби з тероризмом, розробленого на основі Концепції боротьби з тероризмом. Закон України «Про боротьбу з тероризмом», прийнятий у 2003 р., є застарілим і не враховує специфіку цього складного соціального феномена та його сучасні прояви.

Законодавцям та вітчизняним науковцям необхідно врахувати висновки Контртерористичного комітету РБ ООН в Україні (за результатами візиту в Україну 21–23 жовтня 2013 р.) щодо уникнення можливого дублювання та невірного вживання термінів, які використовуються в законодавстві України, гармонізувати їх з вимогами міжнародних інструментів боротьби з тероризмом та забезпечити належні гарантії проти надмірно широких визначень. Необхідно також переглянути інші визначення та концепції, що стосуються тероризму. Зокрема, КТК РБ ООН вважає, що Закон України «Про боротьбу з тероризмом» визначає терористичну діяльність як дії широкого спектра з огляду на концепції широкого трактування «надання інших форм підтримки тероризму».

[901] Концепція боротьби з тероризмом : Указ Президента України від 25.04.2013 р. № 230 [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Офіц. веб-сайт. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/230/2013. - Заголовок з екрана.

Чинне сьогодні визначення терористичної діяльності охоплює: планування, організацію, підготовку та реалізацію терористичних актів; підбурювання до вчинення терористичних актів, насильства над фізичними особами або організаціями, знищення матеріальних об'єктів у терористичних цілях; організацію незаконних збройних формувань, злочинних угруповань (злочинних організацій), організованих злочинних груп для вчинення терористичних актів, так само як і участь у таких актах; вербування, озброєння, підготовку та використання терористів; пропаганду і поширення ідеології тероризму; фінансування та інше сприяння тероризму[902].

Як бачимо, це визначення так чи інакше стосується діяльності, пов'язаної з терористичними актами. Але чи вичерпується терористична діяльність діями, пов'язаними з терористичним актом? Адже поза увагою законодавця залишаються інші криміналізовані прояви терористичної діяльності, відповідальність за які передбачена ст. 258-1 «Втягнення у вчинення терористичного акту», а також ст. 258-4 «Сприяння терористичному акту» КК України в частині навчання терористичним актам.

Слід погодитись з думкою В.С. Зеленецького та В.П. Ємельянова, що спроба визначити терористичну діяльність через поняття «терористичний акт» вбачається помилковою, оскільки залишає без вирішення питання про те, що ж робити у випадках, коли діяльність спрямована не на вчинення злочину, передбаченого ст. 258 КК, а на вчинення діянь, котрі підпадають під ознаки згаданих в ст. 1 Закону «Про боротьбу з тероризмом» статей 112, 147, 258–260, 443, 444 тощо або ж охоплюються поняттями технологічного чи міжнародного тероризму. Такий підхід, на думку науковців, веде до штучного обмеження дії антитерористичного законодавства[903]. На погляд дослідників, підготовка до вчинення та вчинення будь-яких злочинів терористичної спрямованості являє собою «тероризм у широкому розумінні», поняття якого відпові-

[902] Про боротьбу з тероризмом: Закон України від 20.03.2003 р. № 638-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 25. – Ст. 180.

[903] Зеленецький В.С. Концептуальні основи визначення категоріально-понятійного апарату у сфері боротьби з тероризмом: наук.-практ. посіб. / В.С. Зеленецький, В.П. Ємельянов. – Х.: Вид-во «Кроссроуд», 2006. – С. 25–26.

дає категорії «терористична діяльність», яка використовується в Законі України «Про боротьбу з тероризмом»[904].

Погоджуючись з такою думкою, вважаємо, що в абзаці шостому статті 1 Закону України «Про боротьбу з тероризмом» слід дати нове визначення терористичної діяльності, зміст якої має охоплювати: планування, організацію, підготовку та реалізацію терористичних актів; підбурювання до вчинення злочинів, передбачених статтями 112, 147, 258–258-5, 260, 443, 444, 447 Кримінального кодексу України; створення та організацію незаконних збройних формувань, злочинних угруповань (злочинних організацій), організованих злочинних груп для вчинення цих злочинів, так само як і участь у таких злочинах; вербування, озброєння, підготовку, навчання та використання терористів; пропаганду тероризму; фінансування, організаційне та інше сприяння тероризму. Таке визначення охоплює усі криміналізовані прояви терористичної діяльності.

Крім цього, подальше вдосконалення антитерористичного законодавства необхідно проводити у відповідності до Конвенції Ради Європи про запобігання тероризму від 16 травня 2005 року з тим, щоб забезпечити близький до оптимального рівень узгодження змісту Особливої частини КК України з більшістю положень цієї Конвенції, що мають кримінально-правовий характер.

Статті 5–7, 9 цієї Конвенції передбачають зобов'язання для держав встановити кримінальну відповідальність за вчинення таких дій, як підбурювання до терористичного злочину, залучення до терористичної діяльності, навчання терористичній діяльності.

З метою імплементації положень цієї Конвенції у 2006 р. КК України доповнено такими статтями: втягнення у вчинення терористичного акту (ст. 258-1), публічні заклики до вчинення терористичного акту (ст. 258-2), сприяння вчиненню терористичного акту (ст. 258-4). Однак у цих статтях, як і раніше, помилково використовується поняття «терористичний акт», тоді як у Конвенції йдеться про запобігання тероризму та терористичній діяльнос-

[904] Там само. – С. 24.

ті[905], а в її тексті використовуються такі поняття, як «терористичні злочини» та «терористична діяльність».

Зважаючи на вимоги цієї Конвенції, вважаємо у ст.ст. 258-1 – 258-4 КК України слова «терористичний акт» замінити словом «терористична діяльність».

Криміналізацію «залучення до тероризму» передбачає ст. 6 цієї Конвенції, яка розглядає його як «спонукання іншої особи до вчинення чи участі у вчиненні терористичного злочину або до вступу до об'єднання чи групи з метою сприяння вчиненню ними одного чи більше ніж одного терористичних злочинів». Кожна сторона Конвенції зобов'язана вжити таких заходів, які можуть бути необхідними для забезпечення в національному законодавстві положень про те, що вчинене незаконно та умисно залучення до тероризму є злочином[906].

Суттєво розширює коло терористичних злочинів ст. 7 Конвенції, зараховуючи до їх числа і зобов'язання криміналізувати «навчання тероризму», розуміючи під ним «надання інструкцій стосовно виготовлення або використання вибухових речовин, вогнепальної чи іншої зброї або шкідливих чи небезпечних речовин або стосовно інших специфічних методів чи засобів для вчинення або сприяння вчиненню терористичного злочину зі знанням того, що навички, які надаються, призначені для використання з цією метою»[907]. Отже, навчання терористичній діяльності потребує окремої криміналізації в нормах КК України з урахуванням вимог міжнародних стандартів у цій сфері.

Важливе положення щодо криміналізації терористичної діяльності міститься у ст. 8 («Відповідальність безвідносно до фактичного вчинення терористичного злочину»), згідно з якою для того, щоб діяння вважали одним із злочинів, викладених у ст.ст. 5–7 цієї Конвенції, немає необхідності у фактичному вчиненні терористичного злочину.

[905] Зеленецький В.С. Концептуальні основи визначення категоріально-понятійного апарату у сфері боротьби з тероризмом: наук.-практ. посіб. / В.С. Зеленецький, В.П. Ємельянов. – Х.: Вид-во «Кроссроуд», 2006. – С. 41.

[906] Про ратифікацію Конвенції Ради Європи про запобігання тероризму: Закон України від 31.07.2006 р. № 54-V // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 39. – Ст. 340.

[907] Про ратифікацію Конвенції Ради Європи про запобігання тероризму: Закон України від 31.07.2006 р. № 54-V // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 39. – Ст. 340.

Крім цього, відповідно до ст. 9 Конвенції РЄ потребує криміналізації: участь співучасників у вчиненні одного із злочинів, викладених у статтях 5–7 цієї Конвенції; організація інших осіб або надання їм інструкцій для вчинення одного із злочинів, викладених у статтях 5–7 цієї Конвенції; умисне сприяння у вчиненні одного чи більш ніж одного зі злочинів, викладених у статтях 5–7 цієї Конвенції, групою осіб, які діють зі спільною метою: у випадках, коли така діяльність або намір спричиняють вчинення одного із злочинів, викладених у статтях 5–7 цієї Конвенції; зі знанням наміру групи вчинити один із злочинів, викладених у статтях 5–7 цієї Конвенції.

Аналіз Конвенції Ради Європи про запобігання тероризму дозволяє зробити висновок, що поняття «терористичний злочин» включає в себе: а) широкий спектр серйозних злочинів, перелік яких міститься в універсальних секторальних антитерористичних конвенціях і протоколах до них; б) злочини, пов'язані з терористичною діяльністю (залучення, навчання терористичній діяльності, публічні заклики до тероризму); в) супутні злочини, сутність яких полягає у сприянні, «обслуговуванні» будь-якого із злочинів, зазначених у п. «а». Це свідчить про концептуальне розширення поняття «терористичний злочин».

Вважається за доцільне усунути суперечності, які мають місце в статтях 258–258-5 КК України. Зокрема, за ст. 258-1 цього Кодексу встановлюється відповідальність за втягнення особи у вчинення терористичного акту, а в ст. 258-4 – за вербування особи з метою вчинення терористичного акту, а так само за використання особи з цією метою, тобто фактично за однакові дії передбачається відповідальність у різних статтях Кодексу, що штучно породжує колізію норм.

Корисними в даному контексті є пропозиції щодо вилучення зі складу, передбаченого ст. 258-1, ознаки примушування, а зі складу, який передбачено ст. 258-4 КК, – ознаки вербування особи з метою вчинення терористичного акту, а так само використання особи з цією метою[908], оскільки така діяльність охоплюється ознаками втягнення в терористичну діяльність.

[908] Ізетов А.Е. Втягнення у вчинення терористичного акту: кримінально-правове дослідження: моногр. / А.Е. Ізетов; за заг. ред. В.П. Ємельянова. – Х.: Право, 2010. – С. 76, 92.

З огляду на те, що чинне сьогодні визначення поняття «терористична діяльність» охоплює пропаганду та поширення ідеології тероризму, зазначена діяльність потребує конкретизації в законодавстві про кримінальну відповідальність. Для узгодження законодавства у сфері боротьби з тероризмом пропонуємо змінити назву ст. 258-2 КК України «Публічні заклики до вчинення терористичного акту» на «Публічну пропаганду терористичної діяльності». Відповідно до цієї норми під публічною пропагандою терористичної діяльності слід розуміти публічні заклики до здійснення терористичної діяльності або розповсюдження, виготовлення чи зберігання з метою розповсюдження матеріалів з такими закликами. Ч. 2 цієї статті доцільно доповнити посиланням на те, що публічна пропаганда терористичної діяльності може здійснюватися службовою особою з використанням службового становища або з використанням мережі Інтернет.

Заслуговує на увагу позиція Н.А. Савінової, що інформаційний простір України як національний сегмент глобального інформаційного простору уразливий для суспільно небезпечних посягань, що вчиняються через Інтернет, оскільки їх вчинення не обмежено кордонами, і, відповідно, як джерело вчинення суспільно небезпечних посягань на ресурси й цінності інформаційного суспільства, небезпечне для глобального суспільства[909].

Щоб зробити більш ефективним процес розслідування злочинів, пов'язаних із терористичною діяльністю, доцільно передбачити певні заохочення особам, які допомагають у розкритті цих злочинів.

У КК України передбачено процедуру часткового або повного звільнення від відповідальності учасників терористичної групи чи організації. Так, ч. 2 ст. 258-3 цього Кодексу передбачає звільнення від кримінальної відповідальності для учасника терористичної групи чи організації (крім організатора і керівника), яка добровільно повідомила правоохоронний орган про певну терористичну діяльність, сприяла її припиненню або розкриттю злочинів, учинених у зв'язку із створенням або діяльністю такої групи чи організації.

[909] Савинова Н.А. Кримінально-правова політика та убезпечення інформаційного суспільства в Україні : моногр. / Н.А. Савинова. – К. : Ред. журн. «Право України» ; Х. : Право, 2013. – С. 221.

З нашого погляду, враховуючи особливу небезпечність тероризму, було б доцільно визначити відповідні заохочувальні норми і для керівників та організаторів терористичних груп чи організацій, які розкаялися, почали співпрацювати з правоохоронними органами, даючи показання з метою розкриття злочинів, пов'язаних із терористичною діяльністю. Без їх допомоги викрити всіх учасників терористичної діяльності майже неможливо.

Стаття 258-3 КК України потребує уточнення, а саме: кримінальна відповідальність настає не тільки за створення, керівництво та участь у діяльності терористичної організації чи групи, а також за участь у злочинах, вчинюваних такою групою чи організацією, сприяння зустрічі (сходці) представників таких організацій чи груп для розробки планів і умов спільного вчинення злочинів, матеріального забезпечення злочинної діяльності чи координації дій об'єднань терористичних організацій або терористичних груп, як це й передбачено ст. 9 Конвенції Ради Європи про запобігання тероризму.

Крім цього, потребує конкретизації відповідальність за організацію незаконних збройних формувань для вчинення терористичних актів, так само як і участь у таких актах.

Враховуючи суспільну небезпечність заздалегідь не обіцяного сприяння терористичному акту, вважається за доцільне встановити окрему відповідальність за таке діяння, визначивши його як злочин певного виду (за аналогією ст. 256 КК).

На підставі здійсненого дослідження розроблено проект Закону України «Про внесення змін і доповнень до деяких законодавчих актів України (щодо боротьби з тероризмом)», який, за нашим переконанням, враховує вимоги міжнародно-правової політики у частині криміналізації суспільно небезпечних діянь, пов'язаних із терористичною діяльністю (див. Додаток).

Статтею 24 Закону України «Про боротьбу з тероризмом» передбачені санкції щодо організації, яка відповідальна за вчинення терористичного акту і визнана за рішенням суду терористичною, а ст. 258-3 Кримінального кодексу України передбачена відповідальність за створення терористичної групи чи терористичної організації.

Водночас, національним законодавством не визначено порядок визнання організації терористичною, заборони її діяльності на території України.

Розробка відповідного законопроекту передбачена пп. 1 п. 1 рішення РНБО України від 25 травня 2012 року «Про заходи щодо посилення боротьби з тероризмом», уведеного в дію Указом Президента України від 08.06.2012 № 388[910], та випливає з міжнародних зобов'язань України щодо встановлення відповідальності юридичних осіб, що передбачено Конвенцією Ради Європи про запобігання тероризму (ст. 10). Прийняття зазначеного акта, на наш погляд, сприятиме судово-слідчій профілактиці.

На жаль, сьогодні далеко не всі фахівці поділяють таку думку. Про недоцільність підготовки зазначеного проекту неодноразово висловлювався Мін'юст України. Свою пропозицію Мін'юст аргументує тим, що механізм притягнення до відповідальності юридичних осіб за терористичну діяльність фактично визначений прийнятим Верховною Радою України Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виконання Плану щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України стосовно відповідальності юридичних осіб» від 23 травня 2013 року № 314-VII, який набуває чинності з 1 вересня 2014 року[911].

Цим Законом передбачено впровадження заходів кримінально-правового характеру стосовно юридичних осіб. Підставами для застосування таких заходів зокрема є вчинення від імені та в інтересах юридичної особи будь-якого зі злочинів, передбачених статтями 258 («Терористичний акт») – 258-5 («Фінансування тероризму») КК України.

Проте згаданим Законом не визначено: 1) перелік підстав для ініціювання питання про визнання організації терористичною та

[910] Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 25 травня 2012 року «Про заходи щодо посилення боротьби з тероризмом в Україні» : Указ Президента України від 08.06.2012 р. № 388 // Президент України: офіц. інтернет-представництво. – Режим доступу : http://www.president.gov.ua/documents/14822.html. – Заголовок з екрана.

[911] Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виконання Плану щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України стосовно відповідальності юридичних осіб : Закон України від 23.05.2013 р. № 314-VII [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. – Режим доступу : http:/zakon4.rada.gov.ua/laws/show/314-18. – Заголовок з екрана.

заборони її діяльності на території нашої країни; 2) юрисдикцію суду, до компетенції якого буде віднесено розгляд справ про визнання організації терористичною та заборони її діяльності на території України; 3) суб'єкт (чи коло суб'єктів), уповноважених ініціювати питання про визнання в судовому порядку організації терористичною та заборони її діяльності на території України; 4) особливий порядок кримінального провадження щодо таких організацій.

Отже, Закон не конкретизує механізм (процедуру) визнання організації терористичною в судовому порядку та не вирішує завдання, визначеного пп. 1 п. 1 Рішення РНБО України.

Зауважимо, що Організацією Об'єднаних Націй, Європейським Союзом, Росією, США, іншими окремими країнами світу складаються та публікуються переліки міжнародних терористичних організацій, до яких, зокрема, належать такі організації, як «Аль-Каїда», екстремістський рух «Талібан», Ісламська партія Туркестану, «Союз ісламського джихаду», «Імарат Кавказ», «Хізб ут-Тахрір аль-Ісламі», «Ат Такфір Валь-Хіджра», «Хізбаллах» «Асбат аль-Ансар», «Палестинський ісламський джихад», «Брати-мусульмани», «Хамас», «Партія визволення Курдистану» та інші. Кожна з цих організацій у жодній з країн світу, в тому числі в Україні, статусу юридичної особи не має. Такі терористичні організації функціонують конспіративно без юридичного оформлення своєї діяльності.

Тому вкрай важливим є визначення порядку визнання їх терористичними на території України. Реалізація цієї пропозиції унеможливить в'їзд в Україну осіб, які причетні до діяльності міжнародних терористичних організацій, а також здійснення ними будь-якої злочинної діяльності на території України.

Вважаємо, що до різновидів терористичної організації слід віднести: 1) стійке ієрархічне об'єднання трьох і більше осіб, яке створене з метою здійснення терористичної діяльності, у межах якого здійснено розподіл функцій, встановлено певні правила поведінки, обов'язкові для цих осіб під час підготовки і вчинення злочинів, вчинюваних учасниками такої організації; 2) організа-

цію, яка є юридичною особою, до якої у встановленому порядку застосовано заходи кримінально-правового характеру за вчинення уповноваженою особою від її імені будь-якого із злочинів, передбачених статтями 258–258-5 Кримінального кодексу України; 3) організацію, визнану такою на підставі судового рішення України, прийнятого відповідно до резолюції Ради Безпеки ООН про визнання її терористичною.

Практика запобігання тероризму в різних країнах з усією очевидністю свідчить, що позитивні результати можуть бути досягнуті такими заходами, як розробка спеціального законодавства про захист свідків, потерпілих, інших учасників кримінального судочинства від членів терористичних груп та організацій; узгодження положень національного законодавства із загальновизнаними нормами міжнародного права у сфері боротьби з тероризмом; запровадження кримінологічної експертизи проектів нормативно-правових актів для виявлення в них положень, реалізація яких може сприяти поширенню тероризму або знижувати ефективність заходів щодо боротьби з ним. Тому необхідно якнайшвидше внести зміни до спеціального законодавства, КК України, які стосуються тероризму, узгодивши їх з усіма міжнародно-правовими документами, ратифікованими нашою державою.

Організаційне та інформаційно-аналітичне забезпечення запобігання тероризму

Об'єктивний характер зростання ризиків та терористичних загроз, у тому числі й для України, вимагає якісного вдосконалення загальнодержавної системи боротьби з тероризмом. Антитерористична діяльність організовується за допомогою комплексу заходів різного рівня, змісту і спрямованості.

Необхідно звернути увагу на шляхи вдосконалення форм взаємодії та координації діяльності суб'єктів боротьби з тероризмом, єдності їх зусиль відповідно до пріоритетності запобіжних заходів. Тому однією з найважливіших складових у справі боротьби з тероризмом є чітко продумані форми взаємодії та координації суб'єктів боротьби з тероризмом, що передбачають забезпечення цілеспрямованих та ефективних заходів щодо боротьби з цим явищем, вибір єдиного підходу до вирішення різносторонніх організаційних і процесуальних питань.

Для розробки дієвої стратегії запобігання тероризму необхідно знати не тільки реальний стан тероризму, його сучасні й майбутні тенденції розвитку та поширення тероризму, а також основні чинники, що сприяють цьому явищу. Тому особливу увагу слід приділити комплексним аналітичним науковим дослідженням, результати яких стануть підґрунтям для розробки стратегії та нормативно-правових актів у сфері запобігання тероризму. Важливим складником такої роботи є проведення аналізу поточних ризиків і загроз у сфері боротьби з тероризмом із залученням фахівців (експертів) суб'єктів боротьби з тероризмом. Цим завданням може займатися створена відповідно до Указу Президента України від 25.04.2013 № 236 «Про деякі питання координації діяльності суб'єктів боротьби з тероризмом»[912] постійна діюча інформаційно-аналітична група з аналізу поточних ризиків і загроз, до роботи в якій на громадських засадах можуть залучатися в установленому порядку представники суб'єктів боротьби з тероризмом. У зв'язку з цим слід активно використовувати аналітичні можливості правоохоронних органів – суб'єктів боротьби з тероризмом, що допомагатиме здійснити багатовимірний моніторинг і постійний аналіз терористичних загроз, вироблення управлінських рішень у сфері боротьби з тероризмом.

Потребує вдосконалення й управлінська діяльність з організації та проведення антитерористичної операції. Для цього варто згадати деякі приписи законодавства у сфері, що регулює порядок проведення антитерористичної операції.

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про боротьбу з тероризмом» під антитерористичною операцією розуміється комплекс скоординованих спеціальних заходів, спрямованих на попередження, запобігання та припинення терористичної діяльності, звільнення заручників, забезпечення безпеки населення, знешкодження терористів, мінімізацію наслідків терористичної діяльності[913].

[912] Про деякі питання координації діяльності суб'єктів боротьби з терроризмом : Указ Президента України від 23.04.2013 р. № 236 / Верховна Рада України. – Офіц. веб-сайт. – Режим доступу : http:zakon4.rada.gov.ua/laws/show/236/2013.

[913] Про боротьбу з тероризмом : Закон України від 20.03.2003 р. № 638-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 25. – Ст. 180.

Для безпосереднього управління конкретною антитерористичною операцією та керівництва силами й засобами, які залучаються до проведення антитерористичних заходів, створюється оперативний штаб, очолюваний керівником Антитерористичного центру при Службі безпеки України (координаційної групи відповідного регіонального органу Служби безпеки України) або особою, яка його заміщує (ст. 12 Закону України «Про боротьбу з тероризмом»)[914].

Відповідно до ст. 12 Закону України «Про боротьбу з тероризмом» оперативний штаб очолює керівник АТЦ, до компетенції якого віднесено визначення меж району проведення антитерористичної операції, прийняття рішення про використання сил і засобів, що залучаються до її проведення, а в разі потреби за наявності передбачених законом підстав – внесення на розгляд Ради національної безпеки і оборони України пропозицій щодо введення надзвичайного стану в Україні або в окремих її місцевостях. Порядок діяльності оперативного штабу з управління антитерористичною операцією визначається на основі Положення про нього, яке затверджується Кабінетом Міністрів України (ст. 12 Закону України «Про боротьбу з тероризмом»)[915].

Операціями регіонального рівня керують штаби, які складаються із регіональних керівників центральних органів виконавчої влади на чолі з керівником координаційної групи АТЦ при регіональному органі СБУ.

Зауважимо, що основний акцент у діяльності всіх структур АТЦ (МКК, Штаб і регіональні координаційні групи) зроблено на координації взаємодії, підготовці за єдиною узгодженою методикою застосування сил і засобів правоохоронних органів, насамперед підрозділів спеціального призначення, під час управління антитерористичною операцією.

Управління антитерористичною операцією потребує професійної підготовки від керівника і членів оперативного штабу. Отже, актуальною є проблема підвищення рівня професійної підготовки

[914] Про боротьбу з тероризмом : Закон України від 20.03.2003 р. № 638-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 25. – Ст. 180.

[915] Там само.

осіб, які беруть участь в антитерористичній операції. Керівництво конкретною антитерористичною операцією – це складний, багатоаспектний процес, який не даремно порівнюють з мистецтвом. Він характеризується високим рівнем морально-психологічної напруги та фізичного навантаження, протікає в умовах великої небезпеки для життя багатьох людей і потребує від особи, що бере участь у керуванні операцією, різнобічних знань, умінь, навичок, значного життєвого, бойового або оперативного досвіду, здатності до прийняття рішень, мужності брати на себе відповідальність за життя людей, а за необхідності – виявити без коливань готовність пожертвувати власним життям[916].

Утім практика свідчить про відсутність належної фахової підготовки, відповідного оперативного чи бойового досвіду в членів оперативних штабів, посади яких, як правило, обіймаються за сумісництвом. Гострота проблеми стала очевидною в останні роки, коли в умовах зростання внутрішньополітичної боротьби, що все більше втрачає державницький зміст, й інтенсивної ротації керівних кадрів, прийнятною стала практика призначення посадових осіб за кланово-корисною ознакою поза пріоритетом професійних міркувань і реальних (але не фетішних) державних інтересів[917].

Сьогодні назріла необхідність актуалізації й виокремлення однієї з провідних функцій АТЦ при СБУ та його Штабу – організації та управління антитерористичною операцією. З метою забезпечення цієї функції варто скористатися пропозиціями щодо утворення у складі Штабу АТЦ групи координації управління антитерористичною операцією, яка б забезпечувала управлінську діяльність з організації і керівництва антитерористичної операції у форматі консультантів членів оперативного штабу[918]. До завдань такої групи слід віднести: надання практичної допомоги членам оперативного штабу; коригування розрахунків сил і засобів, що залучаються до проведення антитерористичної операції; забезпечення взаємодії окремих суб'єктів боротьби з тероризмом; від-

[916] Антипенко В.Ф. Оптимізація антитероистичної системи держави в умовах міжнародної і регіональної інтеграції / В.Ф. Антипенко.– К., 2008. – С. 322–323.

[917] Антипенко В.Ф. Оптимізація антитероистичної системи держави в умовах міжнародної і регіональної інтеграції / В.Ф. Антипенко.– К., 2008. – С. 323.

[918] Там само. – С. 324.

працювання превентивних планів таких операцій на конкретних об'єктах можливих терористичних посягань; розробка проектів рішень членів оперативного штабу на підставі інформації оперативних підрозділів суб'єктів боротьби з тероризмом. Мистецтво керівництва такою групою відпрацьовуватиметься під час підготовки та проведення тактико-спеціальних та командно-штабних навчань з антитерористичної тематики.

Потребує вдосконалення й діяльність з реалізації спеціальних тактичних форм і методів боротьби з тероризмом. У сучасних умовах відбувається поширення тероризму, його активізація. З'являються нові форми і методи досягнення терористичних цілей з використаннях військових засобів. Сама суть терористичних методів виключає використання протилежною стороною воєнно-економічного потенціалу держави в повному обсязі. В іншому разі терористичні акти не були б такими ефективними, а тероризм не набув би такого поширення. Перспектива та ефективність антитерористичного застосування Збройних сил України залежить від наявності й питомої ваги військового елементу в діях терористичних угруповань[919].

За одностайною думкою вчених та практичних працівників, системна терористична діяльність неможлива без підтримки з боку окремих іноземних держав, міжнародних терористичних організацій, оскільки це пов'язано з їх планами й намірами. Це й створює підстави для використання Збройних сил України під час антитерористичної операції, що визначені у ст. 5 Закону України «Про боротьбу з тероризмом»[920].

Вважаємо, що однією з форм оперативних дій є спеціальна операція, одним із елементів якої є спеціальні військові дії, що здійснюються загальновійськовими частинами у взаємодії з іншими суб'єктами боротьби з тероризмом. У цих умовах актуальними й ефективними можуть бути структури сил спеціальних операцій АТЦ при СБУ на кшталт запропонованих сил спеціальних операцій антитерористичного призначення[921], призначених для бороть-

[919] Там само. – С. 299.

[920] Про боротьбу з тероризмом: Закон України від 20.03.2003 р. № 638-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 25. – Ст. 180.

[921] Антипенко В.Ф. Оптимізація антитероистичної системи держави в умовах міжнародної і регіональної інтеграції / В.Ф. Антипенко.– К., 2008. – С. 292–309.

би з терористично-диверсійними формуваннями та незаконно утвореними озброєними групами, виконання інших оперативних завдань із ліквідації збройної загрози безпеці держави шляхом проведення спеціальних оперативно-військових операцій, об'єднаних єдиною системою управління та спільною метою дій.

За рішенням керівника Антитерористичного центру при Службі безпеки України, погодженим із керівництвом відповідних суб'єктів боротьби з тероризмом, до широкомасштабних, складних антитерористичних операцій у районі їх проведення залучаються та використовуються сили та засоби (особовий склад та спеціалісти окремих підрозділів, військових частин, зброя, бойова техніка, спеціальні і транспортні засоби, засоби зв'язку, інші матеріально-технічні засоби) Служби безпеки України, Міністерства внутрішніх справ України, Національної гвардії України, Збройних Сил України, центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері захисту державного кордону, та органів охорони державного кордону, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері цивільного захисту, Управління державної охорони України. Працівники правоохоронних органів, військовослужбовці та інші особи, які залучаються до антитерористичної операції, на час її проведення підпорядковуються керівнику оперативного штабу (ст. 13 Закону України «Про боротьбу з тероризмом»)[922].

Однією з проблем реалізації державної політики у сфері боротьби з тероризмом є проблема формування МКК і координаційних груп АТЦ при СБУ, персональний склад яких визначається з урахуванням вимог ст. 7 Закону України «Про боротьбу з тероризмом» і пп. 9 і 17 Положення про Антитерористичний центр та його регіональні групи при регіональних органах Служби безпеки України, затвердженого Указом Президента України від 14.04.1999 № 379.

З огляду на швидку плинність та постійну ротацію кадрів в Міжвідомчій координаційній комісії АТЦ при СБУ, координа-

[922] Про боротьбу з тероризмом : Закон України від 20.03.2003 р. № 638-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 25. – Ст. 180.

ційних групах АТЦ при СБУ, вважаємо за доцільне передбачити порядок формування їх складу за посадою, для чого СБУ та АТЦ при СБУ вже підготовлено відповідні зміни до згаданих нормативно-правових актів, які перебувають на стадії погодження із заінтересованими державними органами.

З кожним роком збільшується плинність кадрів також в оперативно-розшукових підрозділах та органах досудового розслідування. Багато в чому це пов'язано з незадовільним станом оплати праці, недостатнім заохоченням таких осіб. Як наслідок – не вистачає фахівців, необхідних фінансових ресурсів і технічних засобів для реалізації заходів боротьби з тероризмом. Зокрема, доцільно забезпечити оснащенням підрозділи суб'єктів, які безпосередньо ведуть боротьбу з тероризмом, та АТЦ при СБУ сучасними системами й засобами зв'язку, озброєнням, спеціальними технічними засобами, обчислювальною технікою, транспортними засобами. Потребують належного забезпечення рівень захисту об'єктів можливих терористичних посягань шляхом модернізації існуючих чи впровадження нових сучасних технічних засобів.

Отже, ефективність виконання заходів щодо запобігання тероризму залежить від рівня досконалості організаційної й функціональної структури суб'єктів боротьби з тероризмом, їх належного фінансового, кадрового, матеріально-технічного забезпечення тощо. Найболючіша проблема, про яку всі говорять, однак яка не може бути вирішена без серйозних радикальних заходів у державі – забезпечення належного фінансування суб'єктів боротьби з тероризмом.

Для оптимізації скоординованої взаємодії суб'єктів боротьби з тероризмом доцільно внести зміни до Положення про Антитерористичний центр та його координаційні групи при регіональних органах Служби безпеки України, в яких слід визначити механізм координації діяльності суб'єктів боротьби з тероризмом, функції штабів координаційних груп при регіональних органах СБУ, порядок формування членів МКК та координаційних груп АТЦ при СБУ за посадою; створити в Штабі АТЦ при СБУ групи координації управління антитерористичною операцією та інформацій-

но-аналітичної групи з аналізу поточних ризиків і загроз за умови організаційно-штатної універсалізації Штабу АТЦ, визначити порядок вироблення управлінських рішень, звітність та відповідальність посадових і службових осіб суб'єктів боротьби з тероризмом за невиконання (неналежне виконання) своїх обов'язків у цій сфері.

З метою швидкого виявлення терористичних злочинів доцільним є функціонування в кожній області постійно діючих оперативно-слідчих груп із постійним складом із числа співробітників різних правоохоронних органів, що спеціалізуються на виявленні та припиненні злочинів цієї категорії до початку кримінального провадження.

Існує необхідність в організації формування громадської думки для реалізації державної політики у сфері боротьби з тероризмом; підвищення рівня поінформованості суспільства про небезпеку, масштаби та неприйнятність тероризму через засоби масової інформації; систематичне проведення серед населення інформаційно-роз'яснювальної та профілактичної роботи, спрямованої на неприйняття тероризму та відмову від ідей використання терористичних методів для досягнення мети.

Не викликає сумнівів, що широке коло зазначених засобів і методів запобігання тероризму не може бути реалізовано з високою ефективністю без їх узгодження та поєднання в єдину науково обґрунтовану концепцію, яка має бути вироблена та затверджена на вищому державному рівні. З огляду на викладене, Україні насамперед слід реалізувати Концепцію боротьби з тероризмом, про розробку та затвердження якої йшлося вище.

Слід практикувати системний підхід до планування заходів із запобігання тероризму. Тільки взаємоузгоджені та застосовані в комплексі засоби політики й дипломатії, заходи внутрішньої безпеки, розвідувальна та контррозвідувальна підтримка антитерористичної діяльності, активне міжнародне співробітництво у цій сфері, впровадження державних програм тощо здатні протистояти такій небезпечній загрозі, як тероризм. Отже, потрібні зміни на рівні всієї антитерористичної системи, починаючи від кадрової

політики та дипломатії і завершуючи законодавчим забезпеченням інституційної побудови цієї системи з урахуванням міжнародних стандартів боротьби з тероризмом.

В умовах зростання значення міжнародного антитерористичного співробітництва важливо, що в оновленому варіанті функціональні елементи загальнодержавної системи боротьби з тероризмом цілком органічно адаптувалися до організаційно-управлінських структур відповідних міжнародних організацій.

З огляду на необхідність концептуального закріплення послідовності у здійсненні комплексного забезпечення запобігання тероризму можна вирізнити два основні внутрішньодержавні завдання, що мають реалізовуватися поетапно:

1) на законодавчому рівні: прийняття законодавчих актів за результатами аналізу, узагальнення та оцінки поширення тероризму в Україні та за її межами, приведення національного законодавства у сфері боротьби з тероризмом у відповідність до вимог міжнародної кримінально-правової політики запобігання тероризму, внесення змін до спеціального законодавства з метою оптимізації діяльності АТЦ при СБУ (етап ухвалення рішень);

2) на правозастосовному рівні: удосконалення співробітництва між правоохоронними органами та спецслужбами з метою запобігання терористичним злочинам та їхнім негативним наслідкам; реалізація концептуальних засад запобігання тероризму в нормах спеціального закону, а також закону про кримінальну відповідальність та їх поточне вдосконалення з огляду на результати прогнозування потенційних терористичних загроз та можливості їх переростання в реальні загрози як на внутрішньому, так і міжнародному рівні (етап реалізації).

Ще раз підкреслимо, що реалізація Концепції боротьби з тероризмом має базуватися на результатах глибоких наукових досліджень. Проблеми практичного формування комплексної системи заходів запобігання тероризму спонукають до активізації наукових досліджень як самого феномена тероризму, так і узагальнення та використання досвіду боротьби з цим явищем. Вони мають враховуватися державною політикою у сфері боротьби з тероризм-

мом, виступати обов'язковим підґрунтям подальшого правового, організаційного інформаційно-аналітичного та іншого забезпечення запобігання тероризму.

Автор усвідомлює можливу недовершеність окремих положень цієї праці, що зумовлено, передусім, її масштабністю. Однак цим дослідженням, на нашу думку, започатковано важливий і самостійний науковий напрямок кримінологічних теоретико-методологічних знань про засади функціонування організаційно-правових механізмів запобігання тероризму, який слугуватиме підґрунтям для подальших творчих пошуків.

ПІСЛЯМОВА

Проведене дослідження дало змогу дійти наведених нижче висновків.

1. На сьогодні міжнародна спільнота не знайшла єдиного загальновизнаного підходу до визначення поняття «тероризм». Існує значна кількість альтернативних підходів, але немає всеохоплюючої концепції, яка об'єднала б різні підходи щодо розуміння цього поняття.

2. У сучасних дослідженнях проблеми запобігання тероризму домінує вплив різних наукових напрямків і теорій, зокрема, класичної, соціальної, соціологічної, культурологічної. Ефективне розв'язання цих проблем зумовлює необхідність розробки нового напряму кримінологічної науки, а саме – міжнародної кримінології тероризму, завданнями якої мають стати: 1) дослідження взаємозв'язку і взаємозалежності тероризму і міжнародної організованої злочинності; 2) дослідження специфіки і тенденцій розвитку терористичної злочинності; 3) дослідження детермінації цієї злочинності; 4) аналіз особи терориста; 5) розробка рекомендацій щодо запобігання тероризму на тлі глобалізаційних проблем сучасності.

3. З урахуванням опрацьованих різноманітних підходів і теорій, вироблених вітчизняними та зарубіжними вченими, вважаємо, що суттєвими кримінологічними ознаками тероризму є: 1) умисне, протиправне застосування загальнонебезпечного насильства або погроза його застосування як спосіб впливу на волю людей в інтересах терористів; 2) головною метою терористів є вплив на прийняття рішення або відмову від нього державою, міжнародною організацією, фізичною чи юридичною особою або групою осіб, а в деяких випадках – порушення міжнародного правопорядку; 3) публічний характер; 4) наявність випадкових жертв або інших об'єктів посягань; 5) створення обстановки страху, залякування, напруги на загальносоціальному (масовому) рівні.

4. Поняття «тероризм», «терористична діяльність», «терористична злочинність», «терористичний злочин», «терористичний акт» доцільно розглядати з позиції діалектики: тероризм –

явище загальне, терористична діяльність – особливе, а терористичний злочин – одиничне. Терористичний акт є проявом конкретного терористичного злочину, зміст якого утворює найнижчий рівень узагальнення.

5. Терористична злочинність є складовою частиною явища тероризму, що пов'язана зі злочинним характером саме його проявів, сукупність яких утворюють зміст терористичної злочинності. Терористична злочинність в межах кримінологічної характеристики є самостійним різновидом організованої злочинності як її домінуючої тенденції (в кількісно-якісних показниках), котра проявляється у вчиненні терористичних злочинів терористичними групами чи терористичними організаціями.

Підвищена суспільна небезпека терористичної злочинності визначається: а) її інтернаціоналізацією; б) порушенням норм міжнародного та національного (внутрішнього) права; в) посяганням на безпеку великої кількості людей; г) заподіянням або загрозою заподіяння шкоди невизначеному колу жертв, власності, громадській безпеці; ґ) у значній питомій вазі в її структурі тяжких та особливо тяжких злочинних діянь; д) випадковістю вибору об'єкта безпосереднього злочинного впливу терористів; е) ідеологічним впливом терористів на суспільство та свідомість окремих осіб; є) низькою сприйнятливістю терористів до запобіжних заходів.

6. Основними тенденціями сучасної терористичної злочинності є: 1) висока адаптивність терористичних організацій до заходів боротьби з тероризмом; 2) використання терористами досягнень науково-технічного прогресу; 3) підвищення рівня організованості терористичної діяльності, створення великих терористичних формувань із розвиненою інфраструктурою, активність підконтрольних терористичним організаціям регіональних мереж, які вдало використовують у своїх цілях національні, регіональні, етнічні конфлікти в окремих державах; 4) зрощування з діяльністю міжнародних злочинних угруповань, які діють, зокрема, у сферах легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, нелегального переміщення зброї, небезпечних матеріалів

та наркотичних засобів; 5) спроби використання тероризму як інструменту втручання у внутрішні справи держави; 6) намагання суб'єктів терористичної діяльності заволодіти зброєю масового ураження; 7) розробка нових та вдосконалення існуючих форм і методів терористичної діяльності, спрямованих на збільшення масштабів наслідків терористичних актів.

Однією з найважливіших тенденцій сучасного прояву тероризму вважається його злиття (зрощування) з організованою злочинністю. На підставі аналізу кореляційного взаємозв'язку між тероризмом та організованою злочинністю з'ясовано, що вони можуть мати спільні характеристики: 1) корислива мотивація (тероризм в інтересах організованої злочинної діяльності); 2) систематична колективна злочинна діяльність осіб (при тероризмі можлива діяльність одинаків); 3) реалізація злочинної діяльності різними організаційними структурами (від організації із стійкою структурою до більш гнучких і динамічних мережевих структур); 4) визначальним методом досягнення мети є насильство, інші способи залякування та силового тиску; 5) прагнення до влади та панування на певній території.

Аналіз рівня, стану, динаміки терористичної злочинності дозволяє констатувати, що найближчим часом слід очікувати розширення впливу діяльності міжнародних терористичних організацій, їх консолідацію, зміцнення міжнародних зв'язків зі своїми підпорядкованими ланками за межами своєї країни, збільшення терористичної активності з використанням фінансово-кредитної та банківської систем, поширення впливу терористичної ідеології, спрямованої на спонукання схильних до радикалізації осіб до вчинення терористичних актів на території своїх країн.

7. Територіальне поширення тероризму на початку XXI ст. характеризується: 1) інтенсифікацією міграційних процесів; 2) географічними чинниками, серед яких, на нашу думку, переважає природний чинник (у першу чергу – наявність природних ресурсів); 3) зростанням злочинних проявів тероризму на території Аравійського півострова (Ірак, Сирія, Ізраїль, Ліван), Північно-Західної Азії (Пакистан, Афганістан) з одночасним втягуван-

ням в орбіту тероризму країн Середземномор'я (Єгипет, Туніс, Лівія). При цьому територіальне поширення тероризму частково збігається з територіальним поширенням фонових явищ – організованої злочинності, нелегальної міграції й наркобізнесу в країнах Латинської Америки (Перу, Болівія, Колумбія) та Північно-Західній Азії (Афганістан).

8. Не існує єдиної причини терористичної злочинності. Причини терористичної злочинності багатоаспектні, що не дозволяє їх розкрити в межах одного підходу. Для відтворення причинного комплексу терористичної злочинності в роботі використано системний підхід дослідження проблем детермінації терористичної злочинності, в межах якого підтверджено, що її чинники представлені: 1) загальними детермінантами, які породжують злочинність узагалі незалежно від її конкретного різновиду; 2) специфічними за своєю природою детермінантами, що призводять до існування й відтворення саме терористичної злочинності. Серед багатьох факторів, що впливають на терористичну злочинність і зумовлюють специфічність її детермінації, слід виокремити групи чинників, що пов'язані: 1) з криміногенною детермінацією терористичної злочинності; 2) із процесами формування й розвитку індивідуальних форм участі в терористичному злочині. Зазначені чинники відрізняються між собою за змістом, обсягом, рівнем та силою детермінуючого впливу, а їх дія посилюється в умовах глобалізації.

За змістовною характеристикою криміногенні фактори терористичної злочинності представлені у вигляді семи груп: геополітичні, релігійно-ідеологічні, соціально-економічні, соціально-психологічні, нормативно-правові, організаційно-управлінські та фактори, що пов'язані з правоохоронною і правозастосовною діяльністю.

Кумулятивне сполучення внутрішніх чинників терористичної злочинності з тими, що впливають на терористичну злочинність у міжнародному просторі, має перспективу посилення свого криміногенного впливу, погіршення нинішньої кримінологічної ситуації.

9. Аналізуючи окремі підходи до виникнення терористичної злочинності, були піддані характеристиці положення сучасних кримінологічних теорій: 1) соціальної дезорганізації (аномії), 2) субкультури; 3) диференціальної асоціації (навчання); 4) стигматизації (клеймування); 5) соціальної реакції. Використання положень згаданих теорій у поясненні виникнення терористичної злочинності дозволяє пояснити в комплексі існування тероризму та його злочинних проявів.

З позиції теорії соціальної дезорганізації викривається конфлікт, джерелом якого є соціальне напруження соціальної структури з причин поширення бідності, нерівності тощо. Соціальна, економічна та політична нерівність внаслідок соціальної дезорганізації створює умови для виникнення терористичної злочинності.

Пояснювальний потенціал теорії субкультури можна використати при описанні такого важливого кримінологічного чинника, як конфлікт між культурними цінностями окремих соціальних груп. Пояснювальна сила теорії субкультури посилюється при розкритті детермінантів тероризму з декількох позицій, а саме: 1) терористичне угруповання є достатньо організованою контркультурою, внутрішні взаємостосунки учасників достатньо врегульовані, узгоджені між собою і сприяють виробленню та реалізації єдиного рішення; 2) значне місце ця теорія відводить неформальним нормам, установкам, якими регулюються злочинні традиції, звичаї, ритуали, правила, що відображаються в зовнішніх атрибутах; 3) у субкультурі професійних терористів завжди існує жорсткий контроль за кожним його членом, особливо культивується стан готовності до вчинення терористичного акту.

У поясненні причин, умов, інших детермінантів терористичної злочинності важливу роль відіграють доробки теорії навчання (диференціальної асоціації), за допомогою якої пояснюється формування злочинних поглядів і установок в особи в процесі здобуття злочинного досвіду. Як правило, набутий досвід є результатом навчання: 1) певному способу мислення; 2) опануванню певними специфічними навичками, зокрема вмінням користуватися повітряним судном, застосовувати зброю, вибухівку тощо; 3) осо-

бливим способом і прийомам вчинення терористичного злочину; 4) злочинній солідарності (корпоративізму), в умовах якої можливе отримання допомоги та сприяння у вчиненні терористичного злочину або приховуванні його вчинення. Вважаємо, що пояснювальне значення цієї теорії стосовно терористичної злочинності посилюється за такими напрямками: 1) терористичного професіоналізму, пов'язаного зі злочинною спеціалізацією; 2) процесом формування радикальних поглядів, ідей, установок у підлітковому віці, який залежить від оточуючого середовища; 3) вибором особою нових стимулів злочинного варіанту поведінки, що схвалюється певною частиною населення. Якщо будь-який терорист, незалежно від того, до якої типологічної групи його можна віднести, набуває досвіду за всіма або за більшістю зазначених позицій, то з великою долею ймовірністю можна стверджувати про можливість залучення такої особи до терористичної діяльності.

За результатами дослідження виявлено, що більша частина терористів зазнає стигматизації (клеймування) з боку довколишнього середовища, якій у причинному комплексі походження терористичної злочинності слід приділити належну увагу. Пояснення причин терористичної злочинності з позиції теорії клеймування полягає в тому, що процес клеймування майбутнього терориста, як правило, розпочинається у підлітковому віці, тобто набагато раніше, ніж він учиняє терористичний злочин. Вивчення теорії клеймування дозволяє визначитися з такими позиціями: 1) феномен стигматизації залежить від оцінки окремої групи соціуму (інститутів клеймування); 2) її потенціал посилюється після вчинення й викриття терористичного злочину; 3) стигматизація сприяє нарощуванню і вдосконаленню терористичної діяльності для привернення уваги міжнародної спільноти й примусу державної влади до діалогу; 4) теорія стигматизації дозволяє правильно зосередити міжнародно-правові та правозастосовні зусилля у скороченні терористичної злочинності.

Аналіз «соціально процесних» теорій пояснення злочинності дозволяє побачити багатоманітність розуміння проявів конфлікту, результатом якого злочинність чи її злочинні прояви, у т.ч. тероризм.

10. Терористи – найтиповіші представники особи злочинця, яких відрізняє цілком усвідомлене ставлення до здійснення терористичної діяльності. Вони характеризуються підвищеною суспільною небезпечністю для оточуючих, міцною антисоціальною спрямованістю, яка відірвана від ціннісно-нормативної системи суспільства і держави. При цьому визначальними відмінностями, які у своєму комплексі свідчать про підвищену суспільну небезпечність особи терориста, є: 1) специфічний спосіб мислення при обранні цілей, засобів, загальнонебезпечних способів і шляхів їх досягнення, на які націлює певна соціальна група; 2) самоідентифікація особи з особливою людською спільнотою (групою) – терористами; 3) конфліктні стосунки між певними соціальними групами; 4) позитивне сприйняття й підтримування радикальних ідей, поглядів, правил групи, до якої належать; 5) учинення терористичного злочину певного виду. У кінцевому підсумку, вважаємо, що особа терориста – це: 1) уражена соціопатією особа; 2) якій властива здатність виявляти свою реакцію на ті чи інші соціальні проблеми у вигляді діянь, що мають ознаки тероризму. Усі інші численні риси є похідними від зазначених двох основних, системоутворюючих рис особи терориста.

11. Основні характеристики типології терористів визначаються на підставі аналізу природи феномену тероризму з урахуванням комплексу основних критеріїв, змістом яких охоплюються: 1) глибина і стійкість антисоціальної спрямованості особи, її ціннісні орієнтації; 2) ставлення до своєї злочинної діяльності; 3) особливості формування злочинного наміру, планування й реалізація запланованого; 4) роль, яку особа виконує у терористичній діяльності. Урахування перелічених параметрів дає реальну можливість здійснити типологію терористів, яка складається з типів, що становлять собою класичну піраміду: 1) ідеологи-терористи (лідери першого рівня); 2)лідери (керівники) терористичних організацій (тактичні лідери – лідери другого рівня); 3) дезадаптовані (деградовані, асоціальні) терористи; 4) пособники-терористи з ознаками професіоналізації; 5) терористи-одинаки.

12. Що стосується жертв тероризму, то вони, як правило, вибираються за символічними чинниками. Потерпілі, особливо

якщо йдеться про значну кількість людей, для терористів не мають особливо значення, у зв'язку з чим не персоніфікуються як особистості. Цілі терористичної діяльності досягаються, як правило, шляхом психологічного впливу на осіб, які не є безпосередніми жертвами тероризму. Коло жертв терористичної діяльності досить широке. До них можуть належати окрема людина, дві чи більше особи, представники інших держав, громадські об'єднання, державні органи, держава, суспільство в цілому. В більшості випадків дії потерпілих ніяк не впливають на мотив і здійснення злочинного прояву тероризму. Однією з найбільш небезпечних реалій сучасного тероризму є бажання терористів спричинити масову загибель людей шляхом використання небезпечних для здоров'я властивостей об'єктів промисловості, транспорту, зв'язку, ядерного, паливно-енергетичного та продовольчого комплексів, об'єктів масового використання й життєзабезпечення у великих містах та населених пунктах. Тому зазначені об'єкти потребують першочергового захисту, у тому числі шляхом запровадження антитерористичних правил безпеки.

Продовжуючи тематику взаємовідносин суспільства і терористів, слід виділити основні вектори «взаємодії» системи «терорист – жертва» в сучасних умовах на макрорівні (суспільство в цілому), рівні малих соціальних груп та індивідуальному рівні, що дозволяє з'ясувати кримінологічне значення віктимності, її роль в механізмі злочинної поведінки, а також місце і роль страху перед тероризмом.

13. Найкращою стратегією запобігання тероризму є реалізація комплексного (інтеграційного) підходу, що поєднує запобіжні, репресивні, інформаційні, режимні, організаційні, координаційні, навчальні та виховні заходи, зміст яких спрямований на нейтралізацію та усунення дії чинників терористичної злочинності, поєднання зусиль держави й суспільства у діяльності, що ускладнює вчинення терористичних злочинів, скорочення їх чисельності, зменшення стимулів терористичної діяльності, вплив на мотивацію потенційних терористів. Існує необхідність вжиття відповідних антикриміногенних заходів, спеціально спрямованих на запобігання реалізації наслідків терористичної діяльності.

Під запобіганням тероризму слід розглядати особливий різновид управлінської діяльності держави (групи держав), скоординованої в окремих випадках з міжнародною антитерористичною системою, що складає багаторівневу систему заходів загальносоціального характеру, спрямованих на подальший розвиток і вдосконалення національних та міжнародних суспільних відносин, створення соціальних умов для мінімізації проявів тероризму, а також заходів спеціально-кримінологічної спрямованості, що передбачають захист суспільства, держави і людини від терористичної діяльності шляхом реалізації комплексу профілактичних, організаційно-правових, навчальних, виховних, інформаційних та оперативно-розшукових заходів з метою недопущення вчинення терористичних злочинів на різних етапах (стадіях) розвитку злочинної поведінки.

14. В Україні діяльність щодо запобігання тероризму потребує суттєвого корегування як на загальносоціальному, так і спеціально-кримінологічному рівнях. Запобігти тероризму можливо шляхом створення соціальних умов для мінімізації його проявів. Формування соціальних умов для запобігання тероризму в Україні має здійснюватись у трьох напрямах: 1) формування антикримінальної культури, усунення соціальних протиріч; 2) реалізація державного курсу, спрямованого на: поліпшення життєвого рівня життя та соціальної захищеності значних верств населення України; зниження безробіття; недопущення у країні гострих політичних, релігійно-етнічних, расових або ідеологічних конфліктів, які суттєво посилюють позиції різних радикальних, у тому числі терористичних організацій; підвищення духовності й моральності населення; зниження негативного впливу на суспільство, передусім на молодь, з боку злочинності та її проявів у вигляді тероризму; 3) створення умов, пов'язаних із належним організаційним, матеріально-технічним та кадровим забезпеченням суб'єктів боротьби з тероризмом.

Що стосується спеціально-кримінологічних заходів запобігання тероризму, то значний масив цих заходів є сенс поділити за відповідними напрямками залежно від етапів (стадій) розвитку терористичної діяльності: 1) на етапі виявлення, усунення та

нейтралізації причин і умов негативних явищ, які виникли чи можуть виникнути й детермінувати терористичну діяльність або її окремі прояви; 2) під час виявлення груп чи конкретних осіб, які виношують злочинні наміри та можуть внаслідок своєї поведінки або сприйняття злочинного способу життя вдатися бути втягнутими до терористичної діяльності; 3) при припиненні розпочатої злочинної поведінки на стадії готування або замаху. Здійснення зазначених заходів сприятиме реалізації антикриміногенного потенціалу суспільства.

Список використаних джерел

1. Аванесов, Г. А. 10 глав о мотивации и мотивах. Через призму науки криминологии: [Текст] монограф. / Г. А. Аванесов. – М.: ЮНИТИ-ДАНА : Закон и право, 2012. – 303 с.
2. Аванесов, Г. А. Криминология и социальная профилактика [Текст] / Г. А. Аванесов. – М. : Изд-во Акад. МВД СССР, 1980. – 526 с.
3. Авдеев, Ю. И. Основные тенденции современного терроризма [Текст] / Ю. И. Авдеев [Текст] // Современный терроризм: состояние и перспективы / под ред. Е. И. Степанова. – М.: Эдиториал УРСС, 2000. – 423 с.
4. Авдеев, Ю. И. Проблемы организованности современного терроризма: Организованный терроризм и организованная преступность [Текст] / Ю. И. Авдеев, А. Я. Гуськов; под ред. А. И. Долговой. – М. : Рос. криминолог. ассоц, 2001. – С. 26–38.
5. Акопов, А. Ю. Терроризм как негативный вариант социально-психологической зависимости [Електронний ресурс] / А. Ю. Акопов. – АнтЭра. Холист. Центр. – Режим доступу : http://www.antmed.ru/index.php/psychology/69-terrorism-dependence. – Заголовок з екрана.
6. Алауханов, Е. Криминология [Електронний ресурс] / Е. Алауханов. – Алматы. 2008. – 429 с. – Электронная библиотека. – Режим доступу : http://www.allpravo.ru/library/doc4204p0/instrum6815/item6882.html. – Заголовок з екрана.
7. Алексеев, А. И. Криминология : курс лекций / А. И. Алексеев. – М. : Изд-во «Щит-М», 1999. – 340 с.
8. Анденес, Иоганнес. Наказание и предупреждение пре ступлений [Текст]; пер. с англ. В.М.Когана, под. ред. и со вступ. ст. Б. С. Никифорова. – М.: Прогресс, 1979. – 264 с.
9. Антонян, Ю. М. Криминология [Текст]: избр. лекции / Ю. М. Антонян. – М. : «Логос», 2004. – 448 с.
10. Антонян, Ю. М. Личность преступника как объект научного изучения [Текст] / Ю. М. Антонян, В. Н. Кудрявцев, В. Е. Эминов. – СПб. Изд-во: «Юридический центр Пресс», 2004. – 366 с.
11. Антонян, Ю. М. Почему люди совершают преступления? Причины преступности [Текст] / Ю. М. Антонян. – М. : ИД «Камерон», 2006. – 304 с.

12. Антонян, Ю. М. Преступник как предмет криминологического изучения [Текст] / Ю. М. Антонян // Вопросы борьбы с преступностью. – М., 1981. – Вып. 34. – С. 38-46.
13. Антонян, Ю. М. Системный подход к изучению личности преступника [Текст] / Ю. М. Антонян // Сов. государство и право. – 1974. – № 4. – С. 88-93.
14. Антонян, Ю. М. Социальная среда и формирование личности преступника (неблагоприятные влияния на личность в микросреде) [Текст]: учеб. пособие / Ю. М. Антонян. – М. : Акад. МВД СССР, 1975. – 159 с.
15. Антонян, Ю. М. Социально-психологические проблемы терроризма / Ю. М. Антонян [Текст] // Вестник Воронежского института МВД России. – 2012. – № 4. – С. 10-14.
16. Антонян, Ю. М. Терроризм. Криминологическое и уголовно-правовое исследование / Ю. М. Антонян. – М. : Изд-во Щит, 2001. – 306 с.
17. Антонян, Ю. М. Этнорелигиозный терроризм [Текст] / Ю. М. Антонян, Г. И. Белокуров, А. К. Боковиков и др. ; под ред. Ю. М. Антоняна. – М. : Аспект Пресс, 2006. – 320 с.
18. Антипенко, В. Ф. Борьба с современным терроризмом: международно-правовые подходы [Текст] / В. Ф. Антипенко. – К. : «Юнона-М», 2002. – 723 с.
19. Антипенко, В. Визначення поняття “безвинні жертви” у складі тероризму: актуальна проблема [Текст] / В. Антипенко. // Право України. – 2001. – № 6. – С. 75–77.
20. Антипенко, В. Ф. Міжнародна кримінологія: досвід дослідження тероризму [Текст] / В. Ф. Антипенко: – Одеса : «Фенікс», 2011. – 313 с.
21. Антипенко, В. Ф. Міжнародне кримінальне право і міжнародна кримінологія: проблема взаємозв’язку [Текст] / В. Ф. Антипенко // Міжнародна кримінологія: стан та перспективи: збірник матеріалів круглого столу // Б-ка журналу «Юридичний вісник» / за ред. М. П. Орзіха, В. Ф. Антипенка. – Одеса : Фенікс, 2010. – С. 66–75.
22. Антипенко, В. Ф. Оптимізація антитероистичної системи держави в умовах міжнародної і регіональної інтеграції [Текст] / В. Ф. Антипенко.– К., 2008. – 406 с.
23. Антипенко, В. Ф. Поняття тероризму (кримінально-правове визначення) [Текст] / В. Ф.Антипенко // Право України. – 1999. – № 2. – С. 92–95.

24. Антипенко, В. Ф. Сучасний тероризм: стан і шляхи його запобігання в Україні [Електронний ресурс]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / В.Ф.Антипенко ; Інститут держави і права ім.В.М.Корецького НАН України. – К., 1999. – 15 с. – Режим доступу : http://referatus.com.ua/disertaciyi-avtoreferati/suchasniy-terorizm-stan-i-shlyahi-yogo-zapobiganny/?page=10. – Заголовок з екрана.
25. Аречага, Э. Х. Современное международное право [Текст] / Э. Х. Аречага ; пер. с исп. Ю. И.Папченко; под ред. Г. И. Тункина. – М. : Прогресс, 2003. – 480 с.
26. Аскин, Я. Ф. Философский детерминизм и научное знание [Текст] / Я. Ф. Аскин. – М., 1977. – 188 с.
27. 27. Асмолов, А. Г. Классификация неосознаваемых явлений и категория деятельности [Текст] / А. Г. Асмолов // Вопросы психологии. – 1980. – № 3. – С. 45-53.
28. Ашкинази, Л. Психология террориста [Електронний ресурс]: Современная литература. – Режим доступу : http://www.jig.ru/meadle_east/232.html. - Заголовок з екрана.
29. Багрій-Шахматов, Л. В. Організована злочинність і тероризм [Текст] / Л. В. Багрій-Шахматов // Тероризм: проблема поняття: аналіт. розробки, пропозиції наук. і практ. працівників / під ред. А. І. Комарової, Ю. В. Землянського, В. О. Євдокимова та ін. – К. : Наукове видання, 2000. – Т. 19.– С. 118-122.
30. Базаров, Р. А. Агрессия как биосоциальное явление / Р. А. Базаров // Проблемы борьбы с преступностью в регионах России [Текст]: материалы науч.- практ. конференции, посвященной 10-летию НИЛ-9 ВНИИ МВД России / под. ред. А. В. Горбата. – М. : ВНИИ МВД России, 1999. – С. 85–95.
31. Бандурка, А. М. Преступность в Украине: причины и противодействие [Текст] / А. М. Бандурка, Л. М. Давыденко. – Х. : Основа, 2003. – 368 с.
32. Бассин, Ф. В. Проблема бессознательного (о неосознаваемых формах высшей нервной деятельности) [Текст] / Ф. В. Бассин. – М., 1968. – 468 с.
33. Батиргареєва, В. С. Кримінологічна характеристика та попередження розбоїв, поєднаних з проникненням у житло [Текст] / В. С. Батиргареєва – Х. : Одіссей, 2003. – 256 с.
34. Батиргареєва, В. С. Рецедивна злочинність в Україні: соціально-правові та кримінологічні проблеми [Текст]: моногр. / В. С. Батиргареєва. – Х. : Право, 2009. – 576 с.

35. Баулін, Ю. В. Проблеми удосконалення законодавства у сфері протидії тероризму та організованій злочинності [Текст] / Ю. В. Баулін // Євроатлантикінформ. – 2006. – № 1. – С. 65–67.
36. Бафия, Е. Проблемы криминологии. Диалектика криминогенной ситуации [Текст] / Е. Батия ; под ред. Н. А. Стручкова ; пер. Е. П. Эбзеевой. – М. : Юрид. лит., 1983. – 150 с.
37. Бачинин, В. А. Основы социологии права и преступности [Текст] / В. А. Бачинин. – СПб.: Изд-во С.-Петербургского ун-та, 2001. – 308 с.
38. Бачинин, В. А. Философия права [Текст] / В. А. Бачинин: Конспект лекций. – Харьков: Консум, 2002. – 368 с.
39. Белая книга (аналитический доклад) [Текст] / под ред. док.-ра юрид. наук В. Н. Лопатина. – СПб. : Изд.-во «Юридический центр Пресс», 2004. – 687 с.
40. Белявский, Д. Г. Детерминанты терроризма как социально-правового явления : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 [Електронний ресурс] / Д. С. Белявский; Ин-т межд. права и экономики им. А.С.Грибоедова. – М., 2006. – 27 с. – Режим доступу : http://www.dissercat.com/content/determinanty-terrorizma-kak-sotsialno-pravovogo-yavleniya.
41. Беглова, Н. С. Тероризм: поиск решения проблемы / Н. С. Бєглова // США: экономика, политика, идеология. – 1991. – № 1. – С. 36-45.
42. Бердюк, В. І. Міжнародне співробітництво у сфері протидії тероризму [Текст] / В. І. Бердюк, М. А. Погорецький // Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика) – 2009. – № 21. – С. 21–31.
43. Білас, І. Г. ООН та проблеми міжнародної безпеки в умовах глобалізації [Еектронний ресурс] / І. Г. Білас. – Режим доступу : http://comparativelaw.org.ua/pub/ppd082/161.doc. – Заголовок з екрана.
44. Блищенко, И. П. Международно-правовая борьба с терроризмом [Текст] / И. П. Блищенко, Н. В. Жданов // Правоведение. – 1975. – № 1. – С. 85-94.
45. Блувштейн, Ю. Д. Профилактика преступлений [Текст] / Ю. Д. Блувштейн, М. И. Зырин, В. В. Романов ; под ред. Ю. Д. Блувштейна. – Минск : Университетское, 1986. – 287 с.
46. Бовенкерк, Ф. Тероризм и організована злочинність [Текст] / Ф. Бовенкерк, Б. Чакра // Форум по проблеме преступности и общества. – 2004. – № 1-2. – Т. 4. – С. 3–16.

47. Богданович, В. Ю. Воєнна безпека України: методологія дослідження та шляхи забезпечення / В. Ю. Богданович. – К., 2003. – 322 с.
48. Бодрийяр, Ж. Прозрачность зла [Електронний ресурс] / Ж. Бодрийяр. – М. : Добросвет, 1997. – 203 с. Режим доступу : http://www.e-reading-lib.com/book.php?book=102799. – Заголовок з екрана.
49. Бойко, А. Детермінація злочинності як вид соціальної детермінації [Текст] / А.Бойко // Право України. – 2009. – №7. – С. 39-44.
50. Бойков, А. Д. Роль защитника в предупреждении преступлений [Текст] / А. Д. Бойков. – М. : Юрид. лит-ра, 1971. – 112 с.
51. Большой энциклопедический словарь [Текст] / гл. ред. А. М. Прохоров. – изд. 2-е, перераб. и доп. – М. : Большая Рос. энцикл. ; СПб. : Норинг, 2004. – 1456 с.
52. Борисов, В. І. Міжнародна співпраця науковців – запорука розробки дієвої моделі протидії злочинності [Текст] / В. І. Борисов, О. Ю. Шостко // Міжнародна кримінологія – проблемне поле міждисциплінарних досліджень : матеріали ІІ наук.-практ. семінару. / за ред. В. Ф. Антипенка. – К. : Сталь, 2011. – Вип. 2. – С. 53–56.
53. Боротьба з тероризмом [Текст]: підруч. / кол. авт. ; за заг. ред. Є. Д. Скулиша. – К. : Наук.-вид. центр НА СБ України, 2012. – 320 с.
54. Боташева, А. К. Политический терроризм: детерминации и формы проявления [Текст] / А. К. Боташева. – Ставрополь : Возрождение, 2009. – 150 с.
55. Бояр-Созонович, Т. С. Международный терроризм: политико-правовые аспекты [Текст] / Т. С. Бояр-Созонович. – К. : Лыбидь, 1991. – 163 с.
56. Бояр-Созонович, Т. С. Проблемы классификации современного терроризма [Текст] / Т. С. Бояр-Созонович / Гос. ком СССР по нар. образованию, Ин-т дружбы народов им. П. Лумумбы. – М., 1989. – 20 с.
57. Брагин, В. А. Мотивы совершения террористического акта и способы самооправдания современного террориста [Текст]: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. психол. наук : 19.00.05 / В.А.Брагин ; Моск. гос. ун-т им. М.В.Ломоносова. – М., 2001. – 24 с.

58. Брежнєва, Т. Самміт НАТО в Стамбулі: основні підсумки та перспективи [Електронний ресурс] / Т. Брежнєва, А. Шевцов. – Режим доступу : http://www.db.niss.gov.ua/docs/polmil/136.htm. – Заголовок з екрана.
59. Будницкий, О. В. Терроризм глазами историка. Идеология терроризма [Текст] / О. В. Будницкий // Вопросы философии. – 2004. – № 5. – С. 4-6.
60. Ванюшкин, С. В. Организованная преступность в реформируемой России и направления борьбы с ней [Електронний ресурс]: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / С. В. Ванюшкин. – М. : РГБ, 2002. – 190 с. // // Электронная библиотека: диссертации: [из фондов Рос. гос. б-ки]. – Режим доступу: http://www.dissercat.com/content/organizovannaya-prestupnost-v-reformiruemoi-rossii-i-napravleniya-borby-s-nei. - Заголовок з екрана.
61. Васильєв, В. Л. Юридическая психология [Текст] / В. Л. Васильев. – СПб. : Питер, 2002. –369 с.
62. Васнецова, А. С. Идеология терроризма [Текст] / А. С. Васнецова // Социодинамика. – 2014. – №12. – С.36-58.
63. Ващук, Д. Геопростров класифікація тероризму [Текст] / Д. Ващук // Інформаційно-аналітичний бюлетень «Проблеми безпеки особистості, суспільства, держави». – 2007. – № 7/07. – С. 138-139.
64. Ведерникова, О. Н. Теория и практика борьбы с преступностью (Британская криминологическая модель) [Електронний ресурс]: дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08 / О.Н. Ведерникова. – М. : РГБ, 2003. – 405 с. // Электронная библиотека: диссертации: [из фондов Рос. гос. б-ки]. – Режим доступу: http://www.dissercat.com/content/teoriya-i-praktika-borby-s-prestupnostyu-britanskaya-kriminologicheskaya-model. - Заголовок з екрана.
65. Ведерникова, О. Н. Теория и практика борьбы с преступностью в Великобритании [Текст] / О. Н. Ведерникова. – М. : Рос. криминол. ассоц., 2001. – 344 с.
66. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т.Бусел. – К. : Ірпінь : ВТФ "Перун", 2004. – 1440 с.
67. Витюк, В. В. «Левый» терроризм на Западе: история и современность [Текст] / В. В. Витюк, С. А. Эфиров ; отв. ред. Г. В. Осипов. – М. : Наука : АН СССР, Ин-т социол. исслед., 1987. – 315 с.
68. Витюк, В. В. Некоторые проблемы терроризма в аспекте современных конфликтных ситуаций (соображения террологов)

[Текст] / В. В. Витюк // сб.: Социальные конфликты: экспертиза, прогнозирование, технология разрешения. – 1993. – Вып. 4. – С. 42-53.

69. Волженкин, Б. В. Общественная опасность личности как криминологическая и уголовно-правовая категория [Текст] / Б. В. Волженкин // Теоретические проблемы учения о личности преступника: сб. научн. тр. / редкол. : В.К.Звирбуль, К.Е.Игошев, А.Б.Сахаров. – М. : Изд-во Всесоюз. ин-та по изуч. причин и разраб. мер предупреждения преступности, 1979. – С. 72–77.
70. Волков, Б. С. Детерминистическая природа преступного поведения [Текст]: монограф. – М.: Изд-во РУДН, 2004. – 128 с.
71. Волков, Б. С. Криминологическое исследование личности преступника в советском праве [Текст] / Б. С. Волков // Теоретические проблемы учения о личности преступника: сб. научн. тр. / редкол.: В. К. Звирбуль, К. Е. Игошев, А. Б. Сахаров. – М. : Изд-во Всесоюз. ин-та по изуч. причин и разраб. мер предупреждения преступности, 1979. – С. 18-24.
72. Вычисляющие взглядом. Как в толпе выявить возможных террористов? [Електронний ресурс] : [9 февр. 2011 г.] // Независимая газета. – Режим доступу: http://www.zagolovki.ru/article/09Feb2011/terror. – Заголовок з екрана.
73. Галицкий, В. П. Идеология экстремизма и терроризма и ее влияние на деструктивное поведение молодежи [Текст] / В. П. Галицикий // Обозреватель–OBSERVER. – 2010. – № 12. – С. 13-15.
74. Галузин, А. Ф. Принцип правовой безопасности и борьба с терроризмом [Текст] / А. Ф. Галузин // Інф. бюлетень міжвід. наук.-дослід. центру з проблем боротьби з організованою злочинністю. – 2006. – № 5. – С. 54-55.
75. Гальперин, И. М. Взаимодействие государственных органов и общественности по борьбе с преступностью / И. М. Гальперин. – М. : Юрид. лит., 1972. – 184 с.
76. Герасимов, С. И. Концептуальные основы и научно-практические проблемы предупреждения преступности [Электронный ресурс]: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08 / С. И. Герасимов ; Моск. ин-т МВД России. – М. : РГБ, 2001. – 405 с. // Электронная библиотека: диссертации: [из фондов Рос. гос. б-ки]. – Режим доступа : http://www.dissercat.com/content/kontseptualnye-osnovy-i-nauchno-prakticheskie-problemy-preduprezhdeniya-prestupnosti. - Заголовок з екрана.

77. Герцензон, А. А. Введение в советскую криминологию / А. А. Герцензон. – М. : Юрид. лит., 1965. – 227 с.
78. Гилинский, И.Я. Генезис преступности. Проблема причинности в криминологии [Текст] / И. Я. Гилинский // Росс. ежегодник уголовного права. – 2007. – №2. под ред. Б. В. Волженкина. СПБ ГУ, 2008. – С. 382-398.
79. Гилинский, И.Я. Криминология: теория, история, эмпирическая база, социальный контроль[Текст] / И. Я. Гилинский. - СПб.: Питер, 2002. - 377 с.
80. Глобальная контртеррористическая стратегия Организации Объеденных Наций [Електронний ресурс] от 08.09.2006 // офиц. сайт ООН. – Режим доступу : http//daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/NO5/504/90/PDF/N550490. - Заголовок з екрана.
81. Глобальный индекс терроризма [Електронний ресурс] // Институт экономики и мира: – Режим доступу: http://gtmarket.ru/ratings/global-terrorism-index/info. - Заголовок з екрана.
82. Глотова, С. В. Правовые аспекты борьбы с терроризмом и Совет Безопасности ООН [Текст] / С. В. Глотова // Москов. журн. междунар. права. – 2005. – № 4. – С. 142–165.
83. Глушков, В. Запобігання радикалізації діяльності деструктивних сект [Текст] / В. Глушков, Ю. Найдьон // Запобігання радикалізації і тероризму: міжнародний досвід і національний вимір: зб. мат-лів «круглого столу» / за ред. М.Г.Гуцало. – К. : НІСД, 2012. –С. 64-69.
84. Глушков, В. А. Террор и терроризм: соотношение и разграничение [Текст] / В. А. Глушков, В. П. Емельянов // Форум право. – 2011. – № 4. – С. 107-112.
85. Глушков, В. О. Основи боротьби з тероризмом: організаційно-правові проблеми [Текст] / В. О. Глушков, О. Ф. Долженков // Тероризм і боротьба з ним. аналіт. розробки, пропозиції наук. і прак. працівників / під ред. А. І. Комарової, Ю. В. Землянського, В. О. Євдокимова та ін. – К. : Науков. видання, 2000. – Т. 19. – С. 403–405.
86. Гозман, Л. Я. Политическая психология [Текст] / Л. Я. Гозман, Е. Б. Шестопал. – Ростов-на-Дону: Фенікс, 1996. – 450 с.
87. Голик, Ю. В. Глобализация и преступность. Закономерности преступности, стратегия борьбы и закон [Текст]/ Ю. В. Голик; под ред. А. И. Долговой. – М. : Рос. криминолог. ассоц., 2001. – С. 116–118.

88. 87. Голіна, В. В. Запобігання злочинності в Україні [Текст]: навч. посіб. / В. В. Голіна, М. Ю. Валуйська ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2007. – 107 с.
89. 88. Голіна, В. В. Кримінологічні та кримінально-правові проблеми боротьби з бандитизмом: соціально-правове і кримінологічне дослідження [Текст]: моногр. / В. В. Голіна. – Х. : Регіон-інформ, 2004. – 212 с.
90. 89. Горбулін, В. П. Стратегічне планування: вирішення проблем національної безпеки [Текст]: моногр. / В. П. Горбулін, А. Б: Качинський. – К. : НІСД, 2010. – 288 с.
91. 90. Грачова, В. В. Міжнародно-правове регулювання антитерористичного співробітництва держав на сучасному етапі [Текст] / В. В. Грачова // Міжнародна кримінологія – проблемне поле міждисциплінарних досліджень: матеріали II наук.-практ. семінару ; за ред. В.Ф.Антипенка. – К. : Сталь, 2011. – Вип. 2. – С. 57–65.
92. 91. Григорьев, А. А. Взаимосвязь терроризма с организованной преступностью и коррупцией [Електронний ресурс] / А. А. Григорьев // Научный вестник УрАГС. – 2009 (сентябрь). – № 3(8). – Режим доступу : http://vestnik.uapa.ru/ru-ru/issue/2009/03/19/. – Заголовок з екрана.
93. 92. Гришко, А. Я. Личность террориста: криминологический портрет / А. Я. Гришко // Терроризм. Правовые аспекты противодействия: нормативные и международные правовые акты с комментариями, научные статьи / под ред. И. Л. Трунова, Ю. С. Горбунова. – изд. 2-е, перераб. и доп. – М. : Эксмо, 2007. – С. 503-518.
94. 93. Грищук, В. К. Тероризм: проблема поняття [Текст] / В. К. Грищук // Тероризм і боротьба з ним. аналіт. розробки, пропозиції наук. і практ. працівників / під ред. А. І. Комарової, Ю. В. Землянського, В. О. Євдокимова та ін. – К. : Наукове видання, 2000. – Т. 19. – С. 90–92.
95. 94. Гупта, Д. К. Тероризм та політичне насильство: як їх розуміти [Текст] / Д. К. Гупта. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2010. – 397 с.
96. 95. Гуров, О. Н. Вирус как инструмент медиатерроризма в современной культуре / О. Н. Гуров // Ярославский педагогический вестник – 2012. – № 2. – Том I (Гуманитарные науки). – С. 294-298.

97. Дагель, П. С. Причины преступности в СССР и причины индивидуального преступного поведения [Текст] / П. С. Дагель // Проблемы причинности в криминологии и уголовном праве. Межвузовский тематический сборник. - Владивосток: Изд-во Дальневост. ун-та, 1983. - С. 22-37.
98. Дагель, П. С. Проблемы вины в советском уголовном праве[Текст] / П. С. Дагель. // Ученые записки Дальневост. гос. ун-та. Владивосток, 1968. – Вып. 21. – Ч. 1. – С. 147-148.
99. Дагель, П. С. Учение о личности преступника в советском уголовном праве : учеб. пособие / П. С. Дагель. – Владивосток : Изд-во Дальневост. гос. ун-та, 1970. – 132 с.
100. Даль, В. Толковый словарь живого великорусского языка [Текст]: в 4 т. / В. Даль. – М. : Рус. яз., 2002. – Т. 4. – 688 с.
101. Даньшин, И. Н. Общетеоретические проблемы криминологии [Текст]: моногр. / И. Н. Даньшин. – Х. : Прапор, 2005. – 223 с.
102. Даньшин, И. Н. Преступность: понятие и общая характеристика, причины и условия [Текст]: учеб. пособ. / И. Н. Даньшин – К. : УМК ВО, 1988. – 88 с.
103. Даньшин, І. М. Організована злочинність та її запобігання [Текст] / І. М. Даньшин // Кримінологія: Загальна та Особлива частини : підруч. / за ред. В. В. Голіни. – 2-ге вид., переробл. і доповн. – Х., 2009. – Розд. 24. – С. 238-245.
104. Дарендорф, Р. Современный социальный конфликт. Очерк политики свободы [Текст] / Р.Дарендорф ; пер. с нем. Л.Ю.Пантиной. – М.: РОССПЭН, 2002. – 289 с.
105. Дарендорф, Р. Элементы теории социального конфликта [Текст] / Р. Дарендорф // Социс. – 1994. – № 5. – С. 142-147.
106. Декларация о мерах по ликвидации международного терроризма [Електронний ресурс] : утверж. резолюц. №49/60 Генеральной Ассамблеи ООН от 9 декабря 1994 г. // Организация Объединенных Наций : веб-сайт. – Режим доступу: http://www.un.org/russian/documen/declarat/terrdec1.htm. - Заголовок з екрана.
107. Декларация основных принципов правосудия для жертв преступлений и злоупотребления властью [Електронний ресурс]: от 29 ноября 1985 г. – Режим доступу : http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/power.shtml. - Заголовок з екрана.
108. Дело о совершенном 1 марта 1881 г. злодеянии, жертвою коего пал в бозе-почивший император Александр Второй [Текст]. – Спб. : Тип. Суворина, 1881.– 140 с.

109. Демин, М. В. Проблемы теории личности [Текст] / М. В. Демин. – М. : Моск. универ.-т, 1977.–285 с.
110. Джекабаев, У. С. Преступность как криминологическая проблема [Текст] / У. С. Джекабаев. – Алма-Ата : Наука, 1971. – 204 с.
111. Джужа, О. М. Кримінологія: альбом схем (загальна і особлива частини) [Текст]: навч. посіб. / О. М. Джужа, Є. М. Моісеєв, В. В. Василевич ; під заг. ред. О.М. Джужи. – К. : НАВС України, 1999. – 94 с.
112. Дикаев, С. У. Террор, терроризм и преступления террористического характера (криминологическое и уголовно-правовое исследование) [Текст]: моногр. / С. У. Дикаев. – СПб. : Изд-во Р.Асланова «Юридический центр Пресс», 2006. – 464 с.
113. Доклад Генерального Секретаря ООН: Объединяясь против терроризма: рекомендации для Глобальной контртеррористической стратегии [Електронний ресурс]: представлен на 16-ом заседании Генеральной Ассамблеи ООН 27 апреля 2006 г. // Офиц. сайт ООН. – Режим доступу : http://www.un.org/russian/unitineagainstterrorism/a60825.pdf. – Заголовок з екрана.
114. Долгова, А. И. Глобализация терроризма и проблемы борьбы с ним [Текст] / А. И. Долгова // Международный терроризм: истоки и противодействие : материалы междунар. научн.-практ. конференции, 18 – 19 апреля 2001 г. : сб. статей. – СПб. : Секретариат Совета Межпарламентской Ассамблеи государств-участников СНГ, 2001. – С.116–123.
115. Долгова, А. И. Организованная преступность, терроризм и коррупция: тенденции и совершенствование борьбы с ними [Текст] / А. И. Долгова // Организованная преступность, терроризм, коррупция в их проявлениях и борьба с ним. – М. : Российская криминологическая ассоциация, 2005. – С. 3-25.
116. Долгова, А. И. Социально-психологические аспекты преступности несовершеннолетних [Текст] / А. И. Долгова. – М. : Юрид. лит., 1981. – 160 с.
117. Долгова, А. И. Теоретические посылки и общая характеристика результатов длящегося криминологического изучения личности [Текст] / А. И. Долгова // Опыт криминологического изучения личности преступника: сборник научных трудов. – М. : Изд-во Всесоюзного ин-та по изучению причин и разработке мер предупреждения преступности, 1981. – С. 7-32.
118. Дрьомін, В. Інституціональна теорія відтворення та протидії злочинності [Текст] // Право України. – 2009. – №7. – С. 45-51.

119. Дубовик, О. Л. Принятие решения в механизме преступного поведения и индивидуальная профилактика преступлений [Текст] / О. Л. Дубовик. – М. : Наука, 1997. – 27 с.
120. Дэникер, Г. Стратегия антитеррора. Новые пути борьбы с терроризмом [Текст] / Г.Дэникер // Терроризм в современном капиталистическом обществе. – М., 1982. – Вып. 2. – С. 76–80.
121. Дюркгейм, Э. Метод социологии [Текст] / Э. Дюркгейм. ; пер. с фр. – К. ; Х. : Юж.-рус. изд-во Ф.А. Иогансона, 1899. – 158 с.
122. Дюркгейм, Э. Норма и патология [Текст] / Э. Дюркгейм // Социология преступности. – М. : Прогресс, 1966. – С. 39–44.
123. Евгеньева, Т. В. Психология религии и проблемы работы с верующими [Текст] / Т. В. Евгеньева. – М. : Институт общественных наук, 1988. – 218 с.
124. Европейская конвенция о пресечении терроризма [Текст] (Стразбург, 27.01.1977 г.) / сост. Т. Н. Москалькова и др. // Сборник документов Совета Европы в области защиты прав человека и борьбы с преступностью. – М. : Спарк, 1998. – С. 135–139.
125. Емельянов, В. П. Терроризм – как явление и состав преступления [Текст] / В. П. Емельянов. – Х. : Право, 1999. – 272 с.
126. Емельянов, В. П. Терроризм и преступления с признаками терроризирования (уголовно-правовое исследование) [Текст] / В. П. Емельянов. – М. : NOTA BENE, 2000. – 320 с.
127. Ємельянов, В. П. Злочини терористичної спрямованості [Текст] / В. П. Ємельянов. – Х.: "Рубікон", 1997. — 160 с.
128. Ємельянов, В. П. Терористичні злочини: кримінально-правова характеристика та питання вдосконалення антитерористичного законодавства [Текст] / В. П. Ємельянов, Л. В. Новікова, М. В. Семикін ; за заг. ред. В. П. Ємельянова. – Х. : Вид-во «Кроссроуд», 2007. – 216 с.
129. Жалияский, А. Э. Специальное предупреждение преступлений в СССР (вопросы теории) [Текст] / А. Э. Жалияский. – Львов : Вища школа, 1976. – 212 с.
130. Жуков, И. М. Предупредительная деятельность следователя по уголовному делу [Текст] / И. М. Жуков. – Саратов : Изд-во Саратовского ун-та, 1990. – 104 с.
131. Зайналабидов, А.С. Преступность в современном российском обществе: опыт системного анализа [Текст] дисс. ... д-ра. филос. наук: 09.00.11 / А.С. Зайналабидов. – Ростов н/Д, 2004. – 347 с.

132. Закалюк, А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика [Текст] : у 3 кн. / А. П. Закалюк. – К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. – Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. – 424 с.
133. Закалюк, А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика [Текст]: у 3 кн. / А. П. Закалюк. – К. : Видавничий Дім Ін Юре, 2007. – Кн. 2: Кримінологічна характеристика та запобігання вчиненню окремих видів злочинів. – 712 с.
134. Закалюк А. П. Общественное воздействие и предупреждение преступлений [Текст] / А. П. Закалюк. – К. : Наук. думка, 1975. – 262 с.
135. Закалюк, А.П. Прогнозирование и предупреждение индивидуального преступного поведения [Текст] / А. П. Закалюк. – М. : Юрид. лит., 1986. – 192 с.
136. Замковой, В. И. Терроризм – глобальная проблема современности [Текст] / В. И. Замковой, М. З. Ильчиков. – М. : Гардарика, 1996. – 75 с.
137. Звирбуль, В. К. Деятельность прокуратуры по предупреждению преступности [Текст] / В. К. Звирбуль. – М. : Юрид. лит.-ра, 1971. – 168 с.
138. Зейгарник, Б. В. Введение в патопсихологию [Текст] / Б. В. Зейгарник. – М. : Изд-во МГУ, 1969. – 172 с.
139. Зеленецький, В. С. Концептуальні основи визначення категоріально-понятійного апарату у сфері боротьби з тероризмом [Текст]: наук.-практ. посіб. / В. С. Зеленецький, В. П. Ємельянов. – Х. : Вид-во «Кроссроуд», 2006. – 79 с.
140. Зелинская, Н. А. Международные преступления и международная преступность [Текст] / Н. А. Зелинская. – О. : Юрид. літ-ра, 2006. – 568 с.
141. Зелинский, А.Ф. Криминальная психология. Киев: Юринком Интер, 1999. – 240 с.
142. Зелинский, А. Ф. Криминология: курс лекций / А. Ф. Зелинский. – Х. : Прапор, 1996. – 260 с.
143. Зелинский, А. Ф. Осознаваемое и неосознаваемое в преступном поведении [Текст] / А. Ф. Зелинский. – Х. : Вища школа, 1986. – 168 с.
144. Зелінська, Н. А. Міжнародно-правова концепція міжнародного злочину [Текст]: дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.11 / Н.А. Зелінська. – К., 2007. – 486 с.

145. Зелінський, А. Ф. Корислива злочинна діяльність / А. Ф. Зелінський, М.Й. Коржанський. – К. : Генеза, 1998. – 139 с.
146. Землянський, Ю. В. Загроза тероризму в Україні [Текст] / Ю. В. Землянський // Тероризм і боротьба з ним: аналітичні розроб., пропозиції наук. і практ. працівників / під ред. А. І. Комарової, Ю. В.Землянського, В. О. Євдокимова та ін. – К. : Наукове видання, 2000. – Т. 19. – С. 45-49.
147. Змеевский, А. В. Международно-правовая борьба с терроризмом [Текст] / А. В. Змеевский // Международное право в современном мире: сб. статей ; отв. ред. Ю.М.Колосов. – М., 1991. – С. 27–41.
148. Змеевский, А. В. Проблемы борьбы с терроризмом на международных конференциях по унификации уголовного законодательства (1927-1933 гг.) [Текст] / А. В. Змеевский // Моск. журн. междунар. права. - 1993. - № 4. - С. 63-88.
149. Зорин, Г. А. Понятие и основные признаки транснациональной преступности [Текст] / Г. А. Зорин, О. В. Танкевич. – Гродно, 1997. – 56 с.
150. Иванцов, С. В. Организованная преступность: системные свойства и связи (криминологическая оценка) [Текст]: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08 / С. В. Иванцов ; Моск. универ-т МВД России. – М., 2009. – 56 с.
151. Игошев, К. Е. Социальные аспекты предупреждения правонарушений [Текст] / К. Е. Игошев, И. В. Шмаров. – М. : Юрид лит., 1980. – 176 с.
152. Игошев, К.Е. Социальный контроль и профилактика преступлений [Текст] / К. Е. Игошев. – Горький, 1976. – 92 с.
153. Игошев, К. Е. Типология личности преступника и мотивация преступного поведения / К. Е. Игошев. – Горький : Горьк. ВШ МВД СССР, 1974. – 168 с.
154. Ильясов, Ф. Н. Терроризм – от социальных оснований до поведения жертв [Текст] / Ф. Н. Ильясов // Социс. – 2007. – № 6. – С. 78-86.
155. Иншаков, С. М. Зарубежная криминология [Текст] / С. М. Иншаков. – М. : ИНФРА-М-НОРМА, 1997. – 375 с.
156. Исабеков, И. Б. Интерес [Текст] / И. Б. Исабеков. – Махачкала : Дагкнигоиздат, 1972. – 56 с.
157. Использование современных методов вовлечения лиц в террористическую деятельность. Аналитический обзор [Текст] /

А. Е. Бондаренко, Т. А. Гончарова, Д. А. Егоров и др. ; под общей ред. А. П. Новикова. – М. : Серия «Энциклопедия антитеррора», 2013. – 57 с.
158. Ізетов, А. Е. Втягнення у вчинення терористичного акту: кримінально-правове дослідження [Текст]: моногр. / А. Е. Ізетов ; за заг. ред. В. П. Ємельянова. – Х. : «Право», 2010. – 173 с.
159. Кайзер, Г. Криминология. Введение в основы [Текст] / Г. Кайзер. – М.: Юрид. лит., 1979. – 319 с.
160. Калінін, І. О. Методи структурно-функціонального аналізу та синтезу системи забезпечення національної безпеки держави (Аналітичний огляд результатів попередніх досліджень, побудова структурно-логічної схеми дослідження) [Текст] / І. О. Калінін, І. О. Кириченко. – Х. : Акад. ВВ МВС України, 2013. – 204 с.
161. Кара-Мурза, С. Г. Краткий курс манипуляции сознанием (серия «Тропы практического разума») [Текст] / С. Г. Кара-Мурза. – М. : Алгоритм, 2002. – 288 с.
162. Канцір, В. С. Міжнародний тероризм як прояв деструктивної правосвідомості [Текст] / В. С. Канцір // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2011. – № 1(1). – С. 159-168.
163. Канцір, В. С. Філософія тероризму: правовий вимір : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.12 / В. С. Канцір. – Львів. держ. ун-т внутр. справ. – Л., 2011. – 34 с.
164. Капітоненко, М. Г. Міжнародні конфлікти [Текст]: навч. посіб. / М. Г. Капітоненко. – К. : «Либідь», 2009. – 352 с.
165. Карпенко, І. М. Особливі ситуації співучасті у злочині за кримінальним правом України [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / І. М. Карпенко; Нац. ун-т імені Тараса Шевченка. – К., 2014. – 238 с.
166. Карпец, И. И. Пределы криминологических исследований [Текст] / И.И. Карпец // Соц. законность. – 1968. – № 9. – С. 22-23.
167. Карпец, И. И. Преступления международного характера [Текст] / И. И. Карпец – М. : Юрид. лит-ра, 1979. – 264 с.
168. Карпец, И. И. Проблемы преступности [Текст] / И. И. Карпец. – М. : Юрид. лит., 1969. – 168 с.
169. Карпец, И.И. Современные проблемы уголовного права и криминологии [Текст] / И. И. Карпец. – М. : Юрид., лит-ра, 1976. – 207 с.

170. Карпов, Н. Особливості сучасної організованої злочинності / Н. Карпов [Текст] // Юридична наука. – 2006. – № 6. – С. 72-79.
171. Кафтан, В. В Терроризм как общественное явление современности (социально-философский анализ) [Текст]: автореф. дисс. ... канд. фил. наук : 09.00.11 / В.В.Кафтан ; Воен. ун-т МОРФ. – М., 2004. – 20 с.
172. Киреев, М. П. Борьба с терроризмом на воздушном транспорте [Текст]: учеб. пособ. / М. П. Киреев. – М. : НИИ МВД РФ, 1992. – 86 с.
173. Киричко, В. Н. Некоторые методологические предпосылки исследования общественной опасности в науке уголовного права / В. Н. Киричко // Проблеми законності. – 1998. – Вип.33. – С. 118—124.
174. Коваленко, Б. В. Политическая конфликтология [Текст]: учеб. пособие / Б. В. Коваленко, А. И. Пирогов, О. А. Рыжов. – М. : Ижица, 2002. – 208 с.
175. Колосов, В.А. Геополитическая картина мира в средствах массовой информации [Текст] / В. А. Колосов, Н. А. Бородулина, О. И. Вендина и др. // Полис (Полит. исследов.). – 2003. – № 3. – С. 33-49.
176. Комиссаров, В. С. Террор, терроризм, государственный терроризм: понятие и соотношение [Текст] / В. С. Комиссаров, В. П. Емельянов // Вестник Московского университета. – Серия 11: Право. – 1999. – № 5. – С. 38-40.
177. Конвенция о борьбе с незаконным захватом воздушных суден [Текст] : (Гаага, 16 декаб. 1970 г.) // сб. междунар. док. по предотвращению и пресечению терроризма. сект. по предупреждению терроризма. – Управление ООН по наркотикам и преступности. – Вена, 2007. – С. 15–21.
178. Конвенция о борьбе с незаконными актами, направленными против безопасности гражданской авиации [Текст] : (Монраэаль, 23 сент. 1971 г.) // сб. междунар. док. по предотвращению и пресечению терроризма. сект. по предупреждению терроризма. – Вена : Управление ООН по наркотикам и преступности, 2007. – С. 22–30.
179. Конвенция о борьбе с незаконными актами, направленными против безопасности морского судоходства [Текст] : (Рим, 10 марта 1988 г.) // сб. междунар. док. по предотвращению и пресечению терроризма. сект. по предупреждению терроризма. –

Вена : Управление ООН по наркотикам и преступности, 2007. – С. 58–69.
180. Конвенция о предупреждении преступления геноцида и наказании за него [Електронний ресурс]: принята резолюцией №260 (III) Генеральной Ассамблеи ООН от 9 дек. 1948 г. / Офиц. сайт ООН. – Режим доступу : http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/genocide.shtml. – Заголовок з екрана.
181. Конвенция о преступлениях и некоторых других актах, совершаемых на борту воздушных суден [Текст]: от 14.09.1963 г.: ред. 04.12.1969 г.) // сб. междунар. док. по предотвращению и пресечению терроризма. сект. по предупреждению терроризма. – Вена : Управление ООН по наркотикам и преступности, 2007. – С. 5–14.
182. Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності («Палермська Конвенція») [Текст]: м. Палермо, 15 груд. 2000 р. // Права людини і професійні стандарти для працівників правоохоронних органів в документах міжнародних організацій. – К. : Сфера, 2002. – С. 214–235.
183. Конвенція Ради Європи про відмивання, виявлення, вилучення, конфіскацію доходів від злочинної діяльності та фінансування тероризму [Електронний ресурс] Варшава, 16 трав. 2005 р. – Режим доступу : http://www.coe.int. – Заголовок з екрана.
184. Конвенція Ради Європи про запобігання тероризму [Електронний ресурс] Варшава, 16 трав. 2005 р. – Режим доступу : http://www.coe.int. – Заголовок з екрана.
185. Коновалов, И. В. Психология терроризма [Текст] / И. В. Коновалов // Юридическая психология. – 2007. – № 4. – С. 30-34.
186. Конституція України [Текст]: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
187. Концепция противодействия терроризму в Российской Федерации [Текст]: Указ Президента РФ от 5 октября 2009 г. // Российская газета. – 2009. – 20 окт.
188. Концепція боротьби з тероризмом [Електронний ресурс] : Указ Президента України від 25.04.2013 р. № 230 / Верховна Рада України. – Офіц. веб-сайт. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/230/2013. – Заголовок з екрана.
189. Концепція реформування кримінальної юстиції в Україні [Електронний ресурс] : Указ Президента України від 08.04.2008 р.

№ 311 // Президент України Віктор Ющенко: офіц. інтернет-представництво. – Режим доступу: http:www.president.gov.ua/document/7703.html. – Заголовок з екрана.
190. Концепція реформування Служби безпеки України [Електронний ресурс] : Указ Президента України від від 20.03.2008 р. № 249 / Верховна Рада України. – Офіц. веб-сайт. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/249/2008. – Заголовок з екрана.
191. Костенко, А. Н. Социопатия личности как криминогенный фактор [Текст] / А. Н. Костенко // Наука і правоохорона. – 2008. – № 1. – С. 70-75.
192. Костенко, О. М. Жертва злочину [Текст] / О. М. Костенко // Великий енциклопедичний юридичий словник / за ред. Ю. С. Шемшученка. – К. : Вид-во «Юридична думка», 2007. – С. 253.
193. Костенко, О. Культура і закон – у протидії злу [Текст] / О. М. Костенко. – К. : Атіка, 2008. – 352 с.
194. Костенко, О. М. Принцип соціального натуралізму у кримінологічних дослідженнях [Текст] / О. М. Костенко // Методологічні проблеми правової науки : матеріали міжнар. наук. конф., м. Харків, 13-14 грудня 2002 р. – Х., 2003.– С. 296-299.
195. Костенко, О. Сьогодні боротьба зі злочинністю нагадує поведінку «вершника без голови» [Текст] / О. Костенко // Юрид. вісник України. – 2008. – 1-7 лист. (№ 44). – С. 2.
196. Красильников, А. Личность террориста: криминологический аспект [Текст] / А. Красильников // Законность. – 2008. – № 5. – С. 46-48.
197. Краснов, С. И. Социально-духовные основы современного терроризма [Текст] / С. И. Краснов. – М., 2005. – 234 с.
198. Криминология и профилактика преступлений [Текст]: учебник / под ред. А. И. Алексеева. – М. : МВШМ МВД СССР, 1989. – 431 с.
199. Криминология: приглашение к дискуссии [Текст]: моногр. / А. В. Баляба, Э. В.Виленская, Э. А. Дидоренко и др. – Луганськ : РИО ЛИВД, 2000. – 318 с.
200. Криминология. Словарь-справочник [Текст] : перевод с немецкого. отв. ред. перевода - А. И. Долгова - М.: НОРМА, 1998. - 400 с.
201. Криминология [Текст]: учеб. пособ. / под общ. ред. В. Е. Эминова. – М. : ИНФРА-М-НОРМА, 1997. – 160 с.
202. Криминология [Текст]: учебник / под ред. В. Н. Кудрявцева, В. Е. Эминова. – М.: Юристъ, 1995. – 415 с.

203. Криминология [Текст]: учебник / под ред. В. Н. Кудрявцева, В. Е. Эминова. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Юристъ, 2002. – 688 с.
204. Криминология [Текст]: учебник / под ред. В. Н. Кудрявцева, В. Е. Эминова. – 4-е изд. - М. : Юристъ, 2009. – 800 с.
205. Криминология [Текст]: учеб. для вузов / под ред. Г. А. Аванесова. –3-е изд., перераб. и доп. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2005. – 480 с.
206. Криминология [Текст]: учебник / под общ. ред. А. И. Долговой. – М. : Изд. Группа ИНФРА-М-НОРМА, 1997. – 784 с.
207. Криминология [Текст] / под ред. А. И. Долговой. – 2-е изд., перераб. и доп.– М., 2001. – 912 с.
208. Криминология [Текст]: учебник / под ред. Н. Ф. Кузнецовой, Г. М. Миньковского. – М. : БЕК, 1998. – 566 с.
209. Криминология – XX век [Текст] / под ред. В. Н. Бурлакова, В. П. Сальникова. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2000. – 554 с.
210. Криминология [Текст]: учебник. – Алматы : ТОО «Казыгурт баспасы», 2006. – 584 с.
211. Криминология [Текст]: учебник / Н. А. Беляев, И. В. Волгарева, Н. М. Кропачев и др. ; под ред. В. В. Орехова. – СПб. : Изд-во С.-Петерб. ун-та, 1992. – 216 с.
212. Криминология [Текст]: учебник / под ред. Н. Ф. Кузнецовой, Г. М. Миньковского. – М. : Изд-во МГУ, 1994. – 415 с.
213. 212. Криминология [Текст]: учебник / под ред. В. Н. Бурлакова, В. П. Сальникова. – СПб. : С.-Петербург. академия МВД России, 1998. – 576 с.
214. Кримінальний кодекс України [Текст] // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – №25/26. – Ст. 131.
215. Кримінальний кодекс України [Текст]: науково-практичний коментар / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, С. Б. Гавриш та ін. ; за заг. ред В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – К. : Концерн «Видавничий дім «Ін Юре», 2004. – 1196 с.
216. Кримінальний процесуальний кодекс України [Текст]: станом на 26 червня 2012 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 9-10, № 11-12, № 13. – Ст. 88.
217. Кримінологія: Загальна та Особлива частини [Текст]: [підруч. для студентів юрид. спец. вищ. навч. закладів] / І. М. Даньшин, В. В. Голіна, О. Г. Кальман та ін. ; за ред. проф. І. М. Даньшина. – Х. : Право, 2003. – 352 с.

218. Кримінологія: Загальна та Особлива частини [Текст]: підруч. / І. М. Даньшин, В. В. Голіна, М. Ю. Валуйська та ін. ; за ред. В. В. Голіни ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – 2-ге вид. переробл. і допов. – Х. : Право, 2009. – 288 с.
219. Крутов В. В. Теоретико-правовые и тактико-специальные проблемы борьбы с терроризмом (опыт системного исследования) [Текст]: моногр. / В. В. Крутов. – К. : Изд-во Академии СБ Украины, 1998. – 284 с.
220. Кубальський, В. Н. Існуючі нормативні моделі протидії тероризму потребують перегляду [Текст] / В. Н. Кубальський // Запобігання радикалізації і тероризму: міжнародний досвід і національний вимір : зб. матер. круглого столу / за ред. М. Г. Гуцало. – К. : НІСД, 2012. – С. 96–100.
221. Кубальський, В. Н. Кримінально-правові проблеми протидії тероризму в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук [Текст]: 12.00.08 / В. Н. Кубальський ; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К., 2007. – 18 с.
222. Кудрявцев, В.Н. Борьба мотивов в преступном поведении [Текст] / В.Н.Кудрявцев. – М.: Изд-во: Норма, 2012. – 128 с.
223. Кудрявцев, В. Н. Генезис преступления. Опыт криминологического моделирования [Текст]: учеб. пособ. / В. Н. Кудрявцев. – М. : ФОРУМ-ИНФРА-М, 1998. – 216 с.
224. Кудрявцев, В. Н. Правовое поведение: норма и патология [Текст] / В. Н. Кудрявцев – М. : Наука, 1982. – 287 с.
225. Кудрявцев, В.Н. Причинность в криминологии (О структуре индивидуального преступного поведения) [Текст] / В.Н.Кудрявцев: монограф. – М.: ТК Велби, Проспект, 2007. – 246 с.
226. Кузнецов, А. В. Уголовное право и личность [Текст] / А. В. Кузнецов. – М., 1977. – 167 с.
227. Кузнецова, Н. Ф. Криминология как наука [Текст]/ Н.Ф. Кузнецова // Сов. юстиция. – 1970. – № 2. – С. 7-9.
228. Кузнецова, Н. Ф. Проблемы криминологической детерминации / Н. Ф. Кузнецова. – М. : Изд-во Моск.ун-та, 1984. – 208 с.
229. Кургузкина, Е. Б. Теория личности преступника и проблемы индивидуальной профилактики преступлений [Елетронний ресурс]: автореф. дисс. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08 / Е.Б. Кургузкина ; Всерос. научн.-исслед. ин-т МВД России. – М., 2003. // Электронная библиотека: диссертации: [из фондов Рос. гос. б-ки]. – Режим доступу : http://www.dissercat.com/content/

teoriya-lichnosti-prestupnika-i-problemy-individualnoi-profilaktiki-prestuplenii. - Заголовок з екрана.
230. Курс кримінології. Загальна частина [Текст]: підруч.: у 2 кн. : Кн. 1 / за заг. ред. О. М. Джужи. – К. : Юрінком Інтер, 2001. – 352 с.
231. Курс советской криминологии: Предмет. Методология. Преступность и ее причины. Преступник [Текст] / под ред. В. Н. Кудрявцева, И. И. Карпеца, В. Б. Коробейникова. – М. : Юрид. лит-ра, 1985. – 416 с.
232. Курс советской криминологии. Предупреждение преступности [Текст] / под ред. В. Н.Кудрявцева, И. И. Карпеца, Б. В. Коробейникова. – М. : Юрид. лит-ра, 1986. – 352 с.
233. Лазарев, П. Я. Терроризм как тип политического поведения [Текст] / П. Я. Лазарев // Социс. – 1993. – № 9. – С. 30-41.
234. Лафарг, П. Преступность во Франции в 1840–1886 гг. [Текст] / П. Лафарг // Уголовное право и социализм. – М., 1908. – 115 с.
235. Лебедев, И. В. Личность осужденного террориста: криминологический и уголовно-исполнительный аспекты [Текст]: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.12 / И.В.Лебедев ; Академия ФСИН России. – Рязань, 2006. – 30 с.
236. Лебедев, М. Международное сотрудничество в борьбе с терроризмом: роль бизнеса / М. Лебедев // Мировая экономика и международные отношения. – 2007. – № 3. – С. 47-54.
237. Лейкина, Н. С. Криминология о преступнике [Текст] / Н. С. Лейкина. – Л. : Знание, 1978. – 32 с.
238. Лейкина, Н. С. Личность преступника и уголовная ответственность [Текст] / Н. С. Лейкина. – Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1968. — 130 с.
239. Лекарь, А. Г. Профилактика преступлений [Текст] / А. Г. Лекарь. – М. : Юрид. лит-ра, 1972. – 104 с.
240. Леонов, Б. Д. Запобігання та протидія тероризму: теоретичні підходи [Електронний ресурс] / Б. Д. Леонов // Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». – 2012. – №2 (6). – Режим доступу : http://archive.nbuv.gov.ua/e-journals/Choasp/2012_2/12lbdttp.pdf. – Заголовок з екрана.
241. Леонов, Б. Д. Інтереси як об'єкт кримінально-правової охорони [Текст] / Б. Д. Леонов // Держава і право. – 2009. – Спецвип. № 17. – 2009. – С. 350-354.
242. Леонов, Б. Д. Кримінологічний аналіз сучасного тероризму [Текст] / Б. Д. Леонов // Боротьба з організованою злочин-

ністю і корупцією (теорія і практика). – 2011. – № 2-3(25-26). – С. 100–107.
243. Леонов, Б. Д. Особливості детермінації терористичної злочинності [Текст] / Б. Д. Леонов // Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика). – 2012. – № 1(27). – С. 31–42.
244. Леонов, Б. Д. Тероризм у структурі транснаціональної злочинності [Текст] / Б. Д. Леонов // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. – 2011. – № 1(4). – С. 105–111.
245. Линдер, И. Б. По ту сторону зеркала [Текст] / И. Б. Линдер, О. М. Нечипоренко, С. А. Титков. – М. : КУМИР, 1995. – 512 с.
246. Литвак, О. М. Держава і злочинність [Текст]: моногр. / О. М. Литвак. – К. : Атіка, 2004. – 304 с.
247. Литвак, О. М. Тероризм: соціально-психологічний аспект [Текст] / О. М. Литвак // Тероризм і боротьба з ним. Тероризм і боротьба з ним. аналітичні розроб, пропозиції наук. і практ. працівників / під ред. А. І. Комарової, Ю. В. Землянського, В. О. Євдокимова та ін. – К. : Наукове видання, 2000. – Т. 19. – С. 202-204.
248. Литвинов, Н. Д. Кавказский террор в Российской Империи [Текст] / Н. Д. Литвинов, Ш. М. Нурадинов. – М. : Голос, 1999. – 141 с.
249. Лист, Ф. Преступление как социально-патологическое явление [Текст] / Ф. Лист. – СПб. : Типография Правительствующего Сената, 1900. – 422 с.
250. Лихова, С. Я. Злочини у сфері реалізації громадянських, політичних та соціальних прав і свобод людини і громадянина (розділ V Особливої частини КК України) [Текст] : моногр. / С. Я. Лихова. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2006. – 573 с.
251. Ліпкан, В. А. Боротьба з міжнародним тероризмом: Нормативна база [Текст] / В. А. Ліпкан. – К. : КНТ, 2007. – 248 с.
252. Ліпкан, В. А. Боротьба з тероризмом: у визначеннях та поняттях [Текст]/ В. А. Ліпкан. – К. : Магістр – XXI ст., 2009. – 162 с.
253. Ліпкан, В. А. Тероризм і національна безпека України [Текст] / В.А. Ліпкан. – К. : Знання, 2000. – 184 с.
254. Ломброзо, Ч. Новейшие успехи науки о преступнике. Анархисты [Текст] / Ч.Ломброзо ; сост. и предисл. В. С. Овчинского. – М. : ИНФРА-М, 2004. – 320.
255. Лоренц, К. Восемь смертных грехов цивилизованного человечества [Текст]/ К. Лоренц // Вопросы философии. – 1992. – № 3. – С. 3-52.

256. Лунеев, В. В. Общие проблемы терроризма [Текст]/ В. В. Лунеев // Міжнародна кримінологія: стан та перспективи : зб. матеріалів круглого столу / за ред. М. П. Орзіха, В. Ф. Антипенка. – Одеса : Фенікс, 2010. – С. 141–248.
257. Лунеев, В. В. Организованная преступность, уголовный терроризм в условиях глобализации [Текст]/ В. В. Лунеев // Социс. – 2002. – № 5. – С. 60-67.
258. Лунеев, В. В. Преступное поведение: мотивация, прогнозирование, профілактика / В. В. Лунеев. – М., 1980. – 137 с.
259. Лунеев, В. В. Терроризм: психологические корни и правовые оценки [Текст] / В. В. Лунеев // Государство и право. – 1995. – № 4. – С. 26-33.
260. Любарский, Е. С. Терроризм в условиях глобализирующегося мира : методологический аспект [Текст] : автореф. дисс. ... канд. полит. наук : 23.00.01 / Е. С. Любарский ; Моск. пед. гос. ун-т. – М., 2010. – 25 с.
261. Ляхов, Е. Г. Терроризм и межгосударственные преступления [Текст] / Е. Г. Ляхов. – М. : Междунар. отношения, 1991. – 213 с.
262. Магомедов, Д. Д. Противодействие финансированию терроризма: значение зарубежного опыта для российского законотворчества [Електронний ресурс]: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : 12.00.08 / Д. Д. Магомедов ; Рос. гос. пед. ун-т. – СПб., 2005. – 23 с. – Режим доступу : http://www.dissercat.com/content/protivodeistvie-finansirovaniyu-terrorizma-znachenie-zarubezhnogo-opyta-dlya-rossiiskogo-zak. - Заголовок з екрана.
263. Маджорян, Л. А. Терроризм: правда и вымысел [Текст]/ Л. А. Маджорян. – М. : Юрид. лит., 1983. – 207 с.
264. Майстренко, М. М. Факторний аналіз злочинів, причини та умови злочинів: основний зміст понять, та їх співвідношення [Текст]/ М. М. Майстренко // Науков. вісн. Львівськ. держав. ун-ту внутр. справ. – 2009. – № 3. – С. 278-285.
265. Макарова, Т. В. Типология жертв терроризма [Текст] / Т. В. Макарова // NB: Вопросы права и политики. – 2013. – №8. – С. 213-226.
266. Малахов, И. П. Основы уголовного права: Общая часть [Текст]: учеб. пособ. / И. П. Малахов. – К. : МАУП, 2000. – 192 с.
267. Маляр, Г. В. Проблема політичної злочинності в зарубіжній кримінології : автореф. дис. ... канд. юрид. наук [Текст] : 12.00.08 / Г. В. Маляр ; Інститут держави і права ім. В.М. Корецького. – К., 2010. – 20 с.

268. Марченко, А. В. Аналіз факторів виникнення та ескалації тероризму у сучасному світі [Текст] / А. В. Марченко // Междисциплинарный сборник научных работ по социологии и социальной работе. – 2010. – № 1.– С. 61-65.
269. Маяков, В. А. З практики розслідування кримінальних справ про вчинення терористичного актів [Текст] / В. А. Маяков // Досудове розслідування: актуальні проблеми та шляхи їх вирішення : матеріали семінару. – Х. : ТОВ «Оберіг», 2011. – Вип. 3. – 340 с.
270. Медицький, І. Б. Вплив соціальних факторів на злочинність в умовах становлення незалежної української держави [Текст] / І. Б. Медицький. – Івано-Франківськ, 2007. – 222 с.
271. Международно-правовые основы борьбы с терроризмом [Текст]: сб. док. / сост. В. В. Овчинский. - М. : ИНФРА-М., 2003. - 477 с.
272. Международное сотрудничество зарубежных стран, в том числе государств — участников СНГ в борьбе с насильственньїми проявленнями экстремизма[Текст] / Агапов П.В., Борисов С.В., Меркурьев В.В. М., Акад. Ген. прокуратури Рос. Федерации (Научно-методический центр КСГП), 2013. – С.6.
273. Мелконян, Х. Г. Проблема криминологического исследования мотивов и целей преступного поведения [Текст] / Х. Г. Мелконян // Личность преступника и уголовная ответственность : межвуз. науч. сб. – Саратов : изд-во Сарат. ун-та, 1981. – С. 53-63.
274. Мельник, П. Методологічні проблеми розвитку кримінологічної науки в Україні [Текст] / П. Мельник, Н. Ківенко, І. Лановенко // Наук. вісн. акад. держ. податк. служби України. – 2000. – № 2 (8). – С. 5–19.
275. Мертон, Р. К. Социальная структура и аномия [Текст] / Р. К. Мертон // Социс. – 1992. – № 3. – С. 104–114.
276. Милль, Д. С. Система логики [Текст] / Д. С. Ошибка! Ошибка связи.// Человек: Мыслители прошлого и настоящего о его жизни, смерти и бессмертии. XIX век / отв. ред. И. Т. Фролов. – М., 1995. – 380 с.
277. Миньковский, Г. М. Личность преступника и методы ее изучения [Текст] / Г. М. Миньковский / Вопр. сов. криминологии // материалы науч. конф. Всесоюз. ин-т по изучению и разраб. мер предупр. преступности. – М., 1976. – Ч. 1. – С. 48-51.
278. Миньковский, Г. М. Характеристика терроризма и некоторые направления повышения эффективности борьбы с ним [Текст]

/ Г. М. Миньковский, В. П. Ревин // Государство и право. – 1997. – № 8.– С. 84-91.
279. Мировая политика: теория, методология, прикладной анализ [Текст]/ отв. ред. А. А. Кокошин, А. Д. Богатуров. – М. : Комкнига, 2005. – 432 с.
280. Михайлов, В.В. Социальные ограничения: Структура и механика подавления человека [Текст] / В.В.Михайлов. Изд-е 4-е. – М. : Изд-во ЛКИ, 2011. – 280 с.
281. Міжнародна конвенція про боротьбу з актами ядерного тероризму [Електронний ресурс] від 15.04.2005 р. / Верховна Рада України. – Офіц. веб-сайт. – Режим доступу : http://www.un.org/russian/docu-men/convents/terrorism.htm. - Заголовок з екрана.
282. Міжнародна конвенція про боротьбу з бомбовим тероризмом [Електронний ресурс] від 15 грудня 1997 р. / Верховна Рада України. – Офіц. веб-сайт. – Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi. - Заголовок з екрана.
283. Міщенко, К. Тероризм як соціальний феномен та спосіб насильницького досягнення цілей [Текст] / К. Міщенко // Запобігання радикалізації і тероризму: міжнародний досвід і національний вимір : зб. матеріалів круглого столу / за ред. М. Г. Гуцало. – К. : НІСД, 2012. – С. 16-19.
284. Могилевский, А.Л. Истоки правонарушения [Текст] / А. Л. Могилевский: социал.-психол. аспект / Под ред. Б. С. Сарыева ; АН ТССР, Отд. философии и права. - Ашхабад : Ылым, 1987. – 243 с.
285. Могильнер, М. И. Мифология подпольного человека [Текст]/ М. И. Могильнер. – М. : Новое литературное обозрение, 1999. – 208 с.
286. Морозов, Г. И. Терроризм – преступление против человечества: международный терроризм и международные отношения [Текст] / Г. И. Морозов. – 2-е изд. – М. : Институт мировой экономики и международных отношений РАН, 2001. – 161 с.
287. Мохончук, С.М. Кримінальна відповідальність за тероризм [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / С.М. Мохончук ; Харків. ун-т внутр. справ. – Х., 1999. – 16 с.
288. Мошкова, Л. І. Феномен виникнення та проявів тероризму в сучасних умовах [Текст] : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.04 / Л. І. Мошкова ; Одес. нац. юрид. акад. – Одеса, 2001. – 24 с.
289. Мусієнко, І. І. Вплив поширення радикального ісламізму на Україну. Аналітичний огляд [Текст] / І. І. Мусієнко, А. В. Коростеленко // ІПЮК для СБУ. – 2011. – 26 с.

290. Мясищев, В. Н. Проблема отношений человека. Хрестоматия по психологии : учеб. пособ. [Текст] / В. Н. Мясищев ; под ред. А. В. Петровского. – 2-е изд. – М. : Просвещение, 1987. – С. 146-164.
291. Набиев, В. Государственная политика в области международного сотрудничества по борьбе с терроризмом [Текст]/ В. Набиев // Власть. – 2007. – № 8. – С.23-30.
292. Назаретян, А. П. Терроризм, религия и задачи современного воспитания [Електронний ресурс]. – Рижим доступа : http://www.evolbiol.ru/nazaretyan2010.htm. - Заголовок з екрана.
293. Нежурбіда, С. Етіологія злочину: Теорії, аналіз, результат [Текст]: монографія / Сергій Нежурбіда. – Чернівці : Друк Арт, 2013. – 431 с.
294. Нетаньяху, Б. Война с терроризмом: Как демократии могут нанести поражение сети международного терроризма [Текст] / Б. Нетаньяху ; пер. с англ. – М. : Альпина Паблишер, 2002. – 207 с.
295. Николаенко, В. Д. Борьба с международным терроризмом как приоритетное направление сотрудничества государств-участников договора о коллективной безопасности и ее международно-правовое обеспечение [Текст]/ В. Д. Николаенко // Международный терроризм: истоки и противодействие : материалы межд. науч.-практ. конф. (18 – 19 апреля 2001 г.). – СПб. : Секретариат Совета Межпарламентской Ассамблеи государств-участников СНГ, 2001. – С. 92-99.
296. Новицький, Г. В. Теоретико-правові основи забезпечення національної безпеки України [Текст] / Г. В. Новицький. – К. : Інтертехнологія, 2008. – 496 с.
297. Номоконов, В.А. Преступное поведение: детерминизм и ответственность [Текст] / В.А. Номоконов. – Владивосток: ДГУ, 1989. – 231 с.
298. О противодействии терроризму [Текст]: Федеральный закон РФ от 06.03.2006 г. № 35-ФЗ // Собр. зак-ва Рос. Фед. – 2006. – № 11. – Ст. 1146.
299. О противодействии экстремизму [Електронний ресурс]: Закон Республики Беларусь от 09.01.2007 г. №203-З. – Режим доступу : http://www.sovrep.gov.by/index.php/.313.817...0.0.0.html. – Заголовок з екрана.
300. О противодействии экстремистской деятельности [Текст]: Федеральный закон РФ от 25.07.2002 г. № 114-ФЗ // Российская газета «Безопасность». – 2002. – 30 июля.

301. Обгрунтування необхідності актуалізації Стратегії національної безпеки України. Аналітична записка [Електронний ресурс] // Національний інститут стратегічних досліджень при Президентові України. – Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/articles/1494. – Заголовок з екрана.
302. Оганян, Р. Театр террора [Текст] / Р. Оганян. – М. : Грифон, 2006. – 336 с.
303. Ожегов, С. И. Словарь русского языка [Текст] / С. И. Ожегов ; под ред. Н. Ю. Шведовой. – 23-е изд., испр. – М. : Рус. яз., 1991. – 921 с.
304. Ожиганов, Э. Н. Профиль терроризма: природа, цели и мотивация [Електронний ресурс] / Э. Н. Ожиганов // Социс. – 2006. – № 2. – С. 52-57. – Режим доступу : http://www.isras.ru/files/File/Socis/1-6-2006/ozhig.pdf. - Заголовок з екрана.
305. Ольшанский, Д. Психология терроризма [Текст] / Д. Ольшанский. – СПб.: Питер. 2002. – 288 с.
306. Организованная преступность, терроризм и коррупция: исследования, обзоры, законодательство, статистика, информация: криминологический ежеквартальный альманах [Текст] / гл. ред. Л. И. Шелли, В. В. Лунеев. – М. : Юристъ, 2003. – Вып. 2. – 166 с.
307. Організована злочинність в Україні та країнах Європи [Текст]: посіб. / за ред. О. М. Джужі. – К. : Київ. нац. ун-т внутр. справ, 2007. – 248 с.
308. Остроухов, В. В. Філософські проблеми дослідження насильства і терору [Текст] / В. В. Остроухов. – К. : Укр. центр духовної культури, 2000. – 248 с.
309. Отчет о состоянии преступности в РФ за 2003, 2004, 2005, 2006, 2007, 2008 годы [Електронний ресурс] / Официальный сайт МВД России. – Режим доступу : http://www.mvd.ru/stats/. – Заголовок з екрана.
310. Панов, Н. И. Способ совершения преступления и уголовная ответственность [Текст]/ Н. И. Панов. – Х. : Вища школа, 1982. – 160 с.
311. Петрищев, В. Е. Заметки о терроризме [Текст] / В. Е. Петрищев. – М. : Эдиториал УРСС, 2001. – 288 с.
312. Петрищев, В. Е. О задачах борьбы с терроризмом в странах СНГ [Текст] / В.Е. Петрищев // Международный терроризм: истоки и противодействие : материалы междун. науч.-практ. конф. (18 – 19 апреля 2001 г.). – СПб. : Секретариат Совета Межпарламентской Ассамблеи государств-участников СНГ, 2001. – С. 183–184.

313. Петрищев, В. Е. Правовые и социально-политические проблемы борьбы с терроризмом [Текст] / В. Е. Петрищев // Государство и право. – 1998. – № 3. – С. 88-93.
314. Петрищев, В. Е. Состояние и тенденции терроризма в СНГ [Текст]/ В. Е. Петрищев // Международный терроризм в СНГ: АТЦ СНГ : материалы круглого стола. – М., 2003. – С. 13-15.
315. Петрищев, В. Е. Феномен терроризма смертников [Текст] / В. Е. Петрищев // Криминология: вчера, сегодня, завтра. Терроризм и террор в контексте мирового социального насилля : материалы XVI Балтийского криминологического семинара (ежегодной международной конференции Санкт-Петербургского криминологического клуба) 5-9 октября 2003 г. Труды Санкт-Петербургского криминологического клуба. – СПб. : Изд-во РГПУ, 2005. – № 1(8). – С. 22-36.
316. Пешков, М. С. Меры безопасности в системе противодействия терроризма [Електронний ресурс]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / М. С. Пешков ; Краснояр. гос. ун-т, юрид. ин-т. – Красноярск, 2006. – 24 с. – Режим доступу : http://sartraccc.ru/i.php?oper=read_file&filename=Disser/peshkov.htm. - Заголовок з екрана.
317. План заходів з реалізації Концепції боротьби з тероризмом [Текст]: розпорядження Кабінету Міністрів України від 11.07.2013 р. № 547-р // Урядовий кур'єр. – 2013. – № 147. – 15 серпня.
318. Поздняков, Э.А. Философия преступления [Текст] / Э.А. Поздняков. – М., 2001. – 575 с.
319. Попов, И. В. География современного терроризма в странах Европейского Союза [Електронний ресурс]: дис. ... канд. географ. наук : 25.00.24 / И. В. Попов ; Моск. пед. гос. ун-т. – М. : РГБ, 2009. – 22 с. – Режим доступу : http://www.dissercat.com/content/geografiya-sovremennogo-terrorizma-v-stranakh-evropeiskogo-soyuza. - Заголовок з екрана.
320. Попович, А. Определение понятия терроризма [Електронний ресурс] / А.Попович. – Режим доступу : http://fmp-gugn.narod.ru/pop3.html. - Заголовок з екрана.
321. Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про практику розгляду судами кримінальних справ про злочини, вчинені стійкими злочинними об'єднаннями» від 23 грудня 2005 р. № 13 [Електронний ресурс] // Верховна Рада України [Електронний

ресурс] : офіційний веб-сайт. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi. – 21.07.14.
322. Поуст, Дж. Мы против них: групповая динамика политического терроризма [Електронний ресурс] / Дж. Поуст // Социальные конфликты: экспертиза, прогнозирование, технологии разрешения. – 1993. – Вып. № 4. – Терроризм. – Режим доступу : http://psyfactor.org/lib/terror9.htm. - Заголовок з екрана.
323. Преступления террористической направленности: уголовное преследование на досудебных стадиях [Текст] / В. И. Иванов, К. А. Корсаков, О. Н. Коршунова и др. ; под ред. О. Н. Коршунова. – М. : Юрид. центр Пресс, 2003. – 435 с.
324. Про боротьбу з тероризмом [Текст]: Закон України від 20.03.2003 р. № 638-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 25. – Ст. 180.
325. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виконання Плану щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України стосовно відповідальності юридичних осіб [Електронний ресурс] : Закон України від 23.05.2013 р. № 314-VII // Верховна Рада України. – Режим доступу : http:/zakon4.rada.gov.ua/laws/show/314-18.
326. Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України щодо запобігання тероризму [Текст]: Закон України від 21.09.2006 р. № 170-V // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 45. – Ст. 443.
327. Про деякі питання координації діяльності суб"єктів боротьби з терроризмом [Електронний ресурс]: Указ Президента України від 23.04.2013 р. № 236 / Верховна Рада України. – Офіц. веб-сайт. – Режим доступу : http:zakon4.rada.gov.ua/laws/show/236/2013. – Заголовок з екрана.
328. Про оперативно-розшукову діяльність [Текст]: Закон України від 18.02.1992 р. № 2135-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 2. – Ст. 303.
329. Про основи національної безпеки України [Текст]: Закон України від 19.06.2003 р. № 964-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 39. – Ст. 351.
330. Про Положення про Антитерористичний центр та його координаційні групи при регіональних органах Служби безпеки України : Указ Президента України від 14.04.1999 р. № 379 / Верховна Рада України. – Офіц. веб-сайт. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/379/99. - Заголовок з екрана.

331. Про ратифікацію Конвенції Ради Європи про запобігання тероризму [Текст]: Закон України від 31.07.2006 р. № 54-V // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 39. – Ст. 340.
332. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 25 травня 2012 року «Про заходи щодо посилення боротьби з тероризмом в Україні» [Електронний ресурс]: Указ Президента України від 08.06.2012 р. № 388 // Президент України : офіц. інтернет-представництво. – Режим доступу : http://www.president.gov.ua/documents/14822.html. - Заголовок з екрана.
333. Проблеми систематизації та комплексного розвитку антитерористичного законодавства України [Текст]: моногр. / В. С. Зеленецький, В. П. Ємельнов, В. Я. Настюк та ін. ; за заг. ред. В. С. Зеленецького, В. П. Ємельянова. – Х. : Право, 2008. – 96 с.
334. Прозоров, С. М. Ислам как идеологическая система [Текст] / С. М. Прозоров. – М. : Вост. лит., 2004. – 471 с.
335. Протидія легалізації злочинних доходів і фінансуванню тероризму [Текст] : навч. посіб. / С. Г. Гуржій, С. М. Клюшке, В. М. Кірсанов та ін. ; Держ. ком. фін. моніторингу України. – К. : Такі справи, 2008. – 560 с.
336. Протидія тероризму, нерозповсюдження зброї та матеріалів масового знищення й захист критичної інфраструктури [Текст]: зб. матеріалів Міжвідомчої експертної робочої групи, створеної при НІСД / за ред. О.Д. Маркєєвої, Ю.М. Скалецького. – К. : НІСД, 2013. – 104 с.
337. Протокол о борьбе с незаконными актами, направленными против безопасности стационарных платформ, расположенных на континентальном шельфе [Текст] от 10.03.1988 г. // Сб. междунар. док. по предотвращению и пресечению терроризма. сект. по предупреждению терроризма. – Вена : Управление ООН по наркотикам и преступности, 2007. – С. 70–75.
338. Протокол о борьбе с незаконными актами насилия в аэропортах, обсуживающих гражданскую авиацию, дополняющий Конвенцию о борьбе с незаконными актами, направленными против безопасности гражданской авиации [Текст] от 24.02.1998 г. // Сб. междунар. док. по предотвращению и пресечению терроризма. сект. по предупреждению терроризма. – Вена : Управление ООН по наркотикам и преступности, 2007. – С. 76–79.
339. Протокол о внесении изменений в Европейскую конвенцию о пресечении терроризма [Електронний ресурс] от 15 мая 2003 г.

– Режим доступу : http://conventions.coe.int/Treaty/rus/ Treaties/Html/190.htm. – Заголовок з екрана.
340. Причины отдельных видов преступлений и проблемы борьбы с ними [Текст]: сб. науч. трудов / отв. ред. А. И. Долгова. – М. : Прогресс, 1989. – 217 с.
341. Радикальний ісламізм та ісламофобія в Європі: науковий огляд [Текст] / Автор-упорядник С. І. Качур. – К. : Інститут дослідження проблем державної безпеки, 2011. – 108 с.
342. Рамазанов, Р. О. Концептуальные основы и современная практика исламистского терроризма в зоне конфликта [Електронний ресурс]: автореф. дисс. ... канд. полит. наук : 23.00.02 / Р.О. Рамазанов; Моск. гос. ин-т междунар. отношен. (Ун-т) МИД РФ. – М., 2006. – Режим доступу : http://www.dissercat.com/content/kontseptualnye-osnovy-i-sovremennaya-praktika-islamistskogo-terrorizma-v-zone-konflikta. - Заголовок з екрана.
343. Рамкова Конвенція ООН проти організованої злочинності [Електронний ресурс] від 21.07.1997 р. / Верховна Рада України. – Офіц. веб-сайт. – Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi. - Заголовок з екрана.
344. Резолюция №40/61 [Електронний ресурс] // Офиц. сайт ООН. – Режим доступу : http://www.un.org/ru/documents/ods.asp?m=A/RES/40/61. - Заголовок з екрана.
345. Ремський, В. В. Кримінологічна характеристика організованої злочинності та деякі питання щодо її запобігання [Текст] / В. В. Ремський // Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика). – 2012. – № 2(28). – С. 214-221.
346. Рене, Ж. Козел отпущения [Текст] / пер. с фр. Г. Дашевского. — СПб.: Изд-во Ивана Лимбаха, 2010. — 336 с.
347. Репецкая, А. Л. Транснациональная преступность: характеристика, причины, стратегии контроля [Текст] / А. Л. Репецкая. – Иркутск : Изд-во ИГЭА, 2001. – 236 с.
348. Рецедивная преступность: понятие и криминологическая характеристика [Текст] / под ред. Э. Я. Стумбиной. – Рига : Зинатне, 1983. – 160 с.
349. Решетников, М. М. Психология и психопатология терроризма [Текст] / М. М. Решетников. – СПб. : Восточно-Европейский институт психоанализа, 2004. – 36 с.
350. Решетников, Ф. М. Современная американская криминология. М.: Юрид. лит., 1965. – 171 с.

351. Рибачук, М. В. Запобігання тероризму органами внутрішніх справ України [Текст] : авторефер. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / М. В. Рибачук ; Нац. ун-т імені Тараса Шевченка. – К., 2010. – 19 с.
352. Рижов, І. М. Віртуальний страх як кримінологічна ознака тероризму [Текст] / І. М. Рижов // Збірник наукових праць НА СБУ. – 2012. – № 41. – С. 161-165.
353. Рижов, І. М. Основи аналізу терогенності соціальних систем : моногр. / І. М. Рижов. – К. : Магістр – XXI сторіччя, 2008. – 288 с.
354. Рижов, І. М. Щодо перспектив удосконалення концепцій та оптимізації стратегій боротьби з тероризмом [Електронний ресурс] / І. М. Рижов // Юридичний науковий електронний журнал (Запоріжжя). – 2014. – № 3. – Режим доступу : http://lsej.org.ua/3_2014/36.pdf.
355. Родионов, М. М. Феномен терроризма: реальность и творческое осмысление [Текст] / М. М. Родионов, В. В. Припечкин // Вестник Санкт-Петербургского университета МВД России. – 2000. – № 1. – С. 23-25.
356. Руководство по разработке законодательства, касающегося универсальных конвенций и протоколов о борьбе с терроризмом [Електронний ресурс]: г. Нью-Йорк, 2003 г. // Управление Организации Объединенных Наций по наркотикам и преступности. офиц. сайт ООН. – Режим доступу : http://www.unodc.org/pdf/crime/terrorism/Legislative_Guide_Russian.pdf. – Заголовок з екрана.
357. Савинков, Б. Воспоминания террориста [Текст] / Б. Савинков. – М. : Московский рабочий, 1990. – 447 с.
358. Савинова, Н. А. Кримінально-правова політика та убезпечення інформаційного суспільства в Україні [Текст]: моногр. / Н. А. Савинова. – К. : Ред. журн. «Право України» ; Х. : Право, 2013. – 292 с.
359. Сахаров, А. Б. О личности преступника и причинах преступности в СССР [Текст] / А. Б. Сахаров. – М. : Юрид. лит., 1961. – 280 с.
360. Сахаров, А. Б. Об антисоциальных чертах личности преступника [Текст] / А. Б. Сахаров // Сов. государство и право. – 1970. – № 10. – С. 110-116.
361. Сахаров, А. Б. Проблема преступности в современных условиях [Текст] / А. Б. Сахаров, Г. С. Саркисов. – Єреван : Айстан, 1991. – 278 с.

362. Сахаров, А. Б. Учение о личности преступника [Текст] / А. Б. Сахаров // Сов. государство и право. – 1968. – № 9. – С. 64-69.
363. Саудовская Аравия предложила ООН создать мировой антитеррористический центр: Новости: [Електронний ресурс] // Политика. – Режим доступу : http://www.newsgeorgia.ru/politics/20050916/453933.html. - Заголовок з екрана.
364. Седых, Н. С. Социальные последствия терроризма в контексте глобализационных процессов современности [Електронний ресурс]: автореф. дис. ... канд. фил. наук : 09.00.11 / Н.С. Седых ; Донск. гос. техн. ун-т. – Ростов-н/Д, 2006. – Режим доступу : http://www.dissercat.com/content/sotsialnye-posledstviya-terrorizma-v-kontekste-globalizatsionnykh-protsessov-sovremennosti. - Заголовок з екрана.
365. Сейджмен, М. Терроризм как судьба. Этические и социальные причины Глобального джихада Салафи [Електронний ресурс] / М. Сейджмен // Национальная и государственная безопасность Российской Федерации. – Режим доступа : http://www.nationalsecurity.ru/library/00016/00016sageman1.htm. - Заговок з екрана.
366. Селиванов, В. Цілевизначення в державній політиці [Електронний ресурс] / В.Селіванов // Право України. – 2003. – № 3. – Режим доступу : http://www.pravoznavec.com.ua/period/chapter/2/24/844. - Заголовок з екрана.
367. Селлин, Т. Конфликт норм поведения [Текст] / Т. Селлин // Социология преступности. – М., 1996. – 285 с.
368. Селлин, Т. Социологический подход к изучению преступности [Текст] / Т. Селлин // Социология преступности. Современные буржуазные теории: сб. ст.: / пер. с англ. А. С. Никифорова, А. М. Яковлєва ; ред. вступ ст. Б. С. Никифорова, В. Н. Кудрявцева. – М. : Прогресс, 1966. – С. 27–38.
369. Семенченко, А. І. Методологія стратегічного планування у сфері державного управління забезпечення національної безпеки України [Текст] / А. І. Семенченко. – К. : НАДУ, 2008. – 429 с.
370. Семенюк, О. Протидія ідеології насильства та тероризму [Текст] / О. Г. Семенюк // Запобігання радикалізації і тероризму: міжнародний досвід і національний вимір : зб. мат-лів круглого столу / за ред. М. Г. Гуцало. – К. : НІСД, 2012. – С. 46–54.
371. Семикін, М. В. Кримінальна відповідальність за створення терористичної групи чи терористичної організації [Текст]: автореф.

дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / М. В. Семикін ; Харьк. нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2004.
372. Сердюк, Л. В. Насилие: криминологическое и уголовно-правовое исследование / Л. В. Сердюк ; под ред. заслуж. деятеля науки РФ, проф. С. П. Щербы. – М. : Юрлитинформ, 2002. – 378 с.
373. Сердюк, Л. В. О формировании агресии современного терроризма [Текст] / Л. В. Сердюк // Уголовное право. – 2005. – № 2. – С. 107-109.
374. Серкевич, І. Р. Визначення поняття тероризму та його генезис [Текст] / І. Р. Серкевич // Часопис Київського університету права. – 2011. – № 4. – С. 331-334.
375. Слоним, А. Д. Инстинкт. Загадки врожденного поведения организмов [Текст] / А.Д.Слоним. – Л., 1967. – 473 с.
376. Смелзер, Н. Дж. Социология [Текст] / пер. с англ. Н. Дж. Смелзер // Социс. – 1992. – № 1. – С. 128-142.
377. Смирнов, Г. Г. Причинный комплекс преступности как объект криминологического предупреждения [Текст] / Г. Г. Смирнов // Правоведение. – 2005. - №2. – С. 104-117.
378. Советский энциклопедический словарь [Текст] / гл. ред. А. М. Прохоров. – 3-е изд. – М. : Сов. энциклоп., 1985. – 1600 с.
379. Современный терроризм: состояние и перспективы [Текст] / под ред. Е. И. Степанова. – М. : Эдиториал УРСС, 2000. – 240 с.
380. Современный тероризм : учеб. пособ. для высш. шк. / под общей ред. проф. Н. И. Горлача, проф. М. П. Требина. – Х. : Тимченко, 2006. – 492 с.
381. Солодовников, С. А. Терроризм и организованная преступность [Текст]: монография / С. А. Солодовников. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2007. – 173 с.
382. Социально-правовые аспекты терроризма [Текст]: моногр. / под ред. С. В. Кивалова, В. Н. Дремина. – О. : Фенікс, 2003. – 232 с.
383. Социология преступности. Современные буржуазные теории [Текст]: сб. ст. / пер. с англ. А. С. Никифорова, А. М. Яковлєва ; ред. и вступ. ст. Б. С. Никифорова, В. Н. Кудрявцева. – М. : Прогресс, 1966. - 368 с.
384. Спицына, А. Ю. Категории населения, подверженные влиянию идеологии терроризма, формы и методы воздействия на них при проведении профилактических мероприятий [Текст] / А. Ю. Спицына // Вестник Национального антитеррористического комитета. – 2012. – № 2(07). – С. 19-23.

385. 383. Статистичні дані щодо стану та динаміки злочинності в Україні за 2010 – 2011 роки [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http/mvs.gov.ua/statisyika-StatistikaMVS_2011.xsl. – Заголовок з екрана.
386. 384. Стратегія національної безпеки України [Електронний ресурс]: Указ Президента України від 26.05.2015 р. №287 / Президент України. – Офіц. веб-сайт. – Режим доступу : http://www.president.gov.ua/documents/19521.html. - Заголовок з екрана.
387. 385. Стратегія національної безпеки України «Україна у світі, що змінюється» [Електронний ресурс]: Указ Президента України від 12.02.2007 р. № 105, в ред. від 08.06.2012 р. №389 // Верховна Рада Україна – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/105/2007. - Заголовок з екрана.
388. 386. Судаков, К. В. Тайны инстинкта[Текст] / К. В. Судаков. М.: Знание, 1967. — 50 с.
389. 387. Сухарев, А. Я. Основы государственной политики борьбы с преступностью в России (Теоретическая модель) [Текст] / А. Я. Сухарев, А. И. Алексеев, М. Л. Журавлев. – М., 1997. – 64 с.
390. 388. Теоретические основы предупреждения преступности [Текст] / под ред. В. К. Звирбуль, В. В. Клочкова, Г. М. Миньковского и др. ; Всесоюз. ин-т по изуч. причин и разработке мер предупреждения преступности. – М. : Юрид. лит., 1977. – 255 с.
391. 389. Толковый словарь русского языка [Текст] / под. ред. проф. Д. Н. Ушакова. – 1940. – Т. 4. –1502 стб.
392. 390. Требин М. П. Терроризм в XXI веке [Текст] / М. П. Требин. – М. : Харвест, 2004. – 816 с.
393. 391. Туляков, В. О. Вчення про жертву злочину: соціально-правові основи [Текст]: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08 / В.О.Туляков; Одес. нац. юрид. акад. – О., 2001. – 32 с.
394. 392. Туркевич. І. К. Оцінка окремих положень Кримінального кодексу України з позиції кримінолога [Текст] / І. К. Туркевич // Новий Кримінальний кодекс України: питання застосування і вивчення : матер. міжн. наук.-практ. конф. м. Харків, 25-26 жовтня 2001 р. – К.-Х. : Юрінком Інтер, 2002. – С. 228–230.
395. 393. Узнадзе, Д.Н. Эксперемантальные основы психологии установки [Текст] / Д.Н.Узнадзе. Тбилиси: Издательство АН Гр.ССР, 1961.
396. 394. Устинов, В.С. Методы предупредительного воздействия на преступность [Текст] / В. С. Устинов. – Горький, 1989. – 95 с.

397. Уэда, К. Преступность и криминология в современной Японии [Текст] / К. Уэда. – М.: Прогресс, 1989. – 256 с.
398. Феофанов, К. А. Социальная аномия: обзор подходов в американской социологии [Текст] / К. А. Феофанов // Социс. – 1991. – № 5. – С. 88-92.
399. Фесенко, Є. В. Злочини проти здоров'я населення та системи заходів з його охорони [Текст]: монограф. / Є. В. Фесенко. – К. : Атіка, 2004. – 280 с.
400. Фет, А. А. Инстинкт и социальное поведение[Текст] / А.А.Фет. – Новосибирск: ИД «Сова», 2005. – 652 с.
401. Филимонов, О. В. Индивидуальная профилактика преступлений [Текст] / О. В. Филимонов. – Томск, 1985. – 158 с.
402. Филимонов, В. Д. Общественная опасность личности преступника. Предпосылки, содержание, критерии [Текст] / В. Д. Филимонов ; отв. ред. А. Л. Ременсон. – Томск : Изд-во Томск. ун-та, 1970. – 277 с.
403. Фокс, В. Введение в криминологию [Текст] / В. Фокс ; под ред. и со вступ. ст. Б. С. Никифорова, В. М. Когана ; пер. с англ. – М. : Прогресс, 1980. – 312 с.
404. Фромм, Э. Анатомия человеческой деструктивности [Текст] / Э. Фромм. – М. : ООО «Изд-во АСТ-ЛТД», 1988. – 672 с.
405. Хавронюк, М. І. Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблеми гармонізації [Текст] / М. І. Хавронюк. – К. : Юрисконсульт, 2006. – 1048 с.
406. Хавронюк, М. І. Кримінально-правові засоби протидії організованій злочинній діяльності: досвід зарубіжних країн і законодавчі пропозиції для України [Текст] / М. І. Хавронюк // Кримінальне право України. – 2006. – № 1. – С. 84–98.
407. Хантингтон, С. Столкновение цивилизаций [Текст] / С. Хантингтон. – М. : ООО «Издательство АСТ», 2003. – 603 с.
408. Хасан, Б.И. Психотехника конфликта и конфликтная компетентность [Текст] / Б.И.Хасан. – Красноярск : Фонд ментал. здоров'я КГУ, 1996. – 157 с.
409. Хлестов, О. Н. Борьба с международным терроризмом в свете глобализации [Текст] / О. Н. Хлестов // Московский юридический форум «Глобализация, государство, право, XXI век»: по материалам выступлений. – М., 2004. – С. 182-185.
410. Хоффман, Б. Терроризм – взгляд изнутри [Текст] / Б. Гофман ; пер. с англ. Е. Сажина. – М. : Ультра. Культура, 2003. – 252 с.

411. Храмцов, О. М. Особистість злочинця та практичне значення її кримінологічного аналізу [Текст] / О. М. Храмцов // Вісн. Нац. ун-ту внутр. справ. – 2004. – Вип. 26. – С. 64-70.
412. Христианское учение о преступлении и наказании [Текст] / [науч. ред. К. В. Харабет, А. А. Толкаченко]. — М. : Норма, 2009. — 336 с.
413. Цыцарев, С. В. Социальная психология и психопатология терроризма [Текст] / С. В. Цыцарев // Психология и психопатология терроризма. Гуманитарные стратегии антитеррора : сб. стат. под ред. проф. М.М. Решетникова. – СПб. : Восточно-Европейский Институт Психоанализа, 2004. – С. 26-36.
414. Четвериков, В. С. Криминология [Текст]: учеб. пособ. / В. С. Четвериков. – М. : ИНФРА-М, 1996. – 144 с.
415. Чурков, Б. Г. Мотивационные и идейные основания современного терроризма [Електронний ресурс] / Б. Г Чурков. – Режим доступу : www.conflictolog. isras.ru/93-4-1.html. – Заголовок з екрана.
416. Шакун, В. І. Суспільство і злочинність [Текст] / В. І. Шакун. – К. : Атіка, 2003. –784 с.
417. Шамара, О. В. Протидія терористичній діяльності (кримінально-правові аспекти) [Текст]: моногр. / О. В. Шамара, О. Ф. Бантишев, Р. Л. Чорний. – К. : Наук.- вид. відділ НА СБУ, 2011. – 160 с.
418. Шанхайская Конвенция о борьбе с терроризмом, сепаратизмом и экстремизмом: Шанхай, 15 июня 2001 г. [Електронний ресурс] // Юридическая Россия. Федеральный правовой портал (v.3.2). – Режим доступу : http://law.edu.ru/norm/norm.asp?normID=1168301. – Заголовок з екрана.
419. Шарп, Дж. Роль силы в ненасильственной войне [Текст] / Дж. Шарп // Вопросы философии. – 1992. – № 8. – С. 30-39.
420. Шерток, Л. Неосознанное в психике человека [Текст]/ Л. Шерток ; пер. с фр. авт.ст. Ф. В. Бассин ; ред. Ф. В. Бассин, Э. М. Пчелкина. – М. : Прогресс, 1982. – 310 с.
421. Шестаков, Д. А. Криминология [Текст]: учеб. / Д. А. Шестаков. – 2-е изд., перераб. и доп. – СПБ. : Юрид. центр Пресс, 2006. – 561 с.
422. Шестопалова, Л. Ф. Ценносно-смысловая сфера личности со специфическими расстройствами и склонностью к противоправному поведению [Текст] / Л. Ф. Шестопалова, Т. А. Перевозная // Психол. журнал. – 2003. – Т. 24. – № 3. – С. 66-71.
423. Шипунова, Т. В. Агрессия и насилие как элементы социокультурной реальности [Текст]/ Т. В. Шипунова // Социс. – 2002. – № 5. – С. 67-76.

424. Шляпочников, А. С. К вопросу о классификации мер предупреждения преступности [Текст] / А. С. Шляпочников // Вопросы борьбы с преступностью. – М. : Юрид. лит., 1972. – Вып. 17. – С. 3-10.
425. Шмид, А. Статистика терроризма: задачи определения тенденций в глобальном терроризме [Електронний ресурс] / А. Шмид // Форум по проблемам преступности и общества (декабрь 2004 года). – № 1, 2. – Т. 4. – С. 51-71. – Режим доступу : http://www.unodc.org/documents/data and analysis/Forum/forum4_crime_society_Russian.pdf. - Заголовок з екрана.
426. Шнайдер, Г. Й. Криминология [Текст] / Г. Й. Шнайдер ; под общ. ред. и с предисл. Л. О. Иванова ; пер. с нем.. – М. : Изд. группа «Прогресс-Универс», 1994. – 504 с.
427. Шостко, Е. Ю. Теоретические предпосылки разработки и реализации программ предупреждения преступности несовершеннолетних в США [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Е.Ю.Шостко. – Х., 1997. – 205 с.
428. Шостко, О. Ю. Протидія організованій злочинності в європейських країнах [Текст]: моногр. / О. Ю. Шостко. – Х. : Право, 2009. – 399 с.
429. Щедрин, М. В. Меры безопасности как средство предупреждения преступности [Текст]: дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08 / М. В. Щедрин. – Красноярск : Красноярск. гос. ун-т; 2001. – 348 с.
430. Юридический энциклопедический словарь [Текст] / ред. А. Я. Сухарев. – М. : Советская энциклопедия, 1984. – 415 с.
431. Юридична енциклопедія [Текст]: в 6 т. / гол. редкол: Ю. С. Шемшученко та ін. – К. : Укр. енцикл., 1998. – Т. 1. – 672 с.
432. Явчуновская, Т. М. Особенности криминологической характеристики личности преступниц [Текст] / Т. М. Явчуновская, И. Б. Степанова // Вестн. Иванов. гос. ун-та. Серия: Право. Экономика. Социология. – 2001. – Вып. 4. – С. 20-30.
433. Яковлев, А. М. Теория криминологии и социальная практика [Текст] / А. М. Яковлєв ; отв. ред. В. Н. Кудрявцев. – М. : Наука, 1985. – С. 90-92.
434. Ярчук, О. Уявні загрози і жорстока реальність тероризму [Текст] / О. Янчук // Урядов. кур'єр. – 2012. – № 179 (4823).
435. Ярмыш, Н. Н. Теоретические проблемы причинно-следственной связи в уголовном праве (философско-правовой анализ) [Текст]: моногр. / Н. Н. Ярмыш. – Х. : Право, 2003. – 512 с.

436. Agnew, R. Building on the Foundation of General Strain Theory [Текст] / R.Agnew // Journal of Research in Crime and Delinquency. – 2001. – Vol. 38 (4). – P. 319-361.
437. Agnew, R. A General Strain Theory of terrorism [Текст] / R. Agnew. Theoretical Criminology 14 (2). – P. 131-153.
438. Akers, R. L. and Jennings, W. G. The Social Learning Theory of Crime and Deviance [Текст] / R. L. Akers, and W. G.Jennings. 2009. – P. 103-120.
439. Albanese, J. Transnational Crime: An Introduction [Текст] / J. Albanese // International Journal of Comparative Criminology. – 2004. – Vol. 4. – № 1. – P. 1-3.
440. Aron, R. Paix et guerre entre les nations [Текст] / R. Aron. Paris: Calmann-Levy, 1962. – P. 15–19.
441. Atran, S. The Moral Logic and Growth of Suide Terrorism [Текст] / S. Atran // The Washington Quarterly. – Vol. 29. – Number 2, Spring 2006. – P. 127– 147.
442. Bakunins, M. Sozialpolitischer Briefwechel mit Alexander Herzen und Ogarjow [Текст] / M. Bakunins. – B., 1895. – 537 p.
443. Becker, H. Deviance and Responses of Others [Текст]/ H. Becker. – Perception in Criminology, 1975. – P. 392-396.
444. Bell, J. A time of terror: how democratic societies respond to revolutionary violence [Текст] / J. Bell. – N. Y.: Basic Books, 1978. – 292 p.
445. Bogner, W.A. Criminality and Economic Conditions [Текст] / W.A. Bogner. - Boston. 1916. – Vol. 10, No. 4 – P. 785-788.
446. Brown, S. E. Esbensen, F.-A; Geis, G. Criminology : Explaining Crime and its Context [Текст] / S. E. Brown, F.-A. Esbensen, G. Geis. – Matthew Bender & Company, 2010. - 545 p.
447. Bruggeman, W. Countering Threat of Terrorism in the EU in a Broader Organized Crime Perspective [Текст] / W.Bruggeman // Legal Instruments in the Fight Against International Terrorism: A Transatlantic Dialogue / C. Fijnaut, J. Wouters, and F. Naert Eds. Leiden ; Boston : Martinus Nijhoff Publishers, 2004. – P. 153–169.
448. Chalk, P. West European Terrorism and Counter8Terrorism: The Evolving Dynamic [Текст] / P. Chalk. – New York, St. Martin's Press, 1996. – 232 p.
449. Clen, E. Superterrorizm. Assassist, mobstes, and Weapons of Mass Destruction [Текст] / E. Clen, C. Dorsch. – New York and London. Plenum Trade, 1998. – 288 p.

450. Cohen, A. Delinquent Boys. The Culture of the Gang Glencoe [Текст] / A.Cohen. – New York: Free Press, 1995. – 202 p.
451. Cooper, H. What is a terrorism. A psychological perspective [Текст] / H. Cooper / Legal Medical Quarterly. – 1977. – Volume 1. – № 1. – P. 16-32.
452. Coser, L. A. The termsnatione of conflict [Текст] / L.A. Coser // Readings in social evolutione and development ; ed/ by S.Eisenstadt. – L.; N.Y., 1970. – P. 143.
453. Cressy, D. R. Epidemiology and individual conduct : A Case frome Criminology [Текст] / D.Cressy. – The Pacific Sociological Rewiew. 1960. 3(2): 49.
454. Crime prevention – Theory Practics and Dielemmas: a book of Conference abstracts of the Second Criminological Conference [Електронний ресурс], Ljubjana, Semptember 26-27, 2003. – Режим доступу : http:/ www.ncjrs.gov/pdffiles/205825.pdf. – Заголовок з екрана.
455. Crime prevention the EU. ACT Communication from the Commission to the Council the European Parliament - Crime prevention in the European Union [Електронний ресурс]// Europe: Activities of the European Union Summaries of legislation. – Режим доступу : http:/ www.europa.eu/scadplus/en/lvb/133258.htm. – Заголовок з екрана.
456. Dahrendorf, R. The modem social conflict: an essay on the politics of liberty [Текст]/ R.Dahrendorf. – London: Weidenfeld and Nicolson, 1988. – 280 p.
457. Dandurandy, Y. Links between terrorism and and other forms of crime, accessed 9 April 2012 [Електронний ресурс] / Y. Dandurandy, V. Chin. – Режим доступу : http://www.icclr.law.ubc.ca/Publications/ Reports/LinksBetweenTerrorismLatest_updated.pdf. - Заголовок з екрана.
458. Deutsch, K. Nationalism and Social Communication [Текст] / K. Deutsch. – Cambridge MA; MIT Press, 1953. – 292 p.
459. Dollard, J. Frustration and aggression [Текст] / J. Dollard, L. Doob, N. Miller, O. Mowrer, R. Sears. – New Haven, CT: Yale Univ. Press, 1939. – 119 p.
460. Eckstein, H. Internal War: Problems and Approaches [Текст] / H Eckstein. – New York: Free Press, 1964. – P. 1-31.
461. Eposito, J. Who Speaks for Islam? What a billion muslims really think [Текст]/ J.Eposito, D.Mogahed. – Gallup Press, 2008. – 262 p.
462. Falk, R. Revolutionaries and Functionaries. The Dual Face of Terrorism [Текст] / R.Falk. – N.Y., 1988. – 222 p.

463. Grossman, D. On Killing: The Psychological Cost of Learning to Kill in War and Society [Текст] / D. Grossman. – Boston: Little, Brown and Company, 1996. – 416 p.
464. Hacker, F. Crusaders, Criminals, Crazies; Terror and Terrorism in our time [Текст] / F. Hacker. – New-York: W.W.Norton, 1976. – 355 p.
465. Hagan, F. Introduction to Criminology: theories, methods and criminal behavior [Текст] / Frank E.Hagan. – Brand New. 7th edition. Sage Publications, 2010. – 553 p.
466. Hoffman, B. Inside Terrorism [Текст] / B. Hoffman. – N.Y.: Columbia University Press, 1999. – 465 p.
467. Huntington, S. The Clash of Civilizations and Remaking the World Order [Текст] / S. Huntington – N.Y.: Simon&Schuster, 1996. – 368 p.
468. Jenkins, B. International Terrorism: A new kind of warfare [Текст] / B.M.Jenkins. Santa Monica, California: RAND corporation, 1974. – 16 p.
469. Jones, D. Contemporary Political Violence [Текст] / D. Jones, M. Smith. – New Terror in the Global Village // Globalization and the New Terror: Asia Pacific Dimension / David Martin Jones Ed. Cheltenham, UK ; Northampton, MA. USA : Edward Elgar, P. 1–25.
470. Laqueur, W. Postmodern Terrorism [Текст] / W. Laquer // Foreign Affairs. – Vol. 75. – № 5 (Sept./Oct.) – 1996. – P. 24–36.
471. Laqueur, W. The New Terrorism: Fanaticism and the Arms of Mass Destruction [Текст] / W. Laquer. – New York: Oxford University Press Phoenix Press, 2001. – 324 p.
472. Laquer, W. The Terrorism [Текст] / W. Laquer. – London: Weidenfeld and Nicolson, 1977. – 357 p.
473. Levi, M. The Prevention Control of Organised Crime in Europe: The Emerging Global Paradigm? [Текст] / M. Levi // International Key issues in Crime Prevention and Criminal Justice: papers in celebration of 25 years of HEUNI. – Helsinki, 2006. – P. 92-108.
474. Lichbah, M. Contentious Map of Contentious Poltics. Mobilization [Текст] / M. Lichbah, 1997. – P. 87-98.
475. Livingstone, N. The War against Terrorism [Текст] / N. Livingstone. – Lexington Mass, 1982. – 106 p.
476. Makarenko, T. Transnational crime and its evolving links to terrorism and instability [Текст] / T. Makarenko // Jane's Intelligence Review. – 2001. – vol. 13. (November) – P. 5-6.
477. Merton R.K. Social Theory and Social Structure [Текст]/ R.K. Merton - New York: Free Press, 1949. – 423 p.

478. Miller, W. Lower Class Culture as a Generating Milieu of Gang Delinquency. [Текст] / W. Miller. – Journal of Social Issues: 1958. 14: P. 5-19.
479. Mueller, G. Transnational Crime: Definitions and Concepts [Текст] / G. Mueller. – The New Terrorism: Fanaticism and the Arms of Mass Destruction. – London: Phoenix Press, 1999. – 211 p.
480. National Intelligence Council Global Trends [Електронний ресурс]: Режим доступу: http://www.dni.gov/index.php/about/organization/national-intelligence-council-global-trends. - Заголовок з екрана.
481. Organised Crime in Europe: Concept, Patterns and Control Policies in European Union and Beyond [Текст] / ed. by C.Fijnaut, L.Paoli. – Dordrecht: Springer, 2004. – 1074 p.
482. Ortega, J.G. Man and People [Текст] J.G. Ortega / Norton, 1964. – 272 p.
483. Pape, R. Dying to Win: The strategiv Logic of Suicide Terrorism [Текст] / R. Pape. – New York: Random House, 2005. – 368 p.
484. Pease, K. Crime Prevention [Текст] / K. Pease. – The Oxford Handbook of Criminology. Second edition, Oxford, 1997. – P. 963–964.
485. Post, J. Terrorist Psycho-logic: Terrorist Behavior as a product of Psychological Forces Washington DC [Текст] / J. M. Post. – Woodrow Wilson Center Press, 1988. – P. 25-40.
486. Quinney, R. The Social Reality of Crime [Текст] / R. Quinney. – Boston: Little, Brown, 1970. – P. 15-23.
487. Rapport, A. Fights, games, and debates [Текст] / A. Rapport. – University of Michigan Press. – XVI. – 1960. – 400 p.
488. Rosen, S.J. Measures against International terrorism [Текст] / S. J. Rosen, R. Frank // International Terrorism & World Security. – L., 1975. – P. 12-14.
489. Rummel, R. Death by Government [Текст] / R. J. Rummel. – New Brunswick, NJ; Transaction Press. – 1994. – 496 p.
490. Schelling, T. The Strategy of Conflict [Текст] / T. Schelling. – Cambridge. Harvard University. Press, 1960. – 309 p.
491. Schmid, A. Links Between Terrorist and Organized Crime [Текст] / A. P. Schmid // Transnational organized crime. – 1996. – № 2(4). – P. 40-82.
492. Schmid, A. Political terrorism [Текст] / A. Schmid, A. Jongman. – Oxford-New York, 1988. – 320 p.
493. Seelig, E. Lehrbuch der Kriminologie [Текст] / E.Seelig. – Published by Verlag Jos.A. Kienreich, Graz, 1951.

494. Sellin, J. Culture Conflict and Crime [Текст] / J.T.Sellin. – New York, 1938.
495. Shelley, L. The Globalization of Crime and Terrorism [Електронний ресурс] / L. Shelley // The Challenges of Globalization. – US State Dept. e-Journal. February. 2006. – Режим доступу : http://iipdigital.usembassy.gov/#axzz2gImRcDo. – Заголовок з екрана.
496. Sherif, M. An Experimental Study of Stereotypes Journal of Abnormal Psychology [Текст] / M. Sherif, 1935. – P. 371-375.
497. Sherif, M. Social Judgment: Assimilatione and Contract Effects in Communication and Attitude Change [Текст] / M. Sherif, C. Hovland. – New Haven, CT Yale Universaty Press. Social Psychology. London: 1966. – 265 p.
498. Siegel, L. Criminology: Theority Patterns and Typologies [Текст] / L.G.Siegel. – 10 edition Wadsworth Publishing, 2008. – P. 190-191.
499. Sloan, S. International Terrorism: Conceptual Problems and Implications [Текст] / S. Sloan // Journal of Thought: an Interdisciplinary Quarterly. – 1982. – vol. 17. – №. 2. – P. 19-29.
500. Smith, H. P. and Robert, M. B. Beyond Anomie: Alienation and Crime [Текст] / H.P.Smith and M. B. Robert. – Critical Criminology, 2008. – 16. – P. 1-15.
501. Stem, J. Pakistans Jihad Culture [Текст] / J. Stem // Foreign Affairs. 1979. – № 6 (Dec). – P. 115-127.
502. Strategy to combating transnational organized [Електронний ресурс]: Режим доступу: ttps://www.whitehouse.gov/administration/eop/nsc/transnational-crime/strategy. – Заголовок з екрана.
503. Stigler, G. De Gustibus Non est Dissputandum [Текст] / G. J. Stigler and G. S. Becker. – The American Economic Review, Vol. 67, No. 2. (Mar., 1977), pp. 76-90.
504. Sullivan, R. The Economic of Crime: An Introduction to the Literature [Текст] / R.Sullivan, Crime & Delinquence. 1973. - 19 (2). – P. 138-149;
505. Sutherland, E. H. Criminology [Текст] / E. H. Sutherland. – J.B.Lippincott Company, Philadelphia, 1924. – 643 p.
506. Sutherland, E. H. Principles of Criminology [Текст] / E. Sutherland, D. Cressey. – 7 th ed. New York : Free Press, 1966. – 721 p.
507. Taifel, H. Human Groups and Social Categories: Studies in Social Psychology [Текст]/ H. Taifel. – Cambridge University Press. 1981. – 369 p.
508. Taifel, H. Social Identity and Inter-group Relations [Текст]/ H. Taifel. – Cambridge: Cambridge University Press, 1982. – P. 1-39.

509. Tullock, G. The Paradox of Revolution [Текст] / G. Tullock // Public Choice. – 1971. – № 11 (Fall). – P. 89-99.
510. Turk, A. Criminality and Legal Order [Текст] / A.Turk. – Chicago: Rand McNally, 1969.
511. Turk, A. Political Criminality: The Defence and Defence of Authority [Текст] / A.Turk. – Beverly Hills, CA: Sage. Turner, R.H., 1968. – 22 p.
512. UN Doc. A/RES/ 39/159 [Елетронний ресурс] / Офиц. сайт ООН. – Режим доступу : http://www.un.org/depts/dhl/resguide/r39.htm. – Заголовок з екрана.
513. UN Doc. E/CN.15/2004/2 [Елетронний ресурс] / Офиц. сайт ООН. – Режим доступу : http://www.unodc.org/unodc/en/commissions/CCPCJ/session/13.html. – Заголовок з екрана.
514. UN Doc. S/RES/49/60 [Елетронний ресурс] / Офиц. сайт ООН. – Режим доступу : http://www.un.org/documents/ga/res/49/a49r060.htm. – Заголовок з екрана.
515. UN Doc. A/57/273-S/2002/875 [Елетронний ресурс] / Офиц. сайт ООН. – Режим доступу : http://www.un.org/law/cod/sixth/57/docs.htm. – Заголовок з екрана.
516. UN Doc. A/59/565 [Елетронний ресурс] / Офиц. сайт ООН. – Режим доступу : http://www2.ohchr.org/english/bodies/hrcouncil/docs/gaA.59.565_En.pdf. – Заголовок з екрана.
517. UN Doc. A/C.6/53/L.4, add. II [Елетронний ресурс] / Офиц. сайт ООН. – Режим доступу : http://www.un.org/depts/dhl/resguide/r50.htm. – Заголовок з екрана.
518. Vanhanen, T. Power and the means of power [Текст] / T. Vanhanen. – Ann-Arbor: University Microfilms International, 1979. – 172 p.
519. Vold, G. Theoretical Criminology [Текст] / G. B. Vold, J. B. Thomas. – Oxford Universaty Press, 1986 - 374 p.
520. Wilkinson, P. Political Terrorism [Текст] / P. Wilkinson, T. Vanhanen. – London, Basingstoke: Macmillan, 1974. – 159 p.
521. Wilkinson, P. The Strategic Implications of Terrorism [Текст] / P. Wilkinson // Terrorism & Political Violence. A Sourcebook / ed. by M. L. Sondhi. – Indian Council of Social Science Research. Haranand Publications, 2000. – 544 p.
522. Wilkinson, P. Transnational Criminal Organization and Drug Trafficking [Текст] / P. Wilkinson, P. Williams // Bulletin on Narcotics. – 1994. – XLVI/2. – P. 9-24.
523. Williams, P. Anticipating organized and Crime [Текст] / P. Williams, R. Godson // Crime, Law & Social Change. – 2002. – Vol. 37. – № 4 (June). – P. 311-355.

524. Williams, P. The United Nations organized crime [Текст] / P. Williams // Transnational Organized Crime. – 1995. – vol. 1. – P. 52-60.
525. Wolf, B. Fear of Fear: A survey of Terrorist Operations and Controls J in Open Societies [Текст] / B. J. Wolf. – Plenum Press. New York and London, 1981. – 270 p.
526. Wolfgang, M. The Subculture of Violence: Towards an Inergation Theory in Criminologe [Текст] / M.Wolfgang, F.Ferracuti. – Tavistock Publications, London etc. : Tavistock publ., 1969. – XXIII. – 387 p.
527. Zartman, W. Negotiating with Terrorists [Текст] / W. Zartman // International Negotiation. – 2003. – №3. – P. 443–450.

ДОДАТКИ

Проект

ЗАКОН УКРАЇНИ
Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо боротьби з тероризмом

Верховна Рада України **постановляє:**

І. Внести зміни до таких законодавчих актів:

1. У статті 1 Закону України «Про боротьбу з тероризмом» (Відомості Верховної Ради України, 2003 р., № 25, ст. 180; 2010 р., № 29, ст. 392; 2011 р., № 43, ст. 449; 2014, № 5, ст. 62):

1) абзац восьмий викласти в такій редакції:

«підбурювання до вчинення злочинів, передбачених статтями 112, 147, 258 – 258-5, 260, 443, 444, 447 Кримінального кодексу України;

2) абзац дев'ятий перед словом «організацію» доповнити словами «створення та»;

3) в абзаці одинадцятому слова «і поширення ідеології» виключити;

4) абзац дванадцятий після слова «фінансування» доповнити словом «організаційне».

2. У Кримінальному кодексі України (Відомості Верховної Ради України, 2001 р., № 25-26, ст. 131):

1) абзац перший частини першої статті 258 після слова «вчинені» доповнити словами «з корисливих мотивів чи»;

2) статті 258-1 – 258-4 викласти у такій редакції:

«Стаття 258-1. Втягнення у терористичну діяльність

1. Втягнення особи у терористичну діяльність, –

карається позбавленням волі на строк від трьох до п'яти років.

2. Дії, передбачені частиною першою цієї статті, вчинені щодо двох і більше осіб або щодо неповнолітньої особи, або повторно, або за попередньою змовою групою осіб, службовою особою з використанням службового становища, або із застосуванням чи погрозою застосування насильства, –

караються позбавленням волі на строк від чотирьох до семи років.

3. Дії, передбачені частинами першою або другою цієї статті, вчинені особою, раніше судимою за злочин, передбачений цією статтею, а так само терористичною групою чи терористичною організацією, -

караються позбавленням волі на строк від п'яти до десяти років.

Стаття 258-2. Публічна пропаганда терористичної діяльності

1. Публічні заклики до здійснення терористичної діяльності або розповсюдження, виготовлення чи зберігання з метою розповсюдження матеріалів з такими закликами, -

караються виправними роботами на строк до двох років або арештом на строк до шести місяців, або обмеженням волі на строк до трьох років, або позбавленням волі на той самий строк.

2. Ті самі дії, вчинені службовою особою з використанням службового становища, або з використанням засобів масової інформації чи мережі Інтернет, -

караються обмеженням волі на строк до чотирьох років або позбавленням волі на строк до п'яти років з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до трьох років.

Стаття 258-3. Участь у діяльності терористичної групи чи терористичної організації

1. Створення організованої терористичної групи чи терористичної організації, керівництво такою групою чи організацією або участь у ній, або участь у злочинах, вчинюваних такою групою чи організацією, або організація, керівництво чи сприяння зустрічі (сходці) представників терористичних організацій чи організованих терористичних груп для розроблення планів і умов спільного вчинення злочинів, матеріального забезпечення злочинної діяльності чи координації дій об'єднань терористичних організацій або терористичних груп, а так само інше сприяння створенню або діяльності терористичної групи чи терористичної організації, -

караються позбавленням волі на строк від восьми до п'ятнадцяти років.

2. Звільняється від кримінальної відповідальності за діяння, передбачене частиною першою цієї статті, особа, яка добровільно

повідомила правоохоронний орган про відповідну терористичну діяльність, сприяла її припиненню або розкриттю злочинів, вчинених у зв'язку із створенням або діяльністю такої групи чи організації.

Стаття 258-4. Навчання терористичній діяльності

1. Навчання особи з метою здійснення терористичної діяльності, -

караються позбавленням волі на строк від трьох до восьми років.

2. Ті самі дії, вчинені щодо двох і більше осіб або повторно, або щодо неповнолітньої особи, або за попередньою змовою групою осіб, або службовою особою з використанням службового становища, або із застосуванням чи погрозою застосування насильства, -

караються позбавленням волі на строк від п'яти до десяти років.»;

3) доповнити статтею 258-6 такого змісту:

«Стаття 258-6. Сприяння терористичній діяльності

1. Заздалегідь не обіцяне сприяння учасникам терористичних організацій чи терористичних груп та укриття їх терористичної діяльності шляхом надання приміщень, сховищ, зброї, бойових припасів, вибухових речовин, військової техніки, транспортних засобів, інформації, документів, технічних пристроїв, грошей, цінних паперів, переміщення терористів через державний кордон України, а також заздалегідь не обіцяне здійснення інших дій по створенню умов, які сприяють їх терористичній діяльності, –

караються позбавленням волі на строк від трьох до п'яти років.

2. Ті самі дії, вчинені повторно або службовою особою з використанням службового становища, –

караються позбавленням волі на строк від п'яти до десяти років із позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років.».

4) у статті 260:

після частини четвертої доповнити новою частиною такого змісту:

«Організація зазначених в частинах першій або другій цієї статті формувань для вчинення терористичних актів, так само як і участь у таких актах, –

карається позбавленням волі на строк від восьми до п'ятнадцяти років.».

У зв'язку з цим частини п'яту та шосту вважати відповідно частинами шостою та сьомою;

абзац другий частини шостої доповнити словами «або довічним позбавленням волі.».

3. Частину другу статті 216 Кримінального процесуального кодексу України (Відомості Верховної Ради України, 2013 р., №№ 9–13, ст. 88) після цифри «258–5» доповнити цифрою «258–6».

II. Цей Закон набирає чинності з дня, наступного за днем його опублікування.

Президент України

Наукове видання

Б.Д. ЛЕОНОВ

ЗАПОБІГАННЯ ТЕРОРИЗМУ: КРИМІНОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Монографія

Редактор
С. Барандич

Верстка
Н.О. Ловас

Дизайн обкладинки
Н.О. Ловас

Підписано до друку 12.01.2015.
Формат 64х90/16. Папір офсетний.
Гарнітура Minion Pro.
Ум. друк. арк. 16,75. Обл.-вид. арк. 13,9.
Тираж 300 пр. Зам. №12-1-1

Видавничий дім «АртЕк».
04080, Київ. Тел.: (067) 440-11-37.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції.
Серія ДК № 4779 від 15.10.2014 р.